

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

“Παιδικοί” και “Νεανικοί” Κόσμοι. “Τα Μικρά μου Μυστικά”: Ένα παιδικό/νεανικό Λεύκωμα στις αρχές του 20ού αιώνα (1900 - 1904).

**ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ
ΤΣΙΩΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ
ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ**

ΠΛΟΥΜΠΗ ΕΛΕΝΗ

Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ**

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Ρέθυμνο 2012

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ (ABSTRACT).....	5
ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11

ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ιστοριογραφικά προλεγόμενα: Όψεις συγκρότησης της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας και νεότητας στα ελληνικά αστικά περιβάλλοντα (τέλη 19^{ου} – αρχές 20ού αιώνα)

- 1.1. Η σχολική ένταξη των δυο φύλων: η έμφυλη διαφοροποίηση και οι συνέπειές της..... 14
- 1.2. Τάσεις μεταρρύθμισης και προσαρμογής της σχολικής πραγματικότητας στην ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας..... 20
- 1.3. Νέα κανονιστικά πρότυπα για την οικογένεια και τις γυναίκες: τα αστικά ιδεώδη της «μητέρας-παιδαγωγού-φιλόανθρωπου» και της οικογενειακής οικειότητας..... 26
- 1.4. Ο εξωσχολικός χρόνος και ο έλεγχος του: ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της σωματικής αγωγής και των αθλοπαιδιών..... 29
- 1.5. Από τη “μικρογραφία ενήλικα” στην απόδοση της «παιδικότητας»: κοινωνικές αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στις εικαστικές τέχνες..... 32
- 1.6. Το παιδί ως ένα νέο λογοτεχνικό ενδιαφέρον της «γενιάς του ‘80» και ως ειδικό αναγνωστικό κοινό: από την παιδαγωγική και ηθικοπλαστική λογοτεχνία στην τομή της *Διαπλάσεως των Παίδων*..... 36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Το αντικείμενο της έρευνας: τα “Μικρά Μυστικά” της Διαπλάσεως των Παίδων και το υπό ανάλυση Λεύκωμα.....	55
---	-----------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το παιδικό/νεανικό λεύκωμα ως πηγή της κοινωνικής ιστορίας και αντικείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης: θεωρητικές αναζητήσεις και μεθοδολογικές επιλογές.....	87
--	-----------

ΜΕΡΟΣ Β΄: Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΛΕΥΚΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ «ΜΙΚΡΩΝ ΜΥΣΤΙΚΩΝ» (1900-1904): Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Καθημερινότητα, κοινωνικότητα, τρόπος ζωής και κοινωνικοποίηση: άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες για κοινωνικές πρακτικές και έξεις	94
4.1. Ασχολίες του “ελεύθερου χρόνου”.....	94
i. Ενασχόληση με ψυχαγωγικά σπορ ή άλλες πρακτικές σωματικής άσκησης.....	95
ii. Καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.....	111
iii. Άλλες δραστηριότητες των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.....	164
iv. Το παιχνίδι ως δραστηριότητα των μικρών συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.....	174
4.2. Σχολικές πρακτικές και εμπειρία.....	176
4.3. Η ώρα της προσευχής, του γεύματος και του ύπνου: έξεις και πρακτικές του καθημερινού οικιακού βίου.....	186
i. Οικιακές έξεις: διατροφή.....	189
ii. Οικιακές έξεις: ύπνος.....	199

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Εθνική κουλτούρα και συνείδηση: το σύμπαν των εθνικών αξιών, συμβόλων και προτύπων

5.1. Όψεις του “εθνικού εαυτού” των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.....	202
5.2. Εθνικές αξίες, το εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα και τα σύμβολα στο λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.....	210

5.3. Η αναζήτηση εθνικών προτύπων και του “εθνικού εαυτού” σε σχέση με τους “εθνικά άλλους” μέσα στο λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών..... 214

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... 222

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 231

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια των απαιτήσεων του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Με την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε όλους εκείνους που στάθηκαν δίπλα μου και με βοήθησαν, συμβάλλοντας σημαντικά στην ολοκλήρωση της.

Αρχικά, θα ήθελα ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κα. Ελένη Φουρναράκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ιστορίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, η συμβολή της οποίας ήταν καθοριστική στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας, για την ουσιαστική καθοδήγησή της και τις πολύτιμες συμβουλές της. Επίσης, δεν θα μπορούσα να μην εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου απέναντι της για την αμέριστη υποστήριξη που μου έχει προσφέρει τόσο επιστημονικά όσο και ηθικά από τα πρώτα χρόνια φοίτησης μου στο Τμήμα Κοινωνιολογίας, καθώς αυτή η μεταπτυχιακή εργασία είναι το αποτέλεσμα της μακρόπνοης συνεργασίας μας που ως αφετηρία είχε τη πτυχιακή μου εργασία.

Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά τον κ. Γεώργιο Τσιώλη Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης για την ανεκτίμητη βοήθεια που μου προσέφερε καθ' όλη τη πορεία συγγραφής της εργασίας και για τις σημαντικές συμβουλές και παρεμβάσεις του όλο αυτό το διάστημα ως προς τα μεθοδολογικά ζητήματα αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος.

Ακόμη, τις ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω προς τον κ. Ιωάννη Κουμπουρλή Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης για την ουσιαστική του συμμετοχή κυρίως στο τελευταίο στάδιο της δημιουργίας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες και διδάσκουσες στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών για την προσφορά τους στην αρτιότερη επιστημονική και παιδαγωγική μου κατάρτιση κατά την διάρκεια των σπουδών μου.

Τέλος, νιώθω την ανάγκη να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τους γονείς μου που με στήριξαν και με στηρίζουν όλα αυτά τα χρόνια, όπως επίσης και όλους όσους βοήθησαν και εξακολουθούν και βοηθούν στην προσπάθεια πραγματοποίησης των στόχων μου.

Ελένη Πλούμπη,

“Παιδικό” και “Νεανικό” Κόσμοι. “Τα Μικρά μου Μυστικά”: Ένα παιδικό/νεανικό Λεύκωμα στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1904)

Περίληψη

Η ιδιαιτερότητα του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, το οποίο θεωρείται μια κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, ξεκίνησε να διαμορφώνεται και σταδιακά να αναγνωρίζεται αρχικά από τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα του ευρωπαϊκού κόσμου κατά τη διάρκεια του όψιμου 18^{ου} αιώνα και έπειτα. Η παρούσα μελέτη εστιάζεται στην ελληνική περίπτωση και συγκεκριμένα στην “υπό διαμόρφωση” ελληνική αστική τάξη, κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} - αρχές 20ού αιώνα. Εκείνη την εποχή, στους κόλπους των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, η παιδική ηλικία άρχισε σταδιακά να αναγνωρίζεται και να εξιδανικεύεται όχι μόνο ως μια ιδιαίτερη περίοδος στη ζωή του ανθρώπου, αλλά ως μια περίοδος “αθωότητας”. Παράλληλα, ξεκινούν να αποδίδονται σε αυτή μοναδικά χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα των βαθύτερων μεταβολών που συντελούνται στο πεδίο των συναισθημάτων και το οποίο συνδέεται άρρηκτα με την άνοδο της αστικής τάξης και των κοινωνικών αξιών και ιδανικών που η ίδια ενστερνίζεται, όπως η εξιδανίκευση της μητρότητας και της οικογενειακής ζωής. Στο πρώτο, εισαγωγικό, κεφάλαιο αυτής της μελέτης αναζητήσα βιβλιογραφικά τα ευρήματα της ελληνικής ιστορικής παραγωγής που σχετίζονται άμεσα με αυτού του είδους τα ζητήματα και συγχρόνως ανέδειξα ορισμένες βασικές πτυχές των διαδικασιών αποκρυστάλλωσης της παιδικής ηλικίας καθώς και την έμφυλη διάστασή της. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση και την συμβολή του παιδικού και νεανικού Τύπου σε αυτή τη διαδικασία. Πιο συγκεκριμένα, το παιδικό/νεανικό έντυπο *Η Διάπλασις των Παίδων* (1879-1948), αποτελεί το πρώτο δείγμα αυτής της ειδικής κατηγορίας Τύπου στην Ελλάδα. Επίσης, *Η Διάπλασις των Παίδων* καινοτομεί με το να εισάγει στους συνδρομητές και τις συνδρομήτριες της την πρακτικής της ανταλλαγής ενός είδους “λευκώματος”, με την ονομασία τα “Μικρά Μου Μυστικά”. Αυτή η πρακτική εγκαινιάστηκε το 1897 και συνέχισε, με μεγάλη επιτυχία, έως το τέλος της κυκλοφορίας του παιδικού/νεανικού εντύπου. Ένα δείγμα αυτών των τεκμηρίων καλύπτουν την περίοδο 1900-1904 και αναδύθηκαν πρόσφατα στην επιφάνεια της δημοσιότητας. Το δείγμα αυτό αποτελεί το πραγματολογικό υλικό αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος.

Τα “Μικρά μου Μυστικά” στην πραγματικότητα ήταν τετράδια που περιείχαν μια σειρά από ερωτήματα τα οποία ήταν διατυπωμένα από τους συνεργάτες τους περιοδικού και τα οποία έπρεπε να απαντήσουν τα άτομα που συμμετείχαν στις διαδικασίες ανταλλαγής τους. Παρά το γεγονός πως αυτή η ανταλλαγή ήταν άμεση και στενά ελεγχόμενη από το περιοδικό και παράλληλα οι απαντήσεις λογοκρίνονταν, ωστόσο αυτό το εγχείρημα θεωρείται μεγάλης ιστορικής σημασίας στο βαθμό που μέσω αυτής της πρακτικής το αγόρι/κορίτσι αναγνωρίζεται ως ενεργό υποκείμενο, το οποίο μπορεί να μοιραστεί εμπειρίες, συνήθειες, προτιμήσεις και επιθυμίες με άτομα που αντιστοιχούν στην ίδια ηλικία. Έτσι, αυτός/αυτή μπορεί να “διεκδικήσει” την παιδικότητα/νεανικότητα μέσα από τον λόγο του. Αλλά περισσότερο από τα θέματα που σχετίζονται με την υποκειμενικότητα, αυτού του είδους τα προσωπικά τεκμήρια φωτίζουν τις κοινωνικές πρακτικές και τις συνήθειες, την κοινωνικότητα, τον τρόπο ζωής και κοινωνικοποίησης των παιδιών και των νέων των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα, αλλά και κοινοτήτων της Διασποράς, στις αρχές του 20ού αιώνα. Επίσης, τα τεκμήρια αυτά αναδεικνύουν τον στερεοτυπικό λόγο και τις αξίες που διαχέονται από την επίσημη ιδεολογία του σχολείου. Με τη χρήση της ποιοτικής θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, η προσέγγιση μου στοχεύει προς την διερεύνηση των κοινωνικών πρακτικών και αξιών, συμπεριλαμβανομένων και των πτυχών της εθνικής κουλτούρας και συνείδησης σε μια περίοδο που το φαινόμενο του ελληνικού εθνικισμού ήταν σε πλήρη έξαρση. Στην ανάλυσή μου, θέτονται τα ζητήματα του φύλου και του κοινωνικού status σε συνάρτηση με τα ευρήματα που προέκυψαν από την έρευνα (δηλαδή, η διαφοροποίηση των απαντήσεων σε σχέση με το βιολογικό φύλο και τον τόπο διαμονής των συνδρομητών/τριών).

Worlds of childhood and adolescence: “My Little Secrets”, printed booklets for young boys and girls, at the beginning of the 20th century (1900-1904)

Abstract

The specificity of the “sentiment” of childhood, which is considered a social and cultural construction, began to take shape initially in the bosom of the rising bourgeois and more generally middle class of the western European world during the late 18th century onwards. This study focuses on the Greek case and specifically on the Greek middle social strata in the making, during the last quarter of the 19th - early 20th centuries. At that time and within these strata, childhood gradually began to be recognised and even idealised as a specific and ‘innocent’ period in human life, while simultaneously it was invested with unique characteristics. That was the result of profound changes taking place in the field of emotion and corresponded with the rise of other bourgeois social values and ideals, such as the ideal of motherhood and the ideal of domesticity. The first, introductory, chapter of this study follows the findings of the Greek historical production related to these issues and discusses some crucial aspects of the crystallization of the “sentiment” of childhood, as well as its gendered dimension. The chapter concludes by putting forward the contribution of children’s and youth’s press in this process, especially that of *Diaplasis ton Pedon* (Children’s Formation) (Athens, 1879-1948), the first typical specimen of this special category of press in Greece. *Diaplasis ton Pedon* was also the first to introduce on behalf of its young subscribers the practice of exchanging a sort of “scrapbooks”, under the name of “Mikra mou Mistika” (My Little Secrets). This practice was inaugurated in 1897 and continued, with great success, until the end of Diaplasis’ life. A sample of these documents covering the years 1900-1904 was recently published. This sample constitutes the object of this research project.

“Mikra mou Mistika” were actually booklets containing a printed set series of questions formulated by the periodical and which had to be answered by the persons who participated in this exchange. Although this exchange was directly and narrowly controlled by the periodical, and censorship was imposed to the answers, this undertaking is of great historical importance, to the extent that through this practice the young boy/girl is recognized as an active subject, who can share experiences, habits, tastes and desires with persons of the same age; thus she/he can eventually “claim” a sort of youthful subjectivity. But more than issues of subjectivity, this kind

of personal document highlights social practices and habits in everyday life, sociability, lifestyle and socialization of children and the youth within the urban middle and upper strata in Greece, but also among Greek communities of the Diaspora, in the early 20th century. These documents also bare stereotypical values diffused by the official culture of the school. With the help of methods of thematic content analysis, my approach is mainly directed towards the investigation of the above mentioned social practices and values, including aspects of national culture and consciousness, at a time when the phenomenon of Greek nationalism was in full spate. In my analysis, issues of gender and social status are treated, to the extent that the findings of the research (i.e., differentiation of the answers according to the sex or the place of residence of the subscribers), permits me to discuss such issues.

Προλογικό σημείωμα

Με χρονική αφετηρία τη δεκαετία του 60, στους κόλπους της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, και από διαφορετικές οπτικές γωνίες, διαπιστώνεται η μετατόπιση της οπτικής προς τις ιστορικές και κοινωνικές διεργασίες οι οποίες οδήγησαν στη γέννηση και αποκρυστάλλωση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας κατά το παρελθόν.¹ Στην ελληνική περίπτωση, μελέτες που σχετίζονται με τη διαδικασία αναγνώρισης της ιδιαιτερότητας του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας τέθηκαν στο επίκεντρο μετά την μεταπολίτευση. Ενδεικτικά, η δημιουργία του Ιστορικού Αρχείου Νέας Γενιάς της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς όπως επίσης και τα πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου με θέμα «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας» που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 1984 αποτελούν απόδειξη της καλλιέργειας του ερευνητικού ενδιαφέροντος απέναντι σε ζητήματα που αφορούν στην ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.

Η έννοια της παιδικής ηλικίας δεν προσδιορίζεται “φυσικά”, ο επικαθορισμός της προκύπτει σύμφωνα με ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά κριτήρια. Η θέσπιση σαφών ηλικιακών περιοχών συνεπάγεται αφενός την εισαγωγή χρονικών οριοθετήσεων και αφετέρου την διαδικασία νομιμοποίησης τους από την πλευρά της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας. «Ένας πολιτισμικός ορισμός μιας ηλικιακής βαθμίδας ή ενός ηλικιακού διαστήματος είναι πάντοτε ένας ευρύς ορισμός των ανθρώπινων δυνατοτήτων και υποχρεώσεων, σε ένα δεδομένο στάδιο της ζωής», κατά τον S.N., Eisenstadt.² Η ύπαρξη των γενετικών χαρακτηριστικών που εμφανίζονται και στη συνέχεια διαμορφώνονται ή απαλείφονται μέσα στις ηλικιακές περιόδους του ανθρώπου, εμπίπτει σε διαφοροποιούμενες αξιολογήσεις από το εκάστοτε κοινωνικό γίνεσθαι, αφού πρόκειται ουσιαστικά για έναν κοινωνικό καθορισμό. Η κοινωνική αντιμετώπιση του παιδιού μέσα στο χρόνο διαφοροποιείται, το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει πως η έννοια της παιδικής

¹ Thompson, P. (2008), *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Μπάδα, Κ. - Μπούσχοτεν, P.B. (επιμ.), Μπούσχοτεν, P.B. - Ποταμιάνος Ν. (μτφ), Αθήνα: Πλέθρον, σ. 31. (Β΄ έκδοση).

² Eisenstadt S. N. «Ηλιακές ομάδες και κοινωνική δομή: το πρόβλημα», Αθανασίου Κ. (μτφ.), στο Μακρυνιώτη Δ. (2001) (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα: Νήσος, σ. 75.

ηλικίας είναι εξ' ορισμού ιστορικά και κοινωνικά κατασκευασμένη. Μάλιστα, η ιδιαιτερότητα του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας είναι προϊόν του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου και “ανακαλύπτεται” από την αστική τάξη με την άνοδο της.

Το πιο γνωστό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης είναι η μελέτη του Γάλλου ιστορικού Φιλίπ Αριές, *L'Enfant et le vie familiale sous l' Ancient Règime*, το οποίο αποτέλεσε τομή για τη μελέτη της ιστορικότητας της παιδικής ηλικίας. Στα αγγλικά το 1962 μεταφράστηκε ως *Centuries of Childhood* και στα ελληνικά το 1992 ως *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Κατά τον Φ. Αριές, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και έπειτα αναπτύσσεται, κυρίως στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της γαλλικής κοινωνίας, ένα πρώτο αίσθημα αναγνώρισης της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας και της οικογενειακής ζωής. Μεταβαίνοντας στον 18^ο αιώνα, (εξετάζει τη θέση του παιδιού μέσα από το θεσμό του σχολείου, την τέχνη, την ενδυμασία, το παιχνίδι, κ.α.) το παιδί φαίνεται να αποκτά σταδιακά έναν κεντρικό ρόλο μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία ευρύτερα. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται και η σύγχρονη αντίληψη για το παιδί και την οικογένεια. Η αντίληψη αυτή δεν υιοθετείται πλέον μόνο από τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων αλλά επεκτείνεται και στους κόλπους της αστικής τάξης. Τέλος, τον 19^ο αιώνα η αντίληψη αυτή αγγίζει και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Όμως, κατά τον Αριές, η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας σήμανε αρχικά την υιοθέτηση πιο αυστηρών μεθόδων διαπαιδαγώγησης στο σπίτι και στο σχολείο.³ Και αυτό όμως, καταλήγει ο Αριές, ήταν αποτέλεσμα της υπερβολικής αγάπης που οι γονείς έτρεφαν για τα παιδιά τους. Το έργο του Αριές, αποτέλεσε μια πραγματική καινοτομία και έθιξε ζητήματα πάνω στα οποία δημιουργήθηκε ένας εποικοδομητικός διάλογος στους κόλπους της δυτικοευρωπαϊκής ιστοριογραφίας.⁴

³ Αριές, Φ. (1990), *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αναστοπούλου Γ. (μτφ), Αθήνα: Γλάρος, σ. 197-206, 243-253, 356-359.

⁴ Για τις πιο γνωστές προσεγγίσεις σε σχέση με την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, βλ. στο Σόρτερ, Ε. (2009), *Σεξουαλικότητα, έρωτας και οικογένεια - Ευρώπη και Βόρεια Αμερική 17^{ος} - 20ός αιώνας*, Παππάς, Α. (μτφ.), Αθήνα:

Εισαγωγή

Αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η ανάδειξη μέσα από τον λόγο των παιδιών και των νέων που προέρχονται από αστικά περιβάλλοντα, τόσο της ελληνικής κοινωνίας όσο και του έξω-ελληνισμού στις αρχές του 20ού αιώνα, πτυχών της καθημερινότητας, της κοινωνικότητας, του τρόπου ζωής και κοινωνικοποίησης τους. Παράλληλα, ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων αποτέλεσε πρόσφορο πεδίο για την ανάδειξη της εθνικής κουλτούρας και συνείδησης της παιδικής και νεανικής ηλικίας εκείνης της εποχής, μιας εποχής που το φαινόμενο του ελληνικού εθνικισμού ήταν σε πλήρη έξαρση.

Θα προσεγγίσω τα παραπάνω ζητήματα μέσα από τον λόγο των ίδιων των παιδιών και των νέων, έτσι όπως αυτός διατυπώνεται στα “Μικρά Μυστικά” τα τετράδια που κυκλοφόρησαν από το περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* λίγο πριν την εκπονή του 19^{ου} αιώνα (1897). Τα τεκμήρια που μελετώ είναι εξήντα τέσσερα τετράδια (ή λευκώματα) των “Μικρών Μυστικών” τα οποία είναι συγκεντρωμένα και δεμένα σε ένα Λεύκωμα. Τα χρονικά όρια της συγκεκριμένης έρευνας τοποθετούνται στα 1900 έως και το 1904. Τα τεκμήρια αυτά εξέδωσε ο Αντώνιος Χουρδάκης, Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης και τις εκδόσεις Ατραπός το 2004.

Το αρχικό μου ενδιαφέρον για την επιστημονική μου ενασχόληση με την παιδική ηλικία και τη νεότητα γεννήθηκε στα προπτυχιακά μου χρόνια μέσα από τις παραδόσεις του κ. Χουρδάκη Α., όπου διαπίστωσα τη διαφορετική αντιμετώπιση του παιδιού μέσα στο χρόνο, δηλαδή, το γεγονός πως η έννοια της παιδικής ηλικίας διαθέτει ιστορικότητα.

Η πραγματολογική επεξεργασία των απαντήσεων των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος από τον Α. Χουρδάκη ήταν σημαντική καθώς μέσα από την προσέγγιση του από την πλευρά της ιστορίας της παιδείας μου έδωσε το έναυσμα προκειμένου να προσεγγίσω το πραγματολογικό υλικό

με διαφορετικό τρόπο, ακριβέστερα μέσα από την οπτική της κοινωνικής ιστορίας της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.

Την αφετηρία των επιστημονικών μου αναζητήσεων οριοθετεί η μελέτη των σχετικών ιστοριογραφικών έργων που τοποθετούν στο επίκεντρο την ιδιαιτερότητα του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας και το πώς αναγνωρίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} - αρχές 20ού αιώνα αρχικά από τους βασικούς μηχανισμούς διάχυσης αξιών της ελληνικής αστικής κοινωνίας όπως το σχολείο, η οικογένεια, η τέχνη και ο παιδικός/νεανικός Τύπος που εμφανίζεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η κυκλοφορία της *Διαπλάσεως των Παίδων* αποτέλεσε τομή για τα μέχρι τότε δεδομένα που ίσχυαν για τον τότε παιδικό και νεανικό τύπο και για την παιδική λογοτεχνία γενικότερα καθώς ουσιαστικά για πρώτη φορά αντιμετωπίζεται το παιδί ως εξειδικευμένο αναγνωστικό κοινό με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ανάγκες. Το στοιχείο του διδακτισμού συνδυάζεται επιτυχώς με τη διάθεση για τέρψη του συνδρομητικού κοινού του συγκεκριμένου εντύπου. Στη βάση αυτής της λογικής, δημιουργούνται διάφορες καινοτομίες μέσα από τις οποίες επιδιώκεται να διατηρηθεί το ενδιαφέρον των αναγνωστών και των αναγνωστριών αμείωτο. Μεταξύ αυτών των καινοτομιών είναι τα “Μικρά Μυστικά”, τα οποία και αποτελούν το αντικείμενο αυτής της έρευνας.

Μέσα από την ανάλυση λόγου των κοινωνικών υποκειμένων επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε τους “παιδικούς” και “νεανικούς” κόσμους στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι κοινωνικές πρακτικές και έξεις της καθημερινότητας των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν το υπό ανάλυση Δεύκωμα αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία των κόσμων των παιδιών και των νέων. Οι αθλητικές δραστηριότητες, οι καλλιτεχνικές και πνευματικές ενασχολήσεις και διάφορες άλλες δραστηριότητες στις οποίες μέρος του “ελεύθερου χρόνου” αφιερώνει το συνδρομητικό κοινό των “Μικρών Μυστικών”, όπως επίσης και το παιχνίδι για τους μικρότερους ηλικιακά φίλους του Δευκώματος, δεν περιγράφουν μόνο την καθημερινότητα, την κοινωνικότητα, τον τρόπο ζωής και κοινωνικοποίησής τους, αλλά συγχρόνως αποτελούν δείκτες για το κοινωνικό τους status. Επίσης, λαμβάνοντας υπόψη το φύλο των συνδρομητών και των συνδρομητριών σε συνδυασμό με τον λόγο

τους αναδείχθηκαν στερεοτυπικές αντιλήψεις και πρότυπα συμπεριφοράς για την ιδεολογικά και πολιτισμικά κατασκευασμένη έμφυλη διαφορά των παιδιών και των νέων που προέρχονται από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της “υπο διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης. Την ίδια στιγμή, ο λόγος του συνδρομητικού έγινε πρόσφορο πεδίο για τον εντοπισμό εναλλακτικών προτύπων διαπαιδαγώγησης των δύο φύλων ή ακόμη και αποκλίσεων από τα κυρίαρχα πρότυπα του φύλου. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως το φύλο λειτούργησε ως επιμέρους δείκτης για το κοινωνικό προφίλ των παιδιών και των νέων καθώς στα 1900 ορισμένες δραστηριότητες αρχίζουν να αξιοδοτούνται θετικά για τα κορίτσια και αυτό συμβαίνει μόνο σε αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα. Οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” διαθέτουν την ιδιότητα του μαθητή/τριας, συνεπώς ο κόσμος τους δεν θα μπορούσε να μην περιλαμβάνει διάφορες σχολικές πρακτικές και την σχολική εμπειρία. Τέλος, οι έξις του καθημερινού οικιακού βίου αποτελούν επιμέρους συστατικά στοιχεία της καθημερινότητας, συνεπώς και των κόσμων των κοινωνικών υποκειμένων. Εδώ, συμπεριλάβαμε τις οικιακές έξις όπως η διατροφή και ο ύπνος στις οποίες αναφέρονται μέσα από σχετικά ερώτημα των “Μικρών Μυστικών”

Ένα δεύτερο ζήτημα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι αυτό της εθνικής κουλτούρας και συνείδησης. Την περίοδο που εξετάζουμε, το φαινόμενο του ελληνικού εθνικισμού είναι σε πλήρη έξαρση και για αυτό περιλαμβάνεται στο σύμπαν των εσωτερικευμένων κυρίαρχων αντιλήψεων περί των ηθικών και κοινωνικών αξιών, βάσει των οποίων αναμένεται να κοινωνικοποιείται η παιδική και νεανική ηλικία των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του ελληνικού κράτους και των κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού, στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα. Έτσι, μέσα από τον λόγο των κοινωνικών υποκειμένων αναζητήσαμε “όψεις” του εθνικού τους εαυτού, αξίες και σύμβολα όπως επίσης και το εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα και τέλος εθνικά πρότυπα σε σχέση με τους “εθνικά άλλους”.

Καταλήγοντας, δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στη διαπίστωση του Α. Χουρδάκη σχετικά με τα Λευκώματα και συγκεκριμένα πως «εισάγονται για πρώτη φορά στην Ελλάδα [...] τα παιδιά και οι νέοι δεν έχουν πρότερη εμπειρία γύρω από αυτά. Έτσι, από την άποψη αυτή το εκδιδόμενο λεύκωμα είναι

μονογενές και η αξία του μεγάλη».⁵ Επιπλέον, θα ήθελα να συμπληρώσω πως μελετώντας την περίπτωση της Ελλάδας, ίσως για πρώτη φορά στο γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα, ο νέος αυτός για τα μέχρι τότε δεδομένα τρόπος επικοινωνίας των παιδιών και των νέων επιτρέπει να διασωθούν όψεις όχι μόνο ενός παιδικού/νεανικού λόγου, αλλά ενός λόγου που αναφέρεται σε εμπειρίες και συνήθειες της καθημερινότητας των παιδιών και των νέων και ως εκ τούτου επιτρέπει να αναδυθούν κομμάτια και της υποκειμενικότητάς τους· ο λόγος αυτός, παρά τις παρεμβάσεις των ενηλίκων, στο μέτρο του δυνατού, διατηρεί στοιχεία αυθεντικότητας και αμεσότητας. Η υιοθέτηση από πλευράς του περιοδικού και του κοινού του αυτής της πρακτικής του λευκώματος, σηματοδοτεί την αναγνώριση μιας ιδιαίτερης υποκειμενικότητας στην παιδική, και, κυρίως, στη νεανική ηλικία.

ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ιστοριογραφικά προλεγόμενα: όψεις και συνιστώσες συγκρότησης της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας και νεότητας στα ελληνικά αστικά περιβάλλοντα (τέλη 19^{ου} - αρχές 20ού αιώνα)

1.1. Η σχολική ένταξη των δυο φύλων: η έμφυλη διαφοροποίηση και οι συνέπειές της

Η συγκρότηση ενός εθνικού συστήματος εκπαίδευσης θεωρείται μια από τις βασικές επιδιώξεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, καθώς, σύμφωνα με την Ε. Φουρναράκη, θα «γινόταν πραγματικότητα η επαγγελία του Ελληνικού Διαφωτισμού, ότι η διάδοση της παιδείας θα συνέβαλλε καθοριστικά στην εθνική αναγέννηση, στην υλοποίηση και διατήρηση της πολιτικής ελευθερίας».⁶ Στο νεωτερικό θεσμό της εκπαίδευσης ήταν συγκεντρωμένες όλες εκείνες οι προϋποθέσεις, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα διαφορετικό μέλλον. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν, αφενός, οι

⁵ Χουρδάκης, Α. (2004), *Από τη μικροϊστορία της παιδείας. Ένα παιδικό λεύκωμα του 1900-1904*. Αθήνα: Ατραπός, σ. κ'.

⁶ Για περισσότερες πλευρές αυτού του θέματος, βλ. στο Φουρναράκη, Ε. (1987), *Εκπαίδευση και Αγωγή κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 13.

εκ διαμέτρου αντίθετοι προσανατολισμοί στην αγωγή και εκπαίδευση των δύο φύλων και αφετέρου η ανισότητα στην πρόσβαση τους σε συνάρτηση με την έντονη ταξικό-οικονομική φυσιογνωμία της έμφυλης ανισότητας.

Η κυριαρχία της φιλοσοφίας περί έμφυλης διαφοράς στην ελληνική κοινωνία, όπως και στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα, θεωρείται προϊόν κοινωνικών, ιστορικών και πολιτισμικών διεργασιών. Στους ελληνικούς παιδαγωγικούς λόγους, οι εκπαιδευτικοί στόχοι δημιουργούνται με σκοπό την εκπλήρωση του “κοινωνικού προορισμού” από τα δύο φύλα. Το γεγονός αυτό σημαίνει πως, όσο οι εκπαιδευτικοί στόχοι επιμένουν στην εκπλήρωση αυτού του “κοινωνικού προορισμού”, τόσο το “αίσθημα” της παιδικής ηλικίας παραμένει δευτερεύον έναντι του κατά φύλα διαχωρισμού της παιδικής ηλικίας.⁷ Η αδυναμία πρόσβασης των κοριτσιών στους σχολικούς μηχανισμούς, στο βαθμό που αυτό ισχύει για τα αγόρια, μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης περιθωριοποίησης και ταυτοχρόνως υποβάθμισης της γυναικείας εκπαίδευσης.

Την ταύτιση των γυναικών με τη ιδιωτική σφαίρα νομιμοποιεί η ανδρική κυριαρχία. Ο ιδιωτικός χώρος συνδέεται αποκλειστικά με τις αξίες της οικογένειας, της μητρότητας και της αναπαραγωγής, οι οποίες αντιπαραβάλλονται με τις αξίες του δημόσιου χώρου όπως της μόρφωσης, της δράσης και της συμμετοχής στα κοινά.⁸ Κριτήρια που επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση είναι, τόσο η άνιση προσβασιμότητα των δύο φύλων στις βαθμίδες της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, όσο και το διαφορετικό περιεχόμενο της. Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, σε μεγάλο βαθμό η ταξική και οικονομική παράμετρος καθόρισαν τα ποσοστά πρόσβασης των κοριτσιών στο σχολικό

⁷ Φουρναράκη, Ε. (1999), «Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαιδεύσεως “μελλόντων πολιτών”: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα», στο Θεοδώρου Β. & Κοντογιάννη, Β. (επιμ.) (1999), *Πρακτικά διημερίδας: Παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19^ος - 20^ος αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, 4/5 Δεκεμβρίου 1999, Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής-Επιτροπή Ερευνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, σ. 75. Επίσης, βλ. στο Βαρίκα, Ε. (1987), *Η εξέγερση των Κυριών. Γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα (1833-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, σ. 61.

⁸ Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 83.

περιβάλλον ενώ η ανδρική εκπαίδευση είχε έντονα δημόσιο χαρακτήρα, ιδιαίτερα η δευτεροβάθμια. Σε γενικές γραμμές όμως, η συμμετοχή στην εκπαίδευση και των δύο φύλων συμπεριλαμβάνεται στις κοινωνικές ευκαιρίες που απολάμβαναν τα νεότερα μέλη οικογενειών που προέρχονταν κυρίως από τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα.⁹ Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά των κατώτερων και λαϊκών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας αναζητούσαν εργασία με σκοπό να συμβάλουν οικονομικά στο οικογενειακό εισόδημα ή ακόμη και για να επιβιώσουν.¹⁰

Από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του νέου Ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το εκπαιδευτικό σύστημα συγκροτείται από την κρατική, αλλά και από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το βασιλικό διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, κατοχυρώνει το δικαίωμα συμμετοχής των δύο φύλων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, μέσα από την πρακτική της συνεκπαίδευσης. Στις βασικές επιδιώξεις της πολιτείας είναι η μίμηση των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προτύπων. Σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη, η πρακτική της συνεκπαίδευσης θα έδινε την ευκαιρία τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια να συμμετέχουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Οι φιλοδοξίες που δημιουργούσε η παραπάνω διάταξη για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των δύο φύλων κατακερματίστηκαν με την Εγκύκλιο του υπουργού Σ. Βλάχου, το 1852.¹¹ Η συντήρηση δύο σχολικών μονάδων από τους δήμους ήταν ένα εξαιρετικά πολυδάπανο έργο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η διοχέτευση των δημοτικών πόρων που προέρχονταν από την επιβολή δημοτικών τελών, να χρησιμοποιηθούν για τη συντήρηση σχολικών κτηρίων που προβλέπονταν για τη φοίτηση των αγοριών. Αυτή η πολιτική που ασκείται απέναντι στη γυναικεία εκπαίδευση, οφείλεται στην αντίσταση και την απροθυμία της

⁹ Φουρνιράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 25.

¹⁰ Το ζήτημα αυτό αναλύεται συστηματικότερα στο Ρηγίνος, Μ. (1995), *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., σ. 27-30.

¹¹ Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική του 19^{ου} αιώνα» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', 1/5 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 479-481.

παραδοσιακής τοπικής κοινωνίας να ενισχύσει οικονομικά τους δήμους, ώστε να μορφωθούν τα κορίτσια. Σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν είναι καθόλου περίεργο το γεγονός πως, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τα ποσοστά των κοριτσιών στη σχολική εκπαίδευση είναι συγκριτικά χαμηλότερα με αυτά των αγοριών. Το γεγονός αυτό, οφείλεται στο ότι τα σχολεία θηλέων είναι εμφανώς λιγότερα σε σχέση με τα σχολεία αρρένων και επομένως η συμμετοχή των μαθητριών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση πιο περιορισμένη.¹²

Η απουσία κάποιας συγκεκριμένης πολιτικής για τη σχολική ένταξη των κοριτσιών στη Δημοτική αλλά και στη Μέση εκπαίδευση, οδήγησε στη δημιουργία δύο σχολικών δικτύων: το δημόσιο για τα αγόρια και το ιδιωτικό για τα κορίτσια. Το ζήτημα αυτό το βλέπουμε να εμφανίζεται πιο έντονα και ξεκάθαρα στη Μέση εκπαίδευση των δύο φύλων, με την ιδιωτική πρωτοβουλία να αναλαμβάνει την ίδρυση δευτεροβάθμιων Παρθεναγωγείων. Την πρώτη δεκαετία του ανεξάρτητου κράτους, η δράση των προτεσταντών ιεραπόστολων, αλλά και του φιλελληνικού κόσμου ήταν σημαντική για τη συγκρότηση δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης. Από την άλλη πλευρά, πραγματοποιούνται κάποιες απόπειρες προκειμένου να δημιουργηθεί δευτεροβάθμια εκπαίδευση για τα κορίτσια από Δήμους, Συλλόγους και Εταιρείες. Η πιο αξιοσημείωτη προσπάθεια είναι αυτή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1836.¹³

Βασική προϋπόθεση για τη φοίτηση στα ιδιωτικά “ανώτερα” Παρθεναγωγεία ήταν η καταβολή υψηλών διδάκτρων. Έτσι, η πρόσβαση σε αυτούς τους χώρους ήταν μια υπόθεση αυστηρά των κοριτσιών που

¹² Για πληροφορίες σχετικά με τον συνολικό αριθμό των σχολείων (θηλέων και αρρένων) και των συνολικό αριθμό των μαθητών και των μαθητριών που συμμετείχε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1831 έως το 1928, βλ. στο Καλαφάτη, Ε. (1988), *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 104-109.

¹³ Είναι εμφανές πως οι πολιτικές εξαγγελίες της εποχής για τη δημιουργία «Ελληνικών Σχολείων Κορασίων» δεν εκπληρώνονται στον αναμενόμενο βαθμό. Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. στο Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, σ. 80-82. Για τη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σχετικά με τη δημιουργία δευτεροβάθμιων Παρθεναγωγείων, βλ. στο Φουρναράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 17-20.

προέρχονταν κυρίως, από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της πόλης και όχι από τα λαϊκά και κατώτερα. Επιπλέον, η πρόσβαση των κοριτσιών στη Μέση εκπαίδευση εμποδίζεται από πολλούς παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, η εισαγωγή των κοριτσιών στη Μέση εκπαίδευση δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα ευνοϊκή λόγω διάφορων παραγόντων κοινωνικό-οικονομικού κυρίως χαρακτήρα. Έτσι, η συμμετοχή πόσο μάλλον η ολοκλήρωση της πρώτης βαθμίδας παρέμενε ένα προβληματικό ζήτημα για τα νεαρά κορίτσια της εποχής. Επίσης, καταλυτικό ρόλο έπαιξαν οι ενδοιασμοί και η ανασταλτικότητα, από την πλευρά των εκάστοτε κυβερνήσεων και των αρμόδιων υπουργών, οι οποίοι μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα απήφησαν το όραμα για διάδοση της παιδείας του λαού δίνοντας μικρότερη σημασία στη διάδοση του πρωτοβάθμιου σχολικού δικτύου, ιδιαίτερα στα κορίτσια. Είναι χαρακτηριστικό ότι και η μόρφωση των διδασκαλισσών αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία έως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Σε ένα γενικότερο κλίμα αμφισβήτησης της γυναικείας συμμετοχής στο εκπαιδευτικό σύστημα άνθιζε η μέριμνα για τη συγκρότηση και εξέλιξη της Μέσης εκπαίδευσης των αγοριών. Μάλιστα, η συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική πράξη κατανοείται κοινωνικά, περισσότερο ως εφαλτήριο για τη μελλοντική δραστηριοποίηση τους στην αστική δημόσια σφαίρα. Με την ολοκλήρωση των υποχρεώσεων του πρώτου κύκλου σπουδών, οι μαθητές μπορούσαν να μεταβούν είτε στο Ελληνικό Σχολείο Αρρένων και από εκεί στο Γυμνάσιο. Η μετάβαση στον επόμενο κύκλο σπουδών για τα αγόρια ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση, καθώς το εκπαιδευτικό σύστημα δεν τοποθετούσε τυπικούς φραγμούς. Πιο συγκεκριμένα, δεν υπήρχε η καταβολή σημαντικών διδάκτρων στην δευτεροβάθμια δημόσια εκπαίδευση.¹⁴

Η κοινωνικά κατασκευασμένη αντίληψη αναφορικά με τη δημιουργία ευδιάκριτων κοινωνικών ορίων, ανάμεσα στο δημόσιο χώρο των ανδρών και στον οικιακό των γυναικών, προδιαγράφει τις διαδικασίες διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού προγράμματος των δύο φύλων. Αυτή η επιχειρηματολογία ισχυροποιείται σημαντικά, με την αποστέρηση του γυναικείου φύλου από το δικαίωμα να τους μεταλαμπαδευτούν γνώσεις ίδιες με αυτές που διδάσκονται

¹⁴ Για μια πιο εκτενή αναφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα, στο ίδιο, σ. 25-27.

αντιστοίχως οι άνδρες. Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου αναφέρει σχετικά με το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης, πως «η μόρφωση της πλούσιας αστής περιλαμβάνει την εποχή αυτή ξένες γλώσσες (κυρίως γαλλικά), μουσική (κυρίως κλειδοκύμβαλον), οικιακή παιδαγωγική και οικιακή οικονομία. Εργόχειρα (δαντέλες και ποικίλα φερμένα από τη Δύση), αλλά και αρκετές ώρες αρχαίων ελληνικών: Μια γενική καλλιτεχνική και φιλολογική μόρφωση, ένα μωσαϊκό από γνώσεις και, για να χρησιμοποιήσουμε εκφράσεις φιλολόγων της εποχής “ψευτοκλασικισμός”, “ψευδοφραγκισμός”, “ξενόζηλος επίδειξις” “παντελής έλλειψις πρακτικών γνώσεων”».¹⁵ Αυτού του είδους οι γνώσεις ταιριάζουν περισσότερο με την ανατροφή και την αγωγή, παρά με την εκπαίδευση. Αναμφισβήτητα, η αξιοποίηση της μόρφωσης αυτής που διαθέτει “διακοσμητικό” χαρακτήρα, ωθεί στην οικονομική και κοινωνική ανέλιξη κορίτσια, τα οποία προέρχονται είτε από ασθενέστερες οικονομικά οικογένειες στο εσωτερικό των μεσαίων στρωμάτων. Επιπλέον, η κοινωνική λειτουργικότητα της φαίνεται και από το γεγονός πως αντικαθιστά ή συμπληρώνει την προίκα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται εμφανές πως η μόρφωση που λαμβάνουν τα κορίτσια, κυρίως των μεσαίων και ανώτερων “υπό διαμόρφωση” αστικών στρωμάτων, θεωρείται ως προπαρασκευαστική για τα καίρια καθήκοντα της μητέρας, της συζύγου και της οικοδέσποινας που θα αναλάβουν στο μέλλον. Σε αντίθεση με τους άνδρες, οι επιλογές των γυναικών για επαγγελματική σταδιοδρομία, ήταν περιορισμένες και κοινωνικά υποβαθμισμένες. Η βασικότερη συνέπεια της κρατικής πολιτικής προς τη γυναικεία εκπαίδευση είναι, πως το ελλιπές και προσανατολισμένο στα γυναικεία καθήκοντα περιεχόμενο της, δεν τους παρείχε ευκαιρίες για επαγγελματική σταδιοδρομία και καταξίωση. Το Διδασκαλείο, το οποίο ανήκει μαζί με το Παρθεναγωγείο στη Μέση Εκπαίδευση, παρέχει τη δυνατότητα

¹⁵ Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου στο άρθρο της περί “Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας” αναφέρεται στις απόψεις και τις κριτικές των φιλολόγων και των παιδαγωγών της εποχής εκείνης, βλ. στο Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 486. Επίσης, το συγκεκριμένο ζήτημα εξετάζεται με συστηματικό τρόπο στο Φουρναράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 25-27. Τέλος, βλ. στο Μπακαλάκη, Α.-Ελεγκίτου, Ε. (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 127.

απόκτησης του διπλώματος της δασκάλας. Το επάγγελμα της δασκάλας είναι το πρώτο επάγγελμα που ασκούν οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, καθώς ταιριάζει περισσότερο στον “κοινωνικό προορισμό” τους και για αυτό το λόγο θεωρείται κοινωνικά αναγνωρισμένο. Παρόλα αυτά, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι χαμηλές αμοιβές που λαμβάνουν οι δασκάλες, συγκριτικά με άλλα επαγγέλματα, αλλά και με τους άνδρες δασκάλους, δηλώνουν την υποβαθμισμένη κοινωνικά θέση τους μέσα στην κοινωνία.¹⁶

Αντιθέτως, το περιεχόμενο της εκπαίδευσης του ανδρικού φύλου, αφενός υπηρετεί τον ρόλο με τον οποίο οι άνδρες θα ενσωματωθούν στη συνέχεια στη δημόσια σφαίρα και αφετέρου σχετίζεται με την ανάπτυξη κοινωνικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό της. Ως επικεφαλής για τη διακυβέρνηση και την ασφάλεια του κράτους και παράλληλα διαχειριστές των αστικών εξουσιών και δικαιωμάτων, η κατάρτισή των ανδρών διαθέτει θετικότερο και επιστημονικότερο περιεχόμενο, συγκριτικά με αυτό της γυναικείας μόρφωσης. Ενδεικτικά, σύμφωνα με το Πρόγραμμα του 1869 οι ώρες που διδάσκονται Μαθηματικά και Ελληνικά τα αγόρια στο Ελληνικό Σχολείο (12 και 49 ώρες αντίστοιχα) είναι σαφώς περισσότερες, συγκριτικά με αυτές που διδάσκονται τα κορίτσια στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα (7 και 27 ώρες αντίστοιχα). Το εμπλουτισμένο σε επιστημονικές γνώσεις εκπαιδευτικό περιεχόμενο των αγοριών δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να αποκτήσουν επαγγελματική ταυτότητα.¹⁷ Ο διαφοροποιούμενος και συνάμα επαρκέστερος χαρακτήρας της εκπαίδευσης των ανδρών, λειτουργεί ως εφελκυστικό προκειμένου να επιτευχθεί και η εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο.

¹⁶ Αναφορικά με τη δημιουργία Διδασκαλείων, βλ. στο Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 489. Επίσης, σχετικά με τις μισθολογικές απολαβές των γυναικών δασκάλων, βλ. στο Βαρίκα, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 230.

¹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη συγκεκριμένη απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, βλ. στο Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 486.

1.2. Τάσεις μεταρρύθμισης και προσαρμογής της σχολικής πραγματικότητας στην ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, εισάγεται μια δέσμη παιδαγωγικών καινοτομιών, ως αποτέλεσμα των διαδικασιών αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Η καθιέρωση της δημοτικής εκπαίδευσης, ως υποχρεωτικής και για τα δύο φύλα, σύμφωνα με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης στα 1864, αποτελεί σημαντικό δείκτη αυτής της αναγνώρισης, καθώς στρέφει τα μικρά αγόρια και κορίτσια προς τον σχολικό θεσμό και συνεπώς σε δραστηριότητες που προσιδιάζουν σε αυτή την ηλικιακή κατηγορία και όχι σε αυτές του ενήλικου κόσμου.¹⁸ Τις επόμενες δεκαετίες ακολουθούν η κυκλοφορία του πρώτου επίσημου αναλυτικού προγράμματος δημοτικής εκπαίδευσης το 1880 (και όχι νωρίτερα), η συγκρότηση σχολικού χάρτη τη δεκαετία του 90 και μια σειρά από εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που συμβαίνουν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δηλώνοντας έτσι τη μέριμνα για ζητήματα που αφορούν τη σχολική καθημερινότητα των παιδιών και των νέων.¹⁹

Αρχικά, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος εφαρμόζει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας (1830), ως μια ήδη δοκιμασμένη μέθοδο των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της μεθόδου, είναι η συγκέντρωση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού μαθητών, κάτω από την εξουσία των πρωτόσχολων, οι οποίοι αντικαθιστούν τις περισσότερες φορές τους δασκάλους. Οι πρωτόσχολοι δεν έχουν μισθολογικές απολαβές. Η πρακτική αυτή της πολιτείας, σκοπό έχει την εξοικονόμηση χρημάτων, καθώς εκπαιδευτικές ανάγκες καλύπτονται χωρίς πολλά έξοδα. Η ένταξη του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού μαθητών και μαθητριών σε ένα σχολείο υπό την αυστηρή επίβλεψη ενός δασκάλου σημαίνει, πως δεν υπάρχει κατανομή σε σχολικές τάξεις ανά ηλικιακή κατηγορία. Συνεπώς, τα ηλικιακά όρια της παιδικής και νεανικής ηλικίας είναι ρευστά και δεν έχουν διαχωριστεί και

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 236.

¹⁹ Ευαγγελόπουλος, Σ. (1998), *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Α', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 117 και Καλαφάτη, Ε. (1988), *ό.π.*, σ. 111.

αναγνωριστεί ακόμη. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στοχεύει στην κανονικοποίηση των παιδικών και νεανικών σωμάτων και των συμπεριφορών τους, μέσα από πειθαρχικές διατάξεις και εντολές. Οι μαθητές και οι μαθήτριες λειτουργούν ως εντολοδόχοι και όχι ως μέλη μιας ομάδας, η οποία στηρίζεται στο πνεύμα της συνεργασίας. Στα πλαίσια αυτής της κανονικοποίησης, επιβάλλεται η τυποποίηση και ο περιορισμός των κινήσεων των παιδιών με αποτέλεσμα την απαγόρευση της ελεύθερης κίνησης (τρέξιμο, κυνηγητό, κτλ.), την οποία προϋποθέτει το παιχνίδι.²⁰ Μάλιστα, ο περιορισμός ή και η απαγόρευση του παιχνιδιού σηματοδοτούν τη μη αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Η μέθοδος αυτή στοχεύει στην επιβολή του φόβου, της πειθαρχίας και της επιτήρησης. Η αρχιτεκτονική των αλληλοδιδασκτικών σχολείων εξυπηρετεί αυτούς τους σκοπούς, καθώς η σχολική αίθουσα είναι διαρρυθμισμένη σύμφωνα με το “Πανοπτικόν” του Bentham. Το “Πανοπτικόν” του Bentham λειτουργεί ως μηχανισμός πλήρους ελέγχου, με σκοπό την αποτελεσματικότερη άσκηση της εξουσίας.²¹ Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης με το λογοτεχνικό του έργο *Η Δασκαλομάννα*, μας μεταφέρει με διηγηματικό τρόπο στο αλληλοδιδασκτικό δημοτικό σχολείο της Σκιάθου περίπου στα 1860-1870. Η δασκαλοκαθέδρα, είναι η θέση του δασκάλου, η οποία είναι υψωμένη σε σχέση με τα θρανία των μαθητών. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως δεν είναι τυχαία η δομή της σχολικής τάξης, καθώς είναι διαμορφωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε ο δάσκαλός να επιτηρεί και να πειθαρχεί τις συμπεριφορές των μαθητών του, σε περίπτωση που αυτοί παρεκκλίνουν:

«Ακούστε εμέ να σας πω! Να μην ανοίγεται χαρτί!... Να μην ακούτε το δάσκαλο!... Να μη φοβάστε τσ' πατεράδες σας!... Να δέρονται τσ' manάδες σας!... Ούτως ηγόρευε προς θορυβώδη

²⁰ Σολομών, Ι. (2000), «Κοινωνική αταξία και σχολική τάξη: παιδικό παιχνίδι και εκπαιδευτικές πρακτικές (1830-1913)», στο: Γκουγκουλή Κ. και Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 187-189.

²¹ Για το «Πανοπτικόν» του Bentham, βλ. κυρίως Smart, B. (2003), «Michel Foucault: υποκείμενο της εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», παρατίθεται στο: Πετμεξίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τ. Β', Μπαρουξής, Γ. (μτφ.), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής, σ. 187-188.

όμιλον δεκαετών και δωδεκαετών παιδιών, αναβάς επί του τελευταίου θρανίου, του απώτατου της δασκαλοκαθέδρας, ο Γιαννιός ο Βρυκολοκάκης, εις τον μεγαλειτέρων μαθητών. Εφοιτά από επταετίας και ήτο ήδη δεκαπενταετής, αλλά μόλις είχε μάθει να διαβάζει συλλαβιστά! Ενθυμούμενος τα παλαιά εκείνα χρόνια, δεν έπαυε να οικτείρη την παρούσαν κατάστασιν του σχολείου, όπου όλα τα παιδιά ήταν μικρά, όλο σμαρίδα, όλο αθερίνα. Πρώτα. Ήταν όλο μεγάλοι. «Που αν ήσαστε εσείς τον καιρό που ήταν ο άλλος ό δάσκαλος που πέθανε, ο Φλάσκο-Μπαμπίνος, ο κιτρινιάρης!». Και σείων την καφαλήν, διηγείτο προς τους μικρούς μαθητάς, οίτινες τον ήκουον εκπέμποντες μεγάλα επιφωνήματα θαυμασμού, πως ο Τζώρτζης ο Σγούρας, δεκαοκτώ χρονών, υψηλός, με ανορθωμένα σγουρά μαλλιά, τα οποία δεν ηδύνατο να διευθετήση το κτενίον, έδειρε μιαν φοράν τον άλλον δάσκαλον, τον «Φλάσκο Φλάσκο-Μπαμπίνο, τον κιτρινιάρη», πολιορκήσας αυτόν όπισθεν της δασκαλοκαθέδρας και κατενεγκών τρεις σφιγκτούς γρόνθους κατά του στέρνου του, διότι ο δάσκαλος ηπείλησε να τον κλείση εις το κάτωθεν της δασκαλοκαθέδρας σωφρονιστήριον, όπου εβόσκον βλατούδες και ψαλίδες, πολυποδαρούσες και όχι ολίγοι ποντικοί».²²

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, καταργείται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας, η οποία επικράτησε μόλις μισό αιώνα και εισάγεται η συνδιδασκτική. Η αναγνώριση της παιδικής ηλικίας ως μιας ξεχωριστής ηλικιακής κατηγορίας, με μοναδικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά οδηγεί σε αυτή την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο εκπαιδευτικός θεσμός, με την εφαρμογή της συνδιδασκτικής είναι ο πρώτος που νομιμοποιεί αυτή την αναγνώριση, καθώς μέσα από τη δημιουργία σχολικών τάξεων (διάρκειας ενός σχολικού έτους), πραγματοποιεί έναν ηλικιακό διαχωρισμό.²³ Η συγκρότηση ηλικιών κατηγοριών, συνεπάγεται και τις αντίστοιχες κατηγορίες γνώσεων, οι οποίες μεταδίδονται από έναν δάσκαλο προς μαθητές ή μαθήτριες που διαθέτουν την ίδια ακριβώς ηλικία.

Σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική του χώρου των αλληλοδιδασκτικών σχολείων, η Ε. Καλαφάτη υποστηρίζει πως «στη συνδιδασκτική μέθοδο ο χώρος της αίθουσας είναι πολύ περισσότερο ομοιογενής απ' ότι στην αλληλοδιδασκτική, και η κατανομή των μαθητών έχει πολύ μεγαλύτερη

²² Παπαδιαμάντης, Α. (1984), *Άπαντα*, τ. Γ', Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ. (επιμ.), Αθήνα: Δόμος, σ. 19-20.

²³ Ο Ph. Agies πραγματοποιεί μια εκτεταμένη ανάλυση για την καταγωγή των σχολικών τάξεων ως αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας, βλ. στο Agies, Φ. (1990), *ό.π.*, σ. 227-229.

σταθερότητα. Οι διάφορες θέσεις χάνουν τη συμβολική τους αξία, αφού δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σημεία ανταμοιβής ή τιμωρίας. Μόνο το βάθος του δασκάλου ξεχωρίζει και επιβάλλεται ακόμη περισσότερο, αφού τώρα γύρω από αυτό διεξάγεται η διδασκαλία, οι ασκήσεις, οι εξετάσεις». ²⁴ Η εισαγωγή της νέας αυτής μεθόδου, αν και αλλάζει τα δεδομένα στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, παρόλα αυτά διατηρεί κάποια βασικά στοιχεία της προηγούμενης μεθόδου, όπως η έντονη πειθαρχία και η υπερβολική αυστηρότητα. κ.ά. Ένα άλλο στοιχείο της “ιδιαιτερότητας” του παιδιού είναι η σταδιακή σύνδεση της ιδιαίτερης “φύσης” της παιδικής ηλικίας, η οποία έχει αρχίσει να κατασκευάζεται πολιτισμικά και αξιακά με το παιχνίδι, το οποίο στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επαναξιολογείται θετικά από την κοινωνία. Η υιοθέτηση της νέας αυτής μεθόδου σηματοδοτεί τη δημιουργία μιας νέας αντίληψης για ζητήματα, που σχετίζονται με την κοινωνικοποίηση και την διαπαιδαγώγηση των μαθητών και των μαθητριών. ²⁵

Η ύπαρξη του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας ως μια εννοιολογική κατασκευή της νεωτερικής δυτικής αστικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, δεν θεωρείται ανέκαθεν δεδομένη. Συνεπώς, η αντιμετώπιση απέναντι στο παιδί μέσα στο χρόνο διαφοροποιείται. Αυτό το γεγονός, επιβεβαιώνει πως η έννοια της παιδικής ηλικίας έχει ιστορικότητα. Στην ελληνική περίπτωση, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα - αρχές 20ού με την εισαγωγή του θεσμού των φροβελιανών κήπων - σύγχρονων νηπιαγωγείων- αναγνωρίζεται και συγχρόνως διαχωρίζεται η νηπιακή ηλικία από την παιδική. Οι πρώτες απόπειρες χρονολογούνται στα 1880, από την Αικατερίνη Λασκαρίδου στο σχολείο που η ίδια διεύθυνε. Η Α. Λασκαρίδου αποτέλεσε βασικό φορέα μετάδοσης των ιδεών της νηπιακής αγωγής που υποστήριξε ο Froebel. ²⁶

Η συγκρότηση των φροβελιανών κήπων αποσκοπεί, αφενός στη φύλαξη των μικρών παιδιών και αφετέρου στην αγωγή τους. ²⁷ Ο Ι. Σολωμόν αναφέρει χαρακτηριστικά, πως μέσα από την εξέταση των προγραμμάτων «των τριών

²⁴ Καλαφάτη, Ε. (1988), *ό.π.*, σ. 160.

²⁵ Σολωμόν, Ι. (2000), *ό.π.*, σ. 110.

²⁶ Για την εισαγωγή των φροβελιανών κήπων -σύγχρονων νηπιαγωγείων- αλλά και για τις ιδέες του Froebel που επηρέασαν την Αικ. Λασκαρίδου, βλ. *στο ίδιο*, σ. 235.

²⁷ *Στο ίδιο*, σ. 235 και 245.

τάξεων του «Νηπιακού Κήπου», του «Λαϊκού Νηπιαγωγείου» (ηλικίες 6-7, 7-8, 8-9) που προτείνει η Αικ. Λασκαρίδου, παρατηρούμε ότι τα «παίγνια» κάθε είδους (παίγνια χειρός, ρυθμικά, γυμναστικά, παίγνια σφαίρας, γαλλικά παίγνια, αισθητηρίων οργάνων, παίγνια στην άμμο και στον κήπο, αλλά και ο χορός και η ενασχόληση με τα «δώρα») καταλαμβάνουν, ανάμεσα σε διάφορες εργασίες χειρών και διδασκαλίες, ένα εξαιρετικά μεγάλο μέρος του προγράμματος.²⁸ Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, το παιχνίδι ξεκινά να αξιοδοτείται πολιτισμικά και αξιακά και συγχρόνως να αναγνωρίζεται ως μια ιδιαίτερη έκφραση της παιδικής “φύσης”.

Ο ρόλος της διδασκαλίας θεωρείται ασφαλώς πιο περιορισμένος στην προσχολική βαθμίδα της εκπαίδευσης, εξαιτίας του γεγονότος ότι σε αυτή την ηλικία τα μικρά παιδιά δεν μπορούν να κατανοήσουν σύνθετες έννοιες, πόσο μάλλον επιστημονικές. Ουσιαστικά, η γέννηση του νεωτερικού αυτού θεσμού αποτέλεσε καινοτομία για τα εκπαιδευτικά δρώμενα, καθώς συνέβαλλε στη διαδικασία αποκρυστάλλωσης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας μέσω της φροντίδας και συγχρόνως του διαχωρισμού της από τη νηπιακή ηλικία στα τέλη του 19^{ου} - αρχές του 20ού αιώνα. Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε, πως σε καμία περίπτωση δεν απουσίαζαν οι πειθαρχικές συμπεριφορές και η αυστηρότητα. Ο συνδυασμός παιχνιδιού και διασκέδαστων με την παρατήρηση και τον έλεγχο είναι το ιδανικό αποτέλεσμα.

Εστιάζοντας στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οι προσπάθειες για αναβάθμιση του εθνικού συστήματος εκπαίδευσης συστηματοποιούνται. Μια ακόμη μεταρρύθμιση πραγματοποιείται στα 1899 και συγκεκριμένα με πρωτοβουλία του υπουργού παιδείας Αθ. Ευταξία ψηφίζεται ο νόμος, ΒΧΚΑ’ και κυκλοφορεί το Β.Δ. «Περί της διδασκαλίας της γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκατέρου φύλου».²⁹ Η καινοτομία αυτού του νόμου, έγκειται στο γεγονός, πως μέσα από αυτόν εισάγεται η γυμναστική ως πρωτεύον και υποχρεωτικό

²⁸ Στο ίδιο, σ. 238.

²⁹ Για περισσότερες πλευρές του νόμου ΒΧΚΑ’, βλ. στο Κουλούρη, Χ. (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., σ. 65-66.

σχολικό μάθημα, το οποίο αφενός στοχεύει στη διαπαιδαγώγηση της παιδικής και νεανικής ηλικίας των δύο φύλων και αφετέρου προωθείται το υγιεινιστικό πρότυπο, μέσα από τη συλλογική εκγύμναση του μαθητικού πληθυσμού. Σε όλη τη διάρκεια του αιώνα έως το 1899, η γυμναστική ταυτίζεται αποκλειστικά με τη στρατιωτική άσκηση των νεανικών ανδρικών σωμάτων και τη Μέση εκπαίδευση.³⁰ Μέσα από αυτή τη τομή στα εκπαιδευτικά δρώμενα, εκφράζεται ως αίτημα το νεωτερικό παιδαγωγικό ενδιαφέρον προς τη σωματική άσκηση.

Η Χ. Κουλούρη επισημαίνει πως η νομοθεσία αυτή «δίνει το προβάδισμα στις “αθλητικές παιδιές” (δηλ. τα σπορ) έναντι της γυμναστικής».³¹ Ο νόμος αυτός αποτελεί τομή για τα μέχρι τότε εκπαιδευτικά δεδομένα, καθώς αναγνωρίζει πως η παιδική και η νεανική “φύση” ταιριάζουν περισσότερο με το παιχνίδι και τους αθλητικούς αγώνες σε σχολικό και σε εθνικό επίπεδο, παρά με τη γυμναστική που συνδέεται με τις στρατιωτικές ασκήσεις.³² Παρόλα αυτά, δε σημαίνει ότι και στο παιχνίδι αλλά και στις “αθλοπαιδιές” δεν περιέχεται το εθνικό στοιχείο. Μάλιστα, η στρατιωτική προετοιμασία για τα αγόρια αποτελεί βασική συνιστώσα αυτής της εκπαιδευτικής ρύθμισης. Αυτός ο νόμος δεν μπορεί παρά να είναι επηρεασμένος από την ιστορική συγκυρία, για αυτόν τον λόγο άλλωστε, συμβάλει στην καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος. Η καθιέρωση της γυμναστικής πραγματοποιείται σε μια περίοδο, που λίγα χρόνια πριν είχαν αναβιώσει οι Ολυμπιακοί Αγώνες (1896) και έχει επιτευχθεί και επίσημα στη δημόσια σφαίρα η σύνδεση του αθλητισμού με την αρχαία Ελλάδα. Την ίδια στιγμή με την ήττα του ελληνικού στρατού στον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897) δημιουργείται το πρώτο ουσιαστικά πλήγμα για την υλοποίηση του οράματος της Μ. Ιδέας.

Μια σημαντική συνιστώσα αυτού του ζητήματος είναι το ενδιαφέρον που ξεκινά και αναπτύσσεται στους εκπαιδευτικούς κύκλους για τη γυναικεία σωματική άσκηση, η οποία, πριν από τα τέλη του αιώνα, δεν συνιστά ιδιαίτερο

³⁰ Φουρναράκη, Ε. (1998), «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου: Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, 17/19 Απριλίου 1997, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 309.

³¹ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 69

³² Στο ίδιο, σ. 68-69.

παιδαγωγικό ενδιαφέρον συγκριτικά προς την ανδρική σωματική άσκηση. Ειδικότερα, πρωταρχικός στόχος της εκγύμνασης των ανδρικών νεανικών σωμάτων ήταν η σκληραγωγία στα πλαίσια της κατασκευής της ταυτότητας του πολίτη. Από την άλλη πλευρά, στις μαθήτριες προτεινόταν ο χορός ως μέσο ανάδειξης “φυσικής χάριτος”. Ανάλογα, λοιπόν, με τη διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών στόχων διαφοροποιούνται και οι στόχοι της σωματικής αγωγής.³³ Λίγο πριν την εκπνοή του 19^{ου} αιώνα, παρατηρούμε να προβάλλονται νέες αντιλήψεις για τη σωματική αγωγή των δύο φύλων και ειδικότερα των γυναικών. Πιο συγκεκριμένα, τη χρονιά του 1897 η εκπαίδευση γυμναστριών γίνεται πράξη από το εκπαιδευτικό τμήμα της Ενώσεως Ελληνίδων. Οι υποψήφιες γυμνάστριες μπορούσαν να αποκτήσουν θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις. Ακόμη, το 1899 με την εφαρμογή του νόμου ΒΧΚΑ, δίνεται η ευκαιρία σε μαθήτριες από 6 έως 14 ετών και σε υποψήφιες γυμνάστριες να αθληθούν σε αίθουσα του Ζαπείου.³⁴

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ασκούνται κριτικές στον απαρχαιωμένο σχολαστικισμό και στον φορμαλιστικό κλασικισμό της εκπαίδευσης, οι οποίες προκύπτουν από επιθυμία για αντικατάσταση της καθαρεύουσας από την δημοτική. Η επιθυμία αυτή είναι η έκφραση μιας βαθύτερης ευαισθησίας των λόγιων και παιδαγωγών της εποχής, προκειμένου να μην επιβαρύνεται η παιδική και νεανική ηλικία με τη χρήση της καθαρεύουσας. Στους βασικούς υποστηρικτές αυτής της τάσης είναι η γενιά των λογοτεχνών του '80 (Γ. Δροσίνης, Κ. Παλαμάς, κ.α.). Η αρχαιομάθεια και η προγονοπληξία αποδεικνύονται ακόμα πολύ ισχυρές αξίες του εκπαιδευτικού καθεστώτος, παρόλο που κυριαρχεί ένα μεταρρυθμιστικό κλίμα. Έτσι, στην πράξη σύσταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910 συνιστά την απαρχή για την καταπολέμηση του σχολαστικισμού. Αξιοσημείωτο θεωρείται πως οι πρώιμες κριτικές στον απαρχαιωμένο σχολαστικισμό και στον φορμαλιστικό κλασικισμό της εκπαίδευσης αφορούν κυρίως τη γυναικεία εκπαίδευση.

³³ Φουρνάρακη, Ε. (1998), *ό.π.*, σ. 310-313

³⁴ Σχετικά με την εκπαίδευση υποψήφιων γυμναστριών και με την παραχώρηση ειδικής αίθουσας σε μαθήτριες και γυμνάστριες για να αθληθούν, βλ. στο Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ.

Πρόκειται ουσιαστικά για μια στάση εναντίωσης για την επιβάρυνση της γυναικείας “φύσης” με την αρχαιομάθεια.³⁵ Παρά την ύπαρξη των παραπάνω εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που υποδηλώνουν τη μεταστροφή προς μια περισσότερο παιδοκεντρική αγωγή, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα ο χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος παραμένει βαθιά συντηρητικός.

1.3. Νέα κανονιστικά πρότυπα για την οικογένεια και τις γυναίκες: τα αστικά ιδεώδη της «μητέρας-παιδαγωγού-φιλόανθρωπου» και της οικογενειακής οικειότητας.

Ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών επαναξιολογείται και επαναπροσδιορίζεται σύμφωνα με ένα νέο σύστημα αξιών και ιδεών που δημιουργείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έπειτα. «Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί επαρκώς, πριν διαμορφωθούν οι ιστορικές προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν να σχετικοποιηθεί αυτή η υποβαθμισμένη θέση (του γυναικείου φύλου), μέσα από την εξιδανίκευση της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας και γενικότερα μέσα από την αξιολόγηση του ρόλου των γυναικών ως “υπευθύνων” της νέας ιδιωτικής “σφαίρας”», σύμφωνα με την Ε. Φουρναράκη.³⁶ Παράλληλα με την “ανακάλυψη” της παιδικής ηλικίας εκδηλώνεται και ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικογενειακή ζωή.

Λίγες δεκαετίες πριν το γύρισμα προς τον 20^ό αιώνα, το ενδιαφέρον των ιατρών, των παιδαγωγών και των ηθικολόγων της εποχής είναι στραμμένο σε ζητήματα που αφορούν την αγωγή, την ανατροφή αλλά και την υγεία του παιδιού. Αυτή την περίοδο, η παιδική ηλικία και κυρίως η πρόωμη, συγκεντρώνει την προσοχή των ειδικών, οι οποίοι αρχίζουν να τη διαχωρίζουν από τις υπόλοιπες ηλικιακές κατηγορίες και συγχρόνως να την αναγνωρίζουν ως μια κοινωνική κατηγορία με μοναδικά χαρακτηριστικά. Επίσης, οι δεσμοί των γονιών με το παιδί αρχίζουν και γίνονται πιο ισχυροί. Το παιδί, δεν είναι πια απροστάτευτο και εκτεθειμένο σε οποιοδήποτε κίνδυνο, όπως συνέβαινε

³⁵ Για περισσότερα, βλ. Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 111, Φουρναράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 27 και Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 58-60 και 381-402.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 79.

κατά το παρελθόν. Μέσα σε αυτά τα νέα πλαίσια, οι αξίες του ιδιωτικού και οικογενειακού χώρου, της πυρηνικής οικογένειας και της εξατομίκευσης εξιδανικεύονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Οι μεταβολές που πραγματοποιούνται στο πεδίο των συναισθημάτων μέσα στην οικογένεια αλλά και των αξιών στην κοινωνία ευρύτερα, οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό της μητρότητας. Πιο συγκεκριμένα, η μητρότητα δεν είναι πλέον μια παραγωγική λειτουργία αλλά μια “κοινωνική αποστολή”.³⁷ Η “μητέρα- παιδαγωγός” είναι η κύρια υπεύθυνη για τη σωματική υγεία και την ηθική διάπλαση του παιδιού της. Οι “φυσικές” αρετές που αποδίδονται στη γυναίκα, σε συνδυασμό με τον επιστημονικό λόγο των παιδαγωγών και των ιατρών της εποχής εκείνης, είναι το μέσο έτσι ώστε να εκπληρωθεί η “κοινωνική αποστολή” της. Η χρησιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης επαναξιολογείται και σημασιοδοτείται θετικά, προκειμένου οι ίδιες οι γυναίκες να “εκπληρώσουν” καλύτερα τα καθήκοντα τους ως “μέλλουσες” μητέρες.³⁸

Το νέο αυτό κανονιστικό πρότυπο επιβάλλει στη γυναίκα μέσα από την ιδιωτική σφαίρα δράσης να προσφέρει στο παιδί της γνώσεις, αξίες και ηθικά πρότυπα συμπεριφοράς προκειμένου να κοινωνικοποιηθεί. Την ίδια στιγμή, είναι υποχρεωμένες να μεταδώσουν τα βασικά στοιχεία της εθνικής ιδεολογίας σε μια περίοδο όπου ο ελληνικός εθνικισμός είναι σε έξαρση.³⁹ Το ιδεολογικό σχήμα της Μεγάλης Ιδέας, που εμφανίστηκε λίγο μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους στοιχειώνει την εθνική συνείδηση καθ’ όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922). Με δεδομένες αυτές τις ιστορικές συγκυρίες, η μητέρα θεωρείται πλέον η κύρια υπεύθυνη για την αγωγή, τη διαπαιδαγώγηση και την υγεία των μελλοντικών πολιτών-στρατιωτών.

Η γυναίκα των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, εκτός από μητέρα και παιδαγωγός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διαθέτει και τον ρόλο της φιλόφρου. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται

³⁷ Βαρίκα, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 87.

³⁸ Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, 83.

³⁹ Για περισσότερες πλευρές αυτού του θέματος, βλ. Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 84-85 και Αβδελά, Ε. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χ. (2002), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1ο: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», Βιβλιόραμα: Αθήνα, σ. 102-103.

ιδιαιτέρως για τα φτωχά και αδύναμα παιδιά είναι αποτέλεσμα της διαδικασίας αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Εκείνη τη περίοδο, το παιδί αρχίζει να αναγνωρίζεται κοινωνικά και συγχρόνως διαχωρίζεται από τις υπόλοιπες ηλικιακές κατηγορίες. Σύμφωνα με αυτά τα νέα κοινωνικά δεδομένα, εκδηλώνεται και το ενδιαφέρον των γυναικών της “υπό διαμόρφωση” αστικής τάξης για την προστασία κυρίως των μικρών παιδιών. Η σύσταση θεσμών, όπως φιλανθρωπικών ιδρυμάτων με απώτερο σκοπό την περίθαλψη, την αγωγή και τη διαπαιδαγώγηση των εγκαταλελειμμένων παιδιών και βρεφών, αποτελεί έργο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁴⁰

Η φιλανθρωπία συνδέεται με το γυναικείο φύλο και θεωρείται ως “φυσική” αποστολή, καθώς μέσα από αυτή τη δραστηριότητα εκφράζονται στο μέγιστο βαθμό τα γυναικεία-μητρικά συναισθήματα, όπως η αγάπη και το ενδιαφέρον προς τους αδυνάτους. Την ίδια στιγμή, η αστική αυτή ενασχόληση αποτελεί και “εθνική” αποστολή για τις ίδιες καθότι μέσω αυτής επουλώνονται οι εσωτερικές πληγές τους κράτους.⁴¹ Η φιλανθρωπική δραστηριότητα έρχεται να προστεθεί στα καθήκοντα των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, στα πλαίσια της δημιουργίας των νέων αστικών ιδεωδών για το γυναικείο φύλο.

1.4. Ο εξωσχολικός χρόνος και ο έλεγχος του: ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της σωματικής αγωγής και των αθλοπαιδιών.

Τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας υιοθετούν μια νέα αστικότητα, εφάμιλλη με αυτή του ευρωπαϊκού αστικού κόσμου. Μέσα σε αυτά τα νέα κοινωνικά δεδομένα, διαμορφώνονται καινούργιες αντιλήψεις για το σώμα και τα αξιακά αισθητικά πρότυπα, τα οποία προτείνουν την άσκηση του σώματος περισσότερο ως μια ψυχαγωγική δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου” παρά ως μέσο διαπλάσεως της νεανικής ηλικίας.⁴² Στα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η σωματική

⁴⁰ Κορασίδου, Μ. (1995), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., σ. 101-109.

⁴¹ Παπαγεωργίου, Γ. (2004), *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 207.

⁴² Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 274.

άσκηση μέσω των σπορ έχει ανακαλυφθεί και ενσωματωθεί ως ένας νεωτερικός τρόπος αναψυχής στην κουλτούρα κυρίως της ανώτερης αστικής τάξης, ενώ σταδιακά αρχίζει και εξαπλώνεται και στα ανερχόμενα μεσαία στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Συγχρόνως, οι αθλοπαιδιές αποτελούν ψυχαγωγική δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου” της νεανικής ηλικίας και όχι της παιδικής”.⁴³ Βέβαια, την εποχή εκείνη τα όρια ανάμεσα στην παιδική και νεανική ηλικία είναι ρευστά. Παρόλα αυτά, με τη σύγχρονη αντίληψη μπορούμε να κατανοήσουμε πως στα σπορ εξασκείται κατά κύριο λόγο η εφηβεία. Οι δραστηριότητες των σπορ συνιστούν διαστάσεις μιας αυστηρά ταξικά οριοθετημένης νεανικότητας. Αυτό άλλωστε, γίνεται εμφανές και από την υποχρεωτική καταβολή υψηλού χρηματικού αντιτίμου, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την πρόσβαση τόσο σε αθλητικά σωματεία, όσο και σε αθλητικούς χώρους.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και ειδικότερα την τελευταία δεκαετία ο νεωτερικός θεσμός του αθλητικού σωματείου αποτελεί έναν τόπο συσπείρωσης για συλλογική ή ατομική ψυχαγωγία κατά κύριο λόγο των νεαρών αγοριών της “υπό διαμόρφωση” αστικής τάξης. Η πρόσβαση των κοριτσιών των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων σε αυτούς τους χώρους είναι περιορισμένη, εάν όχι και απαγορευτική σε κάποιες περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, στα 1900 κυρίως σε μεγαλοαστικό κοινωνικό περιβάλλον θα μπορούσε να είναι θετικά σημασιοδοτημένη η αθλητική ενασχόληση των κοριτσιών και συγχρόνως, η πρόσβαση τους σε αθλητικά σωματεία τα οποία εκείνη την περίοδο θεωρούνται χώροι έκφρασης αποκλειστικά της ανδρικής κοινωνικότητας.⁴⁴ Το αθλητικό σωματείο είναι ένας από τους δημόσιους χώρους στον οποίο εκφράζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο η ταξική και έμφυλη ανισότητα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την περίοδο καθώς τα μέλη αυτών διαθέτουν κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, για το συγκεκριμένο ζήτημα ο P. Bourdieu αναφέρει πως «...το σύστημα των αθλητικών πρακτικών και θεαμάτων που προσφέρονται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή στην επιλογή των “δυνητικών” καταναλωτών είναι θαρρείς

⁴³ Στο ίδιο, σ. 378

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 344.

προδιατεθειμένο να εκφράσει όλες τις κοινωνιολογικά διακριτικές διαφορές της στιγμής αυτής, αντιθέσεις ανάμεσα στα φύλα, αντιθέσεις ανάμεσα στις τάξεις και στα τμήματα τάξεων. Είναι αρκετό για τους δρώντες να εγκαταλειφθούν στις κλίσεις της έξης τους, ώστε να υιοθετήσουν για λογαριασμό τους, χωρίς μάλιστα να το ξέρουν, την εμμενή πρόθεση των αντίστοιχων πρακτικών και να βρουν πλήρως σ' αυτές τον εαυτό τους, ενώ παράλληλα βρίσκουν έτσι τον εαυτό τους, τους *ομοίους τους*».⁴⁵

Στους κόλπους των αθλητικών σωματείων, που εκείνη την περίοδο αρχίζουν και αποκτούν μια δυναμική, καλλιεργούνται αστικές αξίες, όπως ο ερασιτεχνικός αθλητισμός μέσα από τον οποίο πηγάζει ο νεωτερικός ατομικισμός. Χαρακτηριστικά, η συμμετοχή των αθλητών σε ατομικά σπορ (όπως η ποδηλασία, η ιππασία, τα ναυτικά σπορ) και όχι σε συλλογικά, τους οδηγεί αναπόφευκτα στην ατομική αναμέτρηση και κάνει τη διεκδίκηση της δόξας μια προσωπική υπόθεση. Το εξατομικευμένο πρότυπο του πρωταθλητή ανάγεται σε αξία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁴⁶ Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως μια περίοδος έξαρσης του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού. Σύμφωνα με αυτά τα κοινωνικά δεδομένα αναπόφευκτα το ατομικό συνδέεται με το εθνικό. Εθνικός ήρωας δεν είναι μόνο ο στρατιώτης που μάχεται για την πατρίδα του σε περιόδους κρίσεων, αλλά μπορεί να είναι και ο πρωταθλητής και ο ολυμπιονίκης οι οποίοι ανάγονται σε εθνικά σύμβολα.⁴⁷ Επίσης, στα πλαίσια της εκπλήρωσης των εθνικών σκοπών και συμφερόντων, το γυμνασμένο ανδρικό σώμα εξιδανικεύεται.⁴⁸ Μια άλλη νεωτερική-αστική αξία που γεννιέται στους χώρους που η νεότητα αθλείται είναι αυτή του “fair play”. Η Χ. Κουλούρη παραθέτοντας έναν ορισμό σχετικά με το “fair play” επισημαίνει, πως πρόκειται «για μια αναμέτρηση κόσμια και “πολιτισμένη”, βασισμένη σε κανόνες».⁴⁹ Συγχρόνως, η ιστορικός επισημαίνει πως το “fair play” αποτελεί μαζί με το ψυχαγωγικό παιχνίδι, τα βασικά συστατικά στοιχεία

⁴⁵ Bourdieu, P. (1999), *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Καψαμπέλη, Κ. (μτφ.), Αθήνα: Πατάκη, σ. 266. (Ένατη έκδοση).

⁴⁶ Κουλούρη, Χ (1997), *ό.π.*, σ. 73.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 116.

⁴⁸ Φουρνιράκη, Ε. (1998), *ό.π.*, σ. 309.

⁴⁹ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 103.

του ερασιτεχνικού ήθους.⁵⁰ Τα νεότερα μέλη των ανώτερων αλλά και των μεσαίων αστικών στρωμάτων, αρχίζουν να εξοικειώνονται με τις νεωτερικές, εκσυγχρονιστικές αξίες που συνοδεύουν τη σωματική αγωγή και άθληση και έχουν ήδη καθιερωθεί στον ευρωπαϊκό αστικό χώρο.

Η ανάπτυξη των νέων-νεωτερικών αυτών αξιακών προτύπων που αφορούν την σωματική άσκηση εμφανίζεται και μέσα από τον παιδαγωγικό λόγο της εποχής και συγκεκριμένα στον νόμο ΒΧΚΑ' (1899). Αυτή η νομοθεσία αποτελεί τομή για τα μέχρι εκείνη την περίοδο δεδομένα, καθώς μέσω αυτής προτείνονται για τη νεανική ηλικία τα σπορ (αθλοπαιδιές), τα οποία συνδέονται περισσότερο με την ψυχαγωγική διάσταση έναντι της γυμναστικής άσκησης η οποία διαθέτει διαπλαστικό σκοπό, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως συντελούνται βαθύτερες μεταβολές στο πεδίο των ηθών και των νοοτροπιών της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης και μέσα σε αυτά τα νέα κοινωνικά δεδομένα αξιοδοτείται και η αθλητική δραστηριότητα, τόσο για τον σχολικό, όσο και για τον εξωσχολικό χρόνο.

Παρόλο που η νεότητα ενασχολείται κυρίως στον “ελεύθερο χρόνο” της με δραστηριότητες που προσιδιάζουν στην ηλικία αυτή, ο χρόνος αυτός είναι πλήρως ελεγχόμενος από τους ενήλικες καθώς οι ίδιοι, προτείνουν ή και επιβάλλουν αυτού του είδους τις αθλητικές δραστηριότητες. Ο “ελεύθερος χρόνος” της παιδικής και νεανικής ηλικίας των ανώτερων κυρίως αλλά και μεσαίων αστικών στρωμάτων είναι πλήρως ελεγχόμενος. Θεωρώ πως αυτός ο έλεγχος μπορεί να είναι αποτέλεσμα της αναγνώρισης της μοναδικής και ιδιαίτερης “φύσης” του παιδιού. Ειδικότερα, οι γονείς των αστικών στρωμάτων φαίνεται να κατέχουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κόσμου των παιδιών τους, εκφράζοντας έτσι την ιδιαίτερη φροντίδα και μέριμνα για τα ίδια. Οι γονείς όμως δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να παραβλέψουν τον συντηρητικά παιδαγωγικό λόγο της εποχής, ο οποίος φαίνεται να λειτουργεί ως πυξίδα, όσον αφορά στην διαπαιδαγώγηση και ανατροφή της παιδικής και νεανικής ηλικίας.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 114-123.

1.5. Από τη ‘μικρογραφία ενήλικα’ στην απόδοση της «παιδικότητας»: κοινωνικές αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στις εικαστικές τέχνες.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Νεοέλληνες καλλιτέχνες εισάγουν την παιδική φιγούρα στα έργα τους. Οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας σε ηθογραφικά έργα και σε προσωπογραφίες, αλλά και η σμίλευση δημιουργημάτων με παιδικές φυσιογνωμίες, αποτελούν δείκτη για την αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας στην ελληνική αστική κοινωνία. Προκειμένου να αναδειχθεί καλύτερα αυτή η μεταβολή στο πεδίο των συναισθημάτων και συγκεκριμένα στο πώς μέσα από τις εικαστικές τέχνες αναγνωρίζεται το “αίσθημα” της παιδικής ηλικίας, πρέπει να πραγματοποιηθεί πρώτα μια σύντομη αναφορά στα έργα της περιόδου, που προηγείται αυτής που εξετάζουμε (από την Απελευθέρωση έως το 1875 περίπου).

Αρχικά, μελετώντας την περίπτωση της ζωγραφικής της πρώτης περιόδου, σύμφωνα με την παραπάνω περιοδολόγηση εντοπίζονται ηθογραφικά έργα στα οποία υπάρχει η παιδική παρουσία αλλά με περιορισμούς. Πιο συγκεκριμένα, κύρια χαρακτηριστικά των πρώτων ηθογραφικών έργων αποτελούν, αφενός η απεικόνιση της παιδικής μορφής χωρίς όμως αυτή να πρωταγωνιστεί και αφετέρου η σύνδεση αυτής με την Ελληνική Επανάσταση.⁵¹ Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι συγκεντρωμένα στον πίνακα του Θ. Βρυζάκη (1840), *Ανάπηρος του Αγώνα*, (Εικ. 1).⁵²

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, συναντάμε δύο αναγνωρισμένες μορφές της ελληνικής οικογένειας των ζωγράφων, τον Νικηφόρο Λύτρα (1832-1904) και τον Νικόλαο Γύζη (1842-1901), οι οποίοι αναπαριστούν σε ηθογραφικούς πίνακες παιδικά μοτίβα με μεγαλύτερη λεπτομέρεια συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Η Α. Κούρια υποστηρίζει πως το έργο του Ν. Λύτρα (περίπου στα 1870), *Επιστροφή από το πανηγύρι της Πεντέλης*, (Εικ. 2),

⁵¹ Για τα βασικά χαρακτηριστικά των πρώτων ηθογραφικών έργων, βλ. στο Κούρια, Α. (1985), *Το παιδί στη νεοελληνική τέχνη 1833-1922. Εικόνες-Αντιλήψεις*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη, σ. 27.

⁵² Για τη ζωή και το έργο του Θ. Βρυζάκη, βλ. στο Ιωάννου Α. Σ. (1974), *Η ελληνική ζωγραφική 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Μέλισσα, σ. 62.

ενδεχομένως, να αποτελεί την πρώτη γνήσια ελληνική ηθογραφία.⁵³ Η μεταστροφή αυτή σε θεματικές στις οποίες η παιδική παρουσία, είτε απλά υπάρχει είτε πρωταγωνιστεί, οφείλεται σε ευρωπαϊκές τεχνοτροπίες στη ζωγραφική. Ειδικότερα, ο Ν. Λύτρας που μαθήτευσε στην Ακαδημία του Μονάχου μαζί με άλλους Έλληνες ζωγράφους, διδάχτηκαν την παράδοση της γερμανικής ζωγραφικής παιδικών σκηνών (Kindermalerei).⁵⁴ Επίσης, τα ευρωπαϊκά έργα συνιστούν πηγή έμπνευσης για τους ζωγράφους αυτής της περιόδου. Αναφορικά με τις επιρροές που δέχτηκαν οι Νεοέλληνες ζωγράφοι, η ίδια αναφέρει πως «...η “χρήση” της παιδικής μορφής σε έργα με θλιβερά, συγκινησιακά, φορτισμένα θέματα- μια τάση της ελληνικής ηθογραφίας με σαφείς επιδράσεις από την ευρωπαϊκή νατουραλιστική ευρωπαϊκή ζωγραφική του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα - προσφέρει ένα «πρόσωπο» παιδιού που βρίσκεται πολύ μακριά από τον κόσμο των παιχνιδιών».⁵⁵ Η διαδικασία αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας προϋποθέτει την ταύτιση της παιδικής ηλικίας με το παιχνίδι ως μια έκφραση της ιδιαίτερης “φύσης” του. Το “αίσθημα” της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας αποτελεί ένα νεωτερικό φαινόμενο, το οποίο αποκρυσταλλώνεται και αναπτύσσεται στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 18^{ου} αιώνα και έπειτα. Αυτό το νεωτερικό “αίσθημα” αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τους Έλληνες ζωγράφους, οι οποίοι συνέβαλλαν σημαντικά με τα έργα τους στην αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, μεταφέροντας το στα “υπό διαμόρφωση” αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Ο Ν. Λύτρας, επιθυμούσε να αποδώσει στα έργα του τον μικρόκοσμο του παιδιού, την καθημερινότητα του. Ενδεικτικά, έργα του που φωτίζονται από αμεσότητα και εκφραστικότητα προς την παιδική ηλικία, είναι ο πίνακας «Δεν θέλω (ή Έτσι θέλω) ένα μικρό αγόρι που αρνείται να πάει

⁵³ Βλ. στο Κούρια, Α. (1985), *ό.π.*, σ. 35-36. Επίσης για τη ζωή και την καλλιτεχνική πορεία του Ν. Λύτρα, βλ. στο Ιωάννου Α. Σ. (1974), *ό.π.*, σ. 68.

⁵⁴ Περισσότερες πληροφορίες για την παράδοση της γερμανικής ζωγραφικής παιδικών σκηνών, βλ. στο Κούρια, Α. (1985), *ό.π.*, σ. 33.

⁵⁵ Κούρια, Α. (2000), “Παιδί και παιχνίδι στο έργο των νεοελλήνων καλλιτεχνών (19^{ος}-20^{ος} αιώνες)”, στο Γκουγκουλή Κ. και Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 253.

σχολείο, πετάει κάτω το βιβλίο του, φωνάζοντας: Δεν θέλω».⁵⁶ Ανάλογοι τύπου έργα είναι, ο *Κακός εγγονός*, η *Τελευταία ηδονή* (1890). Σε αυτά τα έργα δεν απεικονίζονται απαραίτητα παιδικά πρόσωπα, αλλά πραγματοποιείται και μια απόπειρα, ώστε να φωτιστούν οι αθέατες πλευρές της παιδικής ψυχολογίας.⁵⁷

Μια άλλη καλλιτεχνική φυσιογνωμία που ανέδειξε την παιδική φιγούρα στα έργα του είναι ο Νικόλαος Γύζης. Ο ζωγράφος ακολούθησε τα βήματα του Ν. Λύτρα δηλαδή σπούδασε και ο ίδιος στην Ακαδημία του Μονάχου. Κατά συνέπεια, δεν διαφέρουν σημαντικά οι τεχνικές που ακολουθούν. Ο Ν. Γύζης αναπαριστά συστηματικά παιδικές μορφές και επιδιώκει στο να αναδειχθούν πτυχές της παιδικής ψυχής μέσα από τις εκφράσεις των προσώπων τους. Κυριότερα έργα του αποτελούν τα *Αρραβωνιάσματα των παιδιών*, (1877), (Εικ. 3), *Το παραμύθι της γιαγιάς*, το *Κρυφό Σχολείο*, τα *Ορφανά*, *Μετά το μνημόσυνο*, κ.α.⁵⁸ Μέσα από τις ηθογραφίες της περιόδου αυτής, η παιδική φυσιογνωμία κυριαρχεί στους ζωγραφικούς πίνακες. Το γεγονός αυτό πιστοποιεί τη μεταστροφή του ενδιαφέροντος της τέχνης προς την παιδική ηλικία. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφέρουμε πως ο Ν. Λύτρας και Ν. Γύζης υπήρξαν πηγή έμπνευσης για έναν σημαντικό αριθμό καλλιτεχνών όπως ο Πολυχρόνης Λεμπέσης (1848-1913), ο Περικλής Πανταζής (1849-1884) και ο Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1892) οι οποίοι μέσα από τα έργα τους ανέδειξαν και αυτοί δεξιοτεχνικές παιδικές μορφές.⁵⁹

Σύμφωνα με τα προλεγόμενα, ο Ν. Λύτρας και ο Ν. Γύζης συγκαταλέγονται στις σημαντικότερες φυσιογνωμίες των Νεοελλήνων ζωγράφων. Και μάλιστα, στις παιδικές φιγούρες αποδίδεται μεγάλη λεπτομέρεια στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Πιθανότατα, αυτό να συμβαίνει γιατί οι καλλιτέχνες επιθυμούσαν να φωτίσουν τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού. Την περίοδο που εξετάζουμε, οι απεικονίσεις των μικρών παιδιών

⁵⁶ Κούρια, Α. (1985), *ό.π.*, σ. 37.

⁵⁷ Για πληροφορίες σχετικά με αυτά τα δύο έργα, βλ. στο *ίδιο*, σ. 37-38.

⁵⁸ Στο *ίδιο*, σ. 46-47.

⁵⁹ Μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη ζωή και το έργο του Πολυχρόνη Λεμπέση, του Περικλή Πανταζή και του Γεώργιου Ιακωβίδη, βλ. στο Ιωάννου Α. Σ. (1974), *ό.π.*, σ. 128, 231-232 και 106-108,

στα έργα των καλλιτεχνών, αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις για την αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας

Κατά τις πρώτες δεκαετίες της μετα-επαναστατικής περιόδου, η απεικόνιση αγωνιστών-ηρώων στις προσωπογραφίες θεωρείται μια διαδεδομένη τεχνική. Σε αυτό το πνεύμα, οι ζωγράφοι εκείνης της περιόδου αποτυπώνουν στον καμβά τους φιγούρες μικρών παιδιών (αγοριών) με την εθνοφορεσιά. Το γεγονός αυτό δεν συνδέεται τόσο με τη διαδικασία αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής, αλλά με την ερμηνεία εθνικών μηνυμάτων. Γύρω στα 1870 (τριάντα χρόνια μετά) πραγματοποιείται μια απόπειρα από τον ζωγράφο Νικόλαο Ξυδιά να δημιουργεί συναισθηματικά φορτισμένος το πορτρέτο του γιου του, με μια παρόμοιου τύπου φορεσιά.⁶⁰ Διευκρινιστικά, θα πρέπει να αναφέρουμε, πως οι προσωπογραφίες αναθέτονταν κατά κύριο λόγο σε αναγνωρισμένους καλλιτέχνες. Κατά συνέπεια, συμπεραίνουμε πως μόνο οι εύπορες οικογένειες της ελληνικής κοινωνίας, είχαν την δυνατότητα να αποκτήσουν ένα τέτοιου είδους πορτρέτο.

Οι ρυθμοί αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας εντατικοποιούνται κυρίως στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Η ισχυροποίηση της “υπό διαμόρφωση” αστικής τάξης και των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων, συνδέονται με την διάδοση της τεχνοτροπίας της προσωπογραφίας. Συγκεκριμένα, στα νεοκλασικά σπίτια των αστικών οικογενειών επιβάλλεται η παρουσία παιδικών πορτρέτων. Σε αυτά τα πλαίσια, τα πορτρέτα αυτά λειτουργούν ως δείκτες οικονομικής ευμάρειας και ταυτοχρόνως προβολής ενός κοινωνικού status. Στις προσωπογραφίες εκείνης της περιόδου κυριαρχεί το στοιχείο του καθωσπρεπισμού. Τόσο τα αγόρια, όσο και τα κορίτσια είναι ντυμένα επίσημα, καλοχτενισμένα και γενικότερα δείχνουν περιποιημένα. Η έκφραση των παιδιών που απεικονίζονται στα πορτρέτα είναι σοβαρή ή ακόμη και ουδέτερη. Σε καμία περίπτωση το ύφος των παιδιών δεν είναι χαμογελαστό και ανέμελο, αντιθέτως απουσιάζει η φυσικότητα και ο αυθορμητισμός.

⁶⁰ Αναφορικά με την παραγωγή προσωπογραφιών κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση αλλά και για την απεικόνιση της προσωπογραφίας του γιου του Νικόλαου Ξυδιά, βλ. στο Κούρια, Α. (1985), *ό.π.*, σ. 102

Στο πορτρέτο του Γ. Ιακωβίδη (Εικ. 4) παρουσιάζονται δύο φιγούρες της μητέρας και της κόρης, της γνωστής αστικής οικογένειας Ράλλη. Η έκφραση της μητέρας είναι αυστηρή και γενικότερα η παρουσία της επιβλητική. Επίσης, το παιδί είναι ανέκφραστο, ακολουθεί τη λογική των συναισθημάτων της μητέρας του. Η ιδιαιτερότητα αυτής της προσωπογραφίας εντοπίζεται στην αγκαλιά της μητέρας προς το παιδί της. Αυτό το πορτρέτο αποπνέει έντονα το συναίσθημα της μητέρας προς το παιδί της. Επίσης, η απουσία της πατρικής φιγούρας από τον πίνακα, πιθανώς να εξηγείται μέσα από τη λογική του σχήματος δημόσιο-ιδιωτικό. Πιο συγκεκριμένα, ο πατέρας ανήκοντας κυρίως στη σφαίρα του δημοσίου αποστασιοποιείται από την οικογένεια και κατ' επέκταση από τα παιδιά του. Η παιδική προσωπογραφία αποτελεί δημιούργημα της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης και εμφανίζεται κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια πρώτη ένδειξη για την αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, η οποία βρίσκεται σε εμβρυακή μορφή. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί μέσα από το πειθαρχημένο στήσιμο των παιδικών σωμάτων, την απουσία αυθόρμητων εκφράσεων του προσώπου, αλλά και γενικότερα την έλλειψη της φυσικής ανεμελιάς της ηλικίας τους.

Στην περίπτωση της γλυπτικής ο κλασικισμός και η αρχαιότητα βρίσκουν κατά την πρώτη μετα-επαναστατική περίοδο πρόσφορο έδαφος σε αυτή. Σε αυτούς τους δύο άξονες στηρίχτηκε η θεματολογία των καλλιτεχνών εκείνης της περιόδου. Έτσι, δημιουργούνται παιδικά μοτίβα σύμφωνα με μυθολογικούς ήρωες, όπως για παράδειγμα ο *Σάτυρος που παίζει με τον Έρωτα* στο έργο του Χαλεπά.⁶¹ Εκείνη την περίοδο, η παραγωγή γλυπτών στα οποία πρωταγωνιστούν παιδικές φιγούρες, σε καμία περίπτωση δεν θεωρείται αποτέλεσμα της διαδικασίας αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας.

Τα παιδικά μοτίβα σμιλεύονται, προσδίδοντας περισσότερο ρεαλισμό στα προσωπικά χαρακτηριστικά αυτών, κυρίως από τις αρχές του 20ού αιώνα και έπειτα. Ουσιαστικά, αυτό επιτυγχάνεται μέσα από θέματα που έχουν ως σημείο αναφοράς την καθημερινή ζωή. Ο Δημήτριος Φιλιπότης (1839-1919)

⁶¹ Η Α. Κούρια παρουσιάζει και συγχρόνως σχολιάζει το συγκεκριμένο έργο, βλ. στο ίδιο, σ.

καινοτομεί με τη δημιουργία κυρίως ηθογραφικών θεμάτων στα οποία πρωταγωνιστούν παιδικές φιγούρες. Σαφέστατα, τα δυτικοευρωπαϊκά εικαστικά έργα αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους Έλληνες καλλιτέχνες εκείνης της περιόδου και επηρέασαν τόσο την τεχνοτροπία, όσο και τη θεματολογία τους. Ενδεικτικά, γλυπτά έργα αυτής της τάσης αποτελούν ο *Θεριστής*, ο *Μικρός Ψαράς*, κ.α. Η απόδοση της παιδικής φιγούρας με τόσο ρεαλιστικό τρόπο πιστοποιεί πως στις αρχές του 20ού αιώνα και όχι νωρίτερα η τέχνη της γλυπτικής εμφάνισε τα πρώτα σημάδια αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Πιθανότατα, αυτή η καθυστέρηση να υποδηλώνει το μειωμένο ενδιαφέρον προς την παιδική ηλικία.

1.6. Το παιδί ως ένα νέο λογοτεχνικό ενδιαφέρον της “γενιάς του ’80” και ως ειδικό αναγνωστικό κοινό: από την παιδαγωγική και ηθικοπλαστική λογοτεχνία στην τομή της *Διαπλάσεως των Παίδων*

Η τέχνη ως προϊόν του πολιτισμού θεωρείται εκφραστής της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Σε αυτή τη λογική, η λογοτεχνική γενιά του ’80 μέσα από το λόγο της δείχνει να κατανοεί και να αναδεικνύει την ανάγκη της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης για αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ουσιαστικά, εκφράζει τις νέες αξίες των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων. Το βασικότερο εργαλείο που χρησιμοποίησε η Νέα Αθηναϊκή Σχολή ή αλλιώς γενιά του ’80, ώστε να στραφεί προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η δημοτική γλώσσα η οποία ήρθε να αντικαταστήσει την καθαρεύουσα, μέσα σε ένα κλίμα έντονων διενέξεων με τους υπερασπιστές του Ρομαντισμού. Κύριοι εκπρόσωποι της λογοτεχνικής γενιάς του 1880 που γεννήθηκε εκείνη τη περίοδο και άκμασε μέχρι την ολοκλήρωση των Βαλκανικών πολέμων είναι ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Δροσίνης, ο Ν. Καμπάς, ο Γ. Σουρής, ο Α. Πάλλης, Γ. Βιζυηνός, κ.α.⁶²

Η θεματολογία της γενιάς του ’80 δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε μοτίβα όπως η φύση, η πατρίδα, ο έρωτας και η ιστορία, αλλά πρωτοτυπεί με το να εισάγει στα έργα της τον χώρο του σπιτιού ο οποίος είναι άρρηκτα

⁶² Βαλέτας, Γ. (1981), *Η γενιά του ’80 ο νεοελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ηθογραφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γραμματολογικού Κέντρου, σ. 3-17.

συνδεδεμένος με το νεωτερικό αίσθημα της οικογενειακής ζωής, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι το παιδί. Έτσι, με την έμφαση στην οικογενειακή ζωή και το παιδί, ο χώρος της λογοτεχνίας γίνεται οικείος, στενός, αστικός.⁶³ Στη νέα λογοτεχνική πραγματικότητα, λοιπόν, γίνεται αισθητή η παρουσία του παιδιού ως δρώσα δύναμη. Η παιδική “φύση” ανακαλύπτεται και εξιδανικεύεται από τη γενιά του '80 για τα μοναδικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσδίδουν σε αυτήν οι ενήλικες, όπως η ανεμελιά, η αταξία, η αφέλεια, και τα οποία είναι διαφορετικά από αυτά του ενήλικου κόσμου. Η αντίστιξη αυτή ανάμεσα στη “φύση” του παιδιού και στη “φύση” του ενήλικα σηματοδοτεί την αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας.

Την ίδια στιγμή, η συγκρότηση παιδικής λογοτεχνίας προβάλλεται ως αίτημα, τόσο από την ελληνική διανόηση, όσο και από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα. Το αίτημα αυτό εκφράζεται με περισσότερη σαφήνεια και ένταση στο βαθμό που, η ελληνική αστική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ακολουθεί, έστω με βραδύτερους ρυθμούς, τις ιστορικές διεργασίες που είχαν πολύ νωρίτερα οδηγήσει στην αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας στη Δύση. Έτσι, η ζητούμενη ανάπτυξη αυτής της ειδικής μορφής λογοτεχνίας προϋποθέτει την παρουσία του παιδιού, τόσο ως αναγνωστικού κοινού, όσο και ως αντικειμένου της λογοτεχνικής παραγωγής. Πάντως, «...οι ιστορικοί της παιδικής λογοτεχνίας με τον όρο “παιδική λογοτεχνία” φαίνεται να εννοούν όχι μόνο ό,τι γράφεται για τα παιδιά, αλλά και ό,τι τα παιδιά θα μπορούσαν να διαβάζουν».⁶⁴ Εστιάζοντας στην ελληνική περίπτωση, η γενιά του '80 δεν καινοτομεί μόνο με το να αναδεικνύει το παιδί ως δρώσα δύναμη της λογοτεχνίας όπως προαναφέραμε, αλλά και με το να αναγνωρίζει την μοναδική του “φύση”. Στη βάση αυτής της αναγνώρισης, δημιουργήσε αναγνώσματα με σκοπό να ικανοποιήσουν τις ιδιαίτερες ψυχαγωγικές του ανάγκες. Ο Π. Μουλλάς, αναφέρεται στο «... παιδί-αναγνώστη, αντικείμενο αγωγής και

⁶³ Μουλλάς, Π. (1977), «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α΄ παγκόσμιο Πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 415.

⁶⁴ Πάτσιου, Β. (1987), *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότηση του*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 85.

παιδείας, προς το οποίο θα στραφούν με ιδιαίτερη φροντίδα αρκετοί ποιητές και πεζογράφοι (Βιζυηνός, Κουρτίδης, Πάλλης, Πολέμης, Δροσίνης, Δέλτα, Παπαντωνίου, Σπεράντσας, κ.α.)».⁶⁵

Η διάδοση της σχολικής εκπαίδευσης είναι αυτή που πρώτη συνέβαλε, όπως είδαμε, στη διαμόρφωση των παιδιών και των νέων ως διακριτής κοινωνικής κατηγορίας, αφού μέσω των εκπαιδευτικών βαθμίδων πραγματοποιείται ένας ηλικιακός διαχωρισμός. Επίσης, το παιδί, μέσω του σχολείου, γίνεται αναγνωστικό κοινό. Ένα από τα πρώτα αναγνώσματα τα οποία απευθύνονται στην παιδική ηλικία είναι τα αναγνωστικά βιβλία τα οποία, αν και δεν αναγνωρίζονται ως μια λογοτεχνική μορφή, ωστόσο αποτελούν μια πρώτη μορφή ειδικού αναγνώσματος για παιδιά. Τα σχολικά εγχειρίδια θεωρούνται αφενός προπομπός για τη διερεύνηση των ορίων των εξειδικευμένων για την παιδική ηλικία αναγνωσμάτων και αφετέρου προνομιακός χώρος διάχυσης των κυρίαρχων αξιακών προτύπων, ο ενστερνισμός των οποίων αποτελεί επιταγή, στα πλαίσια της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης της παιδικής και νεανικής ηλικίας. Στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα τα σχολικά βιβλία τίθενται ουσιαστικά στην εποπτεία του κρατικού μηχανισμού το 1882, μέσω ειδικών διαγωνισμών οι οποίοι είτε εγκρίνουν είτε απορρίπτουν τα υποψήφια διδακτικά εγχειρίδια. Νωρίτερα, η πολιτεία δεν είχε αποπειραθεί να συγκροτήσει έναν τέτοιο μηχανισμό ισχυρού κεντρικού ελέγχου και ομογενοποίησης της γνώσης, συνεπώς επικρατούσε σε μεγάλο βαθμό μια ανεξέλεγκτη κατάσταση από την οποία επωφελούνταν κυρίως διάφοροι κερδοσκόποι.⁶⁶ Η μέριμνα για τα σχολικά αναγνώσματα εκφράζεται σε μια περίοδο όπου η συνδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας επικράτησε της αλληλοδιδασκτικής ως απόδειξη της μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς ζητήματα που αφορούν άμεσα την παιδική και νεανική ηλικία.

⁶⁵ Μουλλάς, Π. (1977), *ό.π.*, σ. 415.

⁶⁶ Κουλούρη, Χ. (1988), *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., σ. 19-23.

Στην πολυσύνθετη περιοχή της λογοτεχνίας συγκαταλέγεται το μυθιστόρημα ως δημιούργημα της πεζογραφίας. Μέσα από τον μυθιστορηματικό λόγο, η παιδική και νεανική ηλικία εισχωρεί στον κόσμο της αλληγορίας και του ηθικοπλαστικού αναγνώσματος. Τα χαρακτηριστικά των έργων αυτών είναι ο έντονος διδακτισμός και το στοιχείο της τέρψης. Το μυθιστόρημα ως λογοτεχνική μορφή επαναξιολογείται και επαναπροσδιορίζεται θετικά στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Νωρίτερα, ο παιδαγωγικός κανονιστικός λόγος το αντιμετωπίζει με δυσπιστία ή ακόμη και με απόρριψη, καθώς ισχυρίζεται πως βλάπτει ηθικά την παιδική ηλικία και τη νεότητα, λόγω της ελαφρότητας του λόγου του, αλλά και γιατί στηρίζεται σε ξένα πρότυπα.⁶⁷ Την ίδια στιγμή, η ανάγνωση μυθιστορηματικών έργων φαίνεται να θίγει περισσότερο τα κορίτσια: «...ως έκφραση επικίνδυνου νεωτερισμού [...] η νεαρή αναγνώστρια λογοτεχνίας κινδυνεύει να απωλέσει το αίσθημα του καθήκοντος, αν όχι και εκείνο της συναίνεσης, στην πραγματικότητα της γυναικείας υποταγής», υποστηρίζει η Ε. Φουρναράκη.⁶⁸ Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πως στα πλαίσια της εκπλήρωσης του “κοινωνικού προορισμού” των γυναικών θέτονται φραγμοί, ακόμη και στη νοερή πρόσβαση τους στη σφαίρα του φαντασιακού. Μολονότι η καταδίκη των μυθιστορημάτων παραμένει ένα από τα στερεότυπα των παιδαγωγικών κανονιστικών λόγων, ωστόσο, συγκριτικά προς τις προηγούμενες δεκαετίες, τώρα γίνεται πιο συνειδητή η ανάγκη να παραχθούν λογοτεχνικά μυθοπλαστικά αναγνώσματα κατάλληλα για την παιδική και νεανική “φύση”.

Η ανακάλυψη ενός ιδιαίτερου ψυχισμού με διαφορετικές συναισθηματικές ανάγκες από αυτές των ενηλίκων επισφραγίζεται με την ανάδυση του εξειδικευμένου παιδικού και νεανικού περιοδικού τύπου, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Αντίθετα, στις πρώτες δεκαετίες της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους οι αστικές οικογένειες διαβάζουν περιοδικά φυλλάδια που αφορούν ζητήματα μεθόδων ανατροφής και διαπαιδαγώγησης της παιδικής ηλικίας. Ο χαρακτήρας αυτών των περιοδικών ήταν έντονα

⁶⁷ Μουλλάς, Π. (1977), «Η λογοτεχνία από τον αγώνα ως τη γενιά του 1880», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Π', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 508.

⁶⁸ Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 91-92.

ηθικοπλαστικός. Η θεματολογία των περισσότερων εντύπων από αυτά που κυκλοφορούν προσανατολίζουν κυρίως σε νουθητήσεις αναφορικά με την ανατροφή και την αγωγή της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.

Πιο συγκεκριμένα, στα πρώτα δεκαπέντε χρόνια από την κρατική δημιουργία της Ελλάδας συγκροτούνται δεκατρείς κατηγορίες περιοδικών, που αναφέρονται σε διάφορες δραστηριότητες και ενδιαφέροντα, τα οποία αφορούν τη διάπλαση της παιδικής ηλικίας.⁶⁹ Ενδεικτικά, το 1836 δημοσιεύεται το πρώτο παιδικό έντυπο *Παιδική Αποθήκη* και στη συνέχεια κυκλοφορούν και άλλα περιοδικά όπως *Εφημερίς των μαθητών* (1852), *Η φιλόστοργος μήτηρ* (1862), κ.α. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των περιοδικών είναι ο έντονος διδακτισμός και η χρηστοθητική διαπαιδαγώγηση της παιδικής και νεανικής ηλικίας, μέσα από συμβουλές προς τους γονείς. Γεγονός είναι πως εκείνη την περίοδο ο περιοδικός τύπος τις περισσότερες φορές δεν απευθύνεται στα παιδιά και στους νέους/νέες, αλλά στους γονείς. Άλλωστε, αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους που τα περισσότερα από αυτά τα έντυπα κυκλοφορούσαν για μικρά χρονικά διαστήματα και στη συνέχεια αποσύρονταν.⁷⁰

Η Διάπλασις των Παίδων δεν ακολουθεί την καθιερωμένη τροχιά του μέχρι τότε θεωρούμενου ως παιδικού και νεανικού τύπου. Το περιοδικό ξεκινάει το πρώτο εκδοτικό του ταξίδι τον Φεβρουάριο του 1879 και το

⁶⁹ Για περισσότερες πλευρές του θέματος αυτού βλ. στο Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα - Γιάννενα: Δωδώνη, σ. 547-548.

⁷⁰ Σχετικά με την *Παιδική Αποθήκη*, βλ. στο Ντελόπουλος, Κ. (1989), *Η "Παιδική Αποθήκη" και ο Δημήτριος Πανταζής: το πρώτο ελληνικό περιοδικό και ο εκδότης του: συμβολή στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, σ. 13-18 και 29-34. Επίσης, για την πορεία του παιδικού και νεανικού τύπου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, βλ. στο Καρπόζηλου, Μ. - Τσικνάκης, Κ. - Ματθαίου, Α. - Πανοπούλου, Α. - Καρυάτογλου, Λ. - Βαρών, Ο. (1986), «Νεανικός Τύπος 1830-1944» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', 1/5 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 546-551. Σχετικά με τη κυκλοφορία και άλλων περιοδικών (*Εφημερίς των μαθητών*, *Η φιλόστοργος μήτηρ*, *Παιδικόν Περιοδικόν*, *Παιδική Βιβλιοθήκη* και η *Παιδική Εφημερίς*), βλ. στο Καρπόζηλου Μ. (1987), *Ελληνικός νεανικός τύπος (1836-1914). Καταγραφή*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, σ. 12.

ολοκληρώνει στα 1948, περίπου εβδομήντα χρόνια μετά. Ιδρυτής και εκδότης της *Διαπλάσεως* ήταν ο Νικόλαος Π. Παπαδόπουλος (1858-1941). Αρχικά, τη θέση του αρχισυντάκτη στο περιοδικό είχε ο Α. Κουρτίδης (1858-1928) έως το 1894 και στη συνέχεια ανέλαβε ο νεαρός τότε δημοσιογράφος Γρ. Ξενόπουλος (1867-1951). Μετά τον θάνατο του Ν. Π. Παπαδόπουλου το 1941, ο ίδιος έγινε διευθυντής και διατήρησε και τη θέση του ως αρχισυντάκτης του περιοδικού έως το τέλος της κυκλοφορίας του.⁷¹ Η έκδοση του δημοφιλούς παιδικού και νεανικού εντύπου διακόπτεται τη χρονιά που απεβίωσε ο Γρ. Ξενόπουλος και επανακυκλοφορεί το διάστημα 1956-1970.⁷²

Η *Διάπλασις των Παίδων*, σε αντίθεση με τα άλλα περιοδικά που κυκλοφορούν κατά καιρούς, «αναγνωρίζει και προβάλλει την ψυχαγωγική της διάσταση, αναζητεί το ύφος και τη διατύπωση που ταιριάζουν στην παιδική ηλικία, επιδιώκει και προκαλεί τη συμμετοχή και τον διάλογο με τους αναγνώστες της. Δεν θέλει μόνο να διδάξει, θέλει να κινήσει το ενδιαφέρον», σύμφωνα με τη Β. Πάτσιου.⁷³ Το αναγνωστικό κοινό της *Διαπλάσεως* είναι ενθουσιασμένο, τόσο με τις νέες ανανεωτικές παιδαγωγικές της αναζητήσεις, όσο και με τον επικοινωνιακό της ύφος. Κατανοώντας οι συνεργάτες του περιοδικού αυτόν τον ενθουσιασμό, καταφέρνουν στα 1885 το περιοδικό να κυκλοφορεί δύο φορές το μήνα αντί για μία, όπως συνέβαινε έως τότε. Ο ενθουσιασμός αυτός αυξάνεται συνεχώς με αποτέλεσμα, λίγο πριν την εκπονή του 19^{ου} αιώνα, στα 1894, οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες του να ανυπομονούν να λάβουν κάθε Σάββατο, το αγαπημένο τους περιοδικό.⁷⁴

Από τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του παιδικού/νεανικού περιοδικού, παρατηρείται αφενός η αυξανόμενη ζήτησή του και αφετέρου η γεωγραφική του διάδοση σε παιδιά και νέους/νέες που διαμένουν, όχι μόνο σε

⁷¹ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 19-20.

⁷² Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Τμήμα ερευνών, τεκμηρίωσης & εκπαιδευτικής τεχνολογίας (2005), «Μικρά αφιερώματα σε ελληνικά παιδαγωγικά περιοδικά που ολοκλήρωσαν τη διαδρομή τους» στο *Δελτίο εκπαιδευτικής αρθρογραφίας, Αύγουστος 2003 - Δεκέμβριος 2003*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.pi-schools.gr/publications/dea/dea_23.pdf (τελευταία πρόσβαση 31/09/12).

⁷³ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 14.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 26.

αστικές αλλά και σε επαρχιακές περιοχές του ελληνικού κράτους. Την ίδια στιγμή, το περιοδικό διακινείται και σε αρκετές κοινότητες του έξω-ελληνισμού, σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Αίγυπτου, της Ρωσίας, της Ρουμανίας, αλλά και πόλεις διάφορων ευρωπαϊκών χωρών όπως της Ιταλίας, της Αγγλίας, κ.α. Η γεωγραφική εξάπλωση του περιοδικού σε κοινότητες ομογενών ήταν τόσο μεγάλη, που έφθανε έως και την Αμερική.⁷⁵ Σε ολόκληρο το πέρασμα του 19^{ου} αιώνα, η *Διάπλασις των Παίδων* φαίνεται να αποτελεί για τους Έλληνες της διασποράς το συναισθηματικό συνδετικό κρίκο με την πατρίδα τους. Πάνω από όλα, τα παραπάνω δεδομένα δηλώνουν ακριβώς πως οι φίλοι και οι φίλες του παιδικού/νεανικού περιοδικού είχαν ανακαλύψει μια ενασχόληση που ταίριαζε στην ηλικία τους και στα ενδιαφέροντα τους. Συγχρόνως, στη δημόσια σφαίρα έκφρασης είχε δημιουργηθεί ένας ιδιαίτερος χώρος για την παιδική και νεανική ηλικία.

Επίσης, ένας από τους λόγους που μπορεί να εξηγήσει γιατί το συγκεκριμένο περιοδικό έγινε αγαπητό στο παιδικό και νεανικό κοινό είναι πως αντλεί κατά κύριο λόγο τη θεματολογία του από ήδη επιτυχημένα ευρωπαϊκά παιδικά περιοδικά και κυρίως από το *Magasin d' éducation et de récréation* (1864-1915). Το συγκεκριμένο περιοδικό εκδίδεται στα 1867 στη πρωτεύουσα της Γαλλίας, το Παρίσι. Ένα από τα ιδρυτικά μέλη του περιοδικού είναι ο Jules Verne, ο οποίος αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες της παγκόσμιας λογοτεχνίας, που απευθύνεται ιδιαίτερα στην παιδική και νεανική ηλικία. Εξάλλου, μεγάλο μέρος των αφηγηματικών έργων που φιλοξενούνται στις σελίδες της *Διαπλάσεως* προέρχεται από μεταφράσεις καταξιωμένης ξένης παιδικής λογοτεχνίας (είναι μεταφρασμένο από τον ίδιο τον Ξενοπούλο και τους συνεργάτες του).⁷⁶ Όμως, εκτός από τα μικρά αριστουργήματα της ευρωπαϊκής κατά κύριο λόγο λογοτεχνίας, το περιοδικό έχει δημιουργήσει χώρο και για έργα Ελλήνων λογοτεχνών, προωθώντας με αυτόν τον τρόπο τα έργα τους. Μάλιστα, οι περισσότεροι από αυτούς υπήρξαν μόνιμοι ή και περιστασιακοί συνεργάτες του περιοδικού.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 40-42.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 69.

Με αφορμή τη σημαντική προσφορά των Ελλήνων λογοτεχνών της εποχής, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στις εκσυγχρονιστικές τάσεις του περιοδικού που περιλαμβάνουν και το γλωσσικό ζήτημα. Η *Διάπλασις των Παίδων* αποτελεί, έμμεσα έστω, σημαντικό φορέα διάδοσης της δημοτικής γλώσσας: δημοσιεύοντας τα έργα των δημοτικιστών συγγραφέων που ανήκουν στη λογοτεχνική γενιά του '80. Μια από τις πιο έντονες κριτικές που δέχεται το περιοδικό ήταν στα 1883 από τον Δ. Βικέλα, ο οποίος χαρακτηρίζει το παιδικό και νεανικό έντυπο ως «όργανο κρυφής προπαγάνδας στη διαμάχη δημοτικιστών και αρχαϊστών»,⁷⁷ Ωστόσο, μέσα στο εχθρικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί στους κόλπους της ελληνικής διανόησης, με αφορμή κιόλας τα Ευαγγελικά (1901) και τα Ορεστιακά (1903), το περιοδικό αποφάσισε να υιοθετήσει μια διπλωματική στάση σε σχέση με αυτό το ζήτημα, διατηρώντας τη διγλωσσία. Με τον τρόπο αυτό όμως, ουσιαστικά προωθούσε τη δημοτική, μέχρι τελικά αυτή να επικρατήσει το 1916, ως γλώσσα του περιοδικού.

Εκσυγχρονιστική τάση του περιοδικού είναι και αυτή που προαναφέραμε, δηλαδή η εναντίωσή του στον παιδαγωγικό κανονιστικό λόγο της εποχής που απαγόρευε να διαβάζουν τα παιδιά και προπαντός τα κορίτσια μυθιστορήματα επειδή τα θεωρούσε ακατάλληλα όχι μόνο από άποψη ηθικής αλλά ισχυριζόταν πως δημιουργούν έναν κόσμο ψευδαισθήσεων με αποτέλεσμα η παιδική ηλικία και νεότητα να ζει μέσα σε αυτόν και όχι στην πραγματικότητα. Αντίθετη σε αυτόν το λόγο, η *Διάπλασις* ενσωματώνει τον μυθιστορηματικό λόγο στις σελίδες της, υπερασπίζοντας τον με αυτόν τον τρόπο. Το μόνο που φαίνεται να συμεριζείται εν μέρει από αυτόν τον λόγο, είναι ο διαφορετικός “κοινωνικός προορισμός” των δύο φύλων: προτείνει ιστορικά μυθιστορήματα για τα αγόρια, ενώ για τα κορίτσια συστήνει οικογενειακά μυθιστορήματα, η γλώσσα των οποίων είναι απλή και η διατύπωση όχι σύνθετη ή δοσμένη με επιστημονικούς όρους, όπως τα αναγνώσματα που προορίζονται για τα αγόρια.⁷⁸ Αυτή η υπέρβαση, έστω και υπό αυτές τις συνθήκες, αποτελεί μια καινοτομία για τα μέχρι τότε δεδομένα του παιδικού και νεανικού τύπου. Κοινός παρονομαστής των λογοτεχνικών

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 182.

⁷⁸ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 15.

έργων, τόσο των ξένων, όσο και των ελληνικών που περιλαμβάνονται στην ύλη της *Διαπλάσεως*, είναι το ηθικοπλαστικό και διδακτικό περιεχόμενο δοσμένο μέσα από τη ψυχαγωγική διάσταση.

Το όνομα του Γρ. Ξενόπουλου είναι ταυτισμένο με την επιτυχία του συγκεκριμένου παιδικού και νεανικού εντύπου, καθώς θεωρείται υπεύθυνος για τις καινοτομίες που πραγματοποιήθηκαν στο περιεχόμενο του από την περίοδο που ανέλαβε την αρχισυνταξία. Σαφώς όμως ο ιδρυτής και διευθυντής του περιοδικού, μαζί με τον πιο συντηρητικό σε απόψεις αρχισυντάκτη Α. Κουρτίδη, είχαν διαμορφώσει ήδη τις κατάλληλες συνθήκες, προκειμένου ο Γρ. Ξενόπουλος να καταφέρει να δημιουργήσει πάνω σε αυτές το καινοτόμο έργο του για τον παιδικό και νεανικό τύπο. Έτσι, από την πρώτη χρονιά κιόλας της κυκλοφορίας του περιοδικού γίνεται αγαπητή η στήλη της “Αλληλογραφίας”, μέσω της οποίας το συνδρομητικό κοινό επικοινωνεί με το ίδιο το περιοδικό αναπτύσσοντας έτσι μια πιο προσωπική, θα μπορούσαμε να πούμε, σχέση. Την ίδια στιγμή, μέσα από το παιδικό και νεανικό αυτό έντυπο δημοσιεύονται λογοτεχνικά δημιουργήματα όπως διηγήματα, ποιήματα, αναγνώσματα για μικρά παιδιά, παιδικοί μονόλογοι, διάλογοι, ευθυμογραφικά σκίτσα, κωμωδίες και δράματα, καθώς και διαγωνισμοί διηγήματος, ποίησης, σύνθεσης και λύσης πνευματικών ασκήσεων και μετάφρασης.⁷⁹ Με αυτόν τον τρόπο, το περιοδικό προκαλεί συνεχώς το ενδιαφέρον των μικρών φίλων του, προκειμένου να διδάσκονται και να διασκεδάζουν συγχρόνως.

Αναλαμβάνοντας καθήκοντα αρχισυντάκτη ο Γρ. Ξενόπουλος το 1894, ακολουθεί την παραπάνω επιτυχημένη αντίληψη για τους στόχους και το περιεχόμενο του περιοδικού, ενώ ταυτόχρονα προσθέτει και το προσωπικό του στοιχείο, χαράσσοντας έτσι μια νέα πορεία, τόσο για την ίδια τη *Διάπλαση*, όσο και για τον παιδικό και νεανικό τύπο γενικότερα. Στα 1896, δημοσιεύονται οι “Κυριακές της Διαπλάσεως” οι οποίες αποτελούν ένα είδος διαγωνισμού και μέσω αυτού δίνεται η ευκαιρία στο συνδρομητικό κοινό να απαντήσει σε συγκεκριμένα ερωτήματα που θέτονταν από τον ίδιο. Το ίδιο έτος, στις σελίδες του περιοδικού διαβάζουμε για πρώτη φορά και τις “Αθηναϊκές Επιστολές” του Φαίδωνος. Υιοθετώντας το ψευδώνυμο «Φαίδων», ο

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 27

Γρ. Ξενόπουλος παρουσιάζει τις απόψεις του στους νέους και στις νέες, σχετικά με θέματα που αφορούν κατά κύριο λόγο την κοινωνική, την ιστορική την πολιτιστική αλλά και πολιτική επικαιρότητα και στο τέλος συμπληρώνει με μια συμβουλή ή κάποιο δίδαγμα.⁸⁰ Την επόμενη χρονιά, δημοσιεύονται και τα “Μικρά Μυστικά” ως μια από τις σημαντικότερες καινοτομίες του περιοδικού. Πρόκειται για ένα λεύκωμα στο οποίο οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες απαντούν σε τριάντα ερωτήματα που θέτει το ίδιο το περιοδικό και στη συνέχεια, εφόσον το επιθυμούν μπορούν να τα ανταλλάξουν και με άλλους συνδρομητές και συνδρομήτριες. Το 1897 επίσης, το περιοδικό εισάγει το “Δημοψήφισμα”, το οποίο είναι ουσιαστικά ακόμα ένας διαγωνισμός για το καλύτερο ψευδώνυμο, και το “Ξεσπάθωμα” που στοχεύει στην ανεύρεση παιδιών και νέων που θα ήθελαν να εγγραφούν στο περιοδικό. Τέσσερα χρόνια μετά, στα 1901 δημοσιεύονται και τα “Εύσημα” που επαινούν ορισμένους και ορισμένες από το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού για τη συμμετοχή τους στη στήλη της “Αλληλογραφίας”. Το γεγονός αυτό, δημιουργεί ανταγωνισμούς και διαταράσσει την ηρεμία ανάμεσα στο αναγνωστικό κοινό και τη *Διάπλαση*. Η λύση έρχεται από το ίδιο το περιοδικό, καθώς ξεκινά να απονέμει τα “Εύσημα” στα 1906 ως βραβεία σε ετήσιους «Διαγωνισμούς, σύνθεσης Παιδικού πνεύματος» ή σε όσους και όσες ασχολούνται με την εγγραφή νέων μελών. Τέλος, αναφορικά με τις σημαντικότερες καινοτομίες έως το 1904, καθώς τότε τοποθετούνται τα χρονικά όρια της συγκεκριμένης έρευνας, αξίζει να σημειώσουμε το “Σήμα της Διαπλάσεως” το οποίο λάμβαναν όσοι και όσες διακρίνονταν από το ίδιο το περιοδικό.⁸¹ Συγκεκριμένες οι παιδαγωγικές αναζητήσεις με τη διάσταση της ψυχαγωγίας του περιοδικού αυτού, παραγκωνίζουν το συμβουλευτικό-διδασκτικό χαρακτήρα του, ο οποίος συνήθιζε να προσανατολίζει αυτού του είδους το τύπο, έως εκείνη τη χρονική περίοδο. Η επαναξιολόγηση και ο επαναπροσδιορισμός του πνεύματος και του ύφους του περιεχομένου των περιοδικών, που μέχρι τότε απευθυνόταν σε νέους

⁸⁰ Σχετικά με τα ψευδώνυμα του Γρ. Ξενόπουλο και των συνεργατών της *Διαπλάσεως*, βλ. στο Ντελόπουλος, Κ. (1983), *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-1981*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. (Δεύτερη αναθεωρημένη και ανασυνταγμένη έκδοση)

⁸¹ Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τις καινοτομίες της *Διαπλάσεως των Παίδων* από το έτος ίδρυσης της έως το 1904, βλ. Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 28-33.

και σε παιδιά αντανακλά τη νέα θεώρηση της έννοιας της παιδικής ηλικίας: την σαφή αναγνώριση της ιδιαιτερότητάς της.

Ερχόμενοι τώρα στο κοινωνικό και πολιτισμικό προφίλ του συνδρομητικού κοινού της *Διαπλάσεως*, πρέπει να αναφέρουμε πως πρόκειται για παιδιά και νέους/νέες των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της πρωτεύουσας και των λίγων μεγάλων πόλεων της εποχής (π.χ. Πειραιάς, Πάτρα, Ερμούπολη ή Βόλος μετά το 1881) ή είναι μέλη εύπορων οικογενειών οι οποίες ανήκουν σε τοπικές ελίτ της περιφέρειας ή ακόμη και παιδιά εάν όχι πλούσιων, τουλάχιστον ευκατάστατων οικογενειών που κατοικούν σε κοινότητες του έξω-ελληνισμού. Το ίδιο το περιοδικό, αναφέρει σχετικά με την κοινωνική προέλευση των συνδρομητών/τριών του, πως πρόκειται για παιδιά που συνήθως ανήκουν σε οικογένειες των οποίων ανδρικά μέλη έχουν μια σημαντική θέση μέσα στην κοινωνική διαστρωμάτωση καθώς μπορεί να είναι: «ηγεμόνες, υπουργοί, νομάρχες, δήμαρχοι, βουλευτές, στρατηγοί, ναύαρχοι, τραπεζίτες, μεγαλέμποροι αλλά και έμποροι απλοί, μικροϋπάλληλοι, εργάτες».⁸² Συνεπώς, ένα μέρος του αναγνωστικού κοινού της *Διαπλάσεως* μπορεί να ανήκει σε πιο μορφωμένα και όχι απαραίτητα σε πολύ εύπορα κοινωνικά στρώματα και για αυτό τον λόγο οι γονείς να ευνοούν και την επαφή με το συγκεκριμένο έντυπο.

Η *Διάπλασις των Παίδων* δεν ήθελε να απευθύνεται μόνο σε παιδιά και νέους/νέες που έχουν μια υψηλή θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση, αντιθέτως στόχος της ήταν και η διάδοση της σε λιγότερο εύπορα στρώματα. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τη σχετικά χαμηλή τιμή της. Χαρακτηριστικά, η ετήσια συνδρομή εσωτερικού και η τιμή του κάθε φύλλου τα έτη 1896, 1906, 1918, 1920 αυξάνεται από 5 σε 16 δραχ. και από 10 σε 40 λεπτά αντίστοιχα, τιμή μη απαγορευτική για εκείνη την εποχή, σύμφωνα με την Β. Πάτσιου. Το 1902 η ετήσια τιμή φύλλου του παιδικού και νεανικού εντύπου αντιστοιχεί στο 3,65% του ανδρικού ημερομισθίου. Συνεπώς, οι λόγοι που δεν επιτρέπουν την αγορά του περιοδικού είναι το επίπεδο της μόρφωσης αλλά και ιδεολογικοί παράγοντες, σύμφωνα με την έρευνα της Β. Πάτσιου.⁸³ Μία άλλη

⁸² Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 12, αρ. 25, 21 Μαΐου 1905, σ. 195.

⁸³ Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. στο ίδιο, σ. 43.

ένδειξη σχετικά με την ελιτίστικη φυσιογνωμία του περιοδικού ήταν τα επιπλέον χρήματα που έδιναν οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες για να λάβουν μέρος σε ορισμένες από τις καινοτομίες του περιοδικού, όπως για την ανταλλαγή των “Μικρών Μυστικών”. Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου κάποιος ή κάποια να ανταλλάξει τα τετράδια, έπρεπε σύμφωνα με το “Κανονισμό των Μικρών Μυστικών” του 1896 να τα αγοράσει έναντι 15 λεπτών το καθένα, σημειώνει ο Α. Χουρδάκης.⁸⁴ Η τιμή αγοράς του περιοδικού μπορεί να μην ήταν υψηλή ακόμη και για παιδιά λιγότερο εύπορων οικογενειών, ωστόσο η συμμετοχή σε διάφορες καινοτομίες της *Διαπλάσεως* αύξανε σημαντικά το κόστος, γεγονός που λειτούργησε αποτρεπτικά για τους γονείς, ώστε να το αποκτήσουν. Έτσι, η *Διάπλασις* και οι πιο ευκατάστατοι συνδρομητές της μεριμνούσαν για αυτούς, μέσω της σύστασης του “Ταμείου υπέρ απόρων επιμελών μαθητών και μαθητριών”.⁸⁵ Σκοπός, λοιπόν, της σύστασης του “Ταμείου υπέρ απόρων επιμελών μαθητών και μαθητριών” ήταν βράβευση τους τόσο για τις άριστες σχολικές επιδόσεις, όσο και για την επιμέλεια που επεδείκνυαν τα φτωχά εκείνα παιδιά, που παρά τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν κατόρθωναν να διαπρέψουν. Με τη δημιουργία του “Ταμείου υπέρ απόρων επιμελών μαθητών και μαθητριών” οι μη εύποροι μαθητές και μαθήτριες μπορούσαν να αποκτήσουν δωρεάν τόμους της *Διαπλάσεως* και της Βιβλιοθήκης της, χάρη στις ευεργεσίες των ευπορότερων οικονομικά συνδρομητών και συνδρομητριών.⁸⁶

Όσον αφορά το φύλο του αναγνωστικού κοινού της *Διαπλάσεως* αξίζει να σημειώσουμε, πως το περιοδικό απευθύνεται και στα αγόρια και στα κορίτσια. Μέσα από τη μελέτη της η Β. Πάτσιου υποστηρίζει πως, από το 1906 και όχι νωρίτερα διαθέτουμε στοιχεία που προσδιορίζουν με ακρίβεια το φύλο των παιδιών και των νέων. Πιο συγκεκριμένα, τη χρονιά εκείνη για πρώτη φορά το ίδιο το περιοδικό επιβάλλει να δηλώνουν οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες με συντομογραφία το φύλο τους. Έτσι, εκείνο το έτος, όσοι και όσες επιθυμούν να ανανεώσουν ή να αλλάξουν το ψευδώνυμο τους δηλώνουν

⁸⁴ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. κ’.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. ιζ’.

⁸⁶ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 34.

υποχρεωτικά και το φύλο τους. Βάσει των σχετικών αριθμητικών δεδομένων, παρατηρούμε πως οι 260 είναι συνδρομητές και οι 220 συνδρομητρίδες.⁸⁷ Η απόκλιση δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, παρόλα αυτά οι αριθμοί αυτοί που αφορούν και στα δύο φύλα και ειδικότερα στα κορίτσια λειτουργούν ως δείκτης του κοινωνικού και οικονομικού τους status. Στα 1900, μόνο κορίτσια που προέρχονται από πολύ εύπορα στρώματα ή έστω λιγότερο εύπορα αλλά μορφωμένα, μαθητεύουν είτε σε ιδιωτικά σχολεία είτε στο σπίτι από οικοδιδασκάλους, και συνεπώς ήταν εγγράμματα.⁸⁸

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση σχετικά με την τομή της *Διαπλάσεως*, θα πρέπει να αναφερθούμε στη συμβολή της στο πεδίο της διάχυσης κοινωνικών αξιών. Ο χαρακτήρας του περιοδικού είναι έντονα διδακτικός και ηθικοπλαστικός και συμβάλλει σημαντικά, προκειμένου η παιδική και νεανική ηλικία να υιοθετήσει τα κυρίαρχα, εφόσον μιλάμε για τα μεσαία στρώματα, κοινωνικά-αξιακά πρότυπα. Ο σκοπός αυτός επιβεβαιώνεται και από τον τίτλο του περιοδικού. Η *Διάπλασις* διαμορφώνει διπολικές έννοιες που στηρίζονται στο σχήμα καλό versus κακό, το οποίο αποτελεί και βασική πτυχή της φιλοσοφίας του περιοδικού.⁸⁹ Ενδεχομένως, αυτός να είναι και ένας από τους λόγους που οι γονείς των παιδιών και των νέων συναινούν για την απόκτηση του συγκεκριμένου εντύπου, καθώς το ίδιο λειτουργεί συμπληρωματικά στην ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους. Την ίδια στιγμή, το περιοδικό έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει σε σημαντικό βαθμό τον κόσμο τους, την υποκειμενικότητά τους, αλλά και κανονικοποιεί τον λόγο τους. Στην πράξη, όπως θα δούμε και πιο αναλυτικά παρακάτω, ασκείται έντονη λογοκρισία μέσα από τα γραφεία του περιοδικού στα τετράδια των “Μικρών Μυστικών”, που πρόκειται είτε να ανταλλάξουν μεταξύ τους οι συνδρομητές, είτε και να δημοσιευτούν στο ίδιο το περιοδικό. Παρόλα αυτά, η παιδική και νεανική ηλικία διαθέτει τον δικό της χώρο, μέσα στον οποίο έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί δημόσια έστω και με περιορισμούς.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 47.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 47.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 113.

EIKONEΣ

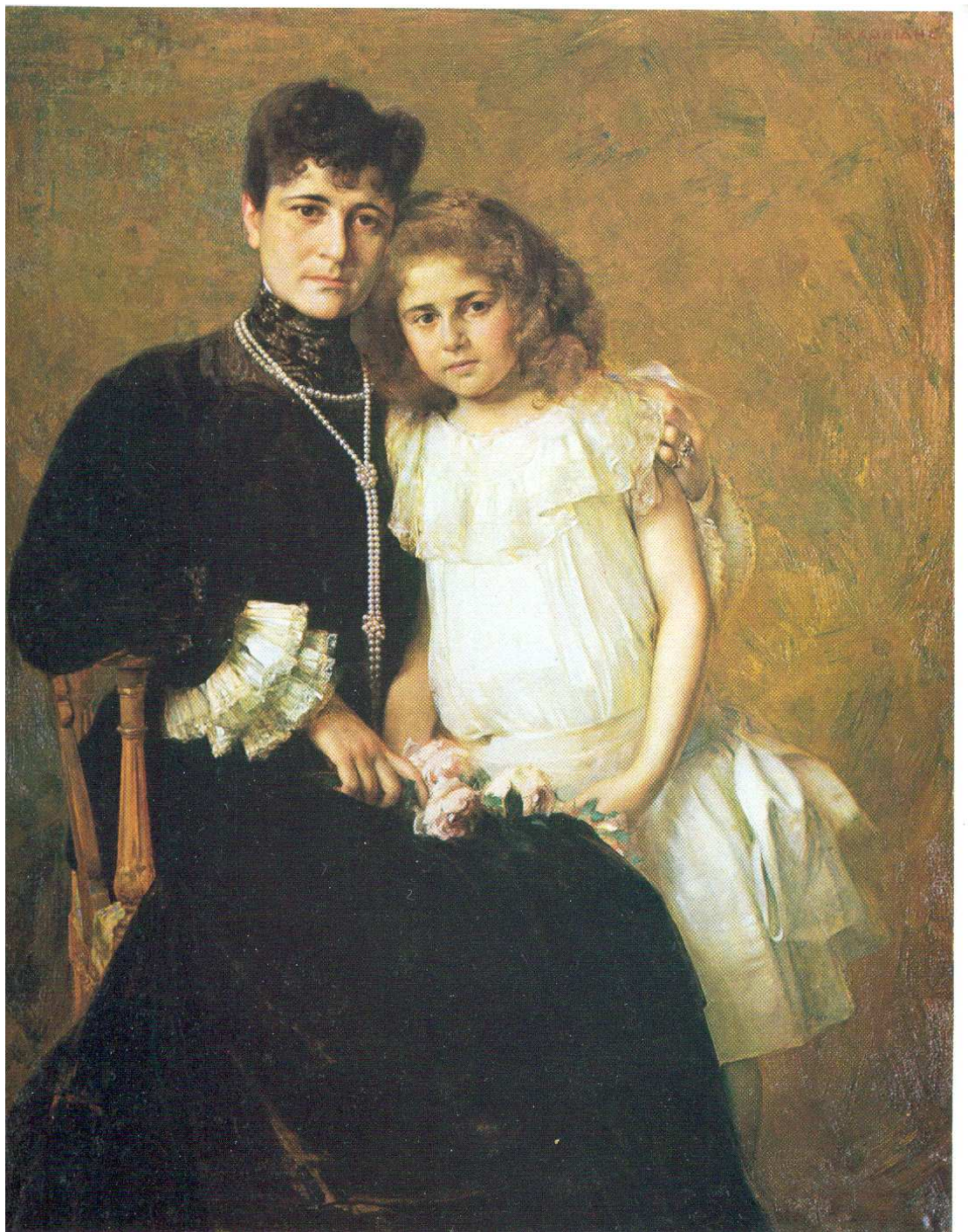
Εικόνα 1: Θεόδωρος Βρυζάκης, *Ανάπιχος του Αγώνα* (1840), λάδι σε μουσαμά, 0, 62 x 0,48 μ.
(Μουσείο Μπενάκη)

Εικόνα 2: Νικηφόρος Λύτρας, *Επιστροφή από το πανηγύρι της Πεντέλης*, λάδι σε μουσαμά, 1,00 x 0,66 μ. (Συλλογή Κουτλίδη).

Εικόνα 3: Νικόλαος Γύζης, *Τα αραβωνιάσματα των παιδιών* (1877), λάδι σε μούσαμα, 1,03 x 1,55 μ. Εθνική Πινακοθήκη (λεπτομέρεια).

Εικόνα 4: Γεώργιος Ιακωβίδης, *Προσωπογραφία της κυρίας Στεφ. Ράλλη και της κόρης της* (1905), λάδι σε μουσαμά, 1,29 x 1,00 μ. (Συλλογή Γ. Κατσίγρα, Λάρισα).

***Οι φωτογραφίες περιέχονται στο βιβλίο της Κούρια Α. (1985) *Το παιδί στη νεοελληνική τέχνη (1833-1922)*. Εικόνες - αντιλήψεις. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.**

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Θεόδωρος Βρυζάκης, *Ανάπηρος του Αγώνα* (1840), λάδι σε μουσαμά 0,62 x 0,48 μ. (Μουσείο Μπενάκη)

Πίνακας 2: Νικηφόρος Λύτρας, *Επιστροφή από το πανηγύρι της Πεντέλης*, λάδι σε μουσαμά, 1,00 x 0,66 μ. (Συλλογή Κουτλίδη).

Πίνακας 3: Νικόλαος Γύζης, *Τα αρραβωνιάσματα των παιδιών* (1877), λάδι σε μουσαμά, 1,03 x 1,55 μ. Εθνική Πινακοθήκη (λεπτομέρεια).

Πίνακας 4: Γεώργιος Ιακωβίδης, *Προσωπογραφία της κυρίας Στεφ. Ράλλη και της κόρης της* (1905), λάδι σε μουσαμά, 1,29 x 1,00 μ. (Συλλογή Γ. Κατσίγρα, Λάρισα).

Κεφάλαιο Δεύτερο

2. Το αντικείμενο της έρευνας: τα “Μικρά Μυστικά” της Διαπλάσεως των Παίδων και το υπό ανάλυση Δεύκωμα

Η καινοτόμα πρακτική των “Μικρών Μυστικών” της Διαπλάσεως των Παίδων, της οποίας εναρκτήριο έτος είναι το 1897, είναι αυτή που μας ενδιαφέρει σε αυτή την εργασία. Όπως το ίδιο το περιοδικό δηλώνει, «η μεγαλύτερα και σπουδαιότερα και ωραιότερα καινοτομία του 1897 αν δεν είνε η Μεγάλη Κυριακή θα είνε βεβαίως !! ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΜΥΣΤΙΚΑ!!».⁹⁰ Λίγο πριν την εκπνοή του 1896 μέσα από τις σελίδες του περιοδικού κυκλοφορεί μια επιστολή με τίτλο “Τα νέα του 1897”. Σκοπός της Διαπλάσεως ήταν μέσω αυτής της επιστολής να ανακοινώσει στο αναγνωστικό της κοινό αφενός πως θα συνεχίσει την καινούργια χρονιά να δημοσιεύει μυθιστορήματα, διαλόγους, μονολόγους, διάφορους διαγωνισμούς, κ.α. και αφετέρου να τους ενημερώσει σχετικά με τις καινοτομίες που επιθυμεί να εισάγει, μια από τις οποίες είναι και τα “Μικρά Μυστικά”.⁹¹

Στο τελευταίο τεύχος της Διαπλάσεως για τη χρονιά του 1896, βλέπουμε τον Γρ. Ξενοπούλο να ονειρεύεται και να μεταφέρει με αυτόν τον τρόπο τους φίλους και τις φίλες του περιοδικού στον κόσμο της αλληγορίας καθώς τους παρομοιάζει με άνθη τα οποία διασκεδάζουν συζητώντας μεταξύ τους. Η αφορμή για συζήτηση προκύπτει από συγκεκριμένα ερωτήματα (τα τριάντα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών”) και στη συνέχεια οι απαντήσεις που δίνουν διασταυρώνονται από τα ίδια τα παιδιά, σύμφωνα με το περιοδικό πρόκειται για ένα είδος “ανάκρισης”.⁹² Με αφορμή αυτό το όνειρο που βλέπει ο Ξενοπούλος, εξηγεί στους συνδρομητές και στις συνδρομήτριες πως τα “Μικρά Μυστικά” είναι οι μικρές εξομολογήσεις - απαντήσεις τους. Συγχρόνως τους υποδεικνύει έναν τρόπο γνωριμίας μεταξύ τους, εφόσον το επιθυμούν.

⁹⁰ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ιη΄.

⁹¹ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 3, αρ. 53, 28 Δεκεμβρίου 1896, σ. 421- 423 και για μια πιο εκτενή και συστηματική αναφορά επί του συγκεκριμένου θέματος, βλ. Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ιζ΄.

⁹² Στο ίδιο, σ. ιη΄- ιθ΄.

Τα “Μικρά Μυστικά” γράφονται σε τετράδια τα οποία έχουν αυτόν τίτλο λόγω του περιεχομένου τους και τα προμηθεύει η ίδια η Διάπλασις στο αναγνωστικό της κοινό προαιρετικά. Στην πρώτη σελίδα οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες των “Μικρών Μυστικών” εάν θέλουν μπορούν να αναφέρουν ορισμένα προσωπικά τους στοιχεία όπως το όνομα και το επώνυμο τους, την πατρίδα τους, τον τόπο διαμονής τους και τη χρονολογία συμπλήρωσης του τετραδίου. Επίσης, έχουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν την ανωνυμία τους μέσω της χρήσης ψευδωνύμου. Στις σελίδες των συγκεκριμένων τετραδίων είναι διατυπωμένα τριάντα ερωτήματα και στο τέλος το “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ” στο οποίο τα παιδιά μπορούν να γράψουν προσωπικές τους σκέψεις, γνωστές παροιμίες ή και γνωμικά σημαντικών για αυτούς προσώπων. Μέσα από τα τριάντα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” ανιχνεύονται κυρίως οι κυρίαρχες αισθητικές τάσεις και προτιμήσεις των παιδιών και των νέων στις αρχές του 20ού αιώνα, τα πολιτισμικά ερεθίσματα και η πνευματική τους καλλιέργεια, οι καθημερινές έξεις του οικιακού τους βίου, οι δραστηριότητες του εξωσχολικού τους χρόνου όπως επίσης και οι πεποιθήσεις τους περί άλλων χωρών σε μια περίοδο έξαρσης του ελληνικού εθνικισμού. Την ίδια στιγμή, αναδεικνύονται οι έννοιες της ευτυχίας, της δυστυχίας και της φιλίας ως δείκτες για την κατασκευή αξιακών σχημάτων του αστικού χώρου. Απώτερος, λοιπόν, σκοπός είναι μέσα από τα ερωτήματα αυτά να φωτιστούν οι αθέατες πλευρές της προσωπικότητας του κάθε παιδιού και νέου/νέας που συμμετέχει στη διαδικασία συμπλήρωσης των “Μικρών Μυστικών”. Αυτό επιτυγχάνεται με την ανάδυση στη “δημόσια” σφαίρα επικοινωνίας κυρίαρχων κοινωνικών αξιών, αντιλήψεων, εμπειριών, βιωμάτων και συναισθημάτων που αφορούν προτιμήσεις ή δραστηριότητες που προσιδιάζουν σε αυτή την ηλικία και οι οποίες διαχωρίζονται κοινωνικά από αυτές του ενήλικου κόσμου. (Βλ. στο Παράρτημα όλες τις ερωτήσεις και το “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ” όπως επίσης και τις απαντήσεις του συνδρομητικού κοινού).

Βασική προϋπόθεση για τα παιδιά και τους νέους/νέες που θέλουν να συμμετάσχουν στη διαδικασία συμπλήρωσης των “Μικρών Μυστικών”, είναι η απόκτηση πολλών σειρών από αυτά τα τετράδια. Η τιμή του ενός αντιτύπου ανέρχεται στα 15 λεπτά. Με την ολοκλήρωση της συγγραφής του τετραδίου των “Μικρών Μυστικών”, τα παιδιά και οι νέοι/νέες μπορούσαν και να το

φυλάξουν και να διασκεδάζουν με τον οικογενειακό και φιλικό τους περίγυρο διαβάζοντας το. Ακόμη, μέσα από τη “Στήλη της Αλληλογραφίας” μπορούσαν να εκφράσουν την επιθυμία τους για ανταλλαγή με άλλους συνδρομητές και συνδρομήτριες, αναπτύσσοντας με αυτόν τον τρόπο μια πιο προσωπική σχέση μαζί τους (αυτό προϋπέθετε την αγορά αρκετών τετραδίων). Στο τέλος, τα παιδιά και οι νέοι/νέες είχαν τη δυνατότητα “δεσίματος” των τετραδίων των “Μικρών Μυστικών” σε ένα Λεύκωμα το οποίο και πάλι θα το χρησιμοποιούσαν για να ψυχαγωγηθούν με τους οικείους τους.⁹³

Σύμφωνα με τα λεγόμενα των συντακτών του περιοδικού, το αναγνωστικό κοινό της *Διαπλάσεως* έως εκείνη τη χρονική στιγμή είχε άγνοια σχετικά με το τι θα μπορούσαν να ήταν τα Λευκώματα, πόσο μάλλον για τις διαδικασίες συμπλήρωσης και ανταλλαγής τους. Η απουσία εμπειρίας της παιδικής και νεανικής ηλικίας σε αυτού του είδους τις διαδικασίες, οδήγησε τους υπεύθυνους του περιοδικού στη δημιουργία των Κανονισμών των “Μικρών Μυστικών”.⁹⁴ Ο πρώτος προκαταρκτικός Κανονισμός φιλοξενείται στις σελίδες της *Διαπλάσεως* στα 1896 ένα χρόνο πριν την κυκλοφορία των “Μικρών Μυστικών”, μαζί με ένα παράδειγμα για το πώς θα έπρεπε να γίνει η ανταλλαγή ανάμεσα στους συνδρομητές και τις συνδρομήτριες που εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους. Ακολουθεί ο δεύτερος κανονισμός το 1900, ο οποίος ήταν ενσωματωμένος στον νέο “Οδηγό του Συνδρομητού της *Διαπλάσεως*”, και ο οποίος λειτουργεί περισσότερο διευκρινιστικά ως προς τον πρώτο κανονισμό. Ο τελευταίος κανονισμός που αφορά τα “Μικρά Μυστικά” δημοσιεύεται το 1904 χωρίς κάποιες ιδιαίτερες αλλαγές ως προς τους άλλους δύο. Σύμφωνα με τους παραπάνω Κανονισμούς, όσοι και όσες ήθελαν να πάρουν στα χέρια τους τα “Μικρά Μυστικά” δεν είχαν παρά να πληρώσουν 3 χρυσά φράγκα για μια τουλάχιστον δέσμη με 25 τετράδια. Όσα παιδιά και νέοι/νέες ήθελαν να συμμετέχουν στη διαδικασία ανταλλαγής αυτών των τετραδίων με άλλους συνδρομητές και συνδρομήτριες έπρεπε να το δηλώσουν

⁹³ Σύμφωνα με τον πρώτο Κανονισμό των “Μικρών Μυστικών” που κυκλοφόρησε μέσα στις σελίδες της *Διαπλάσεως* το 1896 ανακοινώνεται και η τιμή του κάθε τετραδίου και το γεγονός πως η ανταλλαγή τους ήταν μια προαιρετική διαδικασία, βλ. Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. κ’.

⁹⁴ *Η Διάπλασις των Παιδων*, τ. 3, αρ. 53, 28 Δεκεμβρίου 1896, σ. 423, στο Χουρδάκης Α. (2004), *ό.π.*, σ. κ’.

πρώτα στο περιοδικό. Έπειτα, οι υπεύθυνοι του περιοδικού δημοσίευαν στη “Στήλη της Αλληλογραφίας” τις προτάσεις για ανταλλαγή τετραδίων και στη συνέχεια όσοι και όσες αποδέχονταν αυτή την ανταλλαγή ήταν υποχρεωμένοι να ενημερώσουν τους υπευθύνους της *Διαπλάσεως*. Τότε, το ίδιο το περιοδικό δημοσίευε στη “Στήλη της Αλληλογραφίας” αυτή τη φορά τα ονόματα αυτών που δέχονταν την πρόταση για ανταλλαγή. Με αυτόν τον τρόπο ενημερώνονταν τα παιδιά και οι νέοι που είχαν εκδηλώσει πρώτοι το ενδιαφέρον τους για ανταλλαγή των “Μικρών Μυστικών”. Μετά, εκείνοι και εκείνες που αποδέχονταν την ανταλλαγή έπρεπε να στείλουν πρώτοι, και πάλι μέσω του περιοδικού, στα άτομα που τους είχαν προτείνει μέσα σε ένα φάκελο ανοιχτό ένα τετράδιο, ένα δεύτερο φάκελο όπως ακόμη και ένα γραμματόσημο. Ορισμένες απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών δημοσιεύονταν κατά καιρούς στις σελίδες του παιδικού/νεανικού περιοδικού.⁹⁵

Οι αριθμοί μαρτυρούν πως οι περισσότεροι φίλοι και φίλες της *Διαπλάσεως* φαίνεται να προτιμούν να ανταλλάσουν τα “Μικρά Μυστικά” με συνδρομητές του περιοδικού. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία από την έρευνα του Α. Χουρδάκη προκύπτει για τη χρονιά του 1900 (στις αρχές και στο τέλος αυτής) πως μετρώντας τις συμμετοχές των παιδιών και των νέων για ανταλλαγή τετραδίων μέσα από την “Στήλη της Αλληλογραφίας”, διαπιστώνει την αύξηση τους κατά γεωμετρική πρόοδο δηλαδή οι 18 δηλώσεις για ανταλλαγή στις αρχές του έτους γίνονται 28 στο τέλος του. Το περιοδικό για να ικανοποιήσει τους περισσότερους από τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες του επιβάλλει να στέλνουν προς δημοσίευση μόνο τρεις προτάσεις την εβδομάδα.⁹⁶ Ουσιαστικά, το παραπάνω γεγονός μαρτυρεί πως η εξάπλωση και κυκλοφορία αυτών των τετραδίων είναι μεγάλη και αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος επικοινωνίας αρχίζει και γίνεται δημοφιλής. Αυτό, επιβεβαιώνεται και από το ίδιο το περιοδικό καθώς έως τον Ιανουάριο του 1900, ο αριθμός των τετραδίων που περνούν από τα γραφεία της *Διαπλάσεως*

⁹⁵ Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των τριών κανονισμών που δημοσιεύει κατά καιρούς το περιοδικό όπως επίσης και για τα κριτήρια βάσει των οποίων δημοσιεύονταν οι απαντήσεις τους βλ. στο *ίδιο*, σ. κ΄- κζ΄.

⁹⁶ Στο *ίδιο*, σ. σζ΄- λ΄.

ξεπερνούν τις 8.000 ενώ την ίδια στιγμή δύο εκδόσεις των “Μικρών Μυστικών” και συγκεκριμένα 30.000 αντίτυπα είχαν ήδη εξαντληθεί, παρατηρεί ο Α. Χουρδάκης.⁹⁷ Αντιλαμβανόμαστε πως στις αρχές του 20ού αιώνα, για τα παιδιά κυρίως των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, έχει δημιουργηθεί ένας εξειδικευμένος δημόσιος χώρος επικοινωνίας και έκφρασης, στον οποίο τώρα υπεισέρχεται, μέσω του περιοδικού, και η πρακτική ανταλλαγής των λευκωμάτων. Μάλιστα, η παραχώρηση στην παιδική ηλικία ενός μέρους της δημόσιας αστικής σφαίρας έκφρασης σηματοδοτεί την αποκρυστάλλωση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας σε σημαντικό βαθμό από την ελληνική αστική πραγματικότητα. Επιπλέον, η πρακτική της ανταλλαγής των “Μικρών Μυστικών” είναι εξαιρετικά σημαντική από ιστορική άποψη: διασώζει τεκμήρια ενός “παιδικού” και “νεανικού” λόγου που, αν και δέχεται παρεμβάσεις από τους ενήλικες (όπως θα δούμε και πιο κάτω), η αξία του είναι μοναδική, καθώς αναφέρεται σε προσωπικές σκέψεις, “γούστα” ή ακόμη και σε απόψεις των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων.

Η *Διάπλασις των Παίδων* στο εσωτερικό της έχει αναπτύξει ισχυρούς μηχανισμούς λογοκρισίας απέναντι στον παιδικό και νεανικό λόγο με σκοπό να μην κλονιστεί η δημόσια εικόνα της και εκτεθεί με αυτόν τον τρόπο στους γονείς και τους κηδεμόνες του αναγνωστικού της κοινού, οι οποίοι την εμπιστεύονται καθώς λειτουργεί ως ένας βασικός φορέας διαπαιδαγώγησης με το να προβάλλει ηθικές αξίες και να αναπαράγει κοινωνικά πρότυπα. Έτσι, με τη δημιουργία κιόλας του πρώτου Οδηγού Ανταλλαγής των “Μικρών Μυστικών” (1986) το περιοδικό γνωστοποιεί σε όσους και όσες επιθυμούν να ανταλλάξουν τα τετράδια τους πως βασική προϋπόθεση για να φτάσει το τετράδιο τους στα χέρια του παραλήπτη που έχουν ορίσει είναι ο έλεγχος του περιεχομένου των απαντήσεων από τους συνεργάτες του περιοδικού. Φαίνεται, όμως, πως ορισμένα παιδιά και νέοι δεν λαμβάνουν υπόψη τους τον συγκεκριμένο Κανονισμό και συνεπώς, για αυτό τον λόγο, στον δεύτερο Οδηγό Ανταλλαγής που κυκλοφορεί τέσσερα χρόνια μετά (1900) υπάρχει μια διευκρίνιση σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι προφανές πως το ίδιο το περιοδικό επιχειρεί μέσω της λογοκρισίας να κανονικοποιήσει τον λόγο των

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. κγ’.

παιδιών και των νέων. Σε αντίθεση με τον πρώτο Οδηγό, στον δεύτερο ο Γρ. Ξενόπουλος υπογραμμίζει την πρακτική του ελέγχου:

«Η Διάπλασις ... αναγιγνώσκει το τετράδιον, και αν εγκρίνη τας απαντήσεις, κλείει τον άνευ επιγραφής φάκελον, γράφει εμπρός την διεύθυνσιν του προς τον απευθύνεται, και το στέλλει ταχυδρομικώς ... Τετράδια με ακόσμους και απρεπείς απαντήσεις, με προσωπικούς υπαινιγμούς, με πειράγματα κτλ δεν διαβιβάζονται υπό της Διαπλάσεως».⁹⁸

Επίσης, στον ίδιο Οδηγό προστίθεται ένας νέος όρος, που επιβάλλει τη συναίνεση των γονιών και των κηδεμόνων για τις διαδικασίες ανταλλαγής. Αυτό επιβάλλει έναν επιπλέον έλεγχο στον λόγο των παιδιών και των νέων.⁹⁹ Γίνεται αντιληπτό ότι το περιοδικό δεν προωθεί την απολύτως ελεύθερη έκφραση μέσα από αυτόν τον πρωτότυπο για την εποχή τρόπο επικοινωνίας των παιδιών και των νέων, αλλά υιοθετεί μια πιο συντηρητική πολιτική, που θέτει περιορισμούς εν γένει στην έκφραση της υποκειμενικότητας. Συγχρόνως, όμως, η δημοσίευση Κανονισμών και συστάσεων για αυτό το ζήτημα από την πλευρά του περιοδικού μαρτυρά ενδεχομένως την ύπαρξη αντιστάσεων από την πλευρά των μικρών συνδρομητών και συνδρομητριών σε παρεμβάσεις και περιορισμούς. Μπορούμε να υποθέσουμε, ως ζήτημα προς διερεύνηση, πως μέσα από τα “Μικρά Μυστικά” ο γραπτός λόγος μετατρέπεται από ένα μέρος του συνδρομητικού κοινού σε μέσο διεκδίκησης μιας παιδικής και νεανικής υποκειμενικότητας. Την ίδια στιγμή, όμως, είναι λογικό να σκεφτούμε πως οι συνεργάτες του περιοδικού με επικεφαλής τον Γρ. Ξενόπουλο δεν θα υπέβαλλαν τέτοιου είδους περιορισμούς στα παιδιά και στους νέους/νέες που αντάλλαξαν τα “Μικρά Μυστικά” εάν δεν γνώρισαν εξαρχής πως θα συμμορφωθεί σε αυτούς η πλειοψηφία τους.

Το υπό ανάλυση παιδικό/νεανικό Λεύκωμα αποτελεί αρχειακό υλικό καθώς βασική προϋπόθεση για αυτό είναι η οργάνωση ιστορικών μαρτυριών από ιδιώτη ή ιδιώτες. Ο Α. Χουρδάκης στην έρευνα που έχει πραγματοποιήσει σχετικά με τα “Μικρά Μυστικά” αναφέρει πως τα τετράδια που περιέχονται στο εν λόγω Λεύκωμα έχουν αριθμηθεί τρεις φορές με διαφορετική σειρά,

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. κέ’.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. κ’.

ωστόσο για λόγους μεθοδολογίας ο ίδιος διατηρεί την αρίθμηση του τελευταίου κατόχου/ιδιώτη. Είναι εμφανές πως το Λεύκωμα έχει συρραφεί σίγουρα τρεις φορές σύμφωνα με τα κριτήρια που έθεταν οι κάτοχοι του κάθε φορά.¹⁰⁰ Ο Α. Χουρδάκης περιγράφοντας το Λεύκωμα αναφέρεται στην ύπαρξη αρκετών κατόχων για τους οποίους δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για το ποιοι είναι. Το μοναδικό όνομα που εμφανίζεται στην έρευνα του είναι αυτό του δασκάλου Ιωάννη Μαυρουδή ως αυτού που του παραχώρησε το υπό μελέτη Λεύκωμα προκειμένου να το φωτογραφήσουν για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας.¹⁰¹

Τα ιδιωτικά αυτά τεκμήρια χρονολογούνται από το 1900 (το πρώτο τετράδιο φέρει ημερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1900) έως και τις απαρχές του 1904 (το τελευταίο, 1 Ιανουαρίου 1904). Το Λεύκωμα περιλαμβάνει εξήντα τέσσερα τετράδια. Είναι δεμένα με δερματόδετο βυσσινί εξώφυλλο στο οποίο αναγράφεται ο τίτλος “Μικρά Μυστικά” και το χαρτί των σελίδων είναι υπόλευκο. Ο Α. Χουρδάκης μας πληροφορεί πως τα συγκεκριμένα τετράδια ήταν δεκασέλιδα και στο εξώφυλλο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω, οι συνδρομητές/συνδρομήτριες έγραφαν προαιρετικά προσωπικά τους στοιχεία, όπως όνομα και επώνυμο, πατρίδα, τόπο διαμονής, χρονολογία. Ακόμη, μπορούσαν να τοποθετήσουν και κάποια φωτογραφία τους. Επίσης, υπάρχει η απεικόνιση ενός γυναικείου προσώπου το οποίο συμβολίζει τη *Διάπλαση*. Στην πρώτη σελίδα, διακρίνουμε η ένδειξη <Αριθ.> έτσι ώστε ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια να μπορεί να αριθμεί τα τετράδια. Στη ράχη του εξώφυλλου είναι γραμμένο το όνομα του τυπογραφείου και ο αριθμός της σειράς του τετραδίου. Από τη δεύτερη έως την ένατη σελίδα είναι τυπωμένες οι τριάντα ερωτήσεις ανά δεκάδα. Στην σελίδα απέναντι από τα ερωτήματα υπάρχει ελεύθερος χώρος, στον οποίο τα παιδιά μπορούν να απαντήσουν. Στη δέκατη σελίδα, στην κεφαλίδα της, είναι γραμμένη η λέξη “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ”, διακοσμημένη μέσα σε ένα πλαίσιο, και από κάτω υπήρχε ελεύθερος χώρος ώστε να μπορούν τα παιδιά να διατυπώσουν σκέψεις, γνωμικά σημαντικών προσώπων, παροιμίες, κ.α. Στο υποσέλιδο της ίδιας σελίδας και μάλιστα στο

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. ν’- να’.

¹⁰¹ Στο ίδιο, υποσημείωση 117, σ. ρμγ’.

περιθώριο είναι σημειωμένα το όνομα του εκδότη, του περιοδικού και του τόπου έκδοσης του (Έκδοτης: Ν. Π. Παπαδόπουλος, Διευθυντής της “Διαπλάσεως των Παίδων”, ἐν Ἀθήναις).¹⁰²

Στο υπό μελέτη Λεύκωμα εντοπίσαμε τρεις συνδρομητές και μία συνδρομήτρια να έχουν συμπληρώσει δύο ή και τρεις φορές τετράδια των “Μικρών Μυστικών”. Πιο συγκεκριμένα, ο Σταμάτιος Σταματίου ως “Κεντρί” έχει συμπληρώσει τα τετράδια με το αριθμό εννέα (9) και δέκα (10). Ο “Νοσταλγός Έλλην” αποτυπώνει τις σκέψεις του στο τετράδιο με τον αριθμό δεκατέσσερα (14) και με τον αριθμό δεκαπέντε (15). Η συνδρομήτρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου με το ψευδώνυμο “Μόνωσις” υπογράφει στο τετράδιο με τον αριθμό πενήντα δύο (52) και εξήντα (60). Τέλος, ο Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης ως “Ναυτόπαις” υπογράφει τρία τετράδια με τον αριθμό τριάντα τέσσερα (34), τριάντα επτά (37) και σαράντα εννέα (49).¹⁰³ Μπορεί, λοιπόν, τα δελτάρια να είναι εξήντα τέσσερα αλλά οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες μετρούν στο σύνολο τους πενήντα εννέα (Βλ. στο τέλος του κεφαλαίου, τον Πίνακα 3 των συνδρομητών και συνδρομητριών του Λευκώματος).

Όσον αφορά το κοινωνικό-πολιτισμικό προφίλ των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” γενικά, και του συγκεκριμένου Λευκώματος ειδικότερα, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία προκειμένου να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Ξεκινώντας από τη γενική διαπίστωση που ήδη έχουμε διατυπώσει για την ταυτότητα του συνδρομητικού κοινού του περιοδικού, ότι πρόκειται, δηλαδή, για παιδιά και νέους/νέες των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, θα επιχειρήσουμε εδώ, αξιοποιώντας τα προσωπικά στοιχεία που αποτυπώνονται στα τετράδια του Λευκώματος, να κάνουμε ορισμένες εναρκτήριες υποθέσεις. Η ανάλυση του περιεχομένου των απαντήσεων στη συνέχεια αυτής της εργασίας (κεφάλαιο 4), αποτυπώνοντας αντιλήψεις και όψεις (γούστα ή έξεις)

¹⁰² Για την περιγραφή του Λευκώματος, βλ. στο ίδιο, σ. να'. Επίσης, στο τέλος αυτού του κεφαλαίου απεικονίζεται το Λεύκωμα που μελετάμε, όπως επίσης και δύο τετράδια συνδρομητών των “Μικρών Μυστικών” και συγκεκριμένα του Σταματίου Γ. Σταματίου που υπογράφει ως “Κεντρί” και της Μαρίκας Π. Παπαγιαννοπούλου που υπογράφει ως “Μόνωσις”, βλ. στο ίδιο, σ. 528 και 579 αντίστοιχα.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. νη' και νγ'- νζ'.

πρακτικών καθημερινής ζωής, θα εμπλουτίσει τις υποθέσεις αυτές με νέα, έμμεσα, στοιχεία για το κοινωνικό-πολιτιστικό προφίλ του συγκεκριμένου δείγματος του συνδρομητικού κοινού της Διαπλάσεως. Επί του παρόντος όμως, βασιστήκαμε στις πληροφορίες προσωπικού χαρακτήρα που διασώζονται στα τετράδια και τις οποίες παραθέτει ο Α. Χουρδάκης σε σχετικό Πίνακα για τους συμμετέχοντες/συμμετέχουσες στην ανταλλαγή των «Μικρών Μυστικών» του συγκεκριμένου Λευκώματος. Τον Πίνακα αυτόν αναπαράγουμε εδώ, στο τέλος του κεφαλαίου (βλ. Πίνακας 2). Επίσης, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας δημιουργήθηκε ένας Πίνακας στον οποίο έχουμε συμπεριλάβει στοιχεία όπως το ονοματεπώνυμο ή το αρχικόνομο και το ψευδώνυμο με το οποίο υπογράφουν οι συνδρομητές των “Μικρών Μυστικών” και τον τόπο διαμονής τους. Τέλος, έχουμε προσθέσει και το φύλο των συνδρομητών, όταν, από την πραγματολογική έρευνα του Α. Χουρδάκη και άλλα στοιχεία που συνδυάσαμε εδώ, προκύπτουν ασφαλή συμπεράσματα για αυτό το ζήτημα (βλ. στο τέλος του κεφαλαίου Πίνακας 3 και τις σχετικές διευκρινίσεις μετά την παράθεση του).

Ας ξεκινήσουμε από το φύλο των παιδιών και των νέων του Λευκώματος. Από τους πενήντα εννέα συνδρομητές και συνδρομητρίες, οι είκοσι οκτώ (28) είναι αγόρια, τα είκοσι πέντε (25) κορίτσια και υπολείπονται έξι (6) για τους οποίους δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να προσδιορίσουμε το φύλο τους. Η διαφορά στον αριθμό των αγοριών και των κοριτσιών είναι ιδιαίτερος μικρή, ωστόσο λειτουργεί ως δείκτης για την ισχυρή θέση των παιδιών και των οικογενειών τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ειδικότερα, η αντιπροσώπευση των κοριτσιών στο Λεύκωμα όπως αναφέραμε και παραπάνω είναι σημαντική, καθώς αυτό σημαίνει πως τα συγκεκριμένα κορίτσια ήταν μορφωμένα για αυτό και μπορούσαν να συμμετέχουν στη διαδικασία συμπλήρωσης των τετραδίων. Την υπό μελέτη περίοδο, η γυναικεία εκπαίδευση αξιοδοτείται θετικά από την αστική τάξη με την ευρύτερη έννοια του όρου στην οποία ανήκουν οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών”.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Πάτσιου, Β (1987), *ό.π.*, σ. 46

Σημαντικός δείκτης για το κοινωνικό-πολιτισμικό τους status είναι οι αναφορές του συνδρομητικού κοινού του Λευκώματος που καταγράφονται στον Πίνακα 1 σχετικά με την πατρίδα και τον τόπο διαμονής. Όσον αφορά τον τόπο διαμονής τον πενήντα εννέα φίλων των “Μικρών Μυστικών” που συμμετέχουν στις διαδικασίες συμπλήρωσης και ανταλλαγής τους, διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τους σαράντα πέντε (45) από τους πενήντα εννέα (59).¹⁰⁵ Την περίοδο που μελετάμε, περιοχές (μεγαλύτερης ή μικρότερης πληθυσμιακής συσπείρωσης) του ελληνικού κράτους στις οποίες διαμένουν μόνιμα τα παιδιά και οι νέοι του Λευκώματός μας είναι οι εξής: Αθήνα, Πειραιάς, Πάτρα, Κέρκυρα, Βόλος, Λάρισα, Κεφαλληνία, Χαλκίδα, Αίγιο, Άρτα, Λευκάδα, Ναύπακτος, Κυπαρισσία, Κύμη, Άνδρος και Μεθώνη.

Χαρακτηριστικά, εννέα (9) από τους πενήντα εννέα (59) συνδρομητές και συνδρομήτριες δηλώνουν ως τόπο κατοικίας τους την Αθήνα, τρεις (3) τον Πειραιά και τρεις (3) την Πάτρα δηλαδή τα μεγάλα αστικά κέντρα, στα οποία κυρίως είναι συγκεντρωμένα τα ανερχόμενα μεσαία και μικρομεσαία στρώματα που εκπροσωπούνται από τους δημοσίους υπαλλήλους, τους μικρο-επιχειρηματίες, εμπόρους, κ.α. Ο συγκεντρωτικός αριθμός των φίλων του Λευκώματος που κατοικούν σε πόλεις μεγαλύτερης αστικής συγκέντρωσης είναι δέκα πέντε (15).¹⁰⁶ Οι συγκεκριμένες πόλεις αποτελούν τα μεγαλύτερα πληθυσμιακά κέντρα του ελληνικού κράτους στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τα πληθυσμιακά κριτήρια της δημογραφικής ιστορίας, καθώς συγκεντρώνει η καθεμία πληθυσμό που υπερβαίνει τις 30.000 κατοίκους.

¹⁰⁵ Ο συνδρομητής Σταμάτιος Σταματίου που συμπληρώνει δύο φορές τετράδιο των Μικρών Μυστικών δηλώνει ως τόπο διαμονής του τη Ναύπακτο και την άλλη την Αθήνα. Έτσι, στην καταμέτρηση μας συμπεριλάβαμε και τις δύο περιοχές ο διαφορετικός τρόπος ζωής των ανθρώπων σε αυτές τις δύο διαφορετικές περιοχές μπορεί να έχει επηρεάσει και τις απαντήσεις του συνδρομητή.

¹⁰⁶ Ο συνδρομητής Σταμάτιος Γ. Σταματίου με το ψευδώνυμο “Κεντρί” συμπληρώνει δύο φορές το τετράδιο των “Μικρών Μυστικών”, όπως έχουμε αναφέρει. Στη μέτρηση των συνδρομητών που κατοικούν σε κάθε πόλη συμπεριλάβαμε την Αθήνα ως πόλη διαμονής του συνδρομητή βάσει την τελευταία χρονολογία συμπλήρωσης του τετραδίου.

Πίνακας 1: Πληθυσμιακή απογραφή των πόλεων του ελληνικού κράτους (1896 και 1907)

Δήμοι και οικισμοί	Πληθυσμός για το έτος 1896	Πληθυσμός για το έτος 1907
Αθήνα	128,735	167,479
Πειραιάς	43,001	71,505
Πάτρα	37,985	37,724
Κέρκυρα	18,581	28,254
Λάρισα	15,373	18,001
Βόλος	16,788	23,563
Χαλκίδα	8,661	10,958
Κεφαλληνία	9,241	9,301
Αίγιο	7,853	7,880
Άρτα	7,582	6,860
Κυπαρισσία	6,529	5,792
Λευκάδα	5,868	5,419
Κύμη	4,882	3,644
Ναύπακτος	2,645	3,399
Άνδρος	1,817	1,870
Μεθώνη	1,711	1,668

* Για το 1896 και το 1897: Χουλιαράκης, Γ. Μ. (1974), *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, Μέρος 2^ο, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 174-245 και 263-330. Επίσης, βλ. στο Λούκος, Χ. «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ) (2002), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β΄, Μέρος 1^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 136-137.

Πόλεις μικρότερης πληθυσμιακής συγκέντρωσης σε σύγκριση με τις παραπάνω αποτελούν η Κέρκυρα, ο Βόλος, η Λάρισα, η Χαλκίδα, το Αίγιο, η

Άρτα και τέλος η Λευκάδα. Στις συγκεκριμένες πόλεις της περιφέρειας διαμένουν εννέα (9) συνδρομητές του Λευκώματος, ένας/μία σε κάθε πόλη εκτός από το Αίγιο και τη Λάρισα που διαμένουν δύο συνδρομητές σε κάθε πόλη. Ο αριθμός των κατοίκων που διαμένουν στις συγκεκριμένες πόλεις κυμαίνεται από 10.000 έως 30.000, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία. Εκείνη την εποχή, οι περιοχές αυτές βρίσκονται σε ρυθμούς ανάπτυξης ή διαθέτουν ήδη σημαντική πνευματική παράδοση και οικονομική ανάπτυξη. Εδώ, θα πρέπει να αναφερθούμε σε περιφερειακές περιοχές μικρότερης πληθυσμιακής συγκέντρωσης όπως η Κεφαλληνία, Κυπαρισσία, η Μεθώνη, η Κύμη, η Ναύπακτος και το νησί της Άνδρου στις οποίες κατοικούν (σε κάθε περιοχή) ένας συνδρομητής εκτός από την Κυπαρισσία που κατοικούν τρεις (3). Ο συνολικός αριθμός συνδρομητών και συνδρομητριών που διαμένει σε περιοχές μικρότερης πληθυσμιακά συγκέντρωσης είναι δέκα επτά (17). Προφανώς, πρόκειται για συνδρομητές και συνδρομητρίες που οι γονείς τους ανήκουν σε τοπικές ελίτ της περιφέρειας και οι οποίοι φαίνεται να επενδύουν στην μόρφωση και ψυχαγωγία των παιδιών. Ο αριθμός των κατοίκων που διαμένει στις περιοχές αυτές δεν υπερβαίνει τις 10.000, σύμφωνα με πληροφορίες που αντλήσαμε από τη δημογραφική ιστορία για την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Εξαιρετικά σημαντική, για τα δεδομένα της εποχής είναι και η συμμετοχή παιδιών και νέων οι οποίοι διαμένουν σε εξω-ελλαδικές εστίες και οι οποίοι είναι δέκα έξι (16). Οι πόλεις στις οποίες κατοικούν όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Οδησός, η Αλεξάνδρεια, το Κάιρο, οι Κυδωνίες της Μ. Ασίας αποτελούν σημαντικά πνευματικά και οικονομικά κέντρα της περιόδου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι συνδρομητές/συνδρομητρίες που προέρχονται από τα συγκεκριμένα πολιτισμικά περιβάλλοντα ανήκουν σε μορφωμένες οικογένειες οι οποίες εάν δεν είναι πλούσιες, τουλάχιστον είναι αρκετά ευκατάστατες. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφέρουμε πως εκτός από τη μεσαία τάξη υπάρχει και η ανώτερη αστική τάξη στους κόλπους τις οποίας συναντάμε την πνευματική ελίτ και την επιχειρηματική ελίτ της ελληνικής αστικής πραγματικότητας. Μάλιστα, στην τελευταία ανήκουν και οι πλούσιοι ομογενείς της διασποράς που άρχισαν να εγκαθίστανται στο ελληνικό κράτος κυρίως την περίοδο '80-'90, βασική επιδίωξη των οποίων είναι ο διαχωρισμός τους από τις υπόλοιπες κοινωνικές

τάξεις.¹⁰⁷ Ακόμη, ένας επιμέρους δείκτης σε σχέση με το κοινωνικό status του συνδρομητικού κοινού θεωρείται ο τόπος καταγωγής σε συνάρτηση με τον τόπο διαμονής καθώς ορισμένα παιδιά και νέοι/νέες έχουν επιστρέψει στον τόπο καταγωγής τους μεταφέροντας έτσι ιδιαίτερα “γούστα” και έξεις της καθημερινότητας που συνήθιζαν να έχουν. Τέλος, για τους υπόλοιπους δώδεκα (12) δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον τόπο διαμονής τους. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες που συμμετέχουν στις διαδικασίες ανταλλαγής είναι κατά κύριο λόγο συνδρομητές και συνδρομητρίες της ίδιας της Διαπλάσεως, γεγονός που σημαίνει ότι οι οικογένειες των περισσότερων είχαν είτε, σημαντική μόρφωση είτε, σημαντική θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Ένας ακόμα δείκτης κοινωνικο-οικονομικού και πολιτισμικού στάτους είναι η επαγγελματική πορεία που χάραξαν ως ενήλικες δύο άρρενες από το συνδρομητικό κοινό του Λευκώματος αυτού των “Μικρών Μυστικών”, και των οποίων η ταυτότητα είναι γνωστή. Οι περιπτώσεις αυτές συνδέονται με το, λιγότερο ή περισσότερο, υψηλό κοινωνικά ή πολιτισμικά προφίλ των οικογενειών των συγκεκριμένων συνδρομητών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περιπτώσεις αυτές αφορούν σταδιοδρομίες στο δημοσιογραφικό χώρο. Ο Σταμάτιος Σταματίου (1885-1946) με το ψευδώνυμο “Κεντρί” διέπρεψε ως δημοσιογράφος της εφημερίδος *Ακρόπολις* αλλά και ως γελοιογράφος. Η ανοδική του πορεία συνεχίζεται με το να εργαστεί και ως ανώτερος διοικητικός υπάλληλος. Μια δεύτερη περίπτωση συνδρομητή των “Μικρών Μυστικών” που αναδείχθηκε σε σημαντική προσωπικότητα της πνευματικής ζωής ήταν ο ποιητής, δημοσιογράφος αλλά ως εκδότης του περιοδικού *Νέα Ζωή* Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης (1885-1971). Επίσης, ο Κ.Ν. Κωνσταντινίδης που υπογράφει ως “Αταβύριον Ρόδου” κατάγεται από το νησί της Ρόδου αλλά κατοικεί στην Αλεξάνδρεια την περίοδο που συμπληρώνει τα “Μικρά Μυστικά”. Μάλιστα, το έτος 1912 θα βρεθεί με τον Ε. Βενιζέλο προκειμένου να

¹⁰⁷ Η εισαγωγή των δυτικών αισθητικών προτύπων στην ελληνική κοινωνία και η πρώτη προσπάθεια αναζήτησης ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Μέρος Γ'. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: press.ntua.gr/documents/KEFALAIO1.pdf (τελευταία πρόσβαση 14/04/12).

του πάρει συνέντευξη σχετικά με το ζήτημα των Δωδεκανήσων.¹⁰⁸ Σύμφωνα με όσα έχουμε αναφέρει παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε πως οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες του συγκεκριμένου Λευκώματος ανήκουν τουλάχιστον σε ευκατάστατες οικογένειες εάν όχι πλούσιες, και κάποιες μάλιστα από αυτές φαίνεται να διαθέτουν ένα υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Καταλήγοντας, δεν θα μπορούσαμε να μην επισημάνουμε και πάλι τη σημασία των “Μικρών Μυστικών” ως ιστορικών πηγών. Σύμφωνα με τον Α. Χουρδάκη, με τα “Μικρά Μυστικά” «...τα παιδικά λευκώματα εισάγονται για πρώτη φορά στην Ελλάδα [...] τα παιδιά και οι νέοι δεν έχουν πρότερη εμπειρία γύρω από αυτά. Έτσι, από την άποψη αυτή το εκδιδόμενο λευκώμα είναι μονογενές και η αξία του μεγάλη».¹⁰⁹ Επιπλέον, μελετώντας την περίπτωση της Ελλάδας, ίσως για πρώτη φορά στο γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ό αιώνα, ο νέος αυτός για τα μέχρι τότε δεδομένα τρόπος επικοινωνίας των παιδιών και των νέων επιτρέπει να διασωθούν όψεις όχι μόνο ενός παιδικού/νεανικού λόγου, αλλά ενός λόγου που αναφέρεται σε εμπειρίες και συνήθειες της καθημερινότητας των παιδιών και των νέων και ως εκ τούτου επιτρέπει να αναδυθούν κομμάτια και της υποκειμενικότητάς τους· ο λόγος αυτός, παρά τις παρεμβάσεις των ενηλίκων, στο μέτρο του δυνατού, διατηρεί στοιχεία αυθεντικότητας και αμεσότητας. Η υιοθέτηση από πλευράς του περιοδικού και του κοινού του αυτής της πρακτικής του λευκώματος, σηματοδοτεί την αναγνώριση μιας ιδιαίτερης υποκειμενικότητας στην παιδική, και, κυρίως, στη νεανική ηλικία.

Η βασική αρχική επιδίωξη του εκδότη της *Διαπλάσεως των Παίδων* ήταν η διάδοση των “Μικρών Μυστικών” στους νεαρούς φίλους του ως μια ψυχαγωγική ενασχόληση. Ο πρωτότυπος αυτός τρόπος επικοινωνίας που επιθυμεί να εισάγει ο Γρ. Ξενόπουλος μέσω των Λευκωμάτων είναι αποτέλεσμα των επιρροών που έχει δεχτεί η *Διάπλασις* από τα παιδικά/νεανικά περιοδικά που κυκλοφορούν την ίδια περίοδο στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., αλλά και από την καθιερωμένη σε πολλές χώρες πρακτική των Λευκωμάτων ως ιδιαίτερη

¹⁰⁸ Σχετικά με αυτές τις πληροφορίες, βλ. Χουρδάκης Α. (2004), *ό.π.*, σ. ξ' και Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 63.

¹⁰⁹ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. κ'.

ενασχόληση της νεότητας.¹¹⁰ Ο Γρ. Ξενόπουλος ευελπιστεί αυτή η καινοτομία να αγαπηθεί από τα διαπλάσπουλα. Αυτές του τις σκέψεις τις διατυπώνει στον πρώτο Κανονισμό των “Μικρών Μυστικών” που δημοσιεύεται από το ίδιο το περιοδικό το 1896: «Το κατ’ εμέ, ελπίζω ότι θα σας αρέσει πολύ και ότι θα εισαχθή και παρ’ ημίν η ωραία συνήθεια της ανταλλαγής των “Μικρών Μυστικών”, η οποία, εις όλα σχεδόν τα μέρη του πολιτισμένου κόσμου, αποτελεί μίαν από τας προσφιλεστέρας ενασχολήσεις της νεότητος».¹¹¹

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί η δυσκολία που αντιμετώπισα κατά τη διαδικασία αναζήτησης του ακριβούς προτύπου των “Μικρών Μυστικών” σε άλλα σύγχρονα για την εποχή εκείνη παιδικά και νεανικά περιοδικά. Στην προσπάθεια μου, λοιπόν, να διερευνήσω αυτό το ζήτημα, εντόπισα την περίπτωση του αμερικάνικου περιοδικού *Robert Merry’s Museum Magazine* (1841-1872). Έτσι, θεώρησα σκόπιμο να αναφερθώ με συντομία σε αυτή, όχι εξαιτίας κάποιων ενδειξιών ότι γνώριζαν το συγκεκριμένο περιοδικό και αυτή τη στήλη οι συντάκτες της *Διαπλάσεως*, αλλά γιατί σε αυτή αναγνωρίζω ισχυρές αναλογίες με τα “Μικρά Μυστικά” της *Διαπλάσεως των Παίδων*. Μια παρόμοια, λοιπόν, πρακτική επικοινωνίας συναντάμε στο αμερικανικό μηνιαίο παιδικό/νεανικό περιοδικό *Robert Merry’s Museum Magazine* το οποίο κυκλοφορούσε περίπου για τριάντα ολόκληρα χρόνια. Η πρωτοτυπία αυτού του περιοδικού αφορά τη δημιουργία της στήλης στα 1842 με τίτλο “Robert Merry” η οποία μετονομάστηκε το 1848 σε “Merry’s Monthly Chat with His Friends” και διήρκησε μέχρι το περιοδικό να σταματήσει να εκδίδεται. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από αυτή τη στήλη δημιουργείται ένας χώρος προκειμένου το ίδιο το αναγνωστικό κοινό να εκφράζει ελεύθερα μέσω γραμμάτων τις σκέψεις και τους προβληματισμούς του σχετικά με διάφορα

¹¹⁰ Η *Διάπλασις των Παίδων* έχει ως πρότυπα παιδικά και νεανικά περιοδικά που κυκλοφορούν στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο και συγκεκριμένα στη Γαλλία. Ειδικότερα, η αφηγηματική ύλη του συγκεκριμένου περιοδικού αντλείται κυρίως από το παιδικό έντυπο *Magasin d’ éducation et de récréation*, αλλά και από άλλα περιοδικά όπως το *Le petit Français illustré*, *Figaro de la jeunesse* και *Saint Nicolas*. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ. στο Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 69.

¹¹¹ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 3, αρ. 53, 28 Δεκεμβρίου 1896, σ. 423, παρατίθεται στο: Χουρδάκης Α. (2004), σ. κ’.

θέματα όπως επίσης και να κάνει προτάσεις για τη θεματολογία του περιοδικού. Με τη σειρά του το περιοδικό ευχαριστούσε τους φίλους του και τις φίλες του για τις συμβουλές του και δημιουργούνταν έτσι ένας δημόσιος διάλογος για αυτό. Άλλωστε και η ίδια η στήλη παρουσιάζεται και ως μια “δημόσια κοινότητα επικοινωνίας” (on line community).¹¹² Ο νέος αυτός δημόσιος τρόπος επικοινωνίας φαίνεται να επηρεάζει και τη *Διάπλαση των Παιδών* η οποία επιθυμεί να εισάγει κάτι ανάλογο, μέσα από τη στήλη της Αλληλογραφίας, κυρίως, όμως, μέσα από τα “Μικρά Μυστικά” που έχουν αυτόν τον πιο άμεσο και προσωπικό χαρακτήρα επικοινωνίας. Άλλωστε, η πολιτική του περιοδικού στηριζόταν στη διευρυμένη δημιουργία φιλικών δικτύων τόσο με το ίδιο το περιοδικό, όσο και μεταξύ του συνδρομητικού του κοινού. Κοινός τόπος τόσο για την στήλη “Merry’s Monthly Chat with His Friends” όσο και για τα “Μικρά Μυστικά” είναι ο αυστηρός έλεγχος στην έκφραση των υποκειμένων από την πλευρά του περιοδικού τον οποίο σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να αγνοήσουν. Επίσης, παρακολουθώντας την έκταση που λαμβάνει αυτή η ιδιαίτερη επικοινωνιακή πρακτική βλέπουμε σε μεγάλο βαθμό την ομοιότητα της με τους σύγχρονους διαδικτυακούς χώρους (chat), καθώς τα ίδια τα τετράδια αποτελούν τον “τόπο” μέσα στον οποίο τα υποκείμενα αναφέρονται σε διάφορες πτυχές του εαυτού τους.

Αναφερόμενοι τώρα στις επιρροές που ενδεχομένως να έχουν δεχτεί τα “Μικρά Μυστικά”, δεν θα μπορούσαμε να μη μεταφερθούμε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και πάλι τους κόλπους της αμερικανικής μεσαίας τάξης, καθώς εκεί συναντάμε τις πρώτες μορφές χειρόγραφων λευκωμάτων (scrapbooks), τα οποία, αν και διαφέρουν από τα υπό μελέτη λευκώματα, διατηρούν ωστόσο συγγενικούς δεσμούς. Τα χειρόγραφα λευκώματα, την περίοδο που εξετάζουμε, είναι ευρέως διαδεδομένη πολιτισμική πρακτική. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφέρουμε πως η LeeAndra G. Slatten εντοπίζει τις πρώτες μορφές χειρόγραφων λευκωμάτων την περίοδο του Μεσαίωνα στους αριστοκρατικούς κύκλους.

¹¹² Pflieger P. *An "Online Community" of the Nineteenth Century*. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.merrycouz.org/papers/online/online.htm> (τελευταία πρόσβαση, 26/3/12).

Η L. G. Slatten, ορίζει τα χειρόγραφα λευκώματα ως «ένα λευκό βιβλίο στο οποίο είναι φυλαγμένα άρθρα από εφημερίδες, φωτογραφίες [...] ευχετήριες κάρτες, διακοσμημένες κάρτες - τις οποίες αφήναν οι άνδρες και οι γυναίκες σε φιλικά τους σπίτια στην αρχή κάποιας επίσκεψης ή τις έστελναν προκειμένου να ενημερώσουν πως δεν είχαν την πρόθεση να πραγματοποιήσουν κάποια επίσκεψη - διαφημιστικές κάρτες, θρησκευτικές κάρτες με βιβλικές επιγραφές, επιβραβεύσεις για τους καλούς βαθμούς και την καλή συμπεριφορά των μαθητών και *carte-de-visite*, φωτογραφίες που είναι γνωστές σε εμάς ως ταχυδρομικές κάρτες, κ.α.». ¹¹³ Η συγκεκριμένη διαδικασία ήταν μια ιδιωτική υπόθεση και μόνο αν το επιθυμούσε το ίδιο το άτομο μοιραζόταν το περιεχόμενο του λευκώματος με όσους και όσες επιθυμούσε καθώς στα εν λόγω λευκώματα ήταν αποτυπωμένα με διάφορους τρόπους, βιώματα, εμπειρίες, συναισθήματα, σκέψεις, όνειρα, κομμάτια της ίδιας του της ζωής. Το στοιχείο αυτό το συναντάμε και στα “Μικρά Μυστικά”, όπως έχουμε προαναφέρει.

Στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ολοένα και περισσότερο η ενασχόληση με τα χειρόγραφα λευκώματα αρχίζει να αποτελεί μια προσφιλή ψυχαγωγική πρακτική κυρίως της νεότητας. Την ίδια περίοδο, η διάδοση αυτού του τρόπου διασκέδασης οδήγησε στη δημιουργία μιας ολόκληρης βιομηχανίας γύρω από τα χειρόγραφα λευκώματα και μια αγορά έτοιμη να τα δεχτεί. Πιο συγκεκριμένα, συναντάμε δερματόδετα βιβλία με συγκεκριμένες θεματικές ενότητες κάθε φορά, τα οποία είναι περίτεχνα διακοσμημένα καθώς στις σελίδες τους αποτυπώνονται εικόνες κυρίως με πουλιά και λουλούδια. ¹¹⁴ Αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη αρκετών ομοιοτήτων όσον αφορά στην περιγραφή του λευκώματος παρόλα αυτά σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αυτό το είδος του χειρόγραφου λευκώματος ως πρόδρομο του είδους των “Μικρών Μυστικών”. Ωστόσο, υποστηρίζουμε πως αυτοί οι δύο τύποι λευκωμάτων διαθέτουν συγγενικούς

¹¹³ βλ. Slatten L. G. (2004), *A brief history of scrapbooking*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.pagesoftheheart.net/artman/publish/article_727.shtml (τελευταία πρόσβαση, 27/03/12).

¹¹⁴ Στο ίδιο, όπως επίσης και στο *History of scrapbooking*. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.everything-about-scrapbooking.com/history-of-scrapbooking.html> (τελευταία πρόσβαση, 28/03/12).

δεσμούς καθώς και τα “Μικρά Μυστικά” δημιουργήθηκαν προκειμένου να καλύψουν τις ψυχαγωγικές ανάγκες της παιδικής ηλικίας και της νεότητας των ελληνικών μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, στην εκπνοή του 19^{ου} προς τον 20^ό αιώνα.

Πίνακας 2: Πίνακας Συμμετεχόντων

α/α	Ψευδώνυμο	Πατρίδα	Τόπος διαμονής	Χρονολογία	Υπογραφή
1	Σπήλαιον Δοξαπατρή	Ελλάς- Καλάμαι	Εν Κυπαρισσία	1 Αυγούστου 1902	Ορέστης Π. Καφόπουλος
2	Προώρως Απηγοητευθείσα	Κυπαρισσί α	Εν Επιγείω κολάσει	19 Ιουλίου 1901	Προώρως Απηγοητευθείσα
3	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	Αθήνησι	1/1/1904	Μετά χαράς Κωπηλάτις Κύθνου
4	Κλάδος Ελαίας (Α.Γ.Γ.)	Ελλάς	Ενταύθα	15 Οκτωβρίου 1902	αν θέλετε γράψατε το όνομα σας, αν θέλετε και το όνομα μου Α.Γ.Γ. Κλάδος ελαίας
5	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	Τ.Β.
6	Θαλασσοπούλα	Η Ελληνική Θάλασσα	Εν Κύματι	Ποσειδεόνος 1901	Θαλασσοπούλα (Κ.Κ)
7	Αγνό Μενεξεδάκι	Λάρισα	Εν Λαρίση	29 Ιανουαρίου 1902	Αφροδίτη Σηλυβρίδου (Α. Σ.)
8	Μεμονομένον Δάσος	Πειρεάς	Εν Σελήνη	15 Αυγούστου 1901	Μεμονομένον Δάσος
9	Σταμάτιος Σταματίου (Κεντρί)	δεν φαίνεται	Εν Ναυπάκτω	15 Νοέμβρ. 1900	Κεντρί (Σ. Γ. Σταματίου)

10	Σταμάτιος Γ. Σταματίου (Κεντρί)	Η χώρα των Γιγάντων	Εν Αθήναις	10 Απριλίου 1902	Σταμ. Γιου Κεντρί
11	Αλλ' έχω και ψευδώνυμον	Ακτή/Πύλος πόλις παναρχαία μικρά μεν πλην δε ωραία	θα το γράψω τούτο εν μετρολογία. Εν τω μεταξύ θανάτου και ζωής στα δύο είμαι κ ίσως	Σάββατον εβδόμη ημέρα τρέχοντι μην' Ιουνίω ετούς δυστυχούς για μένα: χίλια εννιακόσια δύο	Γεράσιμον Καραουλάνη ενθυμού όταν πεθάνη!
12	Κρητικόν κάστανον	Καστανιά	Εν τω κλώνω μου/ Αλεξανδρία	10 Σεπτεμβρίου 1901	Το Κρητικόν το Κάστανον πατρίς η καστανιά το μυστικόν στέλλω σε μερικά παιδιά (Απόστολος Α. Αποστολίδης)
13	Μαρίδα του Ευρύπου	Ελλάς	Εν Χαλκίδι	12η Ιανουαρίου 1903	Μαρίδα του Ευρύπου
14	Νοσταλγός Έλλην	Χώρα των Μακάρων	Εν Μακαρία	Τη λήξει Μακαρίτου μηνός 1901	Υπογράφομαι ασμένος Εις καλώς μακαρισμένος (Ν. Ε.)
15	Νοσταλγός Έλλην	Χώρα των Μακάρων	Εν Μακαρία	Τη λήξει Μακαρίτου	Υπογράφομαι ασμένος Εις καλώς μακαρισμένος (Ν. Ε.)
16	Γεώργιος Δ. Κωστής	Ελλάς-Κύμη	Εν Κύμη	24 10/βριου 1901	Χρυσό Ψαράκι
17	Ξενιτευμένος Συνωπεύς	Σινώπη	Εν Κ...ς	8/III/1902	Ξενιτευμένος Συνωπεύς
18	Κόρη του Στρουμώνος	Δράμα (Μακεδονία)	Εν Δράμα	23/9/1901	Κόρη του Στρουμώνος
19	Άνθος του Μαΐου	Ελλάς	Εν τη πατρίδι μου	12 Αυγούστου 1902	Άνθος του Μαΐου
20	Έρημος Σαχάρα	Τω γαρ καλώς πράσσοντι	Εν Αλεξανδρεία	8 7/βριου 1902	Έρημος Σαχάρα/Gregorie N. Risopoulo

		πάσα γη πατρίς			Alexandrie
21	Αντιγόνη	Σμύρνη	Πειραιεί	3 Ιουλίου 1902	Αντιγόνη Κ.Β.
22	Αετός της Ερήμου	Έρημος Σαχάρα	Εν τω μέσω αυτής	(3 σταυροί) Μαΐου 1903	μετά χαράς Αετός της Ερημιάς
23	Ναυτοπούλα της Άνδρου	Ελλάς	Εν Άνδρω	19 Απριλίου 1901	Μαρία Κ. Πολέμη
24	Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου	Αθήναι - Ελλάδα	Εν Πάτραις	20 Αυγούστου 1902	Μαύρη Προσωπιδοφόρος (Αφροδίτη Ηλιοπούλου)
25	Κατσαρομάλλω Κατσαρομαλλούσα	Πάτραι	Εν Πάτραι	Φεβρουαρίου 1901	Κατσαρομάλλω
26	Αθώα Καρδιά	Ελλάς	Εν Κεφαλληνία	23η Σεπτεμβρίου 1902	Αθώα Καρδιά
27	Νοσταλγούσα Ελληνίς	Χίος	Εν Οδησσώ	26 Μαΐου 1901	Νοσταλγούσα Ελληνίς
28	«Ξανθός Βοσκός»	Ελλάς	Εν Πειραιεί	15 Μαΐου 1903	Ξανθός Βοσκός
29	Σιωπηλή νυξ	Κυδωνίαι Μικρά Ασία	Εν Κυδωνίαις	16 Ιανουαρίου 1902	Σιωπηλή νυξ
30	δεν αναφέρει...	Αθήναι	Εν Αθήναις	4 Σεπτεμβρίου 1900	Μισοσβυμένο Αστέρι
31	Οιδίπους Τύραννος	Ελλάς	Εν Πειραιεί	25 Οβρίου 1902	Οιδίπους Τύραννος (Γ.Γ ή Τ)
32	Σοφία Α. Τσοπανέλη	Ανδριανού πολις	Εν Βόλω	25 Απριλίου 1902	Σοφία Α. Τσοπανέλη (Αύρα του Πηλίου)
33	Αμβρακιώτης αύρα	Αμβρακία	Εν Αμβρακία	15η Νοεμβρίου 1901	«Αμβρακιώτης αύρα» Χ.Σ.Κ.
34	Ναυτόπαις του γλυκού νερού και της στεργιάς ακόμα που θάρεψα για θάλασσα του κρεββατιού το στρώμα	Θέλω τη Λέσβο να ιδώ την πολυαγαπη μένη για δαύτο ή καρδούλα μου	Τήρα να δης εγώ που ζώ; εδώ σιμά στην πόλιν παμέριμνον θα ζούσαμε αν λείπαν οι διαβόλοι	(έγγραφον εν Κων/πόλει τη 7 Απριλίου 1901	Χριστόφορος Μιχαηλίδης

		βρίσκεται πικραμένη			
35	Μη βιάζεσθε τώρα θα τα μάθετε	Ελλάς- Καλάμαι	Εν τη Πηγή μου	24 Ιουνίου 1903	Σας ασπάζομαι φιλικώτατα Ιφιγένεια Π. Καφόλουλος
36	δεν αναφέρει...	Αθήναι	Εν Αθήναις	4 Σεπτεμβρίου 1900	Χλωμόν Ρόδον
37	«Ναυτόπαις θαυμαστός στο πλοίο ξακουστός»	«Λέσβος νησί ωραίον μέσα εις το αιγαίον»	Εν Κωνσταντι- νουπόλει	1η Δεκεμβρίου 1900	Ναυτόπαις
38	Χαρίλαος Ρ. Κακούρης	Κεφαλληνί α	Εν Λευκάδι	26 Οκτωβρίου 1902	Χαρίλαος Ρ. Κακούρης
39	Αύρα Πρωίας	Αθήναι	Εν Αθήναις	3η 7βρίου 1900	Αύρα Πρωίας
40	Μαγική Εικών	Η Πατρίς μου αμφισβητεί την Ομήρου καταγωγήν	Εν τη Πατρίδι μου	23 Αυγούστου 1901	Μαγική Εικών
41	Λαμπρός Κιθαρωδός	Μεσολόγγι ον	Εν Αθήναις	6 Ιουλίου 1902	Λαμπρός Κιθαρωδός Κ. Γουναράκης
42	Άγγελος της Ευτυχίας	Ουρανός	Εν Ουρανώ	30η Ιανουαρίου 1901	Άγγελος της Ευτυχίας (Β.ξ)
43	Πλοίαρχος Νέμος	Γη, θάλασσα, ωκεανός και είτα ουρανός	Εν Ναυτίλω	28 7/βρίου 1901	Πλ. Νέμος 28-9-901
44	Μανούσος Σ. Βιδάκης	Σμύρνη	Εν Σμύρνη	12/25/Δεκεμβρ 1901	Βασιλεύς του Κατέργου Μανούσος Σ. Βιδάκης
45	Μελαγχολική Σεληνολάτρης	Κρήτη	Ενταύθα	25 Ιανουαρίου 1901	Μελαγχολική Σεληνολάτρης
46	δεν αναφέρει...	Άνδρος	Εν Ροδόπη	26 Μαρτίου 1903	Βόσακος Ροδόπης Δ.Ζ.

47	Μέμφις	Κεφαλληνία	Εν Καΐρω	20ην Απριλίου 1902	Μέμφις Εν Καΐρω τη 29η Απριλίου 1902
48	Δαφνοστεφής Ναύαρχος	Σμύρνη	Εν Σμύρνη	10η Αυγούστου 1901	Δαφνοστεφής Ναύαρχος (της Ξηράς) Η. Νικολαΐδης
49	«Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης»	«Λέσβος νησί ωραίων μέσα εις το αιγαίον»	Κωνσταντινούπολει	27 Νοεμβρίου 1900	Ναυτόπαις
50	Βασίλειος λόντου λ.....ς	Ζάκυνθος	Εν Αθήναις	14 Αυγούστου 1902	Αριστεύς
51	Αργυρογ(λ;)ού λουδο	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	
52	Μόνωσις	Ελλάς	Εν Αιγίω	18 Ιουλίου 1902	Μόνωσις/ Μαρία Π. Παπαγιαννοπούλου
53	Μεσημβρινή Ακτή	Κωνσταντινούπολις	Εν Κων/πόλει	3η Ιουλίου 1902	Μεσημβρινή Ακτή. Α.Α.
54	Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου	Ελλάς	Εν Μεθώνη	7 Σεπτεμβρίου 1902	Πολύχρωμος Χρυσαλλίς
55	Αταβύριον Ρόδου	Εκ Ρόδου	Εν Αλεξανδρεία	25 Μαρτίου 1901	Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης
56	Άγγελος της Αγάπης	Ο ωραίος ουρανός της Αττικής	Εν Αθήναις	21 Οκτωβρίου 1901	Άγγελος της Αγάπης
57	Μη-μου-άπτου	Ελλάς	Εν Κερκύρα	2 Μαΐου 1902	Μη-μου-άπτου
58	Πλοίον του Δουνάβεως	Ναυπηγείον	Δούναβις	25η Αυγούστου 1902	Πλοίον του Δουνάβεως
59	Χλόη της Θαλάσσης	Ελλάς	Εν Αιγίω	19η Μαΐου 1901	Χλόη Θαλάσσης
60	Μόνωσις	Ελλάς	Εν Αιγίω	19η Φεβρουαρίου 1902	Μόνωσις Μαρία Π. Παπαγιαννοπούλου
61	«Θεσσαλικός Υάκινθος»	Ήπειρος	Εν Λαρίση	19 Ιουνίου 1902	Αλέξ. Μ. Χαρίτος
62	Αεροναυτοπούλα	Ελλάς	Εν Πάτραις	29 Νοεμβρίου 1901	Αεροναυτοπούλα

63	Μικρός Βιολιστής	Χαριτωμέν η Χίος	Εν Ηρακλείω	10 7/μβρίου 1902	Μικρός Βιολιστής
64	Άγγελος Αυγερινός	Ελλάς	Εν Αθήναις	18 Δεκεμβρ. 1901	Άγγελος Αυγερινός

* Ο “Πίνακας Συμμετεχόντων”, παρατίθεται στο: Χουρδάκης, Α. (2009), Χουρδάκης, Α. (2004), *Από τη μικροϊστορία της παιδείας. Ένα παιδικό λεύκωμα του 1900-1904*. Αθήνα: Ατραπός, σ. νγ'- νζ' Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε πως διατήρησα αυτούσιο τον τρόπο γραφής των φίλων του Λευκώματος, ακόμη και αν υπήρχαν ορθογραφικά λάθη, αυτό άλλωστε είναι και μια πτυχή της “παιδικότητας”. Ωστόσο, για λόγους ευκολίας στην ανάγνωση του παραπάνω πίνακα χρησιμοποίησα το μονοτονικό σύστημα τονισμού διατηρώντας ίδιο τον τρόπο γραφής των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”.

Πίνακας 3: Πίνακας προσώπων που υπογράφουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών”

α/α	Ψευδώνυμο, Όνομα/ /Αρχικόνομο	Τόπος Διαμονής	Χρονολογία	Φύλο
1	Άγγελος Αυγερινός	Εν Αθήναις	18 Δεκεμβρ. 1901	Αγόρι

2	“Άγγελος της Αγάπης”	Εν Αθήναις	21 Οκτωβρίου 1901	Αγόρι
3	“Άγγελος της Ευτυχίας”, Β.ζ.	Εν Ουρανώ	30 ^η Ιανουαρίου 1901	Αγόρι
4	“Αγνό Μενεξεδάκι”, Αφροδίτη Σηλυβρίδου, Α.Σ	Εν Λαρίση	29 Ιανουαρίου	Κορίτσι
5	“Αεροναυτοπούλα”	Εν Πάτραις	29 Νοεμβρίου 1901	Κορίτσι
6	“Αετός της Ερήμου”	Εν τω μέσω αυτής	(3 σταυροί) Μαΐου 1903	Αγόρι
7	“Αθώα Καρδιά”, Καικυλία Δ. Κουντούρη ¹¹⁵	Εν Κεφαλληνία	23 ^η Σεπτεμβρίου 1902	Κορίτσι
8	“Άλλ’ έχω και ψευδώνυμον”, “Γεράσιμον Καραουλάνη ενθυμού όταν πεθάνη!”	θα το γράψω τούτο εν μετρολογία. Εν τω μεταξύ θανάτου και ζωής στα δύο είμαι κ’ ίσως	Σάββατον εβδόμη ημέρα τρέχοντι μην’ Ιουνίω έτους δυστυχούς για μένα: χίλια εννιακόσια δύο	Αγόρι
9	“Αμβρακιώτις αύρα”, Χ.Σ.Κ.	Εν Αμβρακία	15 ^η Νοεμβρίου 1901	Αγόρι
10	“Άνθος του Μαΐου”	Εν τη πατρίδι μου	12 Αυγούστου 1902	Κορίτσι
11	“Αντιγόνη”, Αντιγόνη Κ.Β.	Πειραιεί	3 Ιουλίου 1902	Κορίτσι
12	“Αταβύριον Ρόδου”, Κωνσταντίνος Ν.	Εν Αλεξανδρεία	25 Μαρτίου	Αγόρι

¹¹⁵ Σύμφωνα με τον Α. Χουρδάκη η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αθώα Καρδιά” αναφέρει το όνομα της “Καικυλία Κουντούρη” ζητώντας την ίδια στιγμή από τον παραλήπτη να αποκαλύψει το δικό του, βλ. Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρμδ’ (υποσημείωση 134)

	Κωνσταντινίδης		1902	
13	“Αργυρογ(λ;)ούλουδο”	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	Κορίτσι
14	“Αριστεύς”, Βασίλειος Λόντου	Εν Αθήναις	14 Αυγούστου 1902	Αγόρι
15	“Αύρα Πρωίας”	Εν Αθήναις	3 ^η 7βρίου 1900	Αγόρι
16	“Αύρα του Πηλίου”, Σοφία Α. Τσοπανέλη	Εν Βόλω	25 Απριλίου 1902	Κορίτσι
17	“Βασιλεύς του Κατέργου”, Μανούσος Σ. Βιδάκης	Εν Σμύρνη	12/25/Δεκεμβρ. 1901	Αγόρι
18	“Βόσακος Ροδόπης”, Δ.Ζ.	Εν Ροδόπη	26 Μαρτίου 1903	Αγόρι
19	“Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, Η. Νικολαΐδης	Εν Σμύρνη	10 ^η Αυγούστου 1901	Αγόρι
20	“Ερημος Σαχάρα”, Gregorie N. Risopoulo	Εν Αλεξανδρεία	8 7/βρίου 1902	Αγόρι
21	“Θαλασσοπούλα”, Κ.Κ.	Εν κύματι	Ποσειδεόνος 1901	δεν αναφέρει...
22	“Θεσσαλικός Υάκινθος”, Αλέξ. Μ. Χαρίτος	Εν Λαρίση	19 Ιουνίου	Αγόρι
23	Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου	Κυπαρισσία	24 Ιουνίου 1903	Κορίτσι
24	“Κατσαρομάλλω- Κατσαρομαλλούσα”,	Πάτραι	Φεβρουαρίου 1901	Κορίτσι
25	“Κεντρά”, Σταμάτιος Γ. Σταματίου*	Εν Ναυπάκτω	15 Νοεμβρίου 1900	Αγόρι

26	“Κλάδος Ελαίας”, Α.Γ.Γ.	Ενταύθα	15 Οκτωβρίου 1902	δεν αναφέρει...
27	“Κόρη του Στρυμώνος”	Εν Δράμα	23/9/1901	Κορίτσι
28	“Κρητικόν κάστανον”, Απόστολος, Α. Αποστολίδης	Εν τω κλόνω μου/Αλεξανδρία	10 Σεπτεμβρίου 1901	Αγόρι
29	“Κωπηλάτις της Κύθνου”,	Αθήνησι	1/1/1904	Κορίτσι
30	“Λαμπρός Κιθαρωδός”, Κ. Γουναράκης	Εν Αθήναις	6 Ιουλίου 1902	Αγόρι
31	“Μαγική Εικών”	Εν τη Πατρίδι μου	23 Αυγούστου	Κορίτσι
32	“Μαρίδα του Ευρίπου”	Εν Χαλκίδι	12 ^η Ιανουαρίου 1903	Κορίτσι
33	“Μαύρη Προσωπιδοφόρος”, Αφροδίτη Ηλιοπούλου	Εν Πάτραις	20 Αυγούστου 1902	Κορίτσι
34	“Μελαγχολική Σεληνολάτρις”	Ενταύθα	25 Ιανουαρίου 1901	Κορίτσι
35	“Μέμφις”	Εν Καίρω	20 ^η Απριλίου 1902	Κορίτσι
36	“Μεμονομένον Δάσος”	Εν Σελήνη	15 Αυγούστου 1901	δεν αναφέρει...
37	“Μεσημβρινή Ακτή”, Α.Α.	Εν Κων/πόλει	3 ^η Ιουλίου 1902	Κορίτσι
38	“Μη-μου-άπτου”	Εν Κερκύρα	2 Μαΐου 1902	δεν αναφέρει...
39	“Μικρός Βιολιστής”	Εν Ηρακλείω	10 7/μβρίου 1902	Αγόρι

40	“Μισοσβυμένο Αστέρι”	Εν Αθήναις	4 Σεπτεμβρίου 1900	Κορίτσι
41	“Μόνωσις”, Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου *	Εν Αιγίω	18 Ιουλίου 1902	Κορίτσι
42	“Ναυτόπαις”, Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης*	Εν Κωνσταντινουπόλει	(εγγράφον εν Κων/πόλει τη 7 Απριλίου 1901)	Αγόρι
43	“Ναυτοπούλα της Άνδρου”, Μαρία Κ. Πολέμη	Εν Άνδρω	29 Απριλίου 1901	Κορίτσι
44	Νοσταλγός Έλληνας”, Ν. Ε.*	Εν Μακαρία	Τη λήξει Μακαρίτου μηνός 1901	Αγόρι
45	“Νοσταλγούσα Ελληνίς”	Εν Οδησσώ	26 Μαΐου 1901	Κορίτσι
46	“Ξανθός Βοσκός”	Εν Πειραιεί	15 Μαΐου 1903	Αγόρι
47	“Ξενιτευμένος Σινοπεύς”	Εν Κ...ς	8/III/1902	Αγόρι
48	“Οιδίπους Τύραννος”, Γ.Γ. ή Τ.	Εν Πειραιεί	25η Ο/βρίου 1902	Αγόρι
49	“Πλοίαρχος Νέμος”	Εν Ναυτίλω	28 7/βρίου	Αγόρι
50	“Πλοίον του Δουνάβεως”	Δούναβις	25η Αυγούστου	Αγόρι
51	“Πολύχρωμος Χρυσάλλις”, Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου	Εν Μεθώνη	7 Σεπτεμβρίου 1902	Κορίτσι
52	“Πρωός απηγοητευθείσα”	Εν Επιγείω κολάσει	19 Ιουλίου 1901	Κορίτσι

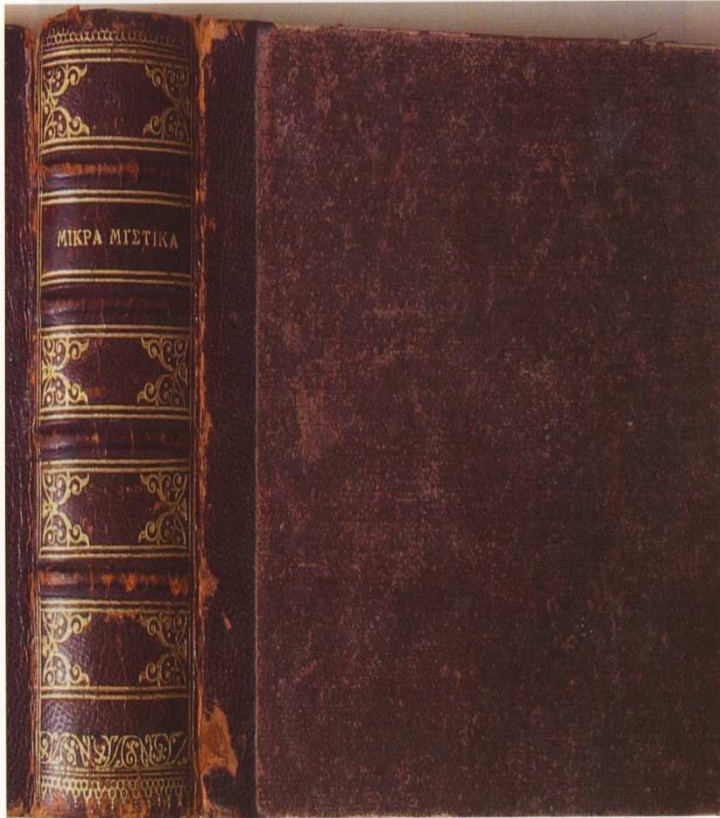
53	“Σιωπηλή νύξ”	Εν Κυδωνίαις	16 Ιανουαρίου 1902	Κορίτσι
54	“Σπήλαιον Δοξαπατρή”, Ορέστης Π. Καφόπουλος	Εν Κυπαρισσία	1 Αυγούστου 1902	Αγόρι
55	T.B.	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...	δεν αναφέρει...
56	Χαρίλαος Ρ. Κακούρης	Εν Λευκάδι	26 Οκτωβρίου 1902	Αγόρι
57	“Χλόη της Θαλάσσης”	Εν Αιγίω	19η Μαΐου	Κορίτσι
58	“Χλωμόν Ρόδον”	Εν Αθήναις	4 Σεπτεμβρίου 1900	δεν αναφέρει...
59	“Χρυσό ψαράκι”, Γ. Δ. Κωστής	Κύμη	24 10/βριου 1901	Αγόρι

* Ο αστερίσκος δίπλα στο όνομα δηλώνει πως ο συγκεκριμένος συνδρομητής ή συνδρομήτρια έχει συμπληρώσει τουλάχιστον δύο φορές τετράδιο των “Μικρών Μυστικών”, ωστόσο εμείς συμπεριλάβαμε το πρώτο σύμφωνα με τη χρονολογία συμπλήρωσης του.

* Ο “Πίνακας προσώπων που υπογράφουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” δημιουργήθηκε για τη συγκεκριμένη έρευνα και αντλεί ένα σημαντικό μέρος των πληροφοριών του από τον “Πίνακα Συμμετεχόντων” (Πίνακας 2) ο οποίος περιλαμβάνεται στην έρευνα του Α. Χουρδάκη, όπως αναφέρεται και παραπάνω. Αρχικά, θα πρέπει να αναφέρουμε πως ο αύξων αριθμός των τεκμηρίων αντιστοιχεί στα πενήντα εννέα πρόσωπα που συμπληρώνουν τα αριθμημένα τεκμήρια. Η αρίθμηση αντιστοιχεί στα πρόσωπα που συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά” και τα οποία μάλιστα αναφέρονται κατά αλφαβητική σειρά. Πιο συγκεκριμένα, προηγήθηκαν τα ψευδώνυμα, έπειτα τα ονόματα και τέλος τα αρχικόνομα. Η προσθήκη του φύλου των συνδρομητών και των συνδρομητριών πραγματοποιήθηκε από εμένα για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας. Ο προσδιορισμός του φύλου των υποκειμένων προέκυψε βάσει των ονομάτων και των επωνύμων των παιδιών και των νέων που συμπλήρωναν τα συγκεκριμένα τετράδια και όχι σύμφωνα με το ψευδώνυμο τους το οποίο αρκετές φορές ήταν παραπλανητικό. Επίσης, στην πρώτη σελίδα

ορισμένων τετραδίων των “Μικρών Μυστικών” είχαν τοποθετήσει ατομικές φωτογραφίες τους κάποιοι συνδρομητές και κάποιες συνδρομήτριες, αυτό με οδήγησε σε ασφαλή συμπεράσματα σε σχέση με το φύλο αυτών. Επιπλέον, μέσα από τα πραγματολογικά δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα του Α. Χουρδάκη προσδιοριζόταν με ακρίβεια το φύλο των παιδιών και των νέων. Τέλος, αρκετοί φίλοι και φίλες του Λευκόματος που μελετάμε εδώ αποκαλύπτουν το φύλο τους μέσα από τις απαντήσεις τους, γεγονός που δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να σημειώσουμε πως αναφορικά με τον τρόπο γραφής των κοινωνικών υποκειμένων πως και σε αυτήν την περίπτωση για τους ίδιους λόγους (όπως δηλαδή και στον Πίνακα 2) διατηρήσαμε τον πρωτότυπο τρόπο γραφής των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” και την ίδια στιγμή εφαρμόσαμε το μονοτονικό σύστημα και πάλι για τους ίδιους λόγους.

EIKONEΣ

Εικόνα 1: Το υπό ανάλυση Λεύκωμα

Εικόνα 2: Το τετράδιο των "Μικρών Μυστικών" της συνδρομήτριας Μαρίκας Π. Παπαγιαννοπούλου που υπογράφει ως "Μόνωσις"

Εικόνα 3: Το τετράδιο του συνδρομητή των "Μικρών Μυστικών" Σταματίου Σταματίου που υπογράφει ως "Κεντρί"

*Το φωτογραφικό υλικό που παρουσιάσαμε, παρατίθεται στο: Χουρδάκης, Α. (2004), Από τη μικροϊστορία της παιδείας. Ένα παιδικό λεύκωμα του 1900-1904. Αθήνα: Ατραπός, σ. 519, 529 και 579

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Το υπό ανάλυση Λεύκωμα

Εικόνα 2: Το τετράδιο των "Μικρών Μυστικών" της συνδρομήτριας Μαρίκας Π. Παπαγιαννοπούλου που υπογράφει ως "Μόνωσις"

Εικόνα 3: Το τετράδιο του συνδρομητή των "Μικρών Μυστικών" Σταματίου Σταματίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το παιδικό/νεανικό λεύκωμα ως πηγή της κοινωνικής ιστορίας και αντικείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης: θεωρητικές αναζητήσεις και μεθοδολογικές επιλογές

Το Λεύκωμα αναγνωρίζεται ως “τεκμήριο ζωής” καθώς μέσα σε αυτό μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σε σχέση με προσωπικές πλευρές του ιδιωτικού βίου των κοινωνικών υποκειμένων. Στον ορισμό του Ken Plummer για τα “τεκμήρια ζωής” είναι συγκεντρωμένα όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία τα διαθέτει και το Λεύκωμα. Πιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως στα “τεκμήρια ζωής” αντανακλάται «το σύνολο των εκφράσεων της προσωπικής ζωής, οι οποίες εξακοντίζονται στον κόσμο και μπορούν να χρησιμεύσουν σε οποιοδήποτε θελήσει να τις αναζητήσει». Παράλληλα, μέσα από αυτά, καθρεπτίζεται η «νατουραλιστική, υποκειμενική οπτική γωνία του ανθρώπου ως φορέα δράσης».¹¹⁶ Σύμφωνα με έναν άλλο συγγραφέα τον Robert Redfield, «[...] ανθρώπινο ή προσωπικό τεκμήριο είναι εκείνο στο οποίο βρίσκουν έκφραση τα ανθρώπινα ή προσωπικά χαρακτηριστικά κάποιου, ο οποίος είναι κατά κάποιο τρόπο ο συγγραφέας του τεκμηρίου· έτσι ώστε μέσω αυτού ο αναγνώστης να μπορεί να γνωρίσει τον συγγραφέα αλλά και τις απόψεις του για τα γεγονότα όπου αναφέρεται το τεκμήριο».¹¹⁷ Στηριζόμενοι, λοιπόν, μεθοδολογικά στα γνωρίσματα των «τεκμηρίων ζωής» προκύπτει η γνώμη πως το λεύκωμα μπορεί να ενσωματωθεί σε αυτή την ποικιλόμορφη κατηγορία. Εστιάζοντας, λοιπόν, στις εγγεγραμμένες απαντήσεις, οι οποίες εμπεριέχονται στα Λευκώματα διαπιστώνεται η συγκέντρωση ενός συνόλου διακριτών, προσωπικών στοιχείων, που επιτρέπουν στο λεύκωμα να χαρακτηριστεί ως “τεκμήριο ζωής”.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της ποιοτικής κοινωνιολογικής ανάλυσης, ακολουθήσαμε σειρά ερευνητικών και μεθοδολογικών εγχειρημάτων προκειμένου να μελετήσουμε το συγκεκριμένο πραγματολογικό υλικό, δηλαδή τα “Μικρά Μυστικά”. Εξάλλου, η επισκόπηση που επιχειρήσαμε της

¹¹⁶ Plummer, K. (2000), *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Κοκκοσαλάκης Ν. (επιμ.), Λιαναντωνάκη, Χ. (μτφ.), Αθήνα: Gutenberg, σελ. 35 - 36.

¹¹⁷ Ο Κ. Plummer αναφέρεται στον ορισμό για τα “τεκμήρια ζωής” του Robert Redfield. Για τον συγκεκριμένο ορισμό, βλ. στο ίδιο, σ. 37.

υπάρχουσας ιστορικής έρευνας γύρω από λόγους (discourses) και αντιλήψεις περί παιδικής ηλικίας και νεότητας στην ελληνική αστική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, μας έδωσε ένα ιστορικό-κοινωνιολογικό πλαίσιο για την ανάλυση του υλικού αυτού.

Η ανάλυση λόγου (discourse analysis) που αντιμετωπίζει το λόγο ως μορφή κοινωνικής πρακτικής χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να περιγραφεί η δυναμική του λόγου αυτού, δηλαδή να αποδοθούν νοήματα μέσα από ταξινομήσεις, κατηγοριοποιήσεις και περιγραφή των δράσεων των κοινωνικών υποκειμένων. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως στα “υπό μελέτη” γραπτά κείμενα η μονάδα ανάλυσης δεν περιορίζεται στο επίπεδο της λέξης, αλλά εκτείνεται και στο επίπεδο της φράσης. Η υιοθέτηση των κατευθυντήριων γραμμών της ποιοτικής ερμηνευτικής παράδοσης μας βοηθά να μελετήσουμε τεκμήρια ιδιωτικής ζωής, όπως είναι τα Λευκώματα γενικά, και η συγκεκριμένη μορφή Λευκώματος που συνιστούν οι απαντήσεις στα “Μικρά Μυστικά” της *Διαπλάσεως των Παίδων*. Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που ανταλλάσσουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” προέρχονται από ποικίλα αστικά κοινωνικά περιβάλλοντα, τόσο της Ελλάδας όσο και ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού. Τα ίδια τα υποκείμενα, μέσα από μια διαδικασία επικοινωνίας και αλληλόδρασης, παράγουν νοηματοδοτήσεις, οι οποίες θα μπορούμε να υποθέσουμε πως εγγράφονται σε πολιτισμικές αξίες και έξεις της αστικής τάξης με την ευρύτερη έννοια του όρου, αποτυπώνουν, δηλαδή, εκφράσεις ενός “ταξικού habitus”.¹¹⁸

¹¹⁸ Ο Pierre Bourdieu κάνει χρήση της έννοιας του «έθους» ή «habitus» και περιγράφει αυτό ως «πρακτική αίσθηση» (practical sense). Ο Γάλλος κοινωνιολόγος, ανθρωπολόγος και φιλόσοφος προσδίδει στο habitus ένα ρόλο κεντρικής σημασίας, ο οποίος συμβάλει στη διαδικασία της δημιουργίας και ταυτοχρόνως της ρύθμισης των πρακτικών οι οποίες δομούν τον κοινωνικό βίο. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η ταξική συνθήκη η οποία ανήκει σε μία συγκεκριμένη θέση στον κοινωνικό χώρο. Ουσιαστικά, η επινόηση του όρου αυτού παραπέμπει σε ένα «σύστημα προδιαθέσεων» το οποίο απαρτίζεται από πεποιθήσεις, πρακτικές, στάσεις, κ.ο.κ. που λειτουργούν καθοριστικά για την πρακτική δραστηριότητα των φορέων δράσης. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας εμφυσάτε αυτό το «σύστημα προδιαθέσεων» είτε μέσω της οικογένειας, είτε μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Άλλωστε, για αυτό η έννοια του habitus είθισται να συγχέεται με την έννοια της κοινωνικοποίησης. Για το παραπάνω ζήτημα

Στο πρώτο στάδιο αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος συγκεντρώσαμε και παρουσιάσαμε τα ιστορικά αυτά τεκμήρια, τα οποία θεωρούνται αρχαιακό υλικό καθώς η οργάνωση τους πραγματοποιήθηκε από ιδιώτες. Στη συνέχεια, ακολούθησε η οριζόντια ανάγνωση των ιστορικών αυτών μαρτυριών με σκοπό την απόκτηση ερευνητικών ερεθισμάτων απέναντι στις πολλαπλές πτυχές του λόγου της παιδικής ηλικίας και της νεότητας που προέρχεται από αστικά περιβάλλοντα τόσο της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης, όσο και των κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού στις αρχές του 20ού αιώνα. Ύστερα από τη λεπτομερή εξέταση των ιδιωτικών τεκμηρίων, διαπίστωσα την ανάγκη για ομαδοποίηση των απαντήσεων σε κάθε επιμέρους ερώτημα (συμπεριλαμβανομένου και του ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ). Ο σκοπός αυτής της ενέργειας ήταν η δυνατότητα, μέσα από την κάθετη ανάγνωση των υπό μελέτη ιστορικών πηγών, κατασκευής μιας πιο ολοκληρωμένης και όχι αποσπασματικής εικόνας του λόγου των κοινωνικών υποκειμένων.

Με την ολοκλήρωση, λοιπόν, της κάθετης ανάγνωσης των προσωπικών τεκμηρίων εντόπισα συστηματικές αναφορές των κοινωνικών υποκειμένων που σχετίζονται άμεσα με την καθημερινότητα, την κοινωνικότητα, τον τρόπο ζωής και κοινωνικοποίησης τους. Οι ασχολίες του “ελεύθερου χρόνου” όπως η ψυχαγωγία στην οποία περιλαμβάνεται ο αθλητισμός, οι πνευματικές δραστηριότητες ή ορισμένα “γούστα” που συνδέονται με έξις του καθημερινού οικιακού βίου όπως η διατροφή και ο ύπνος λειτουργούν ως δείκτες μιας πιο εκλεπτυσμένης κοινωνικό-πολιτισμικής συμπεριφοράς, ενώ συγχρόνως μας επέτρεψαν να αναδείξουμε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κουλτούρας της “υπό διαμόρφωση” αστικής τάξης με την ευρύτερη έννοια. Επίσης, μέσα από τον λόγο των κοινωνικών υποκειμένων αναδείχθηκαν πρότυπα συμπεριφοράς και κοινωνικοποίησης για την ιδεολογικά και πολιτισμικά έμφυλη διαφορά. Την ίδια στιγμή, μέσα από τον παιδικό και νεανικό λόγο προβάλλονται εθνικές αξίες, σύμβολα και πρότυπα σε μια περίοδο αναζωπύρωσης του ελληνικού εθνικισμού μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου (1897).

βλ. Cuche, D. (2001), *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, (επιμ.) Μ. Λεοντοίνη, (μτφ.) Φ. Σιάτιστας, Αθήνα: Τυπωτήθω, σ. 139-143.

Στην προσπάθεια μου να αναζητήσω μέσα από αυτόν τον λόγο πρακτικές και έξεις της καθημερινής τους ζωής όπως επίσης και όψεις του “εθνικού αυτού” της παιδικής και νεανικής ηλικίας εκείνης της ιστορικής περιόδου, επέλεξα τη μέθοδο της ποιοτικής θεματικής ανάλυσης. Η κεντρική ιδέα αυτού του τύπου ταξινόμησης δεδομένων ποιοτικού χαρακτήρα στηρίζεται στη δημιουργία ενός ομοιόμορφου συνόλου κατηγοριών ταξινόμησης, ενώ παράλληλα η συγκεκριμένη μέθοδος ενδείκνυται για κείμενα των οποίων η διάταξη είναι πιο τυποποιημένη, σύμφωνα με την Jennifer Mason, όπως τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” τα οποία μελετάμε εδώ.¹¹⁹

Με αφορμή, λοιπόν, τα παραπάνω ερευνητικά ερεθίσματα δημιούργησα δύο υπερκατηγορίες: “Κοινωνικές πρακτικές και έξεις” και “Εθνική κουλτούρα και συνείδηση”. Αυτές οι υπερκατηγορίες λειτούργησαν ως βασικοί πυλώνες αυτού του ερευνητικού σχεδιασμού καθώς μέσα από αυτές προέκυψαν οι κεντρικές κατηγορίες ανάλυσης. Ως προς την πρώτη υπερκατηγορία “Κοινωνικές πρακτικές και έξεις”, αξίζει να σημειώσουμε πως στα πλαίσια διερεύνησης κεντρικών σημείων της καθημερινής ζωής των κοινωνικών υποκειμένων εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν οι ασχολίες του “ελεύθερου χρόνου” των παιδιών. Στην προσπάθεια μου αυτή να αναδείξω κοινωνικές πρακτικές και έξεις μέσα από τον λόγο τους, αναζήτησα απαντήσεις που να στρέφουν προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, δημιούργησα τρεις βασικές θεματικές κατηγορίες ανάλυσης: “ασχολίες του ελεύθερου χρόνου”, “σχολικές πρακτικές και εμπειρία” και “έξεις του οικιακού βίου”.

Ειδικότερα, στην κατηγορία “ασχολίες του ελεύθερου χρόνου” δημιουργήσαμε τέσσερις υποκατηγορίες: Η πρώτη υποκατηγορία “αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες” περιλαμβάνει την ποδηλασία, την κωπηλασία/την λεμβοδρομία, τις ιστιοδρομίες, τους θαλάσσιους περιπάτους, την φωτογραφία, την αλιεία, τη γυμναστική, τον χορό και τις περιηγήσεις είτε πρόκειται για ταξίδια, είτε φυσικά για εκδρομές. Στη δεύτερη υποκατηγορία

¹¹⁹ Mason, J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Κυριαζή Ν. (επιμ.), Δημητριάδου, Ε. (μτφ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 246-248. Επίσης, για τη διαδικασία κωδικοποίησης της θεματικής ανάλυσης, βλ. στο Douglas, E. (2002), *Qualitative Analysis. Practice and Innovation*, Australia: Allen&Unwin, σ. 86-94.

“καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες” αντιστοιχούν η μουσική, η ζωγραφική, το θέατρο, γενικότερα οι “καλές τέχνες”, η συστηματική ενασχόληση με την γραφή και την ανάγνωση για λόγους αναψυχής. Εδώ, πρέπει να επισημάνουμε πως κατηγοριοποιήσαμε τις απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών βάσει τριών ερωτημάτων του Λευκώματος τα οποία έχοντας ως δεδομένη την ενασχόληση των συμμετεχόντων στα “Μικρά Μυστικά” με τη μουσική, τη ζωγραφική και τη γραφή ανιχνεύουν μέσα από αυτά τις προτιμήσεις τους. Έτσι, στο ερώτημα: **«Ποῖον μουσικόν; (προτιμάτε)»** οι απαντήσεις τους κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τις επιλογές τους σε μουσικούς της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής, σε μουσικούς από το φιλικό ή και συγγενικό περιβάλλον τους, μουσικούς του σύγχρονου κόσμου αλλά και της αρχαιότητας, επιρροές από τη φύση και “διάφορες επιλογές”. Επιπλέον, στο σχετικό ερώτημα: **«Ποῖον ζωγράφον; (προτιμάτε)»** οι απαντήσεις των παιδιών και των νέων κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τις επιλογές τους που αφορούν ευρωπαίους ζωγράφους, σύγχρονους για την εποχή Έλληνες ζωγράφους, καλλιτέχνες του αρχαίου κόσμου, επιρροές των φίλων του Λευκώματος από τη φύση και τη θρησκεία και τέλος “διάφορες επιλογές”. Στο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” που διερευνά τις προτιμήσεις των παιδιών και των νέων για συγγραφείς: **«Ποῖον συγγραφέα προτιμάτε;»**, οι απαντήσεις του συνδρομητικού κοινού κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τις επιλογές τους σε συγγραφείς από τον ευρωπαϊκό κόσμο, Έλληνες συγγραφείς της σύγχρονης για τότε εποχή αλλά και από την περίοδο της αρχαιότητας, πρόσωπα συγγραφέων από την περίοδο της Κρητικής Αναγέννησης και τέλος “διάφορες επιλογές”. Στην τρίτη υποκατηγορία περιέχονται “άλλες δραστηριότητες” του “ελεύθερου χρόνου” του συνδρομητικού κοινού όπως η κηπουρική και οι πρακτικές τέχνες, η χρήση κιαλιών, η συλλογή δελταρίων, τα λουτρά, οι περίπατοι, ο μοναχικός ρεμβασμός και η παρέα με ομηλίκους. Η τέταρτη και τελευταία υποκατηγορία “το παιχνίδι” περιλαμβάνει τη δραστηριότητα του παιχνιδιού η οποία αφορά τους μικρότερους ηλικιακά συνδρομητές και συνδρομήτριες του Λευκώματος που μελετάμε εδώ.

Αναφορικά με τη δεύτερη κεντρική θεματική κατηγορία ανάλυσης “σχολικές πρακτικές και εμπειρία”, αξίζει να επισημάνουμε πως συμπεριλάβαμε

τις άμεσες αναφορές των φίλων του Λευκώματος για τα σχολικά μαθήματα του συντακτικού, της ιστορίας, των αρχαίων ελληνικών, της φυσικής ιστορίας, της ιχνογραφίας και της καλλιγραφίας, όπως επίσης άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες που σχετίζονται με σχολικές πρακτικές.

Στα πλαίσια αναζήτησης “έξεων του οικιακού βίου” δημιούργησα τρεις υποκατηγορίες. Η πρώτη αναφέρεται στην “ώρα της προσευχής, του γεύματος και του ύπνου” και περιλαμβάνει εμπειρίες από τα τρία βασικά χρονικά σημεία της καθημερινής ζωής των κοινωνικών υποκειμένων. Η επόμενη υποκατηγορία αναφέρεται στις διατροφικές συνήθειες του συνδρομητικού κοινού στις οποίες συγκαταλέγεται το κρέας, τα μακαρόνια, τα γαλακτοκομικά προϊόντα, τα λαχανικά, τα θαλασσινά, τα γλυκά και το έτοιμο φαγητό. Στην τελευταία υποκατηγορία συμπεριλάβαμε τις συνήθειες του ύπνου των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” και συγκεκριμένα συγκεντρώσαμε τις αναφορές σχετικά με τις προτιμήσεις τους στο μαλακό, το σκληρό στρώμα ή ακόμη και σε άλλες επιλογές.

Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας ταξινόμησης των δεδομένων που προέκυψαν μέσα από τον λόγο των παιδιών και των νέων του Λευκώματος στις κατηγορίες, στις υποκατηγορίες και των επιμέρους στοιχείων (υπο-υποκατηγοριών) ποσοτικοποιήθηκαν τα δεδομένα αυτά μέσω της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis).¹²⁰ Η συγκεκριμένη μέθοδος χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να εντάξουμε και στη συνέχεια να ποσοτικοποιήσουμε τη λέξη ή τη φράση που αποτελεί την μονάδα ανάλυσης στα συγκεκριμένα γραπτά κείμενα. Έτσι, με την ανάλυση περιεχομένου δηλώνεται αριθμητικά το ενδιαφέρον του συνδρομητικού κοινού τόσο για τις ασχολίες του “ελεύθερου χρόνου” οι οποίες αποτυπώνουν την κοινωνικότητα της “υπό διαμόρφωση” αστικής τάξης, όσο για τα “γούστα” που παραπέμπουν σε μια πιο εκλεπτυσμένη κοινωνικο-πολιτισμική συμπεριφορά. Στραμμένοι προς αυτή την κατεύθυνση χρησιμοποιήσαμε τις ποιοτικές/κατηγορικές μεταβλητές του τόπου διαμονής και του φύλου των συνδρομητών και των συνδρομητριών που συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά” τις οποίες αντλήσαμε από τον Πίνακα

¹²⁰ Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την ανάλυση περιεχομένου, βλ. στο ίδιο, σ. 82-85.

Συμμετεχόντων και Συμμετεχουσών όπως επίσης και από τον Πίνακα των Προσώπων που συμπληρώνουν το Λεύκωμα. Πιο συγκεκριμένα, η μεταβλητή του τόπου διαμονής σε συνάρτηση με τα επιμέρους στοιχεία επέτρεψε να αναδειχθεί ο ακριβής αριθμός των παιδιών και των νέων που κατοικεί στα μεγαλύτερα ή μικρότερα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους όπως επίσης και των κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού και υιοθετεί τις δραστηριότητες αυτές κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” όπως επίσης και τις συγκεκριμένες έξεις. Παράλληλα, ο τόπος διαμονής σε συνδυασμό και πάλι με τα επιμέρους στοιχεία που προέκυψαν λειτούργησε ως δείκτης του κοινωνικού status των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” καθώς η υιοθέτηση των συγκεκριμένων ασχολιών και έξεων των παιδιών και των νέων που διαμένουν σε αστικά κέντρα μεγαλύτερης ή μικρότερης πληθυσμιακής συσπείρωσης και των έξω-ελλαδικών εστιών δηλώνει μια πιο εκλεπτυσμένη κοινωνική συμπεριφορά και habitus, όπως έχουμε προαναφέρει και συνεπώς μαρτυρά πως προέρχονται από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα. Όσον αφορά στη μεταβλητή του φύλου σε σχέση με τα επιμέρους στοιχεία, αξίζει να αναφέρουμε πως μέσα από αυτή τη συσχέτιση ανιχνεύθηκαν τα κανονιστικά πρότυπα της κατά φύλο κοινωνικοποίησης των παιδιών και των νέων των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων για την πολιτισμικά και ιδεολογικά προσδιορισμένη έμφυλη διαφορά. Ειδικότερα, διερευνήθηκαν εναλλακτικές αντιλήψεις για τα πρότυπα της αναμενόμενης συμπεριφοράς των αγοριών και των κοριτσιών ή ακόμη και αποκλίσεις από τον κανόνα του κοινωνικού φύλου. Επιπλέον, το φύλο λειτούργησε ως δείκτης για το κοινωνικό status των υποκειμένων καθώς στα 1900 μόνο σε αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα αξιοδοτούνται θετικά ορισμένες δραστηριότητες για τα κορίτσια.

Στη δεύτερη υπερκατηγορία “Εθνική κουλτούρα και συνείδηση” περιλαμβάνονται τρεις κεντρικές θεματικές κατηγορίες ανάλυσης. Στην πρώτη κατηγορία αναδεικνύονται “όψεις του εθνικού εαυτού” των συνδρομητών και συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”. Εδώ, αποτυπώνεται μέσα από τον λόγο των κοινωνικών υποκειμένων το ειδικό βάρος που καταλαμβάνει η κάθε ιστορική περίοδος (αρχαιότητα, Βυζάντιο, Ελληνική Επανάσταση) στις συνειδήσεις τους. Η επόμενη κατηγορία ανάλυσης εξετάζει τις “εθνικές αξίες, το

εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα και τα σύμβολα”, έτσι όπως αποτυπώνονται από τα ίδια τα παιδιά και τους νέους/νέες. Η τρίτη και τελευταία κατηγορία αναφέρεται στα εθνικά πρότυπα και τον “εθνικό εαυτό σε σχέση με τους εθνικά άλλους” μέσα από τον λόγο των φίλων του Λευκώματος. Προκειμένου να φωτιστούν πλευρές της εθνικής συνείδησης και κουλτούρας με το να προβληθούν οι εθνικές αξίες και σύμβολα και τα πρότυπα μέσα από τον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση λόγου ως καταλληλότερο μεθοδολογικό εργαλείο.

ΜΕΡΟΣ Β': Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΛΕΥΚΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ «ΜΙΚΡΩΝ ΜΥΣΤΙΚΩΝ» (1900-1904): Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ

Ανάλυση δεδομένων

4. Κοινωνικές πρακτικές και έξεις: καθημερινότητα, κοινωνικότητα, τρόπος ζωής και κοινωνικοποίησης

Προνομιακό ζήτημα και ορατό σε αυτού του είδους τα τεκμήρια αποτελούν οι αναπαραστάσεις του κοινωνικού χρόνου, ο οποίος, στους αντίποδες των καθηκόντων της σχολικής φοίτησης, συγκροτεί τις δραστηριότητες της αναψυχής των παιδιών και των νέων των αστικών στρωμάτων της ελλαδικής κοινωνίας, αλλά και κοινοτήτων του έξω ελληνισμού, κατά τη μετάβαση από το 19^ο προς τον 20^ό αιώνα. Τον χρόνο αυτό θα αποκαλούμε συμβατικά “ελεύθερο χρόνο” σε εισαγωγικά, υποδηλώνοντας έτσι την απόστασή μας από μια έννοια που είναι κοινωνικά και ιστορικά κατασκευασμένη, και εξ ορισμού ιδεολογικά φορτισμένη, αφού έχει ενσωματώσει τη νεωτερική ιεραρχική

αντίθεση ανάμεσα στο χρόνο της εργασίας και εκείνον της μη εργασίας, σύμφωνα με την αντίληψη των αστικών βιομηχανικών κοινωνιών. Όπως επισημαίνει η Α. Κορωναίου αναφερόμενη στον Durkheim, «[...] οι αναπαραστάσεις του χρόνου είναι ιδιαίτερες σε κάθε εποχή και κοινωνία. Αποτελούν “ισχυρές καταστάσεις” της συλλογικής συνείδησης και επιβάλλονται μέσω της συμμετοχής των ατόμων σε μια “νοητική κατασκευή”. Αυτή η κατασκευή ενισχύει την “κοινή αντίληψη” περί χρόνου, η οποία γίνεται αποδεκτή από την κοινωνία ως η μοναδικά αληθινή, ενώ άλλες αντιλήψεις θεωρούνται ψευδείς και σαν τέτοιες εξαφανίζονται».¹²¹

Τα “χόμπυ”, οι δραστηριότητες τηςσχόλης και το παιχνίδι, το οποίο θα εξετάσουμε ως ξεχωριστό θέμα, πλαισιώνουν, λοιπόν, τον “ελεύθερο χρόνο” των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”, συγκροτώντας παράλληλα την ιδιαίτερη κοινωνικότητα τους. Η διερεύνηση των εξωσχολικών αυτών δραστηριοτήτων μέσα από τις απαντήσεις των παιδιών και των νέων στο συγκεκριμένο Δεύκωμα, μας επιτρέπει, συνεπώς, να ανιχνεύσουμε ιδιαίτερες εμπειρίες της παιδικής και νεανικής ηλικίας που διαχωρίζουν κοινωνικά τις ηλικιακές αυτές κατηγορίες από τον κόσμο των ενηλίκων· και, μέσω αυτών, να ανιχνεύσουμε ψήγματα της ιδιαίτερης συνείδησης και υποκειμενικότητάς τους, όπως αυτές διαμορφώνονται παράλληλα και από την ενσωμάτωση (στο λόγο των υποκειμένων) κανονιστικών προτύπων και αξιών κοινωνικοποίησης. Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η κοινωνικότητα αυτή προσδιορίζεται τόσο ταξικά, στο βαθμό που περιλαμβάνει κοινωνικές πρακτικές και έξεις, όπως εκείνες των σπορ, που συγκαταλέγονται στα πλεονεκτήματα που απολαμβάνουν οι πιο εύπορες αστικές οικογένειες, όσο και έμφυλα, στο βαθμό που ενσωματώνει πρότυπα της κατά φύλο κοινωνικοποίησης των παιδιών και των νέων. Η

¹²¹ Κορωναίου, Α. (επιμ.), (1996), *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα: Νήσος, σ. 113. Όπως επισημαίνει η ίδια συγγραφέας, «[...] ο ελεύθερος χρόνος, ως προϊόν ενός πολιτισμού γεννιέται με τη βιομηχανική επανάσταση και αποκτά τα κύρια χαρακτηριστικά του στη μεταπολεμική “περίοδο της αφθονίας” (1946-1975)...»: ό.π., σ. 15. Κατά συνέπεια, σε ό,τι αφορά επιπλέον την ιστορική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε σε αυτή την εργασία, η νεωτερική αυτή έννοια είναι “υπό διαμόρφωση”. Ενδεχομένως, στην περίπτωση μας ειδικά, μια έννοια που θα μπορούσε να αντικαταστήσει τον “ελεύθερο χρόνο” είναι αυτή του “εξωσχολικού χρόνου”.

διερεύνηση των άμεσων και έμμεσων αναφορών στις ενασχολήσεις του “ελεύθερου χρόνου” συνιστούν συνεπώς, γενικότερα, προνομιακές μαρτυρίες για την ταξική και έμφυλη οριοθέτηση της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται, βέβαια, στο λόγο των υποκειμένων του Λευκώματος που μελετάμε εδώ.

4.1. Ασχολίες του “ελεύθερου χρόνου”

i. Ενασχόληση με ψυχαγωγικά σπορ ή άλλες πρακτικές σωματικής άσκησης

Η άσκηση του σώματος αρχικά μέσω της εκγύμνασης και έπειτα μέσω της σταδιακής διάδοσης των σπορ μετατρέπεται σε ζητούμενο, σε επιθυμητό. Όπως γράφει η Χ. Κουλούρη, «η εμφάνιση των σπορ και ειδικότερα του αθλητικού σωματείου αποτελεί φαινόμενο νεωτερικό που δεν θα πρέπει να ενταχθεί σε μια γενεαλογία της σωματικής άσκησης. Αντανακλά τις νέες μορφές κοινωνικότητας που δομούν τη συλλογική ζωή και οι οποίες συνδέονται με τις κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές που προκάλεσαν η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση».¹²² Η συμμετοχή της νεότητας στις αθλητικές δραστηριότητες του δημόσιου χώρου αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της αστικής τάξης, στο πλαίσιο του νέου τρόπου ζωής κυρίως των πόλεων. Η αξιολόγηση των σπορ, και η ενασχόληση με αυτά, στην ελληνική αστική κοινωνία αλλά και στις κοινότητες της διασποράς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα συνδέεται μάλλον με την ψυχαγωγία και λιγότερο με την ηθική διάπλαση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και των νέων.¹²³

Ακριβώς λόγω του ψυχαγωγικού χαρακτήρα των σπορ, η Χ. Κουλούρη τα εντάσσει στο παιχνίδι και όχι στη γυμναστική. Ως τα τέλη του περασμένου αιώνα, όπως γράφει, «η “συνήθεια της διασκέδασης” έχει κατακτήσει τους νέους των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων της πόλης και τα σπορ αποτελούν πλέον συστατικό στοιχείο του νεωτερικού τρόπου ψυχαγωγίας».¹²⁴ Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει το 1899 το πρώτο εξειδικευμένο ελληνικό αθλητικό περιοδικό, ως σπορ αναγνωρίζονται “το κυνήγιον, η αλιεία, αι

¹²² Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 43.

¹²³ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 377-378.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 378.

ιπποδρομίες, το κολύμβημα, η ξιφασκία, η γυμναστική, η σκοποβολή,¹²⁵ τα προς αναψυχήν ταξείδια,¹²⁶ η φωτογραφία»,¹²⁷ δραστηριότητες δηλαδή που, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Χ. Κουλούρη, «δεν σχετίζονται όλες άμεσα με τη σωματική άσκηση αλλά που οπωσδήποτε συνδέονται με την ψυχαγωγία».¹²⁸ Στην κατηγορία των ψυχαγωγικών αθλημάτων η ιστορικός προσθέτει τα ναυτικά αθλήματα της κωπηλασίας και της κολύμβησης.¹²⁹ Ας σημειωθεί ότι στο Λεύκωμα που μελετάμε, στα σπορ εμφανίζεται και η ποδηλασία ως μια ευχάριστη αθλητική δραστηριότητα των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων.

Από τα τριάντα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” εντοπίσαμε τρία μέσα από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητών και των συνδρομητριών, πρόκειται για τα ερωτήματα υπ. αριθμ. 8, 9 και 18 : **«Εἰς τί σᾶς ἄρέσει νά καταγίνεσθε; - Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἄρέσει περισσότερο; - Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;»** Οι απαντήσεις που προέρχονται από αυτά τα τρία ερωτήματα ανέρχονται στις εκατόν ενενήντα δύο, από τις οποίες τριάντα επτά είναι κυριολεκτικές και άμεσες και αφορούν τις αθλητικές ενασχολήσεις των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια. (Ας σημειωθεί ότι, επειδή ο συνδρομητής Βασίλειος Λόντου έχει απαντήσει με τον ίδιο τρόπο δύο φορές, συμπεριλάβαμε τη μία από τις δύο στην ανάλυσή μας και έτσι προέκυψε ο αριθμός τριάντα επτά αντί για τριάντα οκτώ). Βάσει των εκατόν ενενήντα δύο απαντήσεων, το ποσοστό των συνδρομητών και των συνδρομητριών που δηλώνει την

¹²⁵ Σύμφωνα με την Χ. Κουλούρη, «η σκοποβολή, που συνδυάστηκε σαφέστερα με τη στρατιωτική προετοιμασία αλλά και τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, εξοβελίστηκε σταδιακά από το αστικό πρότυπο ψυχαγωγίας», βλ. στο ίδιο, σ. 378.

¹²⁶ Η σύσταση εκδρομικών σωματείων και περιηγητικών συλλόγων αποτέλεσε μόδα για τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της ελληνικής αστικής τάξης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. οθ' και Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 365.

¹²⁷ Για τη δραστηριότητα της φωτογραφίας, βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. πα'.

¹²⁸ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 228, όπου αναφέρεται και ο ορισμός των σπορ, από το περιοδικό *Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησης της Ανατολής*, τ. 1, 1898-9, σ. 117.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 229.

προτίμηση του σε αθλητικές ψυχαγωγικές και άλλες δραστηριότητες των σπορ αντιστοιχεί στο 19,7% (στο ποσοστό αυτό αντιστοιχούν οι τριάντα επτά απαντήσεις). Ειδικότερα, τα παιδιά και οι νέοι/νέες που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” εκδηλώνουν έντονα το ενδιαφέρον τους για την ποδηλασία, τα ναυτικά σπορ (κωπηλασία/λεμβοδρομία και θαλάσσιοι περίπατοι), την ιπασία, την φωτογραφία, την αλιεία, την γυμναστική, τον χορό και τις περιηγήσεις που περιλαμβάνουν τα ταξίδια και τις εκδρομές. Οι αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες που επιλέγουν τα παιδιά και οι νέοι/νέες του Λευκώματος μας πιο συστηματικά είναι η ποδηλασία (23.6% - εννέα απαντήσεις), τα ναυτικά σπορ (21% - οκτώ απαντήσεις), οι περιηγήσεις στις οποίες συμπεριλαμβάνω τις εκδρομές και τα ταξίδια (21% - οκτώ απαντήσεις), όπως επίσης και οι θαλάσσιοι περίπατοι (18.4% - επτά απαντήσεις) τους οποίους εξετάσαμε ξεχωριστά καθώς δεν διευκρινίζεται από τους συνδρομητές και τις συνδρομητρίες εάν χρησιμοποιούν τη λέμβο για βαρκάδες ή ως μέσο για να αθληθούν. Μικρότερος είναι ο ενθουσιασμός των παιδιών και των νέων για τις δραστηριότητες της ιπασίας (7.8% - τρεις απαντήσεις), του χορού (5.2% - δύο απαντήσεις), της γυμναστικής (2.6% - μία απάντηση), της φωτογραφίας (2.6% - μία απάντηση) και της αλιείας (2.6% - μία απάντηση). Βέβαια, οι φίλοι και οι φίλες του Λευκώματος μας δηλώνουν άμεσα τις προτιμήσεις τους σε αθλητικές δραστηριότητες και στα ερωτήματα: «**Ποιον ζῶον αγαπάτε περισσότερο; - Ποία δέ ή δυστυχεστέρα; (στιγμή τοῦ βίου σας)**» Από το παραπάνω ερώτημα προέκυψαν ακόμη δύο απαντήσεις στις οποίες δηλώνεται η αρέσκεια τους προς την ιπασία και μια προς τις εκδρομές. Ο συνολικός αριθμός των άμεσων και κυριολεκτικών απαντήσεων σε όλες τις παραπάνω τέσσερις ερωτήσεις ανέρχεται στις σαράντα. Στους Πίνακες 4 και 5 που ακολουθούν στους οποίους εξετάζονται οι μεταβλητές του τόπου διαμονής και του φύλου σε συνάρτηση με τα ψυχαγωγικά σπορ, έχουν συμπεριληφθεί και οι τρεις επιμέρους απαντήσεις.

Πίνακας 4: Ενασχολήσεις με ψυχαγωγικά σπορ και άλλες πρακτικές σωματικής άσκησης των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" σε συνάρτηση με τον τόπο διαμονής τους

Αθλητικές και	Αστικά	Επαρχιακές	Κοινότητες	Χωρίς	Σύνολο
---------------	--------	------------	------------	-------	--------

ψυχαγωγικές δραστηριότητες	κέντρα του ελληνικού κράτους	πόλεις του ελληνικού κράτους	του έξω-ελληνισμού	στοιχεία για τον τόπο διαμονής	
Ποδηλασία	1	5	2	1	9
Κωπηλασία/ Λεμβοδρομία και Ιστιοδρομία	1	3	-	4	8
Θαλάσσιοι περίπατοι	3	2	1	1	7
Ιππασία	1	-	1	1	3
Φωτογραφία	-	1	-	-	1
Αλιεία	-	-	1	-	1
Γυμναστική	-	1	-	-	1
Χορός	1	-	1	-	2
Περιηγήσεις: Ταξίδια/εκδρομές	3	3	2	-	8
Σύνολο	10 απαντήσεις	15 απαντήσεις	8 απαντήσεις	7 απαντήσεις	40 απαντήσεις

Η ποδηλασία αναδεικνύεται σε μια ιδιαίτερος δημοφιλή ψυχαγωγική δραστηριότητα του “ελεύθερου” χρόνου των υποκειμένων. Εννέα άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις που αναφέρονται στο ποδήλατο εντοπίσαμε στο Λεύκωμα: «**Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν μουσικήν καί ποδηλασίαν. - Εἰς τήν ποδηλασίαν ἀλλ’ ὄχι καί βροντιές. - Εἰς τήν ποδηλασίαν. **Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Ἡ ποδηλασία. - Νά ποδηλατοδρομῶ. - Εἰς τήν ποδηλασίαν. - Ὁ περίπατος διά τοῦ ποδηλάτου. **Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Ὅταν ποδηλατῶ (καί ἄς μή ἔχω ποδήλατον). - Μέ τό ποδήλατον ὅταν τρέχω».

Θεωρώ πως αυτή η προτίμηση του συνδρομητικού κοινού του περιοδικού συνδέεται με την ανάπτυξη και διάδοση του αθλήματος της ποδηλασίας μέσω των Ποδηλατικών Συλλόγων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, περίοδο που συμπίπτει χρονικά με αυτή που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”. Την εποχή εκείνη, η απόκτηση ποδηλάτου ενός σύγχρονου για την εποχή επιτεύγματος της τεχνολογίας καθώς και η πρόσβαση σε ειδικούς χώρους άθλησης προϋπέθετε ασφαλώς ένα υψηλό χρηματικό κόστος, το οποίο

μπορούσαν να διαθέσουν αποκλειστικά οι οικονομικά εύπορες οικογένειες.¹³⁰ Έτσι, προκύπτει πως η ποδηλασία συγκαταλέγεται στις αγαπημένες δραστηριότητες της σχολής των συνδρομητών και των συνδρομητριών που ανήκουν στα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα.

Προκειμένου να εξετάσουμε το κατά πόσο το συνδρομητικό κοινό που δηλώνει ότι ασκεί την ποδηλασία, κατοικεί σε αστικά ή σε μη αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους, αλλά και σε κοινότητες του έξω-ελληνισμού, λάβαμε υπόψη μας τη μεταβλητή του τόπου διαμονής τους, τον οποίον δηλώνουν προαιρετικά στην πρώτη σελίδα του τετραδίου των “Μικρών Μυστικών”. Αναλυτικότερα, στο σύνολο των εννέα παιδιών και νέων που αναφέρουν ότι ποδηλατούν, για τους οκτώ διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τον ακριβή τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 4). Πιο συγκεκριμένα, δύο από αυτές τις απαντήσεις προέρχονται από έναν φίλο και μία φίλη των “Μικρών Μυστικών” που κατοικούν σε κοινότητες του εξωτερικού. Ειδικότερα, ο Α. Αποστολίδης με το ψευδώνυμο “Κρητικόν κάστανον” και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις”, η οποία δεν αποκαλύπτει το ονοματεπώνυμο της στο τετράδιο της, αναφέρουν ως τόπο κατοικίας τους την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο της Αιγύπτου, αντίστοιχα. Επίσης, από τις οκτώ απαντήσεις των συνδρομητών μόνο ο Κ. Γουναράκης ως “Λαμπρός Κιθαρωδός” δηλώνει ως τόπο διαμονής του την Αθήνα, η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελληνικού κράτους, εκείνη την εποχή. Η Λάρισα, η Λευκάδα, η Κύμη, η Κυπαρισσία και το Αίγιο θεωρούνται επαρχιακές πόλεις στις οποίες μένουν αντίστοιχα ο Αλέξ. Μ. Χαρίτος, ο Χαρίλαος, Ρ. Κακούρης, ο Γεώργιος Δ. Κωστής, ο Ορέστης Π. Καφόπουλος και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Χλόη της Θαλάσσης”. Εδώ, αξίζει να αναφέρουμε πως στη Λάρισα το 1901, ιδρύεται ο Ποδηλατικός και Αθλητικός Σύλλογος «η Αστραπή», ενώ ήδη το 1894 έχει δημιουργηθεί στη Πάτρα ο Ποδηλατικός Όμιλος Πατρών, περιοχές στις οποίες διαμένουν κοντά σε αυτές ορισμένα από τα παραπάνω παιδιά και νέοι/νέες του Λευκώματος.¹³¹

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 396.

¹³¹ Για τα επαρχιακά αθλητικά σωματεία που ιδρύονται στο ελληνικό κράτος την περίοδο 1900-1914 αλλά και για την στροφή προς το άθλημα της ποδηλασίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βλ. στο ίδιο, σ. 179 και 369-370.

Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα αυτά, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως με την πρακτική της ποδηλασίας ασχολείται περισσότερο το συνδρομητικό κοινό που κατοικεί σε επαρχιακές περιοχές του ελληνικού κράτους.

Την ίδια στιγμή, μια νέα “μόδα”, αυτή των ναυτικών σπορ, φαίνεται να διεκδικεί σταδιακά χώρο ανάμεσα στις δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των φίλων του Λευκόμας. Αυτό γίνεται εμφανές και από τον σημαντικό αριθμό των δεκαπέντε άμεσων και κυριολεκτικών απαντήσεων μέσα στις οποίες εκφράζεται η προτίμηση, τόσο στην λεμβοδρομία ή κωπηλασία. όσο και στους θαλάσσιους περιπάτους (ο συνδρομητής Βασίλειος Λόντου από την Αθήνα δίνει την ίδια απάντηση δύο φορές στο όγδοο και ένατο ερώτημα, και για αυτό ο αριθμός των απαντήσεων ανέρχεται στις δεκαπέντε, ενώ κανονικά θα ήταν δεκαέξι): «**Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τό νά κυνηγῶ... φροῦτα... ἤ νά κωπηλατῶ... - Ἡ ἱστιοδρομία. **Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Ἡ λεμβοδρομία εἰς τόν λιμένα τῆς Κυπαρισσίας - Ἡ κωπηλασία καί ἀγγειοπλαστική. - Νά σχίζω τήν θάλασσαν μέ ὠραϊαν λέμβον. - Ἡ Λεμβοδρομία μέ καλοῦς κωπηλάτας. - Ἡ κωπηλασία. - Ὁ διά λέμβου περίπατος. - Τήν λεμβοδρομίαν προτιμῶ πάσης ἄλλης ἀναψυχῆς. - Νά ταξιδεύω ἀχανῆ πελάγη νά γυρίζω. - Ὁ Ἄνά τήν θάλασσαν τοῦ Ἰρίου περίπατος. - Τό λουτρόν, μετά δέ ἡ λεμβοδρομία νά κωπηλατῆ δέ ἡ Κωπηλάτις Κύθνου. - Εἰς λέμβον μέ σεληνοφωτισμένην νύκτα. - Ὁ διά λέμβου περίπατος μέ καλήν συντροφίαν - Ἡ ἱστιοδρομία. - Ἡ λεμβοδρομία ὑπό τό φῶς τῆς πανσελήνου». Ωστόσο, ένας προβληματισμός προκύπτει εύλογα από τις παραπάνω απαντήσεις των παιδιών και των νέων: σε αρκετές από αυτές τις απαντήσεις, δεν γίνεται πάντα κατανοητό για το εάν χρησιμοποιούν τη λέμβο αποκλειστικά για θαλάσσιους περιπάτους, δηλαδή για ρομαντικές βαρκάδες, ή ως μέσο για να αθληθούν: «Νά σχίζω τήν θάλασσαν μέ ὠραϊαν λέμβον. - Εἰς λέμβον μέ σεληνοφωτισμένην νύκτα. - Ὁ διά λέμβου περίπατος. - Νά ταξιδεύω ἀχανῆ πελάγη νά γυρίζω. - Ὁ Ἄνά τήν θάλασσαν τοῦ Ἰρίου περίπατος. - Ὁ διά λέμβου περίπατος μέ καλήν συντροφίαν - Ἡ λεμβοδρομία ὑπό τό φῶς τῆς πανσελήνου». Εδώ, ο λόγος των υποκειμένων παραπέμπει λιγότερο στην εμπειρία της άσκησης σε ναυτικά σπορ και περισσότερο στον υπέρμετρο ρομαντισμό που εκφράζεται με αφορμή αυτή τη δραστηριότητα, και ο οποίος αποτελεί ένα χαρακτηριστικό ιδίωμα της εποχής και χαρακτηρίζει περισσότερο

τους νέους και τις νέες, ενδεχομένως εκείνους/εκείνες που προέρχονται από τα μεσαία ή ανώτερα αστικά στρώματα. Στην πραγματικότητα, οι απαντήσεις που δηλώνουν σαφώς την άμεση εμπειρία κάποιου ναυτικού αθλήματος είναι πολύ λιγότερες, συγκεκριμένα οκτώ και είναι οι εξής: **Εἰς τί σᾶς ἄρῆσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τό νά κυνηγῶ... φροῦτα... ἢ νά κωπηλατῶ... - Ἡ ἰστιοδρομία. **Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἄρῆσει περισσότερο;** Ἡ λεμβοδρομία εἰς τόν λιμένα τῆς Κυπαρισσίας - Ἡ κωπηλασία καί ἀγγειοπλαστική. - Ἡ Λεμβοδρομία μέ καλοῦς κωπηλάτας. - Ἡ κωπηλασία. - Τήν λεμβοδρομίαν προτιμῶ πάσης ἄλλης ἀναψυχῆς. - Τό λουτρόν, μετά δέ ἡ λεμβοδρομία νά κωπηλατῆ δέ ἡ Κωπηλάτις Κύθνου».

Λαμβάνοντας υπόψη και πάλι τη μεταβλητή του τόπου διαμονής των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως για τους τέσσερις φίλους και φίλες του Λευκώματος από τους/τις οκτώ που προτιμούν να ασχολούνται με τα ναυτικά σπορ είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 4). Συγκεκριμένα, ο Βασίλειος Λόντου που διαμένει στο αστικό κέντρο της Αθήνας δηλώνει την προτίμηση του στο ναυτικό άθλημα της ιστιοδρομίας και μάλιστα δύο φορές. Ο συγκεκριμένος συνδρομητής, αν και διαμένει στην Αθήνα που δεν διαθέτει άμεση σχέση με τη θάλασσα, υποστηρίζει πως ασχολείται με την ιστιοδρομία κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” του. Ενδεχομένως, λοιπόν, να επισκέπτεται τον Πειραιά ως μέλος κάποιου αθλητικού σωματείου για να αθληθεί. Η αστική καταγωγή των ναυτικών σπορ αλλά και το υψηλό χρηματικό ποσό το οποίο ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή σε αυτές τις αθλητικές δραστηριότητες είναι δύο περιοριστικοί παράγοντες για την πρόσβαση στα ναυτικά σωματεία μελών που δεν ήταν μέλη της πειραιϊκής και αθηναϊκής ελίτ. Την ίδια στιγμή, ο Ορέστης Π. Καφόπουλος και η Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου από την Κυπαρισσία, όπως επίσης ο Σταμάτιος Γ. Σταματίου από τη Ναύπακτο που κατοικούν μόνιμα σε μη αστικές περιοχές του ελληνικού κράτους, εκδηλώνουν το ισχυρό τους ενδιαφέρον για την κωπηλασία/λεμβοδρομία. Εδώ, θα πρέπει να αναφέρουμε πως και η Κυπαρισσία και η Ναύπακτος διαθέτουν λιμάνι στο οποίο θα μπορούσαν τα παιδιά και οι νέοι που ζουν σε αυτές τις περιοχές να εξασκούνται στα ναυτικά αθλήματα της κωπηλασίας/λεμβοδρομίας. Βέβαια, το να κωπηλατούν κάποια

παιδιά και νέοι/νέες που κατοικούν στην επαρχία δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι μέλη κάποιου αθλητικού σωματείου. Συμπεραίνουμε, ωστόσο, πως με την πρακτική των ναυτικών σπορ επιλέγουν να ασχολούνται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους περισσότερο οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που κατοικούν σε μη αστικές περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Ως προς τις αναφορές των συνδρομητών και των συνδρομητριών για τους θαλάσσιους περιπάτους σε σχέση με τον τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 4), αξίζει να σημειώσουμε πως στα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά και της Πάτρας κατοικούν το “Χλωμόν Ρόδον”, η Αντιγόνη Κ.Β. και η Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου αντίστοιχα. Ειδικότερα, η συνδρομήτρια Αντιγόνη Κ.Β. δηλώνει στην πρώτη σελίδα του τετραδίου της ως πατρίδα της τη Σμύρνη και τον Πειραιά ως τόπο διαμονής της. Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, στον Πειραιά, όπου ζει η φίλη του Λευκώματος, ιδρύονται αρκετά ναυτικά σωματεία. Η πιο σημαντική παρουσία ήταν αυτή του Ομίλου Ερετών στο Φάληρο, ο οποίος ιδρύεται το 1885 και τρία χρόνια αργότερα (1888) μεταφέρεται στο λιμάνι της Ζέας.¹³² Στα νησιά της Κέρκυρας και της Άνδρου κατοικούν αντιστοίχως ο/η συνδρομητής/τρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” και η συνδρομήτρια Μαρία Κ. Πολέμη με το ψευδώνυμο “Ναυτοπούλα της Άνδρου”. Τέλος, μια ακόμη επιλογή προέρχεται από τον “Δαφνοστεφή Ναύαρχο” που ζει στη Σμύρνη. Ειδικά για την περιοχή της Σμύρνης θα πρέπει να επισημάνουμε, πως η κωπηλασία ήταν ένα ιδιαίτερος διαδεδομένο σπορ και μάλιστα οι ναυτικοί σύλλογοι διοργάνωναν επίσημους αγώνες στον κόλπο του λιμανιού. Σύμφωνα με τα παραπάνω, συμπεραίνουμε πως η αγάπη για θαλάσσιους περιπάτους ή βαρκάδες χαρακτηρίζει τα παιδιά και τους νέους/νέες του Λευκώματος που διαμένουν σε πόλεις-λιμάνια.

Ένα άλλο σπορ με το οποίο απασχολούνται οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” στον “ελεύθερο” χρόνο τους, είναι η ιππασία. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα, σύμφωνα με την Χ. Κουλούρη, αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο της αριστοκρατίας του δυτικού κόσμου. Μάλιστα, η ιστορικός επισημαίνει πως στη Δύση του 19^{ου} αιώνα «η ιππασία εξακολούθησε να αποτελεί στοιχείο κοινωνικής διάκρισης για την αριστοκρατία του αίματος

¹³² Για τη συγκρότηση του Ομίλου ερετών στον Πειραιά, βλ. στο ίδιο, σ. 192.

αλλά, πλέον, υιοθετήθηκε από την αριστοκρατία του χρήματος, η οποία στήριξε μέρος του κοινωνικού της κύρους και στη μίμηση του τρόπου ζωής των ευγενών». ¹³³ Συνεπώς, η επιλογή αυτού του σπορ δεν μπορεί παρά να προέρχεται από παιδιά και νέους/νέες της ανώτερης αστικής τάξης και να δηλώνει πρόθεση για κοινωνική διάκριση. Από τις σαράντα απαντήσεις που προέκυψαν από τα τρία βασικά αλλά και από άλλα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών”, μόλις τρεις αναφέρονται ρητά στην εμπειρία της ιππασίας: «**Ποῖον ζῶον ἀγαπᾶτε περισσότερο;** Τόν ἵππον καί ὅταν ἀνέρχομαι ἐπί τῆς ῥάχης του. - Τόν ἵππον ὅταν κάμνω γκαλόπ. **Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Τῆς ἀναψυχῆς τᾶς ὥρας μοί ἀρέσει νά ἱππεύω». Ειδικότερα, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Οιδίπους Τύραννος” που δηλώνει πως διαμένει στον Πειραιά, και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις” που κατοικεί στο Κάιρο, δηλώνουν το άλογο ως αγαπημένο τους ζώο καθώς σε αυτό ιππεύουν (βλ. Πίνακα 4). Στην τρίτη αναφορά δεν δηλώνεται ο τόπος διαμονής, αλλά ούτε και το φύλο του συνδρομητή ή της συνδρομήτριας με το ψευδώνυμο “Πλοίαρχος Νέμος”. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τις δύο πρώτες σχετικές μαρτυρίες καταλαβαίνουμε πως ο αριθμός των φίλων του Λευκώματος που ιππεύουν είναι πολύ περιορισμένος σε σύγκριση με άλλα σπορ, καθώς η ιππασία αποτελεί μια περισσότερο ταξικά οριοθετημένη ενασχόληση σε σχέση και με τις υπόλοιπες, και συγχρόνως προνόμιο της νεανικής ηλικίας που διαμένει σε αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους και σε πόλεις του εξωτερικού όπου διαμένουν εύποροι ομογενείς.

Σύμφωνα με το ορισμό των σπορ του περιοδικού *Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησης της Ανατολής* που παραθέσαμε παραπάνω, η φωτογράφιση και η αλιεία παρόλο που συμπεριλαμβάνονται σε αυτά, ωστόσο αναγνωρίζονται περισσότερο ως ψυχαγωγικές ενασχολήσεις παρά ως “σπορ”, λέξη που παραπέμπει σε σωματική-αθλητική πρακτική. Σε ολόκληρο το φάσμα των απαντήσεων εντοπίστηκε μια προτίμηση για τη δραστηριότητα της αλιείας και μια για αυτή της φωτογράφισης. Ο συνδρομητής Γεώργιος Δ. Κωστής που κατοικεί στην επαρχιακή πόλη της Κύμης (βλ. Πίνακα 4) δηλώνει πως του αρέσει η δραστηριότητα της φωτογράφισης: «**Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά**

¹³³ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 353.

καταγίνεσθε; Μ' ἄρέσει νά καταγίνομε εἰς τήν φωτογραφίαν».¹³⁴ Η *Διάπλαση* με το να διοργανώνει “Διαγωνισμούς” φωτογραφίας προωθεί στο αναγνωστικό της κοινό την ενασχόληση με αυτήν. Ο Α. Χουρδάκης αναφέρει πως «[...] στον πρώτο διαγωνισμό φωτογραφίας συμμετείχαν δώδεκα νεαροί ερασιτέχνες, αν και όπως λέει και το περιοδικό “πολλοί περισσότεροι φίλοι καταγίνονταν εις την φωτογραφίαν”. Προσφιλή θέματα των παιδιών ήταν οι καθημερινές σκηνές του δρόμου, τα εξοχικά τοπία, τα διάφορα επαγγέλματα, τα μέσα μεταφοράς, εικόνες από τη θρησκευτική ζωή κλπ».¹³⁵ Αν και στις απαντήσεις η ενασχόληση με τη φωτογραφία εμφανίζεται μια φορά, φαίνεται πως μέρος, τουλάχιστον, του αναγνωστικού κοινού του περιοδικού έχει κάποια εξοικείωση με αυτήν. Η απόκτηση της σύγχρονης για την εποχή εκείνη εφεύρεσης προϋπέθετε την καταβολή ενός υψηλού χρηματικού ποσού. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος ψυχαγωγίας της παιδικής και νεανικής ηλικίας στις αρχές του 20ού αιώνα που προτείνεται και από το ίδιο το περιοδικό, επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά πως το αναγνωστικό κοινό της *Διαπλάσεως*, συμπεριλαμβανομένου και του Γεώργιου Δ. Κωστή, προέρχεται σε σημαντικό βαθμό από εύπορες οικογένειες.

Όσον αφορά στην ενασχόληση με την αλιεία, αξίζει να σημειώσουμε πως η μοναδική άμεση και κυριολεκτική απάντηση προέρχεται από τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Πλοῖον του Δουνάβεως”, ο οποίος δηλώνει ως τόπο διαμονής του τον Δούναβη (βλ. Πίνακα 4): «**Εἰς τί σᾶς ἄρέσει νά καταγίνεσθε; Εἰς τήν ἄλιείαν**». Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφέρουμε πως ένα μέρος των συνδρομητών και των συνδρομητριών που συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά”, ανάμεσα στους και ο συγκεκριμένος, κατοικούν σε ελληνικές κοινότητες γύρω από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, όπως για

¹³⁴ Στην Αμερική, στα 1888 πραγματοποιείται η εφεύρεση της φωτογραφικής μηχανής Kodak από τον George Eastman, η οποία αλλάζει τα μέχρι τότε δεδομένα της τέχνης της φωτογραφίας. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ανακάλυψη της φωτογραφικής μηχανής Kodak στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Αμερική, βλ. LeeAndra G. Stallen (2004), *A brief history of scrapbooking*, http://www.pagesoftheheart.net/artman/publish/article_727.shtml, (τελευταία πρόσβαση 1/2/12)

¹³⁵ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. πα'.

παράδειγμα στην Οδησό, στην Ανδριανούπολη, στην Σινώπη και στην Κωνσταντινούπολη.¹³⁶

Σύμφωνα και πάλι με τον ίδιο ορισμό για τα σπορ της εποχής εκείνης, η γυμναστική θεωρείται άθλημα, αλλά συγχρόνως είναι ενταγμένο και στη σχολική εκπαίδευση. Υπενθυμίζουμε ότι η διδασκαλία της γυμναστικής γενικεύεται ως υποχρεωτικό πρωτεύον μάθημα σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και για τα δυο φύλα το 1899, με τον σχετικό νόμο του Αθανάσιου Ευταξία.¹³⁷ Η συγκεκριμένη άμεση και κυριολεκτική απάντηση του Λευκαδίτη συνδρομητή Χαρίλαου Ρ. Κακούρη: «**Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν γυμναστικήν» δεν δίνει πολλά περιθώρια ώστε να κατανοήσουμε για το εάν ο φίλος των “Μικρῶν Μυστικῶν” εννοεί την προτίμηση του για το σχολικό μάθημα παραπέμποντας έτσι στις κυρίαρχες για την εποχή αντιλήψεις περί κοινωνικοποίησης ή είναι μέλος κάποιου γυμναστικού-αθλητικού σωματείου και εξασκείται και σε κάποιο σπορ. Από την πλευρά των κοριτσιῶν, βλέπουμε ότι σε κάποιες απαντήσεις προβάλλεται ο χορός αντί της γυμναστικής: «**Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Ἡ μουσική, ὁ χορός... - Ὁ χορός μόνον μ’ ἐνθουσιάζει καί τό θέατρον ἐν μέρει. Οἱ δύο συνδρομητρίαι που προτιμοῦν τή δραστηριότητα του χοροῦ προέρχονται ἀπό αστικά περιβάλλοντα. Εἰδικότερα, ἡ συνδρομητρία με τὸ ψευδώνυμο “Νοσταλγούσα Ἑλληνίς” κατοικεῖ μόνιμα στήν Οδησό και ἡ “Ἀεροναυτοπούλα” στήν Πάτρα (βλ. Πίνακα 4). Σύμφωνα με τήν Ε. Φουρναράκη, παλαιότερες παιδαγωγικές αντιλήψεις πρότειναν τὸ χορὸ «ὡς καταλληλότερο μέσο για τήν ἀνάδειξη τῆς φυσικῆς “χάριτος” του γυναικείου σώματος [...] εἴτε σε ἀντιδιαστολή προς τή γυμναστική εἴτε, συχνότερα, ἀπλῶς ὡς μια γυναικεία δεξιότητα, ἀνάμεσα σε ἄλλες, ἐντελῶς αὐτονομημένη ἀπὸ κάθε ἀντίληψη περί φυσικῆς ἀγωγῆς».¹³⁸ Μόνο τα κορίτσια των εὐπορων οικογενειῶν εἶχαν τή δυνατότητα να διδαχθῶν χορὸ εἴτε στα ἀνώτερα Παρθεναγωγεία ὅπου φοιτοῦσαν εἴτε σε

¹³⁶ Στο ἴδιο, σ. μς'-μζ'.

¹³⁷ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 62-69.

¹³⁸ Φουρναράκη, Ε. (1998), *ό.π.*, σ. 311.

χοροδιδασκαλεία ή κατ' οίκον από χοροδιδασκάλους, και αυτό λειτουργούσε περισσότερο ως απόδειξη της αστικής τους καταγωγής.¹³⁹

Στην εκπνοή του αιώνα, κάποιες από τις ώρες τηςσχόλης των παιδιών και των νέων που προέρχονται από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα είναι αφιερωμένες στις εκδρομές. Οι περιηγητικοί σύλλογοι που δημιουργούνται και αρχίζουν να αυξάνονται σημαντικά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα οργανώνουν εκδρομές με ψυχαγωγικό χαρακτήρα μέσω των οποίων επιδιώκεται η επαφή με τη φύση. Η σύσταση εκδρομικών συλλόγων και ομίλων, την περίοδο που εξετάζουμε, σχετίζεται άμεσα με την αλλαγή στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος της πόλης την ύπαιθρο, δηλαδή ως τόπο αναψυχής.¹⁴⁰ Μεγάλοι σύλλογοι, ιδρύουν στο εσωτερικό τους τμήματα εκδρομών για τα μέλη τους. Η σημαντικότερη παρουσία είναι αυτή του Ομίλου των Εκδρομέων (1899), ο οποίος ιδρύεται στην Αθήνα για να εκπληρώσει αυτούς τους σκοπούς και συσπειρώνει αρκετά μέλη μεταξύ αστικών οικογενειών μεταξύ αυτών και γυναίκες.¹⁴¹ Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες των “Μικρών Μυστικών”, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους επιλέγουν ως ένα τρόπο διασκέδασης τις εκδρομές: **«Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;»** Τό ταξιδεύειν ἐν καιρῷ θέρους. - Αἱ ἐκδρομαί. - Αἱ ἐκδρομαί. - Τό ταξιδεύειν. - Αἱ ἐκδρομαί. (ὑπό Χιακὴν πανσέληνον) - Νά ταξιδεύω ἐν ὥρᾳ τρικυμίας. - Τὴν Μόνωσιν καί τὰ ταξείδια! - **Ποία δέ ἡ δυστυχεστέρα; (στιγμὴ τοῦ βίου σας)** Ὅταν ἐματαιώθῃ ἐκδρομὴ ἔνεκα βροχῆς».

Στο σύνολο των σαράντα απαντήσεων που αφορούν τις ψυχαγωγικές αθλητικές δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητών και των συνδρομητριών, οι οκτώ αναφέρονται άμεσα και κυριολεκτικά σε αυτόν τον νεωτερικό τρόπο ψυχαγωγίας. Εδώ, θα πρέπει να αναφέρουμε πως διαθέτουμε πληροφορίες σχετικά με τον τόπο διαμονής και των οκτώ παιδιών και νέων που προτιμούν στον νεωτερικό αυτό τρόπο διασκέδασης (βλ. Πίνακα 4).

¹³⁹ Φουρναράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 46.

¹⁴⁰ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 362-365.

¹⁴¹ Για τη σύσταση του Ομίλου των Εκδρομέων στα 1899 στα πλαίσια ανάπτυξης του περιηγητισμού και της φυσιολατρίας, βλ. *στο ίδιο.*, σ. 362-367.

Χαρακτηριστικά, οι τρεις από τους οκτώ κατοικούν στον Πειραιά και την Αθήνα και συγκεκριμένα, ο “Ξανθός Βοσκός”, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Οιδίπους Τύραννος” και ο “Λαμπρός Κιθαρωδός”. Ακόμη τρεις φίλοι και φίλες των “Μικρών Μυστικών” όπως ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα”, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου ως “Μόνωσις” και η Σοφία Α. Τσοπανέλη δηλώνουν πως ζουν στην περιφέρεια και συγκεκριμένα στην Αμβρακία δηλαδή τη σημερινή Άρτα¹⁴², στο Αίγιο και στον Βόλο (πιθανότατα στο Πήλιο) αντίστοιχα. Στις περιοχές που προαναφέραμε υπήρχαν αθλητικά σωματεία που θα μπορούσαν να οργανώνουν ψυχαγωγικές εκδρομές.¹⁴³ Παρόλα αυτά, επειδή οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες του Λευκώματος ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, δεν σημαίνει απαραίτητα πως πήγαιναν εκδρομές που διοργάνωναν τα σωματεία. Αντίθετα μάλιστα, η οικονομική τους εμβέλεια τους επέτρεπε να διοργανώνουν εκδρομές ιδιωτικού χαρακτήρα, διατηρώντας έτσι τις κοινωνικές τους αποστάσεις και από τα υπόλοιπα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Τέλος, ακόμη δύο φίλοι των “Μικρών Μυστικών” κατοικούν στο εξωτερικό και συγκεκριμένα ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοίον του Δουνάβεως” ο οποίος δηλώνει ως τόπο διαμονής του τον Δούναβη και συνεπώς κατοικεί σε κάποια παραδουνάβια χώρα και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο

¹⁴² Για την αρχαία Αμβρακία ο Π. Αραβαντινός αναφέρει: «Τον Πύρρον διεδέχθη ο αδερφός του Πτολεμαίος, αλλ' εντός ολίγου οι Ηπειρώται επιθυμήσαντες το δημοκρατικόν πολίτευμα, επανέστησαν και τον εφόνευσαν εντός της πόλεως Αμβρακίας, ήτις ην η τότε μητρόπολις της Ηπείρου». Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. στο Αραβαντινός, Π. (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Α', Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, σ. 21. Πιθανολογείται μάλιστα πως πρόκειται για τη σημερινή Άρτα. Ο χρονογράφος της Ηπείρου, Σεραφείμ Ξενόπουλος του Βυζαντίου υποστηρίζει πως αν και νωρίτερα από το 1081 μ.Χ. υπήρχε η ονομασία Άρτα, ωστόσο τότε ήταν που η Άννα Κομνηνή έδωσε αυτή την ονομασία: «δια την αφθονία των σιτηρών και λοιπόν αυτής προϊόντων δι'ων προεμηθεύοντο ή ηρτίζοντο και διάφοροι πόλεις και κόμαις της Ακαρνανίας και Ηπείρου, ως άχρι του νυν αρτίζονται», βλ. στο Ξενόπουλος, Σ. (1884), *Δοκίμιον Ιστορικής Τινός Περιλήψεως, της ποτέ Αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτους νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον “Κάλλους”, σ. 20.

¹⁴³ Σχετικά με την ίδρυση αθλητικών σωματείων στο ελληνικό κράτος την περίοδο 1869-1899, βλ. στο ίδιο, σ. 172-175.

“Μαγική Εικόν”, που και αυτή κατοικεί σε χώρα του εξωτερικού (πιθανότατα τη Σμύρνη) (βλ. Πίνακα 4).¹⁴⁴

Πίνακας 5: Ενασχολήσεις με ψυχαγωγικά σπορ και άλλες πρακτικές σωματικής άσκησης των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" σε συνάρτηση με το φύλο τους

Αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Ποδηλασία	7	2	-	9
Κωπηλασία/Δεμβοδορομία και Ιστιοδρομία	4	3	1	8
Βαρκάδες	1	3	3	7
Ιππασία	1	1	1	3
Φωτογραφία	1	-	-	1
Αλιεία	1	-	-	1
Γυμναστική	1	-	-	1
Χορός	-	2	-	2
Περιηγήσεις: Ταξίδια/εκδρομές	5	3	-	8
Σύνολο	21 απαντήσεις	14 απαντήσεις	5 απαντήσεις	40 απαντήσεις

Ανιχνεύοντας τις βιωμένες εμπειρίες ως προς την κοινωνικά κατασκευασμένη έμφυλη διάσταση, αξίζει να σημειωθεί πως εντοπίσαμε αναφορές σε βιώματα αθλητικών δραστηριοτήτων που προέρχονται από κορίτσια, αναφορές οι οποίες αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για το κοινωνικό τους προφίλ. Ειδικότερα, στα 1900 θα ανέμενε κανείς ότι κυρίως σε μεγαλοαστικό και μάλιστα κοσμοπολίτικο κοινωνικό περιβάλλον θα μπορούσε να είναι θετικά σημασιοδοτημένη η αθλητική ενασχόληση των κοριτσιών, τουλάχιστον σε καθεαυτό νεωτερικά (π.χ. το ποδήλατο) ή σε θεωρούμενα ‘αριστοκρατικά’ σπορ (π.χ. η ιππασία), και συγχρόνως να έχουν πρόσβαση σε αθλητικά σωματεία τα οποία εκείνη την περίοδο θεωρούνται χώροι έκφρασης

¹⁴⁴ Η “Μαγική Εικόν” στο ερώτημα: «Έάν δέν ήσθε ό,τι έγεννήθητε, τί ήθέλατε νά είσθε;» απαντάει Έλευθέρα Έλληνίς.

αποκλειστικά της ανδρικής κοινωνικότητας. Οι περιπτώσεις, όμως, των συνδρομητριών του Λευκώματος που αναφέρονται σε “σπορτίφ” πρακτικές δεν είναι πάντα σαφές αν συνδέονται με τέτοια περιβάλλοντα.

Πιο συγκεκριμένα, στο σύνολο των εννέα απαντήσεων που δηλώνουν την προτίμησή τους στην ποδηλασία, μόνο δύο απαντήσεις προέρχονται από κορίτσια· οι υπόλοιπες επτά ανήκουν σε αγόρια (βλ. Πίνακα 5). Πρόκειται για τη συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις”, η οποία κατοικεί στο Κάιρο, και ενδεχομένως επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση, και τη συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Χλόη της Θαλάσσης”, η οποία, όμως, ζει μόνιμα σε μια επαρχιακή ελληνική πόλη, το Αίγιο. Η πρώτη απαντά στο ερώτημα «**Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;**»: «Ὁ περίπατος διὰ τοῦ ποδηλάτου». Σύμφωνα με αυτή την απάντηση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η φίλη των “Μικρῶν Μυστικῶν” χρησιμοποιεί το ποδήλατο αποκλειστικά για περιπάτους και όχι ως συστηματική αθλητική πρακτική. Η απάντηση της άλλης συνδρομήτριας, εκείνης με το ψευδώνυμο “Χλόη της Θαλάσσης” από το Αίγιο, αφορά στο ερώτημα: «**Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν ποδηλασίαν ἄλλ’ ὄχι καί βροντιές». Η απάντηση αυτή δηλώνει ενδεχομένως μια πιο άμεσα αθλητική χρήση της ποδηλασίας, και μας οδηγεί στη σκέψη πως την περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”, οι οικογένειες που ανήκουν στην ελίτ της περιφέρειας ίσως να αρχίζουν να υιοθετούν σταδιακά και να κοινωνικοποιούν τα μικρά και νεαρά κορίτσια σύμφωνα με νέα εναλλακτικά πρότυπα της γυναικείας συμπεριφοράς που έχει ήδη ενσωματώσει στην κουλτούρα της αναψυχής ορισμένες τουλάχιστον μορφές αθλητικής δραστηριότητας ως κατάλληλες για την γυναικεία “φύση”. Χαρακτηριστικά, η συστηματική ενασχόληση με την πρακτική της αντισφαίρισης για τα κορίτσια ήταν αποδεκτή κοινωνικά. Ειδικότερα, η Χ. Κουλούρη επισημαίνει την σημαντική γυναικεία εκπροσώπηση στο Lawn Tennis Club των Αθηνών.¹⁴⁵ Παρόλα αυτά, η αυξημένη σε σχέση με τα κορίτσια συμμετοχή των αγοριών στο συγκεκριμένο άθλημα μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η ποδηλασία στις αρχές του 20ού αιώνα θεωρείται καταλληλότερη δραστηριότητα για τα νεαρά αγόρια της αστικής τάξης, παρά για τα κορίτσια.

¹⁴⁵ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 327 - 331.

Ως προς το φύλο των οκτώ συνδρομητών και συνδρομητριών που αναφέρονται στα ναυτικά αθλήματα της κωπηλασίας/λεμβοδρομίας και της ιστιοδρομίας, γνωρίζουμε το φύλο των επτά (βλ. Πίνακα 5). Έτσι, συμπεραίνουμε πως σε αντίθεση με το άθλημα της ποδηλασίας, στα ναυτικά σπορ τα κορίτσια συμμετέχουν σχεδόν στον ίδιο βαθμό με τα αγόρια. Αποτυπώνοντας αυτή τη διαφορά σε αριθμούς τα αγόρια μετρούν τέσσερα στον αριθμό και τα κορίτσια τρία. Η διαφορά τους δεν είναι μεγάλη, ωστόσο το γεγονός αυτό δείχνει πως παρόλο που η πρόσβαση των κοριτσιών σε αθλητικά σωματεία θεωρείται εξαιρετικά δύσκολη την περίοδο που εξετάζουμε, τελικά αυτό φαίνεται να μην ισχύει στη περίπτωση των ναυτικών αθλημάτων για τις συνδρομήτριες που κατοικούν τόσο σε αστικά όσο και σε μη αστικά κέντρα.¹⁴⁶ Την ίδια στιγμή, οι θαλάσσιοι περίπατοι με λέμβο αποτελούν μια ιδιαίτερος προσφιλή ψυχαγωγική περισσότερο δραστηριότητα για τις φίλες του Λευκώματος μας παρά για τους φίλους (βλ. Πίνακα 5). Από τα επτά παιδιά και νέους/νέες για τους τέσσερις είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το φύλο τους. Ειδικότερα, οι συνδρομήτριες Αφροδίτη, Α. Ηλιοπούλου, Μαρία Κ. Πολέμη και Αντιγόνη Κ.Β., δηλώνουν πως κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” του επιθυμούν να χρησιμοποιούν τη λέμβο για θαλάσσιους περιπάτους. Παράλληλα, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Δαφνοστεφής Ναύαρχος” εκδηλώνει την ίδια επιθυμία.

Η επιλογή της ιππασίας ως αγαπημένης αθλητικής δραστηριότητας από την φίλη του λευκώματος με το ψευδώνυμο “Μέμφις” και του συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Οιδίπους Τύραννος” είναι οι μοναδικές σε ολόκληρο το εύρος των απαντήσεων για τις οποίες είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το φύλο των συνδρομητών που απαντούν. Εδώ, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως η συγκεκριμένη συνδρομήτρια των “Μικρών Μυστικών” έχει αναφερθεί και για την προτίμηση της στο άθλημα της ποδηλασίας. Το γεγονός ότι η φίλη των “Μικρών Μυστικών” κατοικεί σε μια κοινότητα του εξωτερικού και συγκεκριμένα στο Κάιρο συνιστά ενδεχομένως παράγοντα που παίζει ρόλο στη δραστηριοποίηση της σε κάποια σπορ (βλ. Πίνακα 5).

¹⁴⁶ Πιο συγκεκριμένα, τα κορίτσια που δραστηριοποιούνται στα ναυτικά σπορ είναι τα εξής: το “Άνθος του Μαΐου”, η “Πρώτος Απηγοητευτείσα” και η Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου.

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφερθούμε πως οι δραστηριότητες της φωτογράφισης και της αλιείας δεν φαίνεται να επιλέγονται συστηματικά από τους συμμετέχοντες στο Λεύκωμα αυτό των “Μικρών Μυστικών”. Ειδικότερα, ο Γεώργιος Δ. Κωστής και ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοίον του Δουνάβεως” δηλώνουν το ενδιαφέρον τους για τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες της φωτογραφίας και της αλιείας αντίστοιχα. Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε αυτές τις απαντήσεις σε συνάρτηση με το φύλο καθώς συγκεντρώνουν την προτίμηση μόνο από έναν συνδρομητή η κάθε δραστηριότητα.

Αναφορικά με τις δύο απαντήσεις των συνδρομητριών “Νοσταλγούσα Ελληνίς” και “Αεροναυτοπούλα”, αξίζει να σημειώσουμε πως είναι οι μοναδικές στο σύνολο των σαράντα απαντήσεων που αναφέρονται στην ενασχόληση με τον χορό. Έτσι, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως την περίοδο που συμπληρώνονται τα συγκεκριμένα τετράδια οι γονείς που θεωρούνται υπεύθυνοι για την κοινωνικοποίηση των παιδιών τους, ανατρέφουν τα μικρά και τα νεαρά κορίτσια σύμφωνα με τα νέα εναλλακτικά πρότυπα της γυναικείας συμπεριφοράς, όπως έχει ήδη προαναφερθεί. Μέσα από αυτό το γεγονός εξηγείται και το αυξημένο ενδιαφέρον για τα σπορ της ποδηλασίας, των ναυτικών σπορ, της ιππασίας, κλπ. συγκριτικά με τη δραστηριότητα του χορού.

Ακολουθώντας το ρεύμα του εκδρομισμού και της επαφής με το φυσικό περιβάλλον, οι συνδρομητές φαίνεται πως προτιμούν ή έχουν τη δυνατότητα να ταξιδεύουν περισσότερο από ότι οι συνδρομητρίες του Λευκόματος. Στο σύνολο των οκτώ απαντήσεων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το φύλο και των οκτώ παιδιών και νέων (βλ. Πίνακα 5). Ειδικότερα, πέντε αγόρια και τρία κορίτσια εκφράζουν άμεσα το ενδιαφέρον τους προς τις εκδρομές και τα ταξίδια. Αξίζει να επισημάνουμε πως την περίοδο εκείνη στους εκδρομικούς συλλόγους υπάρχει γυναικεία συμμετοχή.¹⁴⁷ Παρόλα αυτά, δεν είναι σαφές μέσα από τον λόγο των νεαρών συνδρομητών/τριών για το εάν συμμετέχουν σε τέτοιου είδους ομαδικές αποδράσεις με εκδρομικούς συλλόγους ή απλώς αναφέρονται σε οικογενειακές-ιδιωτικές εκδρομές που είχαν τη δυνατότητα να

¹⁴⁷ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 363.

προσφέρουν στα παιδιά τους μόνο γονείς των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, όπως έχουμε ήδη αναφέρει.

Καταληκτικά, μέσα από τον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος εκφράζονται οι νεωτερικές και εκσυγχρονιστικές αξίες της εποχής που ενστερνίζεται η “υπό διαμόρφωση” αστική τάξη και βάσει αυτών κοινωνικοποιεί τα νεότερα μέλη της. Ειδικότερα, τα παιδιά και οι νέοι/νέες εκδηλώνουν μια ιδιαιτερότητα της ηλικίας τους καθώς προβάλλουν εμπειρίες αυτής της ηλικίας, όπως οι σπορτίφ δραστηριότητες, οι οποίες θεωρείται ότι προσιδιάζουν γενικά στην παιδική ηλικία και κυρίως στη νεότητα, ενώ την ίδια στιγμή λειτουργούν ως πρακτικές που διαχωρίζονται κοινωνικά από εκείνες του ενήλικου κόσμου. Επιπλέον, λειτουργούν ως δείκτης του ισχυρού κοινωνικού τους status καθώς η πρόσβαση τόσο στα αθλητικά σωματεία όσο και στους ειδικά διαμορφωμένους χώρους άθλησης είναι μια υπόθεση των ανώτερων στρωμάτων, στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους ή σε ελληνικές κοινότητες αστικών κέντρων του εξωτερικού. Εξάλλου, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι σε αυτά τα περιβάλλοντα, στις αρχές του 20ού αιώνα, ενδεχομένως αρχίζει να αξιοδοτούνται θετικά κάποιες μορφές αθλητικής ενασχόλησης των κοριτσιών, οι οποίες καταγράφονται στις απαντήσεις του Λευκώματος.¹⁴⁸ Παρόλα αυτά, βάσει απαντήσεων που εξετάσαμε, τα κορίτσια που κατοικούν κυρίως σε περιφερειακές περιοχές του ελληνικού κράτους φαίνεται πως διαθέτουν “ελεύθερο χρόνο” και συμμετέχουν σε αθλητικές δραστηριότητες. Το γεγονός αυτό μαρτυρά ενδεχομένως πως πρόκειται για μέλη οικογενειών οι οποίες ανήκουν σε τοπικές ελίτ της περιφέρειας.

ii. Καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”

Μια ενασχόληση του “ελεύθερου χρόνου” η οποία προσφέρει γνώση και συγχρόνως διασκέδαση στα διαπλασόπουλα είναι η μουσική, ακριβέστερα η δυτική μουσική, εφόσον μιλάμε αποκλειστικά για μεσαία (ή ανώτερα) αστικά στρώματα. Η ιδιαίτερη συμβολή της στην ανατροφή της παιδικής και νεανικής

¹⁴⁸ Κουλούρη, Χ. (1998), *ό.π.*, σ. 282-284.

ηλικίας αξιοδοτείται θετικά από την “υπό διαμόρφωση” αστική τάξη στα πλαίσια μύησης στα κυρίαρχα αισθητικά και παιδαγωγικά πρότυπα του ευρωπαϊκού αστικού χώρου. Το συνδρομητικό κοινό των “Μικρών Μυστικών” φαίνεται να διαθέτει αρκετό χρόνο για τη μουσική είτε παρακολουθώντας μουσικές εκδηλώσεις, ιδιωτικές ή δημόσιες, είτε μέσω της εκμάθησης μουσικών οργάνων όπως το κλειδοκύμβαλο (πιάνο), το βιολί, το μαντολίνο και η κιθάρα. Οι γονείς των παιδιών και των νέων οι οποίοι προέρχονταν από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα είχαν την οικονομική ευχέρεια και πλήρως αδρά δασκάλους μουσικής, ώστε τα παιδιά τους να μάθουν να παίζουν κάποιο από τα παραπάνω μουσικά όργανα, γεγονός που λειτουργούσε και ως ένδειξη της, λιγότερο ή περισσότερο, υψηλής τους θέσης στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Την ίδια στιγμή, η *Διάπλασις των Παίδων* φιλοξενεί στις σελίδες της άρθρα που αφορούν ευρωπαίους μουσουργούς προκειμένου το αναγνωστικό της κοινό να αποκτήσει μουσική παιδεία.¹⁴⁹

Πίνακας 6: Πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες του "ελεύθερου χρόνου" των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" σε συνάρτηση με τον τόπο διαμονής τους

Πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο
Μουσική	5	6	9	2	22
Ζωγραφική	2	3	3	1	9
Θέατρο	1	-	1	-	2
Καλές Τέχνες	1	1	-	-	2
Γραφή	1	2	2	1	6
Ανάγνωση	3	3	3	1	10

¹⁴⁹ Βλ. στο άρθρο «Βόλφγκαγγ Άμεδαϊός Μότσαρτ», όπως το ονομάζει, σε ελεύθερη μετάφραση του Αμ. Ειμαρμένου από τα γερμανικά: *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 7, αρ. 7, 12 Φεβρουαρίου 1900, σ. 55 - 56, παρατίθεται στο: Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. οξ' και ρνβ'.

Σύνολο	13	15	18	5	51
--------	----	----	----	---	----

Από τα τριάντα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” τρία είναι εκείνα τα οποία προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των κοινωνικών υποκειμένων, όπως έχουμε ήδη αναφέρει: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; - Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; - Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;»**. Ο συνολικός αριθμός των απαντήσεων στα τρία αυτά ερωτήματα ανέρχεται, όπως επίσης έχει αναφερθεί, στις εκατόν ενενήντα δύο. Εξ αυτών, οι είκοσι τέσσερις είναι άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις, μέσα από τις οποίες οι φίλοι και οι φίλες του Λευκώματος αποτυπώνουν ποικιλοτρόπως το ισχυρό τους ενδιαφέρον για τη μουσική. Επιπλέον, εντοπίσαμε διάσπαρτα ακόμη ἑξὶ απαντήσεις που δηλώνουν τις περισσότερες φορές ἔμμεσα παρά άμεσα την προτίμηση ορισμένων παιδιών και νέων για τη μουσική, και οι οποίες προέκυψαν από άλλα ερωτήματα συμπεριλαμβανομένου και του **ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ: «Ποία ὑπήρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας; - Ποία εἶναι ἡ κυριώτερα σας ἐλπίς; - Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;»**. Οι παραπάνω απαντήσεις δεν δηλώνουν όλες την άμεση ενασχόληση του συνδρομητικού κοινού των “Μικρών Μυστικών” με τη μουσική, δηλαδή τη γνώση κάποιου μουσικού οργάνου ή ακόμη και τη συνήθεια παρακολούθησης μουσικών εκδηλώσεων είτε ιδιωτικών είτε δημόσιων, όπως έχουμε επισημάνει νωρίτερα. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από απάντηση της συνδρομητριάς με το ψευδώνυμο “Μισοσβυμένο Αστέρι” γίνεται εμφανής η προσδοκία της για εκμάθηση πιάνου. Παράλληλα, τόσο σε ερώτημα που διερευνά τις σχέσεις του συνδρομητικού κοινού με άλλα ἔθνη, όσο και στο **“ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ”** αποτυπώνονται στερεοτυπικές ρομαντικές αναφορές για τη μουσική οι οποίες δεν φαίνεται να προέρχονται από άμεση και συστηματική εμπειρία μουσικής ενασχόλησης ή ακρόασης. Κοινός τόπος, λοιπόν, στις απαντήσεις των παιδιών και των νέων αποτελεί η επιλογή τους να αναφερθούν στη μουσική. Ο συνολικός αριθμός των απαντήσεων που δηλώνει ενασχόληση ή ενδιαφέρον για τη μουσική ανέρχεται στις τριάντα.

Από τις τριάντα αυτές απαντήσεις εξαιρέσαμε τις οκτώ, καθώς προέρχονται από τους ίδιους συνδρομητές και τις ίδιες συνδρομητρίες οι οποίοι

απαντούν κατά τον ίδιο τρόπο. Έτσι, στην ανάλυση των δεδομένων μας συμπεριλάβαμε τις είκοσι δύο απαντήσεις από τις τριάντα και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν μουσικήν καί μελέτην - Εἰς τήν Μουσικήν. - Εἰς τήν ἐκμάθησιν τοῦ μανδολίνου μου. - Εἰς τήν μουσικήν. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν, μουσικήν καί εἰς τό λίγ'ἀπ'όλα. - Εἰς τήν μουσικήν. - Εἰς τό τερτάχορδον νά πῆς, - Εἰς τήν μουσικήν καί ποδηλασίαν. - Εἰς τήν μουσικήν καί ζωγραφικήν. - Εἰς τήν μουσικήν. - Εἰς τήν μουσικήν. - Εἰς τήν μελέτην, μουσικήν καί τήν ζωγραφικήν. - Ἄ! Εἰς τήν θεῖαν Μουσικήν, τήν γλῶσσαν τῶν Ἀγγέλων - Εἰς τό νά παίζω κλειδοκτύμβαλλον. - Εἰς τό ζωγραφίζειν καί κιθαρωδεῖν! - Εἰς τήν μουσικήν. **Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Ἡ μουσική, ὁ χορός... - Νά ἀκούω Μουσικήν. **Ποία ὑπῆρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας;** Ὅταν ἤρχισα βιολίον (πλήθος πολύ ἐμφαίνω. Τό σύνολον δέ βασιλεῦη τό ὄνομα του θέλω). **Ποία εἶναι ἡ κυριώτερα σας ἐλπίς;** Τό νά ἀποκτήσω γνώσιν κλυδοκτυμβάλου καί γαλλικῶν. **Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** ὅταν κάθημαι μόνη μου καί παίζω τό βιολί. - Ὅταν καταγίνωμαι εἰς τήν μουσική καί ἀνάγνωσιν. - Ὅταν παίζω πιάνο. - Ὅταν παίζω βιολί. - Τό νά ἄδω ὑπό τήν σκιάν τῶν δένδρων τοῦ κήπου μου. - Ὅταν παίζω βιολίον. **Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;** Τήν Ἰταλίαν ὡς πατρίδα τῆς Μουσικῆς. **ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ** Ἡ μουσική ἐξευγενίζει τήν ψυχήν καί κατευνάζει τά πάθη.- **ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ** Ἡ μουσική εἶν' ἡ κοινή καί παγκόσμιος γλῶσσα τῶν τρυφερῶν ψυχῶν. - **ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ** Ἡ μουσική ὑψώνει τήν καρδίαν εἰς τόν οὐρανόν καί κατευνάζει τά πάθη».

Στο σύνολο των είκοσι δύο απαντήσεων των φίλων των “Μικρῶν Μυστικῶν” για τους είκοσι διαθέτουμε στοιχεία για το τόπο διαμονῆς τους. Αναλυτικότερα, η ενασχόληση με τη μουσική είναι προτιμητέα από πέντε συνδρομητές και συνδρομητρίες που κατοικούν στα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά.¹⁵⁰ Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα μας δείχνουν

¹⁵⁰ Ειδικότερα, η Αντιγόνη Κ.Β. και ο “Οιδίπους Τύραννος” από τον Πειραιά όπως επίσης ο “Λαμπρός Κιθαρωδός”, ο “Άγγελος της Αγάπης” και το “Μισοσβυμένο Αστέρι” από την Αθήνα δηλώνουν τη μουσική ως αγαπημένη τους καλλιτεχνική δραστηριότητα. Την ίδια στιγμή, ο Ορέστης Καφόπουλος από την Κυπαρισσία, ο/η “Μη-μου-άπτου” από την Κέρκυρα, η “Μαρίδα του Ευρύπου” από τη Χαλκίδα, το “Άγνό Μενεξεδάκι” από τη Λάρισα και η “Χλόη της

πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες από επαρχιακές περιοχές του ελληνικού κράτους που επιλέγουν τη μουσική ως αγαπημένη ενασχόληση είναι μόλις κατά έναν συνδρομητή περισσότεροι σε σύγκριση με εκείνους και εκείνες των μεγαλύτερων αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους (βλ. Πίνακα 6). Με άλλα λόγια, ο τόπος διαμονής δεν φαίνεται να είναι σημαντικός παράγοντας ως προς τη διαμόρφωση της προτίμησης στη μουσική, δηλαδή δεν συνιστά σημαντικό διαφοροποιητικό στοιχείο. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που προέρχονται από την περιφέρεια ανήκουν σε οικογένειες τοπικών ελίτ και οι οποίες ενδεχομένως να είναι και μορφωμένες. Πάντως, τόσο για τα παιδιά των αστικών κέντρων όσο και των μικρότερων πόλεων, η υιοθέτηση αυτής της πολιτισμικής πρακτικής λειτουργεί συγχρόνως ως σύμβολο της οικονομικής δύναμης των οικογενειών τους (του πατέρα), η οποία μπορεί να είναι υπαρκτή ή να επιδιώκεται.

Παράλληλα, στις απαντήσεις αυτές που εκφράζουν την προτίμηση στη μουσική, ο αριθμός των παιδιών και των νέων του Λευκώματος, οι οποίοι/ες δηλώνουν ως τόπο κατοικίας τους έξω-ελλαδικές κοινότητες είναι μεγαλύτερος συγκριτικά με αυτόν των συνδρομητών/-τριών που κατοικούν σε μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας (βλ. Πίνακα 6). Πιο συγκεκριμένα, σε έξω-ελλαδικές κοινότητες κατοικούν εννέα συνδρομητές και συνδρομήτριες (έναντι πέντε από Αθήνα και Πειραιά) που επιλέγουν στον “ελεύθερο χρόνο” τους να ψυχαγωγούνται μέσω της μουσικής.¹⁵¹ Οι εστίες του έξω-ελληνισμού στις οποίες διαμένουν οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” είναι οι εξής: Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Κάιρο, Σμύρνη, Οδησός, Κυδωνίες της Μ. Ασίας και το Ηράκλειο της Κρήτης. Την περίοδο που εξετάζουμε, οι περισσότερες από τις παραπάνω πόλεις αποτελούν ισχυρά πνευματικά και οικονομικά κέντρα. Μέσα σε αυτά τα αστικά (ενδεχομένως και μεγαλοαστικά)

Θαλάσσης” μαζί με τη Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από το Αίγιο προτιμούν να ασχολούνται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους με τη μουσική.

¹⁵¹ Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που διαμένουν σε περιοχές του έξω-ελληνισμού και δηλώνουν την προτίμησή του στη μουσική είναι ο Απόστολος Α. Αποστολίδης, ο Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης, ο Χριστόφορος Μιχαηλίδης, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις”, ο “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς”, η “Σιωπηλή νύξ”, ο “Μικρός Βιολιστής” και η “Μελαγχολική Σεληνολάτρης”.

περιβάλλοντα της διασποράς όπου ανθίζει ο κοσμοπολιτισμός φαίνεται πως ανατρέφονται οι φίλοι και οι φίλες του συγκεκριμένου Λευκώματος των “Μικρών Μυστικών”. Η προτίμηση των υποκειμένων προς τη (δυτική) μουσική ως ενός πιο εκλεπτυσμένου τρόπου ψυχαγωγίας δηλώνει την εσωτερίκευση αξιών και κοινωνικά αποδεκτών προτύπων συμπεριφοράς, τις οποίες έχει διαμορφώσει ήδη ο ενήλικος αστός ως ιδεατές για την ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και των νέων, στους κόλπους αυτής της κοινωνικής τάξης.

Πίνακας 7: Πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες του "ελεύθερου χρόνου" των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" σε συνάρτηση με το φύλο τους

Πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Μουσική	8	12	2	22
Ζωγραφική	5	3	1	8
Θέατρο	-	2	-	2
Καλές Τέχνες	1	1	-	2
Γραφή	1	5	-	6
Ανάγνωση	2	6	2	10

Όσον αφορά το φύλο των συνδρομητών και των συνδρομητριών που συμπληρώνουν τα τετράδια, αξίζει να σημειώσουμε πως από τους είκοσι δύο για τους είκοσι διαθέτουμε ακριβείς πληροφορίες (βλ. Πίνακα 7). Αναλυτικότερα, τα κορίτσια που ασχολούνται με τη δραστηριότητα της μουσικής κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” είναι δώδεκα.¹⁵² Κατά

¹⁵² Οι συνδρομητρίες που κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” επιλέγουν την ενασχόληση με τη μουσική είναι οι εξής: το “Άνθος του Μαΐου”, η Αντιγόνη Κ.Β., η “Νοσταλγούσα

συνέπεια, οι υπόλοιποι οκτώ φίλοι των “Μικρών Μυστικών” είναι αγόρια.¹⁵³ Η καλλιτεχνική αυτή δραστηριότητα αν και αξιολογείται θετικά από την κοινωνία του ενήλικου αστικού κόσμου τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, ωστόσο διαθέτει διαφορετικό κοινωνικό σκοπό για τα δύο φύλα. Ειδικότερα, η ενασχόληση με τη μουσική, όπως και με άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες οι οποίες δεν διαθέτουν κάποια άμεση χρησιμότητα, συμπεριλαμβάνονται στην ανατροφή των κοριτσιών των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων ως δεξιότητες που οι γυναίκες έπρεπε να αποκτήσουν στα πλαίσια υιοθέτησης μιας ευρωπαϊκά προσανατολισμένης γυναικείας ανατροφής και οι οποίες συμβολίζουν υψηλό κοινωνικό status, υπαρκτό ή επιδιωκόμενο, για τις οικογένειές τους.¹⁵⁴ Από την άλλη πλευρά, για τα μικρά και νεαρά αγόρια της αστικής τάξης, η ενασχόληση με τη μουσική κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους φαίνεται πως αποσκοπούσε κυρίως στην διερεύνηση των πνευματικών και καλλιτεχνικών τους οριζόντων που θα έπρεπε να διαθέτουν ως μελλοντικοί διαχειριστές της δημόσιας σφαίρας.

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την ύπαρξη του εικοστού τέταρτου ερωτήματος των “Μικρών Μυστικών” μέσα από το οποίο γίνεται εμφανές ότι το περιοδικό θεωρεί δεδομένη την ενασχόληση του συνδρομητικού κοινού του με τη μουσική: «**Ποῖον μουσικόν; (προτιμᾶτε;)**» Οι απαντήσεις που προκύπτουν αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες για τις δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου”, αλλά και, ειδικότερα, της μουσικής παιδείας όσων συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά”. Παράλληλα, όπως θα επιχειρήσουμε να κάνουμε στην ανάλυση που ακολουθεί, μπορούμε να τις

Ελληνίς”, η “Μελαγχολική Σεληνολάτρις”, η συνδρομητριά με το ψευδώνυμο “Μέμφις”, η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, το “Αργυρογ(λ;)ούλουδο”, το “Αγνό Μενεξεδάκι”, η “Σιωπηλή νύξ”, η “Χλόη της Θαλάσσης”, και η “Μαρίδα του Ευρύπου”.

¹⁵³ Τα ονόματα και τα ψευδώνυμα των συνδρομητών που ασχολούνται με τη δραστηριότητα της μουσικής παραθέτουμε εδώ: Ορέστης Π. Καφόπουλος, Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης, “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, “Μικρός Βιολιστής”, “Άγγελος της Αγάπης”, “Λαμπρός Κιθαρωδός”, “Οιδίπους Τύραννος” και Απόστολος Α. Αποστολίδης.

¹⁵⁴ Καραστεργίου-Ζιώγου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 193.

θεωρήσουμε και ως δείκτη έξιων που συνδέονται με το κοινωνικό προφίλ. Μέσα από το συγκεκριμένο ερώτημα τα υποκείμενα δηλώνουν την προτίμησή τους σε πρόσωπα μουσικών. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως οι συνδρομητές Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης και “Νοσταλγός Έλληνας” όπως επίσης και η συνδρομητήρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου έχουν απαντήσει κατά τον ίδιο τρόπο δύο φορές, συνεπώς από τις εξήντα τέσσερις απαντήσεις που διαθέτουμε συνολικά για το συγκεκριμένο ερώτημα αφαιρέσαμε τις τρεις ο συνολικός αριθμός, λοιπόν, των απαντήσεων ανέρχεται στις εξήντα μια. Ειδικότερα, τριάντα τρεις απαντήσεις αναφέρονται σε πρόσωπα (είτε τα κατονομάζουν είτε τα ορίζουν έμμεσα) - εκ των οποίων δέκα οκτώ προσδιορίζουν ονόματα διαπρεπών δυτικών μουσικών και τέσσερις άλλα πρόσωπα όπως μουσικών που προέρχονται από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον του συνδρομητικού κοινού. Επιπλέον, διαθέτουμε επτά επιλογές για μουσικούς από τη σύγχρονη για την εποχή καλλιτεχνική παραγωγή όπως επίσης και τέσσερις για πρόσωπα υπαρκτά και μη που προέρχονται από τον κόσμο της αρχαιότητας.

Πίνακας 8: Κατηγοριοποίηση των απαντήσεων του Λευκόματος των “Μικρών Μυστικών” στο ερώτημα: «Ποιον μουσικόν προτιμάτε;», βάσει του τόπου διαμονής και του φύλου των συνδρομητών

Ποιον μουσικόν προτιμάτε;	Τόπος διαμονής					Φύλο			
	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Ευρωπαίοι μουσικοί	7	2	7	2	18	8	6	4	18
Μουσικοί από το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικό	-	1	2	1	4	3	1	-	4

περιβάλλον									
Μουσικοί της σύγχρονης για την εποχή καλλιτεχνικής παραγωγής	3	1	-	3	7	3	3	1	7
Πρόσωπα υπαρκτά και μη που συνδέονται με τη μουσική και ανήκουν στην περίοδο της αρχαιότητα	-	1	3	-	4	2	2	-	4
Επιρροές από τους καθημερινούς μελωδικούς ήχους της φύσης	5	6	1	6	18	10	8	-	18
“Διάφορες επιλογές”	3	4	-	3	10	3	6	1	10

Οι απαντήσεις που αναφέρονται σε πρόσωπα ευρωπαίων διάσημων συνθετών είναι οι εξής: **«Ποιον μουσικόν; (προτιμάτε;) Τόν Βέρδη. - Τόν Chopin. - Βέρδη. - Mozart, Mendelson, Chopin, Verdi. - Τόν Βέρδη. - Τόν Μάρκελαν Λακάζ. - Chopin et Mozart. - Τόν Μπετόβεν. - Τόν γλυκύτατον Touccini. - Τοῦ Βετόβεν αἰ συνθέσεις εἰς ἑκτάσεις μέ ὑψοῦσι. - Τόν «Rossini». - Τόν Shubert. - Τόν Βάγνερ. - Gounod. - Τόν Βέρδη. - Τόν Verdi. - Τόν Βέρδη. - Τόν Βάγνερ».**

Σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλήσαμε από τον Πίνακα των Συμμετεχόντων και Συμμετεχουσών, για τους δεκαέξι από τους δεκαοκτώ γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους.¹⁵⁵ Ο αριθμός των παιδιών και των νέων

¹⁵⁵ Πιο συγκεκριμένα, επτά συνδρομητές και συνδρομήτριες που προτιμούν ακούσματα της κλασικής μουσικής κατοικούν στην Αθήνα, την Πάτρα και τον Πειραιά: το “Μισοσβυμένο Αστέρι”, το “Χλωμόν Ρόδον”, ο Βασίλειος Λόντου, ο “Άγγελος της Αγάπης”, ο Άγγελος

που κατοικεί στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους εκείνη την περίοδο και δηλώνει την προτίμησή σε πρόσωπα ευρωπαϊών συνθετών είναι ο ίδιος με εκείνον των παιδιών και των νέων που δηλώνουν ότι κατοικούν σε κοινότητες της Διασποράς (βλ. Πίνακας 8).¹⁵⁶ Αναφορά σε ευρωπαίους μουσουργούς υπάρχει μόλις σε δυο απαντήσεις συνδρομητών που κατοικούν σε μικρότερες πόλεις της ελληνικής επικράτειας. Η μία προέρχεται από τον συνδρομητή ή συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” από την Κέρκυρα και η δεύτερη από τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα» από την Αμβρακία (σημερινή Άρτα). Στην πρώτη περίπτωση, θεωρείται αναμενόμενη η ενασχόληση με τη μουσική καθώς τα νησιά των Επτανήσων, όπως η Κέρκυρα, λόγω των γειτονικών σχέσεων τους με την Ιταλία, διαθέτουν άμεσες επιδράσεις από τη δυτική καλλιτεχνική και πνευματική κουλτούρα, και ιδιαίτερα όσον αφορά τη μουσική. Το γεγονός αυτό μάλλον θεωρείται ως ένδειξη για το συγκεκριμένο παιδί ή νέος/α ότι ανήκει σε μορφωμένα κοινωνικά στρώματα και όχι αναγκαστικά πολύ εύπορα. Στη δεύτερη απάντηση, είναι ίσως προφανής η συμμετοχή ή η πρόθεση συμμετοχής στις κοινωνικές πρακτικές και αξίες της τοπικής μορφωμένης ή και εύπορης ελίτ.

Όσον αφορά το φύλο, διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για δεκατέσσερις από αυτούς τους δεκαοκτώ συνδρομητές και συνδρομήτριες (βλ. Πίνακας 8).¹⁵⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα μας,

Αυγερινός από την Αθήνα, ο “Οιδίπους Τύραννος” από τον Πειραιά και η “Αεροναυτοπούλα” από την Πάτρα.

¹⁵⁶ Οι συγκεκριμένοι συνδρομητές και συνδρομήτριες είναι οι εξής: Απόστολος Α. Αποστολίδης και η “Μελαγχολική Σεληνολάτρις” από την Κρήτη, ο Gregorie N. Risopoulo από την Αλεξάνδρεια, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” από την Οδησό, η “Σιωπηλή νύξ” από τις Κυδωνίαις της Μ. Ασίας, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις” από το Κάιρο και ο Μανούσος Σ. Βιδάκης από τη Σμύρνη.

¹⁵⁷ Επεξηγηματικά, τα οκτώ αγόρια που τους αρέσει να ακούν ή να παίζουν με τα μουσικά τους όργανα ευρωπαϊκή κλασική μουσική είναι ο Βασίλειος Λόντου, ο “Άγγελος της Αγάπης”, ο Άγγελος Αυγερινός, ο “Οιδίπους Τύραννος”, ο Απόστολος Α. Αποστολίδης, ο Gregorie N. Risopoulo, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα” και ο Μανούσος Σ. Βιδάκης. Την ίδια στιγμή, τα κορίτσια μετρούν έξι στον αριθμό και είναι τα εξής: το “Μισοσβυμένο

συμπεραίνουμε πως οκτώ αγόρια και έξι κορίτσια δηλώνουν την προτίμησή τους σε συνθέτες του δυτικού κόσμου. Η παραπάνω διαφορά δηλώνει πως στις αρχές τους 20ού αιώνα οι γονείς των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων προέτρεπαν τα παιδιά τους να ακούν διαπρεπείς δυτικούς μουσουργούς στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκά προσανατολισμένης ανατροφής η οποία διέθετε διαφορετικό στόχο για τα δύο φύλα, όπως έχουμε προαναφέρει.

Μια άλλη κατηγορία απαντήσεων στο ίδιο ερώτημα αναφέρεται άμεσα σε πρόσωπα του συγγενικού και ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου των παιδιών και των νέων, όπως, λόγου χάριν, στους μουσικοδιδάσκαλους για τους οποίους τρέφουν συναισθήματα εκτίμησης και θαυμασμού: «**Ποῖον μουσικόν; (προτιμᾶτε);** Τόν ἐν Δρεσδῆ Ἑλληνα ἐξάδελφόν μου Ἄριστον Μπου [] - Τόν μουσικοδιδάσκαλόν μου. - Τόν διδάσκαλον τοῦ βιολίου μου. - Τόν διδάσκαλόν μου». Και σε αυτή την περίπτωση, οι αναφορές αυτές λειτουργούν ως δείκτης ενός ισχυρού οικονομικού και κοινωνικού status που παραπέμπει όχι μόνο σε εύπορα αλλά και σε μορφωμένα κοινωνικά στρώματα. Στο σύνολο των τεσσάρων αυτών απαντήσεων παρατηρούμε πως οι δύο ανήκουν σε αγόρια που διαμένουν σε κοινότητες της διασποράς, δηλαδή, στον Κωνσταντίνο Ν. Κωνσταντινίδη κάτοικο της Αλεξάνδρειας και στον “Μικρό Βιολιστή” κάτοικο του Ηράκλειου της Κρήτης, ενώ μία απάντηση προέρχεται από την συνδρομήτρια “Μαρίδα του Ευρίπου”, που κατοικεί στη Χαλκίδα (βλ. Πίνακα 8). Η τέταρτη απάντηση είναι του συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Ξενιτευμένος Σινωπεύς” ο οποίος, αν και δηλώνει ως πατρίδα του τη Σινώπη του Εύξεινου Πόντου, ωστόσο δεν δηλώνει τον τόπο διαμονής του· συνεπώς τον συμπεριλάβαμε στην κατηγορία “χωρίς στοιχεία”, που εξετάζει τις προτιμήσεις σε συνάρτηση με τη μεταβλητή του τόπου. Τα δύο αγόρια που κατοικούν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους και πιθανόν και ο “Ξενιτευμένος Σινωπεύς” διδάσκονται μουσική από δασκάλους, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ανατρέφονται σε τουλάχιστον εύπορες οικογένειες και, ενδεχομένως, και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Ακόμη και η απάντηση της “Μαρίδας του Ευρίπου”, η οποία αναφέρεται στον θαυμασμό της προς τον

Αστέρι”, η “Αεροναυτοπούλα”, η “Μελαγχολική Σεληνολάτρης”, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς”, η “Σιωπηλή νύξ” και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις”.

ξάδελφο της Αρίστο Μπου που σταδιοδρομεί ως μουσικός στη Δρέσδη της Γερμανίας, δείχνει ακριβώς την βασισμένη σε ευρωπαϊκά πρότυπα κουλτούρα που διαθέτει το οικογενειακό της περιβάλλον ως αποτέλεσμα της οικονομικής του υπεροχής. Αντιλαμβανόμαστε πως οι προτιμήσεις σε σημαντικές προσωπικότητες της ευρωπαϊκής μουσικής αλλά και σε επαγγελματίες μουσικούς από το περιβάλλον των συνδρομητών και των συνδρομητριών υποδεικνύουν μια κλασική μουσική παιδεία που μπορούν να διαθέτουν αποκλειστικά όσοι και όσες ανήκουν σε πιο εύπορα και ενδεχομένως μορφωμένα στρώματα.

Επίσης, στο σύνολο των τριάντα τριών απαντήσεων που αναφέρονται σε πρόσωπα μουσικών εντοπίσαμε και έντεκα απαντήσεις, εκ των οποίων οι επτά αντιστοιχούν σε μουσικούς κατά κανόνα Έλληνες που σταδιοδρομούν στη δημόσια μουσική ελληνική σκηνή της εποχής και οι τέσσερις σε μουσικούς της αρχαιότητας: «Τήν Μπετίνα Φραβασίλη. - Τόν «Καίσαρι»..... - τόν γράψαντα τό ποιήμα «ὦ μάνα μου θά φύγω». - Τόν λατρευτόν μου Ἀλέκον Καζαντζήν.¹⁵⁸ - Τόν Μαρίνο!! τόν γνωρίζετε; - Τόν... «Ἀνέστη» - Τόν Λώρρην Μαργαρίτην»¹⁵⁹ ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις σε μουσικούς του αρχαίου κόσμου: Τόν Πυθοκλείδην. - Τόν Μουσηγέτην Ἀπόλλωνα. - Ὁ Τυρταῖος ὦ! πόσον

¹⁵⁸ Ο Αλέξανδρος Καζαντζής γεννήθηκε το 1881 στην Αθήνα. Ήταν μαθητής και βοηθός του καθηγητή του Ωδείου των Βρυξελλών Κ. Τόμσον. Το 1913 έγινε καθηγητής στο ίδιο ωδείο και στα 1914 ως καθηγητής δίδασκε στο Ωδείο Θεσσαλονίκης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο *Πάπυρος - Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Ζ' Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, σ. 986.

¹⁵⁹ Ο Λώρρης Μαργαρίτης (1895 - 1953) γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Η εκδήλωση θαυμασμού προς το πρόσωπο του συγκεκριμένου μουσικού δικαιολογείται από το γεγονός πως ο συγκεκριμένος για πρώτη φορά σε ηλικία επτά ετών (περίοδος που συμπληρώνονται τα "Μικρά Μυστικά") εμφανίζεται σε αίθουσα του Ωδείου Αθηνών ως δεξιότηχνης του πιάνου ενώ στα οκτώ του εμφανίστηκε σε δημόσια συναυλία στο Μόναχο. Μάλιστα, ενέπνευσε και τον Τόμας Μαν για το διήγημα του *Το παιδί θαύμα*. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο του μουσικοσυνθέτη και πιανίστα, βλ. στο *Πάπυρος - Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Θ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, σ.762.

σπουδαῖος καὶ ἀθάνατος φίλη θά μείνη. - Τυρταῖον». ¹⁶⁰ Γνωρίζοντας τον τόπο διαμονῆς των τεσσάρων από αυτούς τους επτά φίλους και φίλες των “Μικρῶν Μυστικῶν”, αντιλαμβανόμαστε πως σε μεγαλύτερο βαθμό τα παιδιά και οι νέοι/νέες των μεγαλύτερων αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους από όσους/όσες κατοικούν στην περιφέρεια ή σε πόλεις του εξωτερικού διαθέτουν ακούσματα της σύγχρονης για την εποχή ελληνικής μουσικής σκηνής. Πιο συγκεκριμένα, ο Σταμάτιος Σταματίου, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας” από την Αθήνα και ο “Ξανθός Βοσκός” από τον Πειραιά επιλέγουν διάσημους τραγουδοποιούς της εποχής τους όπως ο Μαρίνος, ο Λώρρης Μαργαρίτης και ο Ανέστης αντίστοιχα. Την ίδια στιγμή, η μοναδική αναφορά σε σύγχρονο για την εποχή μουσικό από συνδρομητήρια που κατοικεί σε περιοχή της περιφέρειας ανήκει στην Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα της οποίας αγαπημένο άκουσμα είναι η μουσική του Αλέκου Καζαντζή (βλ. Πίνακα 8).

Μια άλλη κατηγορία απαντήσεων στο ίδιο ερώτημα αναφέρεται άμεσα σε πρόσωπα του συγγενικού και ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου των παιδιών και των νέων, όπως, λόγου χάριν, στους μουσικοδιδάσκαλους για τους οποίους τρέφουν συναισθήματα εκτίμησης και θαυμασμού: «**Ποῖον μουσικόν; (προτιμᾶτε);** Τόν ἐν Δρέσδη Ἑλληνα ἐξάδελφόν μου Ἄριστον Μπου [] - Τόν μουσικοδιδάσκαλόν μου. - Τόν διδάσκαλον τοῦ βιολίου μου. - Τόν διδάσκαλόν μου». Και σε αυτή την περίπτωση, οι αναφορές αυτές λειτουργούν ως δείκτης ενός ισχυρού οικονομικού και κοινωνικού status που παραπέμπει όχι μόνο σε εύπορα αλλά και σε μορφωμένα κοινωνικά στρώματα. Στο σύνολο των τεσσάρων αυτών απαντήσεων παρατηρούμε πως οι δύο ανήκουν σε αγόρια που διαμένουν σε εστίες του εξω-ελληνισμού, δηλαδή, στον Κωνσταντίνο Ν. Κωνσταντινίδη κάτοικο της Αλεξάνδρειας και στον “Μικρό Βιολιστή” κάτοικο του Ηράκλειου της Κρήτης, ενώ μία απάντηση προέρχεται από την συνδρομητήρια “Μαρίδα του Ευρίπου”, που κατοικεί στη Χαλκίδα (βλ. Πίνακα 8). Η τέταρτη απάντηση είναι του συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Ξενιτευμένος

¹⁶⁰ Ο Τυρταῖος υπήρξε ελεγειακός ποιητής της αρχαιότητας, και συγκεκριμένα κατά τον δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο (645-628). Ειδικότερα, βλ. στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1933), τ. ΚΓ', Αθήνα: Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικῶν Τεχνῶν, σ. 532.

Σινωπεύς” ο οποίος, αν και δηλώνει ως πατρίδα του τη Σινώπη του Εύξεινου Πόντου, ωστόσο δεν δηλώνει τον τόπο διαμονής του· συνεπώς τον συμπεριλάβαμε στην κατηγορία “χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής”, που εξετάζει τις προτιμήσεις σε συνάρτηση με τη μεταβλητή του τόπου. Τα δύο αγόρια που κατοικούν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους και πιθανόν και ο “Ξενιτευμένος Σινωπεύς” διδάσκονται μουσική από δασκάλους, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ανατρέφονται σε τουλάχιστον εύπορες οικογένειες και, ενδεχομένως, και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Ακόμη και η απάντηση της “Μαρίδας του Ευρίπου”, η οποία αναφέρεται στον θαυμασμό της προς τον ξάδελφο της Αρίστο Μπου που σταδιοδρομεί ως μουσικός στη Δρέσδη της Γερμανίας, δείχνει ακριβώς την βασισμένη σε ευρωπαϊκά πρότυπα κουλτούρα που διαθέτει το οικογενειακό της περιβάλλον ως αποτέλεσμα της οικονομικής του υπεροχής. Αντιλαμβανόμαστε πως οι προτιμήσεις σε σημαντικές προσωπικότητες της ευρωπαϊκής μουσικής αλλά και σε επαγγελματίες μουσικούς από το περιβάλλον των συνδρομητών και των συνδρομητριών υποδεικνύουν μια κλασική μουσική παιδεία που μπορούν να διαθέτουν αποκλειστικά όσοι και όσες ανήκουν σε πιο εύπορα και ενδεχομένως μορφωμένα στρώματα.

Επίσης, στο σύνολο των τριάντα τριών απαντήσεων που αναφέρονται σε πρόσωπα μουσικών εντοπίσαμε και έντεκα απαντήσεις, εκ των οποίων οι επτά αντιστοιχούν σε μουσικούς κατά κανόνα Έλληνες που σταδιοδρομούν στη δημόσια μουσική ελληνική σκηνή της εποχής και οι τέσσερις σε μουσικούς της αρχαιότητας: «Τήν Μπετίνα Φραβασίλη. - Τόν «Καίσαρι»..... - τόν γράψαντα τό ποιήμα «ὦ μάνα μου θά φύγω». - Τόν λατρευτόν μου Ἄλέκον Καζαντζήν.¹⁶¹ - Τόν Μαρίνο!! τόν γνωρίζετε; - Τόν... «Ἀνέστη» - Τόν Λώρρη

¹⁶¹ Ο Αλέξανδρος Καζαντζής γεννήθηκε το 1881 στην Αθήνα. Ήταν μαθητής και βοηθός του καθηγητή του Ωδείου των Βρυξελλών Κ. Τόμσον. Το 1913 έγινε καθηγητής στο ίδιο ωδείο και στα 1914 ως καθηγητής δίδασκε στο Ωδείο Θεσσαλονίκης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο Πάπυρος - Λαρούς. *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Ζ' Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, σ. 986.

Μαργαρίτην»¹⁶² ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις σε μουσικούς του αρχαίου κόσμου: Τόν Πυθοκλείδην. - Τόν Μουσηγέτην Ἀπόλλωνα. - Ὁ Τυρταῖος ὦ! πόσον σπυδαῖος καί ἀθάνατος φίλη θά μείνη. - Τυρταῖον».¹⁶³ Γνωρίζοντας τον τόπο διαμονής των τεσσάρων από αυτούς τους επτά φίλους και φίλες των “Μικρών Μυστικών”, αντιλαμβανόμαστε πως σε μεγαλύτερο βαθμό τα παιδιά και οι νέοι/νέες των μεγαλύτερων αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους από όσους/όσες κατοικούν στην περιφέρεια ή σε πόλεις του εξωτερικού διαθέτουν ακούσματα της σύγχρονης για την εποχή ελληνικής μουσικής σκηνής. Πιο συγκεκριμένα, ο Σταμάτιος Σταματίου, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αύρα Προΐας” από την Αθήνα και ο “Ξανθός Βοσκός” από τον Πειραιά επιλέγουν διάσημους τραγουδοποιούς της εποχής τους όπως ο Μαρίνος, ο Λώρρης Μαργαρίτης και ο Ανέστης αντίστοιχα. Την ίδια στιγμή, η μοναδική αναφορά σε σύγχρονο για την εποχή μουσικό από συνδρομητήρια που κατοικεί σε περιοχή της περιφέρειας ανήκει στην Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα της οποίας αγαπημένο άκουσμα είναι η μουσική του Αλέκου Καζαντζή (βλ. Πίνακα 8).

Σε σχέση με τις επιλογές των φίλων του Λευκόματος προς πρόσωπα μουσικών της αρχαιότητας, αξίζει να σημειώσουμε πως ο Χαρίλαος Κακούρης που διαμένει στη Λευκάδα δηλώνει την προτίμησή του προς τον αρχαίο

¹⁶² Ο Λώρρης Μαργαρίτης (1895 - 1953) γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Η εκδήλωση θαυμασμού προς το πρόσωπο του συγκεκριμένου μουσικού δικαιολογείται από το γεγονός πως ο συγκεκριμένος για πρώτη φορά σε ηλικία επτά ετών (περίοδος που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”) εμφανίζεται σε αίθουσα του Ωδείου Αθηνών ως δεξιότηχης του πιάνου ενώ στα οκτώ του εμφανίστηκε σε δημόσια συναυλία στο Μόναχο. Μάλιστα, ενέπνευσε και τον Τόμας Μαν για το διήγημα του *Το παιδί θανάτου*. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο του μουσικοσυνθέτη και πιανίστα, βλ. στο *Πάπυρος - Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Θ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, σ.762.

¹⁶³ Ο Τυρταῖος υπήρξε ελεγειακός ποιητής της αρχαιότητας, και συγκεκριμένα κατά τον δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο (645-628). Ειδικότερα, βλ. στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1933), τ. ΚΓ', Αθήνα: Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, σ. 532.

μουσικό Πυθοκλείδη.¹⁶⁴ Οι υπόλοιποι τρεις από το συνδρομητικό κοινό του Λευκώματος που κατοικούν σε κοινότητες του εξωτερικού επιλέγουν πρόσωπα υπαρκτά και μη από την αρχαιότητα. Ειδικότερα, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μαγική Εικών” επιλέγει τον Απόλλωνα θεό της μουσικής, ενώ ο Χριστόφορος Μιχαηλίδης και η “Μεσημβρινή Ακτή” από την Κωνσταντινούπολη δηλώνουν την προτίμησή τους στον ποιητή Τυρταίο (βλ. Πίνακα 8).

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες των αστικών κέντρων και της περιφέρειας προτιμούν να ακούν τους μουσικούς της εποχής τους. Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά και οι νέοι νέες των έξω-ελλαδικών κοινοτήτων επιλέγουν περισσότερο πρόσωπα της αρχαιότητας. Η προτίμησή τους αυτή μάλλον λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος με το πλούσιο πολιτισμικά αρχαίο παρελθόν το οποίο αποτελεί εκείνη την εποχή και απαραίτητο συστατικό στοιχείο για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας. Μάλιστα, όταν αναφερόμαστε σε ομογενείς της διασποράς οι οποίοι ανατρέφουν τα παιδιά τους μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, η ανάγκη για διατήρηση ισχυρών δεσμών τόσο με τη νέα όσο και με την αρχαία Ελλάδα θεωρείται ζητούμενο.

Σε σχέση με το φύλο των παιδιών και των νέων που προτιμούν μουσικούς της εποχής τους, διαθέτουμε πληροφορίες για τους έξι από τους επτά.¹⁶⁵ Ειδικότερα, θα πρέπει να σημειώσουμε, πως γνωρίζοντας το φύλο και για τους έξι συνδρομητές και συνδρομήτριες που επιλέγουν σύγχρονα για εκείνη την εποχή ακούσματα, διαπιστώνουμε ότι τα αγόρια και τα κορίτσια διαθέτουν στον ίδιο βαθμό τέτοια ακούσματα. Ενδεχομένως, τα παιδιά και οι νέοι/νέες του Λευκώματος να συμμετέχουν σε μουσικές εκδηλώσεις ιδιωτικές και δημόσιες ή επίσης οι συγκεκριμένοι καλλιτέχνες της εποχής τους να τους δίδασκαν μουσική στο σπίτι. Τα παραπάνω αποτελούν, ενδεχομένως, επιπλέον

¹⁶⁴ Ο Πυθοκλής ήταν αγαματοποιός που έζησε κατά το Β΄ π. Χ. αιώνα, βλ. στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1933), τ. Κ', Αθήνα: Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, σ. 881.

¹⁶⁵ Πρόκειται για τρία κορίτσια, που υπογράφουν με τα ψευδώνυμα “Προώρως Απηγοητευθείσα”, “Αγνό Μενεξεδάκι”, “Μεμονομένον Δάσος”, και πέντε αγόρια: τον Σταμάτιο Σταματίου, τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας” και τον “Ξανθό Βοσκό”.

ένδειξη για την υψηλή θέση του συνδρομητικού κοινού και των οικογενειών τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Τέλος, αναφορικά με το φύλο των παιδιών και των νέων που αναφέρονται σε μυθικά και ιστορικά πρόσωπα μουσικών της αρχαιότητας σε σχέση με το φύλο τους, αξίζει να σημειώσουμε πως στη συγκεκριμένη περίπτωση το φύλο δε φαίνεται να παίζει ιδιαίτερο ρόλο σε σχέση με τις επιλογές τους (βλ. Πίνακα 8).

Τέλος, μεταξύ των εξήντα ένα απαντήσεων στο ερώτημα **«Ποιον μουσικόν; (προτιμάτε);**, δεκαοκτώ παιδιά και νέοι/νέες απαντούν έμμεσα ή/και μη κυριολεκτικά, συχνά ανατρέχοντας σε ήχους της φύσης ή ανακαλώντας συναισθήματα και βιώματα που τους δημιουργεί η φύση. Παραθέτω τις σχετικές είκοσι μία απαντήσεις (καθώς ο “Νοσταλγός Έλληνας”, ο Χριστόφορος Κ. Μιχαηλίδης και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου απαντούν έκαστος δύο φορές με τον ίδιο τρόπο,

με τον ίδιο τρόπο υπολογίζουμε μία φορά αυτές τις απαντήσεις): **«Ποιον μουσικόν;** Ὁ νεκρικός ὁ ψίθυρος πενθίμου Κυπαρίσσου τῆς ἀηδόνος ἢ λαλιά, μαγεύουσι μ'ἔξ ἴσου. - Τούς Τζίτζικας. - Τόν Τζίτζικα! - Τὴν ἀηδόνα τοῦ βουνοῦ. - Τὴν συναλίαν τοῦ τέτιγος τῆς ἀηδόνος καί τόν φλοῖσβον τοῦ ἔξοχικοῦ ῥυακίου. - Τόν φλοῖσβον τῆς θαλάσσης. - Τό καναρινάκι μου. - πολύ εὐφραίνομαι πρωί ν'ἀκούω ἀηδόνα. - Τόν τζίτζικα τόν προτιμῶ φωνάζει ζίζι... ζίζι... - Καί τ'ἀηδονάκι ποῦ λαλεῖ, τοῦ Μάιου τά τραγούδια. - Τά κύματα τῆς θαλάσσης, ἄν καί καλοκαίρι κάμνει μία τρικυμία σήμερον πῶ! πῶ! πῶ! - Καί ἡ ἀηδὼν ἀγαπητὴ, - Τὴν Ἀηδόνα τῆς... Ἐρήμου. - Τόν ὠραῖον μου παπαγάλον. - Τόν τῆς ἀηδόνος. - Τόν ἁρμονικόν ἦχον τῶν ρυακίων. - Τόν βάτραχον καί τόν φλοῖσβον τῶν κυμάτων ἐν σεληνοφωτίστῳ σιωπηλῇ νυκτί!! - Τόν βάτραχον καί τόν φλοῖσβον τῶν κυμάτων ἐν σεληνοφωτίστῳ σιωπηλῇ νυκτί!! - Τόν ἀλέκτορα κατὰ τὴν πρωϊνὴν ὥραν. - Βοσκόν παίζοντα ἐν ἐρήμῳ αὐλόν! - Τὴν ἀηδόνα».¹⁶⁶

¹⁶⁶ Οι συνδρομητές/-τριες που δίνουν αυτή την κατηγορία απαντήσεων είναι οι εξής: Γεράσιμος Καραουλάνης, “Νοσταλγός Έλληνας”, Γεώργιος Δ. Κωστής, “Κόρη του Στρυμόνος”, “Άνθος του Μαΐου”, Αντιγόνη Κ.Β., “Αετός της Ερήμου”, Μαρίκα Κ. Πολέμη, Χριστόφορος Κ. Μιχαηλίδης, Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου, “Άγγελος της Ευτυχίας”, “Βόσκακος Ροδόπης”, “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, “Αργυρογ(λ;)ούλουδο”, Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου, “Πλοῖον του Δουνάβεως” και Αλέξ. Μ. Χαρίτος.

Αντιλαμβανόμαστε πως στο συγκεκριμένο ερώτημα, ένας σημαντικός αριθμός παιδιών και νέων δηλώνει την αρέσκεια του προς τους καθημερινούς μελωδικούς ήχους της φύσης. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που παραθέσαμε παραπάνω ο τόπος στον οποίο τα παιδιά κατοικούν μόνιμα επηρεάζει σημαντικά τις επιλογές τους σε σχέση με το συγκεκριμένο ερώτημα. Στο σύνολο των δεκαοκτώ συνδρομητών και συνδρομητριών που απαντούν για τους δώδεκα διαθέτουμε στοιχεία που φανερώνουν τον τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 8). Ειδικότερα, έξι στους δώδεκα φίλους και φίλες των “Μικρών Μυστικών” κατοικούν σε επαρχιακές περιοχές όπως η Κύμη, η Λάρισα, η Μεθώνη, το Αίγιο, η Κυπαρισσία και το νησί της Άνδρου. Είναι αξιοσημείωτο ότι μία μόνο απάντηση προέρχεται από συνδρομήτρια (την Αντιγόνη Κ.Β.), που κατοικεί σε μεγάλο αστικό χώρο του ελληνικού κράτους, τον Πειραιά. Τέλος, οι υπόλοιποι πέντε συνδρομητές/τριες κατοικούν σε εξω-ελλαδικές κοινότητες, όπως η Δράμα, η Ροδόπη, η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη και κάποια παραδουνάβια περιοχή την οποία δεν προσδιορίζει ακριβώς ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοίον του Δουνάβεως”. Έως ένα βαθμό είναι αναμενόμενο όσοι και όσες κατοικούσαν σε επαρχιακές περιοχές να έρχονταν σε πιο άμεσα επαφή με τη φύση, και για αυτό να αποτυπώνουν στο λόγο τους ήχους της. Εδώ, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως οι συστηματικές αναφορές των συνδρομητών και των συνδρομητριών στον τζίτζικα και το αηδόني είναι από τις πιο στερεοτυπικές απαντήσεις και ενδεχομένως να συνδέονται με την ύλη των αναγνωστικών βιβλίων που διδάσκονταν στο σχολείο. Επίσης, κάποιες από τις απαντήσεις που εντάξαμε σε αυτή την κατηγορία δηλώνουν ακούσματα από κατοικίδια πτηνά όπως το καναρίνι ή ο παπαγάλος που είχαν τα παιδιά και οι νέοι στο σπίτι τους, φέρνοντας έτσι πιο κοντά τη φύση. Εξάλλου, παρατηρούμε συχνά πως από τον λόγο των φίλων των “Μικρών Μυστικών” πηγάζει μια ευαισθησία ή και ένας ρομαντισμός, ο οποίος χαρακτηρίζει τη νεανική ηλικία γενικά, συγχρόνως, όμως, προσιδιάζει στην κουλτούρα ή -ας μας επιτραπεί ο όρος - στο ‘life style’ των νέων της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης, κατά την εποχή που εξετάζουμε.

Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε πως έχουμε ταυτίσει το φύλο και των δεκαοκτώ συνδρομητών και συνδρομητριών που δίνουν τις παραπάνω απαντήσεις. Αναλυτικότερα, τα αγόρια μετρούν δέκα στον αριθμό και τα

κορίτσια οκτώ (βλ. Πίνακα 8).¹⁶⁷ Μολονότι, ενδεχομένως, θα αναμέναμε το στερεοτυπικό ρομαντικό στοιχείο ή ο θαυμασμός για τη φύση να χαρακτηρίζει τις απαντήσεις των κοριτσιών, οι παραπάνω αριθμοί δηλώνουν πως σε αυτού του είδους τις απαντήσεις, το κοινωνικό φύλο δεν συνιστά σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης. Σε όποιο βαθμό μάλιστα οι απαντήσεις αυτές αναφέρονται σε κάπως πιο προσωπικά συναισθήματα ή βιώματα που σχετίζονται άμεσα με την καθημερινότητα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, βάσει αυτών των απαντήσεων, ότι τα μικρά και νεαρά κορίτσια των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων είναι εξίσου με τα αγόρια πρόθυμα να εκφράσουν στα “Μικρά Μυστικά” τέτοια συναισθήματα ή βιώματα.

Τέλος, διαθέτουμε ακόμα δέκα απαντήσεις, στις περισσότερες από τις οποίες κυριαρχεί το στοιχείο του χιούμορ, χωρίς να αναφέρονται πάντα κάπου συγκεκριμένα. Τις απαντήσεις αυτές εντάξαμε στις “διάφορες επιλογές” (βλ. Πίνακα 8): «**Ποῖον μουσικόν;** Ἔπειτα ἀπὸ τόσας ἐρωτήσεις ἐλησμόνησα τὸν μουσικόν. - Τὸν Ἀετὸν τῆς Ἐρήμου.¹⁶⁸ - Τὸν Ποσειδῶνα.¹⁶⁹ - Ἐνα γνωστότατον ἐδῶ Μουσικό.¹⁷⁰ - Τὸν Μουσικὸν τῆς Ψυχῆς. - Τό τίκ τάκ τοῦ ὥρολογίου. - Μουσικὸν ποῦ θά ὑμνίση! θά ὑμνίση καί θά ψάλλη! εὐγενοῦς καλῆς καρδίας

¹⁶⁷ Τα δέκα αγόρια είναι τα εξής: ο Γεράσιμος Καραουλάνης, ο “Νοσταλγός Έλληνας”, ο Γεώργιος Δ. Κωστής, ο “Αετός της Ερήμου”, ο Χριστόφορος Κ. Μιχαηλίδης, ο Άγγελος της Ευτυχίας”, ο “Βόσκακος Ροδόπης”, ο “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, “Πλοῖον του Δουνάβεως” και ο Αλέξ. Μ. Χαρίτος. Επίσης, τα κορίτσια που απαντούν κατά αυτόν τον τρόπο μετρούν οκτώ στον αριθμό: η “Κόρη του Στρυμῶνος”, το “Άνθος του Μαΐου”, η Αντιγόνη Κ.Β., η Μαρία Κ. Πολέμη, η Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου, το “Αργυρο(λ:)ούλουδο”, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, και η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου.

¹⁶⁸ Η συνδρομήτρια “Κωπηλάτις της Κύθνου” προτιμά ως μουσικό αλλά και ως ζωγράφο όπως θα δούμε και παρακάτω τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Αετός της Ερήμου”. Ενδεχομένως, ο ίδιος να είχε κερδίσει σε “Διαγωνισμούς” που διοργάνωνε κατά καιρούς η Διάπλασις ή μπορεί να αντάλλασαν τα τετράδια τους και να διατηρούσαν κάποια αμοιβαία συμπάθεια.

¹⁶⁹ Η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Θαλασσοπούλα” αναφέρεται στον θεό Ποσειδῶνα. Στην πλειοψηφία οι απαντήσεις που περιέχονται στο τετράδιο της έχουν να κάνουν με ότι αφορά το στοιχείο της θάλασσας.

¹⁷⁰ Η απάντηση αυτή προέρχεται από τον Σταμάτιο Σταματίου ο οποίος συμπληρώνει δύο φορές το τετράδιο των “Μικρών Μυστικών”. Τη δεύτερη φορά, στο ίδιο ερώτημα απαντά «Τὸν Μαρίνο!! τὸν γνωρίζετε;», πιθανότατα αυτή η πρώτη γενική απάντηση να αναφέρεται έμμεσα στον μουσικό Μαρίνο.

τόσα εύγενή της κάλλη. - Ουδένα. - πολλούς προπάντων τόν (;)om yon - Ούτε μουσικός είμαι». Στο σύνολο των δέκα απαντήσεων για τους επτά γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο διαμονής τους.¹⁷¹ Επίσης, για τους εννέα μόλις είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το φύλο τους και συγκεκριμένα τα κορίτσια που μετρούν στον αριθμό έξι είναι διπλάσιες συγκριτικά με τον αριθμό των αγοριών που είναι τρία.¹⁷²

Μια δεύτερη καλλιτεχνική δραστηριότητα, αυτή της ζωγραφικής, έρχεται να προστεθεί στις ενασχολήσεις του “ελεύθερου χρόνου” των φίλων του Λευκώματος που μελετάμε. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε πως η ίδια η *Διάπλασις* ενθαρρύνει το αναγνωστικό της κοινό να αφιερώνει άμεσα και έμπρακτα το ενδιαφέρον του στην τέχνη της ζωγραφικής, μέσω “Διαγωνισμών” τους οποίους διοργανώνει η ίδια, πράγμα που φαίνεται ότι συγκεντρώνει την επιδοκιμασία του περιοδικού Τύπου της εποχής. Στο περιοδικό *Εστία* του 1897, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Θα πιστεύσετε ότι η *Διάπλασις* προκαλεί σήμερα και διαγωνισμούς ζωγραφικής μεταξύ των αναγνωστών της και δημοσιεύει τα βραβευθέντα έργα εν αντιγραφή παραμίλω!».¹⁷³ Όπως και στην περίπτωση της μουσικής που μελετήσαμε παραπάνω, έτσι και με τη ζωγραφική θα δούμε πως οι απαντήσεις οι οποίες αφορούν στα “χόμπυ” και στις ασχολίες του “ελεύθερου” χρόνου, δηλώνουν την εσωτερίκευση κοινωνικά αποδεκτών προτύπων συμπεριφοράς που έχει διαμορφώσει ήδη ο ενήλικος αστικός κόσμος ως ιδεατές για την ανατροφή και

¹⁷¹ Η Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Κατσαρομάλλω” κατοικούν στο αστικό κέντρο της Πάτρας όπως και ο Κ. Γουναράκης που κατοικεί στην Αθήνα. Τώρα, σε επαρχιακές περιοχές κατοικούν ο Σταμάτιος Σταματίου και συγκεκριμένα στη Ναύπακτο, η Σοφία Α. Τσοπανέλη στον Βόλο, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αθώα Καρδιά” στο νησί της Κεφαλονιάς και τέλος η “Χλόη της Θαλλάσης” στο Αίγιο.

¹⁷² Τα ονόματα ή τα ψευδώνυμα των κοριτσιών είναι τα εξής: η “Κωπηλάτις Κύθνου”, Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου, “Κατσαρομάλλω”, Σοφία Α. Τσοπανέλη, “Αθώα Καρδιά” και “Χλόη της Θαλλάσης”. Συγχρόνως παραθέτουμε και τα ονόματα ή τα ψευδώνυμα των αγοριών που μετρούν τρία στον αριθμό: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος, ο Κ. Γουναράκης και ο Σταμάτιος Σταματίου.

¹⁷³ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 205, όπου αναφέρεται η άποψη για τους “Διαγωνισμούς” ζωγραφικής που διοργάνωνε η *Διάπλασις των Παίδων* στο περιοδικό: *Εφ. Εστία*, 25 Νοεμβρίου 1897.

τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και των νέων αυτής της κοινωνικής τάξης στα πλαίσια της κοινωνικής τους ένταξης. Ειδικότερα, οι ενασχολήσεις του συνδρομητικού κοινού αποτελούν a priori επιλογές του περιοδικού, το οποίο διαπλάθει σε μεγάλο βαθμό τον κόσμο τους και την υποκειμενικότητά τους.

Η ιδιαίτερη προτίμηση των συνδρομητών και των συνδρομητριών για τη δραστηριότητα της ζωγραφικής εκφράζεται σε δέκα απαντήσεις οι οποίες είναι άμεσες και κυριολεκτικές. Όπως έχουμε αναφέρει και νωρίτερα, τα βασικά ερωτήματα τα οποία στοχεύουν στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις καθημερινές δραστηριότητες των κοινωνικών υποκειμένων είναι τα υπ' αριθμόν 8, 9 και 18 (βλ. Παράρτημα), και οι απαντήσεις που προκύπτουν από αυτά ανέρχονται στις εκατόν ενενήντα δύο. Ωστόσο, οι δέκα αυτές απαντήσεις μέσα στις οποίες δηλώνεται το ενδιαφέρον των παιδιών και των νέων για τη ζωγραφική προέρχονται από ένα εκ των τριών αυτών ερωτημάτων και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν ζωγραφικήν τήν ὑψίστην τῶν ὠραίων τεχνῶν κατ'ἐμέ. - Εἰς τήν ζωγραφικήν (δυστυχῶς ἄγνοῶ). - ὡς καί πολύ ἠγάπησα τήν ζωγραφικήν καί καλλιγραφίαν. - Εἰς τήν ζωγραφικήν. - Εἰς τό νά ζωγραφίζω τήν εἰκόνα Σας. - Εἰς τήν ἰχνογραφίαν. - Εἰς τήν μουσικήν καί ζωγραφικήν. - Εἰς τήν μελέτην, μουσικήν καί τήν ζωγραφικήν. - Εἰς τήν ζωγραφικήν. - Εἰς τό ζωγραφίζειν καί κιθαρωδεῖν!» Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως εντοπίσαμε και μια ενδέκατη απάντηση η οποία προκύπτει από το δέκατο ἔκτο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” και αφορά την προτίμηση ενός συνδρομητή για τη δραστηριότητα της ζωγραφικής: **«Ποία εἶνε ἡ κυριώτερα σας ἐλπίς; Νά ἀριστεύσω καί νά διακριθῶ εἰς τήν ζωγραφικήν».** Στο σύνολο των παραπάνω έντεκα άμεσων και κυριολεκτικών απαντήσεων, ο Ορέστης Π. Καφόπουλος και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου έχουν απαντήσει πανομοιότυπα δύο φορές ο καθένας τους, συνεπώς συμπεριλάβαμε στην ανάλυση μας τις εννέα απαντήσεις.¹⁷⁴ Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως από τις

¹⁷⁴ Οι συνδρομητές και οι συνδρομητρίες των “Μικρών Μυστικών” που είτε δηλώνουν πως ασχολούνται με τη ζωγραφική είτε πως επιθυμούν να ασχοληθούν είναι οι εξής: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος, ο/η συνδρομητής/τρια με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας”, ο “Ξανθός Βοσκός” ο “Αετός της Ερήμου”, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς”, ο Μανούσος Σ. Βιδάκης, ο συνδρομητής με το

εννέα απαντήσεις των παιδιών και των νέων που ενασχολούνται με τη ζωγραφική κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” διαπιστώσαμε πως οι οκτώ φίλοι του Λευκώματος το δηλώνουν άμεσα. Ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας” αποτυπώνει μέσα στην απάντηση του την πρόθεση για να μάθει να ζωγραφίζει: **Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τήν ζωγραφικήν (δυστυχῶς ἄγνοῶ)». Είναι πιθανό, η επιθυμία αυτή να αποτελεί ένδειξη για το ότι ανήκει στους μικρότερους ηλικιακά φίλους των “Μικρών Μυστικών”.

Στο σύνολο των εννέα συνδρομητών/τριών για τους οκτώ είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 6). Συγκεκριμένα, ο “Ξανθός Βοσκός” προέρχεται από τον Πειραιά, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωΐας” από την Αθήνα, ενώ στην περιφέρεια και συγκεκριμένα στην Κυπαρισσία κατοικεί μόνιμα ο Ορέστης Π. Καφόπουλος, στο Αίγιο η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου και στη Μεθώνη η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου. Αναφορικά με τους φίλους και τις φίλες του Λευκώματος που διαμένουν σε έξω-ελλαδικές πόλεις, εντοπίζουμε τη “Νοσταλγούσα Ελληνίδα” από την Οδησό, τον Μανούσο Σ. Βιδάκη από τη Σμύρνη και τη συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μελαγχολική Σεληνολάτρεις” από την Κρήτη. Με το “χόμπυ” της ζωγραφικής ασχολούνται στον ίδιο βαθμό τα παιδιά περιοχών της περιφέρειας του ελληνικού κράτους και κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού, ενώ διαθέτουμε δύο απαντήσεις από συνδρομητές/τριες των αστικών κέντρων της Αθήνας και του Πειραιά.

Όσον αφορά στο φύλο των εννέα συνδρομητών και συνδρομητριών, διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τους οκτώ από τους εννέα. Έτσι, τρία είναι τα κορίτσια τα οποία κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους ασχολούνται με τη ζωγραφική ενώ τα αγόρια αριθμούν πέντε (βλ. Πίνακα 7). Η διαφορά δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, ωστόσο δείχνει πως, στις αρχές του 20ού αιώνα, και τα αγόρια έδειχναν ενδιαφέρον για, και ασχολούνταν με, την ζωγραφική, μια καλλιτεχνική δεξιότητα η οποία αποτελούσε μέρος της καθιερωμένης “διακοσμητικής” γυναικείας εκπαίδευσης, που προσφερόταν στα

ψευδώνυμο “Αύρα Πρωΐας, η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου.

ανώτερα (ιδιωτικά) παρθεναγωγεία ή στο σπίτι από οικοδιδασκάλους. Όπως και η μουσική (εκμάθηση πιάνου), έτσι και η ζωγραφική ανήκε στις δεξιότητες που σηματοδοτούσαν την οικείωση με τα δυτικά ήθη και τις οποίες έπρεπε να αναπτύξουν τα κορίτσια των ‘καλών οικογενειών’ είτε ως απόδειξη της ισχυρού κοινωνικού τους προφίλ είτε ως εφόδιο για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον γάμο.¹⁷⁵

Θεωρώ πως αυτός ο περιορισμένος αριθμός των συνδρομητών και των συνδρομητριών που ασχολείται με τη ζωγραφική θα μπορούσε να αιτιολογηθεί σύμφωνα και με τη λογική μιας προϋποτιθέμενη “κλίσης” που απαιτείται να διαθέτουν τα παιδιά και οι νέοι/νέες προκειμένου να αφιερώσουν “ελεύθερο χρόνο” για τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Μια δεύτερη πιθανή εξήγηση συνδέεται με το ότι η ζωγραφική παραπέμπει και σε συμβατικό μάθημα του σχολείου (π.χ. ιχνογραφία), και άρα από πολλούς δεν θεωρείται δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου”.

Η ζωγραφική ως πολιτισμική κατασκευή και ως μια “εξευγενισμένη” έκφραση των ανθρώπινων συναισθημάτων, σκέψεων, βιωμάτων και εμπειριών δεν θα μπορούσε παρά να αξιοδοτηθεί θετικά από τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και συγχρόνως των έξω-ελλαδικών κοινοτήτων. Την ίδια στιγμή, η καλλιτεχνική αυτή δραστηριότητα ως κυρίαρχο αισθητικό πρότυπο της ευρωπαϊκής αστικής κουλτούρας προτείνεται με έμμεσο τρόπο από τα “Μικρά Μυστικά” ως μια ενασχόληση για τον “ελεύθερο χρόνο” του συνδρομητικού του κοινού: **«Ποῖον ζωγράφον; (προτιμᾶτε)»**. Οι εξήντα τέσσερις απαντήσεις που προκύπτουν από το εικοστό τρίτο ερώτημα αποτελούν ενδεχομένως έμμεσες μαρτυρίες για τις δραστηριότητες του εξωσχολικού χρόνου των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών”. Παράλληλα, τις επιλογές αυτές τις αντιλαμβανόμαστε ως ενδείξεις μιας ευρύτερης κουλτούρας, η οποία περιλαμβάνει και μια εικαστική παιδεία ή έστω μια γνώση διάσημων για την

¹⁷⁵ Τόσο για την κοινωνική πρακτική του γάμου ως μέσο για κοινωνική ανέλιξη των κοριτσιών, όσο και για τη μόρφωση και ανατροφή των νεανίδων που λειτουργούσε ως συμπληρωματική “προϊκα”, βλ. στο Φουρνιράκη, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 25 και Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ. (1986), *ό.π.*, σ. 52-53 και 71.

εποχή προσωπικοτήτων που ανήκουν στον χώρο της ζωγραφικής. Μάλιστα, πιθανολογώ πως αυτού του είδους η γνώση των συνδρομητών και των συνδρομητριών να αντλείται από επισκέψεις σε μουσεία και σε εκθέσεις σύγχρονης ζωγραφικής.

Πίνακας 9: Κατηγοριοποίηση των απαντήσεων του Λευκόματος των “Μικρών Μυστικών” στο ερώτημα: «Ποιον ζωγράφο προτιμάτε;», βάσει του τόπου διαμονής και του φύλου των συνδρομητών

	Τόπος διαμονής					Φύλο			
	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Ευρωπαίοι ζωγράφοι	3	1	4	3	11	5	3	3	11
Ζωγράφοι της σύγχρονης για την εποχή καλλιτεχνικής παραγωγής	4	2	3	2	11	6	5	-	11
Ζωγράφοι ανήκουν στην περίοδο της αρχαιότητας	-	1	3	-	4	3	1	-	4
Επιρροές από τη θρησκεία και τη φύση	2	4	4	3	13	7	6	-	13
“Διάφορες επιλογές”	4	7	4	2	17	8	8	1	17

Στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων απαντήσεων συμπεριλάβαμε στην ανάλυση μας τις πενήντα εννέα καθώς πέντε από αυτές είναι διπλές ή τριπλές πανομοιότυπες απαντήσεις από την πλευρά τριών συνδρομητών.¹⁷⁶ Οι έμμεσες αυτές μαρτυρίες των κοινωνικών υποκειμένων λειτουργούν ως δείκτης ανίχνευσης γούστων τα οποία συνδέονται με μια πιο “εκλεπτυσμένη” κοινωνική συμπεριφορά την οποία την υιοθετούν αποκλειστικά τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και των εξω-ελλαδικών κοινοτήτων την περίοδο που μελετάμε.

Από τις πενήντα εννέα απαντήσεις οι είκοσι έξι είναι άμεσες και κυριολεκτικές και αναφέρονται σε συγκεκριμένους ζωγράφους του ευρωπαϊκού κυρίως, αλλά και του ελληνικού εικαστικού χώρου. Από τις είκοσι έξι αυτές απαντήσεις, οι έντεκα αφορούν άμεσα ευρωπαίους κατά κύριο λόγο καλλιτέχνες και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: «**Ποιον ζωγράφον; (προτιμάτε;)** Τόν Ραφαήλ. - Τόν «Ραφαήλον»..... - Τόν Ραφαήλ. - Ραφαήλον. - Ποιος καλότερος του Ραφαήλ; - Τόν θαυμαστόν Raphael. - Τόν Raphael. - Τόν Βέρτερον. - Delacroix διά τό έργον του: «La barque de Dante». - Τόν Πρίγκηπα Νικόλαον. - Τόν Michel - Ange καί τόν Raphael».

Οι συνδρομητές και οι συνδρομητρίδες που προτιμούν ζωγράφους από την ευρωπαϊκή καλλιτεχνική παραγωγή ανέρχονται στους έντεκα.¹⁷⁷ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε για τον τόπο διαμονής των οκτώ από τα έντεκα παιδιά και νέους/νέες του Λευκώματος, καταλήγουμε πως οι προτιμήσεις σε ευρωπαίους ζωγράφους προέρχονται από τρία παιδιά και νέους/νέες που κατοικούν στο αστικό κέντρο της Αθήνας, ενώ οι τέσσερις από

¹⁷⁶ Συγκεκριμένα, τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” απαντούν δύο φορές ο Σταμάτιος Γ. Σταματίου, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου και τρεις φορές ο Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης.

¹⁷⁷ Οι συγκεκριμένοι είναι οι εξής: ο/η συνδρομητής/τρια με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας”, ο/η συνδρομητής/τρια που αναφέρει μόνο τα αρχικά του/της T.B., το “Άνθος του Μαΐου”, ο Gregorie N. Risoroulo από την Αλεξάνδρεια, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” από την Οδησό, ο “Λαμπρός Κιθαρωδός” από την Αθήνα, η “Μελαγχολική Σεληνολάτρισ” από την Κρήτη, ο “Βόσκακος Ροδόπης” από τη Ροδόπη, ο Βασίλειος Λόντου από την Αθήνα, ο “Άγγελος της Αγάπης από την Αθήνα” και ο/η συνδρομητής/τρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” από την Κέρκυρα.

αυτούς/ες κατοικούν σε πόλεις του έξω-ελληνισμού. Επίσης, διαθέτουμε και μία απάντηση που ανήκει σε μια φίλη του Λευκώματος από την περιφέρεια και συγκριμένα από τον/την συνδρομητή/τρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” από την Κέρκυρα. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, μέσα από τις απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα πως οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” που κατοικούν στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους και του έξω-ελληνισμού διαθέτουν μια μεγαλύτερη εξοικείωση με την ευρωπαϊκή κουλτούρα συγκριτικά με όσους και όσες διαμένουν σε περιοχές της περιφέρειας (βλ. Πίνακα 9). Οι γονείς των συνδρομητών και των συνδρομητριών φαίνεται πως τους ωθούν προς την ενασχόληση με τη ζωγραφική είτε ανήκουν σε μορφωμένα στρώματα και είναι θετικοί προς αυτού τους είδους τις καλλιτεχνικές ενασχολήσεις, είτε ως απόδειξη του ισχυρής κοινωνικής τους θέσης στην κοινωνική διαστρωμάτωση.

Σε αυτό το σημείο, θα εστιάσουμε στην απάντηση του συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Βόσακος Ροδόπης” ο οποίος δηλώνει την προτίμησή του στον Βέρτερο (ή αλλιώς Βέρθερο) ο οποίος συγκαταλέγεται στους ήρωες του Γερμανού συγγραφέα Γιόχαν Βολφγκανγκ Γκαίτε (Johann Wolfgang Goethe) (1749 - 1832). Ειδικότερα, ο νεαρός Βέρθερος, πρωταγωνιστής του επιστολογραφικού μυθιστορήματος *Die Leiden des jungen Werthers* (*Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου*) (1774) αποτέλεσε σύμβολο των νέων ερωτευμένων ανθρώπων καθώς κυριευμένος από το συναίσθημα της απογοήτευσης αποφασίζει να αυτοκτονήσει εξαιτίας του έρωτα του.¹⁷⁸ Η προτίμηση, λοιπόν, του συνδρομητή συνδέεται με το νεωτερικό αίσθημα του έρωτα και πιο συγκεκριμένα με την ερωτική απογοήτευση. Είναι πιθανό, ο φίλος των “Μικρών Μυστικών” να ταυτίζεται με τον πρωταγωνιστή του αυτογραφικού έργου εξαιτίας προσωπικού του βιώματος το οποίο μπορεί να τον έχει επηρεάσει. Βέβαια, η ρομαντική ροπή προς το μελαγχολικό ή ακόμη και η θανατική έλξη είναι “ιδίωμα” της εποχής εκείνης που προσιδιάζουν στη νεότητα των ανώτερων μεσαίων στρωμάτων αλλά και των πλέον μορφωμένων.

¹⁷⁸ Για την ελληνική έκδοση βλ. στο Γκαίτε, Β. (1922), *Βέρθερος*, (μτφ.) Αρετά Ι., Αθήνα: Νέα εκδοτική εταιρία Φέξη Χ. και Κουμπουγιά Β., Βιβλιοθήκη Παντελή Προβελάκη.

Όσον αφορά το φύλο των συνδρομητών και των συνδρομητριών είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε για τους έντεκα από τους δεκατέσσερις (βλ. Πίνακα 9). Εξετάζοντας την παράμετρο του φύλου σε σχέση με τις επιλογές των συγκεκριμένων φίλων των “Μικρών Μυστικών” αξίζει σημειώσουμε πως ο αριθμός των πέντε αγοριών που προτιμούν πρόσωπα της ευρωπαϊκού χώρου της ζωγραφικής είναι σχεδόν διπλάσιος από τον αριθμό των τριών κοριτσιών.¹⁷⁹ Η διαφορά αυτή, αν και μικρή, δηλώνει πως οι συνδρομητές φαίνεται να διαθέτουν μια μεγαλύτερη εξοικείωση με την ευρωπαϊκή κουλτούρα όσον αφορά τη ζωγραφική συγκριτικά με τις συνδρομητρίες. Πιθανότατα αυτό να μην σχετίζεται τόσο με το κοινωνικό προφίλ των οικογενειών τους, όσο με ζητήματα που αγγίζουν την προσωπική αισθητική του κάθε υποκειμένου.

Ένα σημαντικό μέρος του συνδρομητικού κοινού μέσα από τις απαντήσεις του δηλώνει τον θαυμασμό του άμεσα και κυριολεκτικά προς Έλληνες ζωγράφους που μεσουρανούσαν καλλιτεχνικά της περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά” αλλά και από την αρχαιότητα: «**Ποιον ζωγράφο; (προτιμάτε;)** Τόν Θεόδωρον Ράλλη, διότι θά μοῦ ζωγραφίσει τόν Καρνάβαλον. - Τόν Ἀγαπητόν μου φίλον, Κωνσταντίνον Εὐστρατίου. - Τόν Λύτρα. - Τόν ζωγράφο Θομόπουλον. - Τόν Νικόλαον Γύζην. - Τόν Γκύζην. - Τόν Γκύζην. - Τόν Μίκωνα. - Τόν Ἀπελλήν. - Τόν Νικ. Γκύζην. - Ἀπελλήν. - Τόν Γύζην καί Ἰακωβίδην. - Τόν Γκύζην. - Τόν Ἀπελλῆ. - Τόν Γύζην». Πιο συγκεκριμένα, έντεκα παιδιά και νέοι/νέες δηλώνουν την προτίμησή τους σε νεοέλληνες ζωγράφους του 19^{ου} αιώνα. Εδώ, εντοπίσαμε τέσσερις ακόμη απαντήσεις μέσα στις οποίες δηλώνεται η προτίμησή των φίλων του Λευκώματος προς τον Απελλή και τον Μίκωνα, διάσημους ζωγράφους της αρχαιότητας.

Στο σύνολο των έντεκα φίλων του Λευκώματος για τους εννέα διαθέτουμε πληροφορίες για τον τόπο διαμονής τους. Έτσι, τέσσερις

¹⁷⁹ Τα αγόρια που δηλώνουν την προτίμησή τους σε ευρωπαίους ζωγράφους είναι τα εξής: ο Gregorie N. Risopoulo, ο “Λαμπρός Κιθαρωδός”, ο “Βόσκακος Ροδόπης”, ο Βασίλειος Λόντου, και ο “Άγγελος της Αγάπης από την Αθήνα”, ενώ τα κορίτσια είναι το “Άνθος του Μαΐου”, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς”, και η “Μελαγχολική Σεληνολάτρισ”.

συνδρομητές και συνδρομήτριες κατοικούν σε αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους όπως ο Άγγελος Αυγερινός από την Αθήνα, ο “Ξανθός Βοσκός” από τον Πειραιά όπως επίσης και η “Κατσαρομάλλω” με την “Αεροναυτοπούλα” από την Πάτρα. Ο αριθμός αυτός είναι σχεδόν ίδιος με αυτόν που αντιστοιχεί στα παιδιά και τους νέους/νέες που κατοικούν σε εστίες του έξω-ελληνισμού όπως ο Απόστολος Α. Αποστολίδης και ο Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης από την Αλεξάνδρεια και η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις” από το Κάιρο. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο παιδιά από πόλεις μικρότερης αστικής συγκέντρωσης του ελληνικού κράτους όπως ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα” από την Αμβρακία (Άρτα), και τη Σοφία Α. Τσοπανέλη από τον Βόλο (βλ. Πίνακα 9). Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως οι παραπάνω έντεκα απαντήσεις αφορούν ζωγράφους που σπούδασαν κατά κύριο λόγο σε ευρωπαϊκές χώρες, μάλιστα στη σχολή του Μονάχου μαθήτευσαν ο Ν. Γύζης, ο Ν. Λύτρας κ.α.. Συνεπώς, ο λόγος των υποκειμένων εκφράζει έμμεσα την εξοικείωση και συγχρόνως τον θαυμασμό περισσότερο προς τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά ρεύματα ως αποτέλεσμα της βασισμένης σε δυτικά πρότυπα ανατροφής και διαπαιδαγώγησής τους. Κατανοούμε πως οι απαντήσεις των φίλων του Λευκώματος που κατοικούν σε αστικά κέντρα μικρότερης αστικής συγκέντρωσης του ελληνικού κράτους αλλά και σε περιοχές του έξω-ελληνισμού λειτουργούν ως δείκτης του ισχυρού κοινωνικού προφίλ των οικογενειών τους και συγχρόνως θεωρούνται ως έμμεσες ενδείξεις και για το μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους. Οι απαντήσεις που αφορούν στους αρχαίους ζωγράφους Απελλή και Μίκωνα, πιθανότατα αποτελούν προϊόν σχολικών γνώσεων που διδάσκονταν στο σχολείο. Την περίοδο που εξετάζουμε η αρχαιογνωσία αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Ακόμη, εστιάζοντας σε τρεις απαντήσεις των συνδρομητριών με τα ψευδώνυμα “Πρωώρος Απηγοητευθείσα” (πιθανός τόπος κατοικίας της είναι η Κυπαρισσία Μεσσηνίας, αλλά δεν διευκρινίζεται με σαφήνεια στον Πίνακα των Συμμετεχόντων), “Μεμονομένον Δάσος” (πιθανός τόπος κατοικίας της είναι το αστικό κέντρο του Πειραιά αλλά και σε αυτή την περίπτωση σε διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία από τον Πίνακα των Συμμετεχόντων) και “Κατσαρομάλλω” από την Πάτρα: **«Ποῖον ζωγράφον; (προτιμᾶτε);** Τόν

Θεόδωρον Ράλλον,¹⁸⁰ διότι θά μοῦ ζωγραφίσει τόν Καρνάβαλον. - Τόν Ἀγαπητόν μου φίλον, Κωνσταντίνον Εὐστρατίου - Τόν ζωγράφον Θωμόπουλον». Αντιλαμβανόμαστε πως οι οικογένειες τους διέθεταν ισχυρό κοινωνικό προφίλ και για αυτό ευνοήθηκε και η ανάπτυξη μιας φιλικής σχέσης ανάμεσά τους, σύμφωνα με τον λόγο των δύο πρώτων κοριτσιών. Ὅσον αφορά την τρίτη συνδρομήτρια διαπιστώνουμε πως η προτίμησή της για τον ζωγράφο Επαμεινώνδα Θωμόπουλο δεν είναι τυχαία αλλά τους συνδέει η Πάτρα ως κοινός τόπος καταγωγής και ενδεχομένως να έχουν αναπτυχθεί και στη περίπτωση αυτοί φιλικοί δεσμοί με την οικογένεια της. Επιπλέον, θεωρώ πιθανό πως οι συγκεκριμένοι ζωγράφοι μπορεί και να φιλοτέχνησαν οικογενειακά πορτρέτα τα οποία συνήθιζαν να κοσμούν τις αστικές οικείες ως απόδειξη της υψηλής κοινωνικής θέσης των οικογενειών (του πατέρα). Προτού ολοκληρώσουμε τη συζήτηση σχετικά με τις προτιμήσεις του συνδρομητικού κοινού σε Ἑλληνες ζωγράφους θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την ιστορική συγκυρία. Ειδικότερα, οι απαντήσεις αναδεικνύουν ως πιο δημοφιλή καλλιτέχνη τον Ν. Γύζη, είναι πιθανό ο θάνατος του ζωγράφου στα 1901 να έχει επηρεάσει έως ένα βαθμό τον τρόπο που απαντά το συνδρομητικό κοινό των “Μικρών Μυστικών”.

Σχετικά με την παράμετρο του φύλου των υποκειμένων που συμπληρώνουν τα Λευκώματα καταλήγουμε πως στο συγκεκριμένο ερώτημα σχεδόν στον ίδιο βαθμό τα αγόρια και τα κορίτσια δηλώνουν την αρέσκεια τους περισσότερο σε ζωγράφους της εποχής τους. Πιο συγκεκριμένα, διαθέτοντας πληροφορίες σχετικά με το φύλο και των έντεκα παιδιών και νέων καταλήγουμε πως οι συνδρομήτριες που προτιμούν έργα Ελλήνων ζωγράφων είναι έξι και οι συνδρομητές πέντε (βλ. Πίνακα 9).¹⁸¹ Το γεγονός αυτό σημαίνει

¹⁸⁰ Ο Θεόδωρος Ράλλης (1852-1909) ήταν γνωστός ζωγράφος ο οποίος ζούσε στο Παρίσι και από εκεί φιλοτεχνούσε πίνακες κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου, βλ. *Πάπυρος - Λαρούς. Γενική Παγκόσμιος Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων*, τ. Κ', σ. 521. Επίσης, η αναφορά στον “Θωμόπουλο” μάλλον πως παραπέμπει στον Επαμεινώνδα Θωμόπουλο που γεννήθηκε το 1878 στην Πάτρα και υπήρξε ακαδημαϊκός καθηγητής των Καλών Τεχνών ο οποίος σπούδασε στην Ιταλία. Για περισσότερα, βλ. στο ίδιο, τ. Ζ', σ. 540.

¹⁸¹ Τα έξι ονόματα ή ψευδώνυμα των κοριτσιών παρουσιάζονται εδώ: η “Πρώρος Απηγοητευθείσα”, το “Μεμονομένον Δάσος”, η “Κατσαρομάλλω”, η Σοφία Α. Τσοπανέλη, η

πως τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια παρακολουθούν τα καλλιτεχνικά δρώμενα και συνεπώς διαθέτουν άποψη για αυτά. Μπορεί ο στόχος και το περιεχόμενο των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων να είναι διαφορετικός για τα δύο φύλα την περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”, ωστόσο η καλλιτεχνική παιδεία αξιοδοτείται θετικά από την ενήλικη αστική κοινωνία. Τέλος, οι απαντήσεις που αναφέρονται στους ζωγράφους της αρχαιότητας τον Μίκωνα και τον Απελλή είναι τέσσερις, όπως έχουμε προαναφέρει είναι τέσσερις και αντιστοιχούν σε μία συνδρομήτρια και σε τρεις συνδρομητές (βλ. Πίνακα 9).

Στο συγκεκριμένο ερώτημα εντοπίσαμε ακόμη δέκα τρεις απαντήσεις (ο ακριβής αριθμός ανέρχεται στις δέκα πέντε, ωστόσο ο συνδρομητής Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης απαντάει τρεις φορές κατά τον ίδιο τρόπο στα επίσης τρία τετράδια των “Μικρών Μυστικών” που συμπληρώνει κατά καιρούς, εμείς συμπεριλάβαμε στη ανάλυση μας τη μία από τις τρεις) οι οποίες αναφέρονται άμεσα στη φύση και στο θρησκευτικό συναίσθημα το οποίο προβάλλουν έντονα οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες στις κυριολεκτικές απαντήσεις τους: «**Ποῖον ζωγράφον; (προτιμᾶτε;)** Τὸν ποιητὴν τοῦ παντός. - Τὴν φύσιν ποῦ ἔχει ζωγραφίση μέ τέχνην. - Τὴν χεῖρα τοῦ Δημιουργοῦ. - Τὴν κροκόπεπλον Ἡῶ. - Τὴν χεῖρα τοῦ Δημιουργοῦ. - Ὁ πάντας τοὺς ζωγράφους πλάσας ἔχει κατ’ἐμέ τὴν λαμπηδόνα - Τὸν ζωγράφον τῆς Φύσεως. - Τὸν τῆς φύσεως ζωγράφον!! τὸν ἀπείρως θαυμαστόν!! νά παραβληθῆ εἶπέ μου ποῖος δύναται μ’αὐτόν. - Κεῖνος τῆ φύσι ποῦ ἔκαμε, τ’ ἀστέρια τὰ λουλούδια. - Τὸν σαλίγκαρον ὁ ὁποῖος ζωγραφίζει χωρὶς χρώματα!!! - Ἡ φύσις εἶναι ζηλευτή. - Τὸν Ἥλιον τὸν ζωγράφον τῆς φύσεως. - Τοῦ παντός Σέ τὸν ζωγράφον πτηνά, δάση ἀνυμνοῦσι. - Τῆς φύσεως. - Εἶν’ ἡ φύσις ζωγράφος ὠραῖος, πού δέν δύναται ἄλλος νά γίνη».

Στο σύνολο των δεκατριών παιδιών και νέων που απαντούν με τον παραπάνω τρόπο στην ερώτηση που εξετάζουμε, για τους δέκα είμαστε σε θέση

συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μέμφις και η “Αεροναυτοπούλα”. Την ίδια στιγμή, τα αγόρια είναι πέντε και των οποίων τα ονόματα ή τα ψευδώνυμα παραθέτουμε εδώ: ο Απόστολος Α. Αποστολίδης, ο “Ξανθός Βοσκός”, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα”, ο Κωνσταντίνος Ν. Κωνσταντινίδης.

να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους (βλ. Πίνακα 9). Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, καταλήγουμε στο ότι στον ίδιο βαθμό τα παιδιά και οι νέοι/νέες της ελλαδικής περιφέρειας και των κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού επικαλούνται άμεσα στον λόγο τους τη φύση και τον θεό ως δημιουργούς της ομορφιάς του φυσικού περιβάλλοντος. Μεταξύ των δέκα αυτών συνδρομητών, μόνο δυο κατοικούν σε μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας της εποχής (Πάτρα και Πειραιάς). Οι διαπιστώσεις αυτές ίσως έχουν κάποια σημασία για τον τρόπο που απαντούν στο ερώτημα αυτοί οι συνδρομητές/-ιες. Ενδεχομένως, το συνδρομητικό κοινό λιγότερο αστικοποιημένων περιοχών ή περιοχών που είναι εκτός του κέντρου της πόλης, να διαθέτει στενότερη επαφή με τη φύση, η οποία αποτυπώνεται στις απαντήσεις τους. Κάποιοι, ενδεχομένως, να μνημονεύει εικόνες από την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Αντίστροφα, ο περιορισμένος εδώ αριθμός των δύο φίλων των “Μικρών Μυστικών” που διαμένουν στον Πειραιά και την Πάτρα, υποδηλώνει πως, γενικότερα, τα παιδιά και οι νέοι/νέες που κατοικούν στα αστικά κέντρα είναι αποστασιοποιημένα από τη φύση. Σχετικά με το κοινωνικό προφίλ των συνδρομητών και των συνδρομητριών δεν θα μπορούσαμε να λάβουμε τις συγκεκριμένες απαντήσεις ως δείκτη άγνοιας για πρόσωπα από τον χώρο της ζωγραφικής και να ισχυριστούμε πως προέρχονται από λιγότερο εύπορα στρώματα. Αντιθέτως, οι συγκεκριμένοι φίλοι και φίλες του Λευκόματος ανήκουν σε αστικά, μεγαλοαστικά περιβάλλοντα ή και σε τοπικές ελίτ της περιφέρειας, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους στα διάφορα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” και κυρίως σε αυτά που ανιχνεύουν πληροφορίες σχετικά με δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου”.¹⁸² Ωστόσο, μέσα από τον λόγο τους σε αυτό το ερώτημα είναι έντονο το βίωμα, η εμπειρία, το συναίσθημα ως συστατικά στοιχεία μιας παιδικής/νεανικής συνείδησης του νεωτερικού υποκειμένου. Συγχρόνως, οι απαντήσεις ορισμένων συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” παραπέμπουν στη θρησκευτικότητα, που ενδεχομένως να συνδέεται με πολύ στερεοτυπικές

¹⁸² Τα παιδιά και οι νέοι/νέες που απαντούν κατά αυτόν τον τρόπο είναι οι εξής: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος, ο/η συνδρομητής συνδρομητριά με το ψευδώνυμο “Θαλασσοπούλα”, ο Γεώργιος Δ. Κωστής, ο “Ξενιτευμένος Σινωπεύς”, η Αντιγόνη Κ.Β., ο “Αετός της Ερήμου”, η Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου, η “Αθώα Καρδιά”, ο Χριστόφορος Ν. Μιχαηλίδης, η Ιφιγένεια Π. Καφοπούλου, η “Μαγική Εικόν”, ο “Πλοίαρχος Νέμος” και ο “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”.

απόψεις, γεγονός που δηλώνει ταυτόχρονα κοινότυπο λόγο και όχι έκφραση υποκειμενικότητας. Σχετικά με το φύλο των δέκα τριών παιδιών και των νέων είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε για τους δώδεκα (βλ. Πίνακα 9).¹⁸³ Στον ίδιο βαθμό σχεδόν τα αγόρια και τα κορίτσια μιλούν στη δημόσια σφαίρα έκφρασης για βιώματα και συναισθήματα.

Τώρα, αναφορικά με τις είκοσι απαντήσεις του εικοστού τρίτου ερωτήματος των “Μικρών Μυστικών” που απομένουν (οι οποίες ανέρχονται στις δεκαεπτά καθώς ο “Σταμάτιος, Σ. Σταματίου”, ο “Νοσταλγός Έλλην” και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου έχουν απαντήσει δύο φορές με τον ίδιο τρόπο στα δύο τετράδια που έχουν συμπληρώσει ο καθένας τους σε διαφορετικές χρονικές στιγμές) τις ομαδοποιήσαμε προκειμένου να αναδείξουμε καλύτερα την εξοικείωση των συνδρομητών και των συνδρομητριών με τη ζωγραφική και τις επιρροές που δέχονται από την ευρωπαϊκή κυρίως κουλτούρα ως ένδειξη της εσωτερίκευσης ευρωπαϊκών προτύπων ανατροφής της παιδικής και νεανικής ηλικίας της “υπό διαμόρφωσης” αστικής τάξης.¹⁸⁴ Κοινός τόπος των δεκαεπτά αυτών απαντήσεων είναι το έμμεσο στοιχείο αλλά και ο αυθορμητισμός που χαρακτηρίζει τις περισσότερες φορές τον λόγο των υποκειμένων ο οποίος μπορεί να εκφράζεται μέσα από το στοιχείο του χιούμορ ή και της αφέλειας. Ακόμη, μέσα στο λόγο αποτυπώνονται συναισθήματα, εμπειρίες και βιώματα των ίδιων των παιδιών και των νέων: **«Ποῖον ζωγράφον; (προτιμᾶτε); Τόν Ἀετόν τῆς Ἑρήμου. - ἀπάντησιν εἰς τό παρόν συγγνώμην θ'ἀποφύγω. - Δέν ἐπισκέφθην ἀκόμη τήν Καλλιτεχνικήν ἔκθεσιν. - Δέν ἔχω τήν τιμήν νά εἶμαι τεχνοκρίτης. - Τόν ζωγραφίσαντ'ἔσαεῖς τήν μνήμην μου**

¹⁸³ Έτσι, οι επτά είναι αγόρια και είναι οι παρακάτω: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος, ο Γεώργιος Δ. Κωστής, ο “Ξενιτευμένος Σινωπεύς”, ο Χριστόφορος Ν. Μιχαηλίδης, ο “Αετός της Ερήμου”, ο “Πλοίαρχος Νέμος” και ο “Δαφνοστεφής Ναύαρχος”, την ίδια στιγμή ο αριθμός των κοριτσιών ανέρχεται στις έξι.

¹⁸⁴ Οι συνδρομητές και οι συνδρομητρίες είναι οι εξής: η Αφροδίτη Σηλυβρίδου, ο “Σταμάτιος, Σ. Σταματίου”, η “Μαρίδα του Ευρίπου”, ο “Νοσταλγός Έλλην”, η “Κόρη του Στρυμόνος”, η Μαρία Κ. Πολέμη, η “Σιωπηλή νύξ”, το “Μισοσβυμένο Αστέρι”, ο “Οιδίπους Τύραννος”, το “Χλωμόν Ρόδον”, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας”, ο “Άγγελος της Ευτυχίας”, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, η Ευφροσύνη Π. Αποστολοπούλου, το “Πλοῖον του Δουνάβεως, η “Χλόη της Θαλάσσης” και ο Αλέξ. Μ. Χαρίτος.

ζωγράφων τήν μόνην εὐτυχίαν μου ποῦ κεῖται εἰς τόν τάφον! - Δι' ἐμέ ζωγράφος ἀνάμνησις γλυκειά! - Ἐκεῖνον, ὅστις θά ζωγραφίση τήν Χώραν τῶν Μακάρων. - Ἐκεῖνον, ὅστις θά ζωγραφίση τήν Χώραν τῶν Μακάρων. - Τόν τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνος τῆς Θεοτόκου. - Τήν φαντασίαν προτιμῶ τόσα μᾶς ζωγραφίζει. - Τήν φαντασίαν μου. - Τόν παριστῶντα ὁμιλούσας τὰς εἰκόνας. - Τόν ζωγραφίσαντα τήν εἰκόνα Σου. - Τόν ζωγραφίσαντα τήν «Ἀφροστεφανωμένην Θάλασσα». - Τήν φαντασίαν μου! - Τήν φαντασίαν. - Τό Κεντρί. - Δέν καταγίνομαι εἰς τήν ζωγραφικήν. - Ἐμαυτήν. - Τόν κ. Π. τῆς πόλεώς μας. Τί γελᾷς; δέν ξεύρεις ὅτι αὐτόν προτιμῶ;

Αναφορικά με τον τρόπο διαμονῆς των δεκαεπτά συνδρομητῶν και συνδρομητριῶν αξίζει να σημειώσουμε πως το γνωρίζουμε για δεκαπέντε ἀπὸ αὐτούς/αυτές. Εἰδικότερα, οἱ ἐπτά προέρχονται ἀπὸ μικρότερα ἀστικά κέντρα τῆς Ελλάδας, ὅπως ἡ Κυπαρισσία, Λάρισα, ἡ Χαλκίδα, ἡ Ἄνδρος, τὸ Αἶγιο και ἡ Μεθώνη. Ἐνδεχομένως, οἱ πιο γενικοῦ περιεχομένου ἀπαντήσεις να δείχνουν πως οἱ συνδρομητές και οἱ συνδρομητρίες ἀπὸ τὴν ἐπαρχία να μὴν ἀσχολούνταν στὸν ἴδιο βαθμὸ με τὴν ζωγραφικὴ ὅπως τὰ παιδιά τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ Πειραιᾶ και τῆς Ἀθήνας και τοῦ ἐξω-ελληνισμοῦ, ὅπως οἱ Κυδωνίες, οἱ παραδουνάβιες περιοχές και ἡ Δράμα. Τέλος, σε σχέση με τὸ φύλο τῶν παιδιῶν και τῶν νέων διαθέτουμε πληροφορίες για τοὺς δεκαῆξι ἀπὸ τοὺς δεκαεπτά. Καταλήγουμε πως στὸν ἴδιο βαθμὸ τὰ ἀγόρια και τὰ κορίτσια που ἀπαντοῦν ἔμμεσα δὲν δείχνουν να εἶναι ἐξοικειωμένοι με τὴν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς.

Τέλος, ἔχοντας ἐντοπίσει και ομαδοποίησει τὶς ἀπαντήσεις τοῦ εἰκοστοῦ τρίτου ἐρωτήματος τῶν “Μικρῶν Μυστικῶν” συμπεραίνουμε πως οἱ εἴκοσι ἕξι στὸ σύνολο τὸν πενήντα ἐννέα ἀναφέρονται ἄμεσα και κυριολεκτικὰ σε πρόσωπα ζωγράφων τόσο τοῦ ευρωπαϊκοῦ ὅσο και τοῦ ἐλληνικοῦ εἰκαστικοῦ κόσμου, ποσοστὸ που ἀντιστοιχεῖ συνολικὰ στὸ 44%. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ πως σχεδὸν οἱ μισοὶ συνδρομητές και συνδρομητρίες που συμπληρῶνουν τὰ τετράδια ἀφενὸς διαθέτουν κάποιες γνώσεις γύρω ἀπὸ εἰκαστικὰ ζητήματα και αφετέρου εἶναι ἐξοικειωμένοι με τὴν ευρωπαϊκὴ κουλτούρα. Σε σχέση με τοὺς φίλους και τὶς φίλες τοῦ Λευκώματος που στὶς ἀπαντήσεις τοὺς ἔχουν ὡς σημείο ἀναφορᾶς τὴ φύση, τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα και τὸ βίωμα, τὸ ποσοστὸ τοὺς ἀνέρχεται στὸ 64%. Ὡστόσο,

ορισμένοι συνδρομητές και συνδρομήτριες όπως ο Ορέστης Π. Καφόπουλος από την Κυπαρίσσια, ο/η συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αετός της Ερήμου”, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας” από την Αθήνα, η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου από τη Μεθώνη και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από το Αίγιο που απαντούν κατά αυτόν τον τρόπο, στα ερωτήματα που στοχεύουν στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” δηλώνουν την προτίμησή τους για τη ζωγραφική. Αντιλαμβανόμαστε πως περισσότεροι από τους μισούς συνδρομητές και συνδρομήτριες ασχολούνται με τη ζωγραφική είτε ως φιλότεχνοι είτε με το να ζωγραφίζουν οι ίδιοι. Παρά ταύτα, η άμεση ενασχόληση με τη ζωγραφική δεν σημαίνει αναγκαστικά την ύπαρξη εικαστικής παιδείας, ένδειξη ασφαλέστερη υψηλότερου κοινωνικού status.

Η ενασχόληση με το θέατρο κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητών και των συνδρομητριών αποτελεί ακόμη μια δραστηριότητα καλλιτεχνικής φύσεως. Από τα τρία κύρια ερωτήματα που στοχεύουν στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις ψυχαγωγικού χαρακτήρα δραστηριότητες τηςσχόλης των υποκειμένων, οι απαντήσεις που αναφέρουν το θέατρο ως τέτοια αντιστοιχούν σε δύο στο σύνολο των εκατόν ενενήντα δύο απαντήσεων. Οι απαντήσεις αυτές είναι άμεσες και κυριολεκτικές και προέρχονται από ένα από τα τρία βασικά ερωτήματα: **«Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Ἡ ἐξοχή μας καί τό θέατρον. - Ὁ χορός μόνον μ’ ἐνθουσιάζει καί τό θέατρον ἐν μέρει».** Οι συνδρομήτριες “Σιωπηλή νύξ” από τις Κυδωνίαις της Μ. Ασίας και η “Αεροναυτοπούλα” από το αστικό κέντρο της Πάτρας δηλώνουν την προτίμησή τους για αυτή τη μορφή τέχνης (βλ. Πίνακα 6).

Και οι δύο φίλες του Λευκώματος κατοικούν σε αστικά κέντρα, συνεπώς έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν θεατρικά έργα, αλλά και, στις περιπτώσεις αυτές, και την οικονομική δυνατότητα. Ο αριθμός των προτιμήσεων που αφορούν το θέατρο είναι μικρός σε σύγκριση με άλλες δραστηριότητες τηςσχόλης, μπορεί όμως να εκληφθεί, στην περίπτωση που πρόκειται για το ευρωπαϊκό θέατρο (π.χ. το ιταλικό μελόδραμα) ως δείκτης του υψηλού κοινωνικού και μορφωτικού επιπέδου των συνδρομητριών και των οικογενειών τους. Μια άλλη εκδοχή για τον περιορισμένο αριθμό αναφορών

για το θέατρο είναι η ηλικία του συνδρομητικού κοινού. Ειδικότερα, την περίοδο που εξετάζουμε οι θεατρικές παραστάσεις θεωρούνται ακατάλληλο θέαμα για ανηλίκους· ενδεχομένως, λοιπόν, οι συγκεκριμένες συνδρομήτριες να είναι ενήλικες.

Κλείνοντας τον κύκλο των αναφορών για τις καλλιτεχνικές ενασχολήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών, αξίζει να συμπεριλάβουμε δύο ακόμη άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις στο σύνολο των εκατόν ενενήντα δύο μέσα από τις οποίες δηλώνεται γενικά η προτίμηση της “Μαρίδας του Ευρύπου” από την Χαλκίδα και του Άγγελου Αυγερινού από την Αθήνα προς τις καλές τέχνες: **Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τὰς Ὠραίας Τέχνας. - Εἰς τὰς Ὠραίας Τέχνας». Σχετικά με τον τόπο διαμονής των παιδιών/νέων που απαντούν αξίζει να σημειώσουμε πως κατοικούν σε ένα αστικό κέντρο της εποχής όπως η Αθήνα και σε ένα μικρότερο πληθυσμιακά κέντρο όπως η Χαλκίδα (βλ. Πίνακας 6). Ωστόσο, μέσα από τον λόγο τους κατανοούμε πως ασχολούνται γενικότερα με τις καλές τέχνες, όπως η ζωγραφική, η μουσική, κ.α. αυτό δείχνει ακριβώς το ότι προέρχονται είτε από αστικά είτε από μεγαλοαστικά περιβάλλοντα τα οποία αξιοδοτούν θετικά την ενασχόληση με τις καλές τέχνες.

Σημαντικό μέρος του εξωσχολικού χρόνου των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” φαίνεται να δεσμεύουν και οι πνευματικές δραστηριότητες της συγγραφής (επιστολογραφία, ημερολόγια) και της ανάγνωσης. Ειδικότερα, στα τρία βασικά ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” μέσα από τα οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε πληροφορίες σχετικά με τις ενασχολήσεις του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητών και των συνδρομητριών εντοπίσαμε στο σύνολο τον εκατόν ενενήντα δύο απαντήσεων, πέντε άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις οι οποίες αναφέρονται στην ενασχόληση με τη γραφή ως διακριτή πνευματική δραστηριότητα. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως οι συγκεκριμένες απαντήσεις προέρχονται από τα δύο εκ των τριών βασικών ερωτημάτων και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τό νά γράφω πρὸς ἀγαπητόν μου ὑποκείμενον. - Εἰς τό νά γράφω. - Εἰς τό γράφειν καί σβύνειν μέ δίχως ὀκνηρία. - Εἰς τό νά γράφω ἐπιστολάς μέ φίλους. - Ὅταν ἐν Μονώσει ρεμβάζω ἢ ὑψηλόν τι διαβάζω ἢ τὰς σκέψεις μου ἐν τῷ Λευκώματι

μου γράφω...». Επιπλέον εντοπίσαμε διάσπαρτα ακόμη δύο άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις οι οποίες αναφέρονται επίσης στη δραστηριότητα της γραφής και οι οποίες προέκυψαν από το δέκατο τέταρτο και δέκατο έκτο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών”: **Ποία ύπήρξε ή εϋτυχεστέρα στιγμή του βίου σας; Δέν δύναμαι ν’άντιγράψω τό ήμελολόγιον μου έδῶ! Ποία εἶνε ή κυριωτέρα σας έλπίς; Φιλτάτη, συγγραφεύς, πολλά ποθῶ νά γίνω!!!».**

Σχετικά με την πνευματική δραστηριότητα της γραφής είτε πρόκειται για άσκηση στη λογοτεχνική γραφή είτε για ημερολόγιο ή ακόμη και για επιστολογραφία αξίζει να σημειώσουμε πως πρόκειται για εμπειρίες μέσα από τις οποίες ανιχνεύεται ο παιδικός και νεανικός εαυτός και συνεπώς η υποκειμενικότητα του. Ο αριθμός των συνδρομητών και των συνδρομητριών που επιλέγει τη γραφή ως μια ευχάριστη δραστηριότητα του εξωσχολικού του χρόνου ανέρχεται στους έξι εκ των οποίων η ίδια συνδρομήτρια, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου απαντά δύο φορές. Αξίζει να σημειώσουμε πως συμπεριλάβαμε στη καταμέτρηση και τις δύο αυτές απαντήσεις παρόλο που αφορούν δύο διαφορετικές μορφές γραφής, τη λογοτεχνική συγγραφή και το ημερολόγιο. Στο σύνολο των έξι παιδιών και νέων του Λευκώματος, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής των πέντε.¹⁸⁵ Η δεύτερη πνευματική δραστηριότητα με την οποία ασχολούνται οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες του Λευκώματος κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους είναι αυτή της ανάγνωσης λογοτεχνικών έργων ή μυθιστορημάτων: **«Εἰς τί σᾶς ἄρᾶσει νά καταγίνεσθε; Εἰς τήν μουσικήν καί μελέτην - Εἰς ἄνθη καί εἰς τερπνά ἀναγνώσματα. - Μελετῶν ἀρχαίους συγγραφεῖς καί συλλέγων δελτάρια. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν, μουσικήν καί εἰς τό λίγ’ἀπ’ὄλα. - Εἰς Ἀνάγνωσιν μυθιστορημάτων. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν τερπνῶν διηγημάτων. - Εἰς ἔργα τερπνά καί σοβαρά. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν ὠφελίμων βιβλίων. - Εἰς τήν μελέτην,**

¹⁸⁵ Πιο συγκεκριμένα, μια φίλη των “Μικρών Μυστικών” η Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου κατοικεί στην Πάτρα, ενώ η “Μαρίδα του Ευρύπου” και Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου η οποία αναφέρεται, όπως επισημάναμε και νωρίτερα στις δύο μορφές γραφής, διαμένουν στη Χαλκίδα και στο Αίγιο αντίστοιχα. Τέλος, διαθέτουμε επίσης δύο προτιμήσεις για τη δραστηριότητα της γραφής από την συνδρομήτρια “Σιωπηλή νύξ” από της Κυδωνίας της Μ. Ασίας και από τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Βόσασκος Ροδόπης”, ο οποίος δηλώνει τόπο κατοικίας γενικά την Ροδόπη, συνεπώς κοινότητα του έξω-ελληνισμού της εποχής.

μουσικήν καί τήν ζωγραφικήν. - Εἰς τήν ἀνάγνωσις ὠραίων βιβλίων. **Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Ὅταν καταγίνωμαι εἰς τήν μουσική καί ἀνάγνωσιν». Στο σύνολο των εκατόν ενενήντα δύο απαντήσεων που προέρχονται από τα τρία ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” μέσα από τα οποία τα παιδιά και οι νέοι/νέες αναφέρονται σε εμπειρίες και δραστηριότητες της σχολής που ταιριάζουν στην ηλικία τους εντοπίσαμε έντεκα άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις οι οποίες περιγράφουν την ανάγνωση ως μια ευχάριστη ενασχόληση, η οποία, σε πολλές απαντήσεις (αν και όχι σε όλες) εμφανίζεται αποσυνδεδεμένη από τις σχολικές υποχρεώσεις.

Σε σχέση με την μεταβλητή του τόπου διαμονής των φίλων των “Μικρών Μυστικών” που αναφέρονται στην δραστηριότητα της ανάγνωσης για τους δέκα από τους έντεκα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους (ο ακριβής αριθμός ανέρχεται στους δέκα καθώς η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” απαντά δύο φορές). Ειδικότερα, σε περιφερειακές περιοχές του ελληνικού κράτους κατοικούν οι εξής: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος στην Κυπαρισσία, η Σοφία Α. Τσοπανέλη στον Βόλο (Πήλιο) και η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου στο Αίγιο. Συγχρόνως, στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους και συγκεκριμένα στην Αθήνα διαμένουν μόνιμα το “Μισοσβυμένο Αστέρι”, και το “Χλωμόν Ρόδον” ενώ στην Πάτρα κατοικεί η “Αεροναυτοπούλα”. Οι υπόλοιποι τρεις συνδρομητές και συνδρομήτριες διαμένουν σε κοινότητες του εξωτερικού και είναι οι εξής: Gregorie N. Risoroulo από την Αλεξάνδρεια, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” από την Οδησό και η “Μαγική Εικόν” η οποία κατοικεί σε κάποια χώρα του εξωτερικού, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Οι παραπάνω πόλεις που ανήκουν στην ελληνική επικράτεια αποτελούν τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα εκείνη την περίοδο έστω και αν εκπροσωπούνται και κάποια αστικά κέντρα μικρότερης πληθυσμιακής συγκέντρωσης. Την ίδια στιγμή και οι πόλεις του έξω-ελληνισμού αποτελούν τα μεγαλύτερα πνευματικά κέντρα (βλ. Πίνακα 6). Ο αριθμός, λοιπόν, των παραπάνω προτιμήσεων σε σχέση με την δραστηριότητα της ανάγνωσης μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες των αστικών και μη αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους όπως επίσης και των πόλεων του έξω-ελληνισμού είναι εξίσου εξοικειωμένοι με τη δραστηριότητα της ανάγνωσης. Και σε αυτήν την περίπτωση, οι μαρτυρίες των

υποκειμένων σχετίζονται άμεσα με την υψηλή κοινωνική τους θέση στην ταξική διαστρωμάτωση και δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησής της.

Λαμβάνοντας υπόψη τη παράμετρο του φύλου των παιδιών και των νέων του Λευκώματος σε συνάρτηση με τις απαντήσεις τους, οι οποίες αφορούν την πνευματική δραστηριότητα της γραφής, καταλήγουμε πως στο σύνολο των οκτώ απαντήσεων (οι δύο από αυτές προέρχονται από την Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, συνεπώς εδώ αριθμούμε επτά πρόσωπα) γνωρίζουμε το φύλο έξι συνδρομητών και συνδρομητριών. Αναλυτικότερα, μία μόνο ανήκει σε ένα φίλο των “Μικρών Μυστικών” με το ψευδώνυμο “Βόσκακος Ροδόπης” και οι υπόλοιπες έξι απαντήσεις προέρχονται από την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Προώρος Αηγοητευθείσα”, την Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου, τη “Σιωπηλή νύκτα”, τη “Νοσταλγούσα Ελληνίδα”, τη “Μαρίδα του Ευρύπου” και την Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεν παρουσιάζει μόνο η σημαντική απόκλιση του αριθμού των προτιμήσεων ανάμεσα στα δύο φύλα, δηλαδή η συντριπτική αριθμητική υπεροχή του γυναικείου φύλου εδώ (βλ. Πίνακα 7), αλλά και οι ίδιες οι απαντήσεις των κοριτσιών, όσον αφορά τη δραστηριότητα της γραφής. Ειδικότερα, η απάντηση της συνδρομήτριας με το ψευδώνυμο “Προώρος Αηγοητευθείσα” (η οποία όπως έχουμε προαναφέρει πιθανόν να κατοικεί μόνιμα στην Κυπαρισσία) μας μαρτυρά πως χρησιμοποιεί τον γραπτό λόγο προκειμένου να επικοινωνήσει με το αγαπημένο της υποκείμενο. Εδώ, θα πρέπει να επισημάνουμε πως δεν διευκρινίζει αν το αγαπητό της υποκείμενο μπορεί να είναι κάποιο προσφιλές της πρόσωπο ή ο αγαπημένος της. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή τότε στον λόγο της εντοπίζουμε ίχνη μιας εναλλακτικής αντίληψης για το πρότυπο της αναμενόμενης “θηλυκής” συμπεριφοράς. Ειδικότερα, είναι ενδιαφέρον το πώς ένα κορίτσι που κατοικεί πιθανότατα στην επαρχία εκείνη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναφέρεται δημόσια στην επικοινωνία της με το “αγαπημένο της υποκείμενο” και μάλιστα τη στιγμή που τις περισσότερες φορές το Λεύκωμα διαβαζόταν από τα ίδια τα παιδιά και τους νέους/νέες μπροστά στο οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον. Τον συλλογισμό αυτό δηλαδή ότι πρόκειται για τον αγαπημένο της ενισχύει το ψευδώνυμο της συνδρομήτριας το οποίο παραπέμπει στην συναισθηματική κατάσταση της ερωτικής απογοήτευσης, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη του αισθήματος του πλατωνικού έρωτα.

Η συνδρομήτρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από την περιφέρεια και συγκεκριμένα από το Αίγιο φιλοδοξεί να γίνει συγγραφέας.¹⁸⁶ Και αυτή η απάντηση αποτελεί επίσης μια εναλλακτική αντίληψη για το πρότυπο της αναμενόμενης “θηλυκής” συμπεριφοράς. Ειδικότερα, οι πρώτες γυναίκες συγγραφείς που προέρχονταν αποκλειστικά από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα χρησιμοποίησαν την εκπαίδευση ως μέσο ώστε να δραστηριοποιηθούν και να διεκδικήσουν χώρο στην ανδροκρατούμενη έως τότε δημόσια σφαίρα έκφρασης. Πάντως, ας μην ξεχνάμε ότι το ίδιο το περιοδικό ως δέκτης της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας, ενθαρρύνει σημαντικά μέσω των “Διαγωνισμών” του το κοινό του, χωρίς εμφανή διάκριση φύλου, να ασχολείται με τη συγγραφή. Η ίδια, αναφέρεται στο δέκατο όγδοο ερώτημα πως ευχάριστη στιγμή της ημέρας της είναι όταν ρεμβάζει και αποτυπώνει τις σκέψεις της στο ημερολόγιο της. Μια ακόμη προτίμηση προέρχεται από τη συνδρομήτρια “Μαρίδα του Ευρύπου” από την Χαλκίδα, η οποία δεν αναφέρεται δημόσια σε εμπειρίες και βιώματα της σχετικά με την πιο ευτυχισμένη μέρα της ζωής της, παρά τις καταγράφει στο ημερολόγιο της. Η αποτύπωση βιωμάτων, συναισθημάτων, σκέψεων και γενικότερα οποιουδήποτε προσωπικού στοιχείου είναι ένας σημαντικός δείκτης διαμόρφωσης της παιδικής και νεανικής υποκειμενικότητας. Τα κορίτσια που κατοικούν είτε στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους είτε στα πνευματικά κέντρα του εξω-ελληνισμού ασχολούνται περισσότερο με τη συγγραφή επιστολών και ημερολογίου.

Οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου που κατοικεί μόνιμα στο αστικό κέντρο της Πάτρας και η “Σιωπηλή νύξ” από τις Κυδωνίες της Μ. Ασίας μιλούν πιο γενικά στη δραστηριότητα της γραφής. Είναι πιθανό, οι ίδιες να αναφέρονται είτε στην επιστολογραφία, είτε στην άσκηση της λογοτεχνικής γραφής είτε στη γραφή ημερολογίου ή ακόμη και στη σχολική πρακτική της γραφής των μαθημάτων· την τελευταία περίπτωση θα την εξετάσουμε παρακάτω στην ενότητα της σχολικής εμπειρίας. Πάντως, μέσα

¹⁸⁶ Η συγκεκριμένη συνδρομήτρια δηλώνει την προτίμησή της σε δύο μορφές γραπτού λόγου την άσκηση λογοτεχνικής γραφής και τη γραφή λευκώματος, συμπεριλήφθηκαν και οι δύο στη μέτρηση καθώς ακριβώς πρόκειται για δύο διαφορετικές απαντήσεις.

από τον λόγο των συνδρομητριών σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να καταλάβουμε σε ποια ακριβώς μορφή γραπτού λόγου αναφέρονται. Την επιστολογραφία φαίνεται πως προτιμά ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Βόσακος Ροδόπης”, ο οποίος δηλώνει ως τόπο μόνιμης κατοικίας τη Ροδόπη. Το “προσωπικό”, είτε πρόκειται για βίωμα, είτε για εμπειρία είτε για συναίσθημα, είναι βασικό στοιχείο που καταγράφεται στις επιστολές. Η *Διάπλασις των Παίδων* ενθαρρύνει επίσης το συνδρομητικό της κοινό να ασχοληθεί με την επιστολογραφία μέσω της στήλης της Αλληλογραφίας. Ενδεχομένως, οι φίλοι με τους οποίους επικοινωνεί ο συνδρομητής του Λευκώματος να ανήκουν στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού.

Συνδυάζοντας την παράμετρο του φύλου με τις απαντήσεις του συνδρομητικού κοινού οι οποίες αναφέρονται στην πνευματική δραστηριότητα της ανάγνωσης, διαπιστώνουμε ότι γνωρίζουμε το φύλο οκτώ παιδιών και νέων από τους έντεκα (η συνδρομητριά με το ψευδώνυμο “Νοσταλγούσα Ελληνίς” έχει απαντήσει δύο φορές συνεπώς ο ακριβής αριθμός των προσώπων ανέρχεται στους δέκα).¹⁸⁷ Σύμφωνα με τα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα, αντιλαμβανόμαστε πως ο αριθμός των κοριτσιών που ασχολείται με την πνευματική δραστηριότητα της ανάγνωσης είναι σχεδόν διπλάσιος σε σύγκριση με των αγοριών (βλ. Πίνακα 7).

Καταλήγοντας, η γραφή και η ανάγνωση αποτελούν διαδικασίες συγκρότησης του νεωτερικού υποκειμένου και λειτουργούν ως μέσο για τη συμμετοχή στην αστική σφαίρα της δημοσιότητας.¹⁸⁸ Η ανάγνωση σύγχρονης λογοτεχνίας, ιδιαίτερα μυθιστορημάτων και η συγγραφή είτε πρόκειται για άσκηση στη λογοτεχνική γραφή είτε για ημερολόγιο είτε, φυσικά για επιστολογραφία είναι εμπειρίες μέσα από τις οποίες ανιχνεύεται ο παιδικός και

¹⁸⁷ Οι συνδρομητές που προτιμούν να ενασχολούνται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους να ενασχολούνται με την ανάγνωση είναι ο Α. Π. Καφόπουλος και ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Ερημος Σαχάρα”. Από την άλλη πλευρά τα κορίτσια που προτιμούν την πνευματική δραστηριότητα της ανάγνωσης μετρούν πέντε στο αριθμό και είναι οι εξής: η Σοφία Α. Τσοπανέλη, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου, το “Μισοσβυμένο Αστέρι”, η “Αεροναυτοπούλα”, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” και η “Μαγική Εικόν”.

¹⁸⁸ Για τον ορισμό της δημόσιας σφαίρας, βλ. στο Habermas, J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα: Νήσος, σ. 103.

νεανικός εαυτός και συνεπώς η υποκειμενικότητα του, όπως έχουμε αναφέρει. Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες χρησιμοποιούν τη γραφή και την ανάγνωση και προσπαθούν μέσω αυτών των διαδικασιών να αποκτήσουν μια θέση στη δημόσια σφαίρα έκφρασης. Αντιλαμβανόμαστε πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων των αστικών κέντρων, της περιφέρειας αλλά και κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού, στις αρχές του 20ού αιώνα, διεκδικούν μέσω του λόγου τη χειραφέτηση τους ως αυτόνομες κοινωνικές κατηγορίες από τον κόσμο των ενηλίκων. Κατανοούμε, λοιπόν, πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες μαζί με τις γυναίκες, εκείνη τη περίοδο, συνειδητοποιούν μέσω της γραφής και της ανάγνωσης την υποβαθμισμένη θέση τους μέσα στην ιεραρχημένη ανδρική κοινωνική πραγματικότητα και χρησιμοποιούν αυτά τα μέσα για να διεκδικήσουν την ιδιότητα του αυτόνομου υποκειμένου.

Η συμβολή της *Διαπλάσεως* στην εξοικείωση του αναγνωστικού της κοινού τόσο με τον προφορικό, όσο και με τον γραπτό λόγο είναι σημαντική, καθώς τους προσφέρει τη δυνατότητα καλλιέργειας των εκφραστικών τους δυνατοτήτων μέσα από “Διαγωνισμούς” ποιήματος, διηγήματος κ.α. που προκηρύσσει κατά καιρούς.¹⁸⁹ Επίσης, δημοσιεύει στις σελίδες της αποσπάσματα από γνωστά μυθιστορήματα είτε της ελληνικής είτε της ευρωπαϊκής παιδικής λογοτεχνικής παραγωγής, τα οποία είναι μεταφρασμένα και διασκευασμένα στα ελληνικά. Την ίδια στιγμή, ενδυναμώνει τους δεσμούς ανάμεσα στο παιδί-αναγνώστη και τη λογοτεχνία με το να ενσωματώνει στην ύλη της πεζογραφήματα και ποιήματα.¹⁹⁰ Το παιδικό/νεανικό περιοδικό μέσα από τα “Μικρά Μυστικά” παροτρύνει τα διαπλασάτουλα να ασχοληθούν με τις πνευματικές δραστηριότητες της γραφής και της ανάγνωσης αντιμετωπίζοντας αυτές ως εξωσχολικές δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” και όχι ως κανονιστικές σχολικές πρακτικές.

Οι απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών στο εικοστό δεύτερο ερώτημα του Λευκώματος: «**Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;**» θεωρούνται έμμεσες μαρτυρίες για το κοινωνικό τους προφίλ, καθώς μέσα από

¹⁸⁹ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 179

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 16

αυτές ανιχνεύεται το ειδικό βάρος της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας στην παιδεία και τις προτιμήσεις τους. Ειδικότερα, στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων απαντήσεων οι σαράντα εννέα άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις αναφέρονται σε ιστορικούς και φιλοσόφους της αρχαιότητας, όπως επίσης και σε πρόσωπα του συγχρόνου ελληνικού και ευρωπαϊκού κυρίως λογοτεχνικού κόσμου. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως από τις εξήντα τέσσερις απαντήσεις εξαιρέσαμε τις τέσσερις καθώς οι συνδρομητές Σταμάτιος Γ. Σταματίου, “Νοσταλγός Έλληνα” και Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης που έχουν συμπληρώσει δύο και τρεις φορές τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” απαντούν κατά τον ίδιο τρόπο στο συγκεκριμένο ερώτημα. Επιπλέον, ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Θαλασσοπούλα” δηλώνει πως προτιμά δύο συγγραφείς τον Jules Vern και τον Ανανία (Γρ. Ξενόπουλο) και η συνδρομήτρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου τον Victor Hugo και τον τυφλό Παρισιάδη. Οι επιλογές αυτές συμπεριλήφθηκαν στην καταμέτρηση δύο φορές, συνεπώς ο ακριβής αριθμός των προτιμήσεων ανέρχεται στις εξήντα έξι.

Πίνακας 10: Κατηγοριοποίηση των απαντήσεων του Λευκόματος των “Μικρών Μυστικών” στο ερώτημα: «Ποιον συγγραφέα προτιμάτε;», βάσει του τόπου διαμονής και του φύλου των συνδρομητών

Ποιον συγγραφέα προτιμάτε;	Τόπος διαμονής					Φύλο			
	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Ευρωπαίοι συγγραφείς	6	7	9	8	30	15	11	4	30

Συγγραφείς άλλων χωρών	1	-	-	-	1	1	-	-	1
Συγγραφείς της σύγχρονης καλλιτεχνικής παραγωγής	1	1	2	2	6	1	4	1	6
Συγγραφείς του αρχαίου κόσμου	3	4	2	1	10	5	5	-	10
Συγγραφείς από την περίοδο της Κρητικής Αναγέννησης	1	-	-	-	1	1	-	-	1
“Διάφορες επιλογές”	2	5	2	3	12	5	7	-	12

Αναλυτικότερα, σε τριάντα απαντήσεις αποτυπώνεται το ισχυρό ενδιαφέρον του παιδικού και νεανικού κοινού των “Μικρών Μυστικών” προς προσωπικότητες της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής παραγωγής, τις οποίες παραθέτουμε εδώ:¹⁹¹ «**Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;** Τόν Σαιξπείρον. - Τόν

¹⁹¹ Τα παιδιά και οι νέοι/νέες που επιλέγουν να διαβάζουν λογοτεχνικά αριστουργήματα ευρωπαίων συγγραφέων είναι οι εξής: η “Προώρως Απηγοητευθείσα”, ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας”, ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια που υπογράφει με τα αρχικά T.B., ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Θαλασσοπούλα”, η Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μεμονομένον Δάσος”, ο Απόστολος Α. Αποστολίδης από την Αλεξάνδρεια, ο Γεώργιος Δ. Κωστής από την Κύμη, η Αντιγόνη Κ.Β. από τον Πειραιά, η Νοσταλγούσα Ελληνίς από την Οδησό, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Ξανθός Βοσκός” από τον Πειραιά, η

Βέρον. - Τόν Βίκτορα «Ούγγό»..... - Ίούλιον Βέρον και Άνανίαν. - πόσον μ'ἀρέσει νά διαβάζω τόν θεϊον Βίκτωρα Ούγγώ. - Τόν Δουμά. - Τόν Βίκτορα Ούγγώ. - Τοῦ Βέρον βιβλία νά μελετῶ. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - Ίούλιον Βέρον, Βίκτορα Ούγγώ και τόσους ἄλλους ἀκόμη. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - Jules Verne. - Τόν Βίκτορα Ούγγώ. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - Τόν συγγραφέα τόν Ούγγώ πῶς νά μὴν ἀγαπήσω. - Ούγγῶ θά σέ συγγράψῃ - Τόν Βίκτωρα Ούγγώ. - Τόν Ίούλιον Βέρον λατρεῦω. - Γιά πρωτεῖα κατ' ἐμέ ὁ Ούγγώ κι ὁ Βέρον ἐρίζουν. - Τόν «Bossuet». - Τὴν Mme Pottin. - Τόν Ζολά. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - ὦ! Ούγγώ προτιμῶ γιά νά εἶμαι, νάχω μνήμην λαμπράν θαυμάσιαν. - Dante. - Τόν Βίκτωρα Ούγγώ και τόν Ίούλιον Βέρον. - Τόν V. Hugo! και τόν τυφλόν Παρισιάδην. - Τόν Ἀλέξανδρον Δουμᾶν. - Τόν Ίούλιον Βέρον. - Τόν Λοτί». Οι Γάλλοι λογοτέχνες φαίνεται να ἔχουν συνεπάρει με τα ἔργα τους το συνδρομητικό κοινό των «Μικρῶν Μυστικῶν». Σύμφωνα με τις επιλογές των παιδιῶν και των νέων στους πιο δημοφιλεῖς κατατάσσουν τον Jules Verne. Η Β. Πάτσιου παραθέτει την ἀποψη της *Διαπλάσεως* στα 1910 για τον Jules Vern «τα σπουδαιότερα ζητήματα, τα δυσκολότερα φυσικά ἢ αστρονομικά προβλήματα, γίνονται καταληπτά, ευχάριστα, διασκεδαστικά· μανθάνει δίχως να το εννοή».¹⁹² Τα ἔργα του Γάλλου λογοτέχνη εμπεριέχουν έντονα το στοιχείο του διδακτισμοῦ αλλά και της τέρψης, γεγονός που τα κάνει ἀνάρπαστα στο αναγνωστικό κοινό του παιδικού/νεανικοῦ περιοδικού. Σε

συνδρομητρία με το ψευδώνυμο «Σιωπηλή νυξ» ἀπό τις Κυδωνίαις της Μ. Ασίας, ο «Οιδίπους Τύραννος» ἀπό τον Πειραιά, η Σοφία Α. Τσοπανέλη ἀπό τον Βόλο, ο Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης ἀπό την Κωνσταντινούπολη, ο Χαρίλαος Κακούρης ἀπό τη Λευκάδα, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Ἄγγελος της Ευτυχίας», ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Πλοίαρχος Νέμος», ο Μανούσος Σ. Βιδάκης ἀπό τη Σμύρνη, η «Μελαγχολική Σεληνολάτρης» ἀπό την Κρήτη, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Βόσακος Ροδόπης» ἀπό τη Ροδόπη, η συνδρομητρία με το ψευδώνυμο «Μέμφις» ἀπό το Κάιρο, ο «Δαφνοστεφής Ναύαρχος» ἀπό τη Σμύρνη, ο Βασίλειος Λόντου ἀπό την Αθήνα, η Ευφροσύνη Α. Αποστολοπούλου ἀπό τη Μεθώνη, ο συνδρομητής ἢ η συνδρομητρία με το ψευδώνυμο «Μη-μου-άπτου» ἀπό την Κέρκυρα, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου ἀπό το Αἴγιο, η συνδρομητρία με το ψευδώνυμο «Αεροναυτοπούλα» ἀπό την Πάτρα, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Μικρός Βιολιστής» ἀπό το Ηράκλειο της Κρήτης και ο Ἄγγελος Αυγερινός ἀπό την Αθήνα.

¹⁹² Η ἀποψη του περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 17, αρ. 35, 31 Ιουλίου 1910, σ. 288, παρατίθεται στο: Πάτσιου, Β. (1987), ὁ.π., σ. 78

προτιμήσεις ακολουθούν ο Victor Hugo, ο Alexandre Dumas, ο Emile Zola, ο Pierre Loti, ο Jacob Benignus Bossuet ¹⁹³ και η Mme Pottin. Είναι χαρακτηριστικό πως από τις τριάντα απαντήσεις που διαθέτουμε στις είκοσι εννέα συναντάμε ονόματα διάσημων γάλλων συγγραφέων. Επίσης, μια αναφορά εντοπίσαμε για τον άγγλο William Shakespear και ακόμη μία για τον ιταλό Dante Alighieri.

Λαμβάνοντας υπόψη τη μεταβλητή του τόπου διαμονής των φίλων του Λευκώματος, είμαστε σε θέση να τον γνωρίζουμε για είκοσι δύο παιδιά και νέους/νέες στο σύνολο των τριάντα. Έτσι, διαπιστώνουμε πως ο αριθμός των συνδρομητών και των συνδρομητριών που κατοικούν σε περιοχές του έξω-ελληνισμού και επιλέγουν διάσημους ευρωπαϊούς συγγραφείς είναι σχεδόν ίδιος με αυτόν που κατοικούν σε περιοχές της περιφέρειας του ελληνικού κράτους, όπως επίσης και με αυτόν που δηλώνουν πως διαμένουν μόνιμα στα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου (βλ. Πίνακα 10). Αναφορικά με τους φίλους και τις φίλες των “Μικρών Μυστικών” από περιοχές της επαρχίας, αξίζει να σημειώσουμε για μια ακόμη φορά, πως οι γονείς τους ανήκουν στις τοπικές ελίτ των περιοχών που διαμένουν, καθώς η ανατροφή και διαπαιδαγώγηση τους φαίνεται να στηρίζεται σε δυτικά πρότυπα. Επίσης, τα παιδιά και οι νέοι/νέες που κατοικούν στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα, τα τρία μεγαλύτερα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους, προέρχονται από μεσοαστικά και ανώτερα αστικά στρώματα, καθώς η ανάγνωση λογοτεχνικών έργων ευρωπαϊών συγγραφέων δείχνει για άλλη μια φορά το ειδικό βάρος της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας στην παιδεία και τις προτιμήσεις τους ως απόδειξη της σημαντικής κοινωνικής τους θέσης στην ταξική διαστρωμάτωση. Αν και ο αριθμός των συνδρομητών και των συνδρομητριών που διαμένουν στις έξω-ελλαδικές κοινότητες είναι σχετικά μεγαλύτερος συγκριτικά με όσους και όσες κατοικούν σε μεγαλύτερα ή

¹⁹³ Ο Ιάκωβος Μποσσυέ (1627-1704) ήταν Γάλλος κληρικός, συγγραφέας και ιεροκήρυκας. Ο Μποσσυέ έγινε διάσημος κυρίως για τα περίφημα κηρύγματά του, βλ. στο *Πάπυρος - Λαρούς. Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Ζ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων. τ. Κ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, Πάπυρος, σ. 296.

μικρότερα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους, ωστόσο δεν διαπιστώνεται σημαντική απόκλιση ανάμεσα στις τρεις κατηγορίες του τόπου διαμονής.

Όσον αφορά στην παράμετρο του φύλου του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού κοινού, θα πρέπει να σημειώσουμε πως τα αγόρια που αναφέρονται σε πρόσωπα της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής είναι συγκριτικά ελάχιστα περισσότερα από ότι τα κορίτσια (βλ. Πίνακα 10). Καταλήγουμε, λοιπόν, πως ιδιαίτερα για τα κορίτσια η ενασχόληση με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, δηλώνει πως προέρχονται από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα τα οποία αξιοδοτούν θετικά τη γυναικεία μόρφωση. Παράλληλα, αντιλαμβανόμαστε αφενός την αντίσταση των γονέων, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την κοινωνικοποίηση των παιδιών τους, απέναντι στο παιδαγωγικό κανονιστικό λόγο της περιόδου που κατηγορεί τα μυθιστορήματα ως μιάσματα για την παιδική και νεανική ηλικία περισσότερο των κοριτσιών αλλά και των αγοριών και αφετέρου την αποδοχή της θέσης της *Διαπλάσεως* που υπερασπίζεται τον μυθιστορηματικό λόγο με το να τονίζει την ηθική του διάσταση και την συγγένεια του με τον ποιητικό λόγο.¹⁹⁴ Η πρωτοποριακή πολιτική που εφάρμοσε το περιοδικό στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα ευρωπαϊκά πρότυπα διαπαιδαγώγησης και ανατροφής της εποχής, τα οποία είχαν εξιδανικεύσει τον μυθιστορηματικό λόγο και τον θεωρούσαν κατάλληλο ανάγνωσμα για την παιδική και νεανική ηλικία. Κατά συνέπεια, οι προτιμήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών του *Λευκώματος* καθορίζονται από την ύλη της *Διαπλάσεως*, η οποία σε σημαντικό βαθμό επηρεάζεται από τα γαλλικά και αγγλικά παιδικά/νεανικά περιοδικά που κυκλοφορούν εκείνη την εποχή. Βέβαια, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως μέσα από τις απαντήσεις των φίλων του *Λευκώματος* δεν γίνεται σαφές για το εάν προτιμούν τους συγκεκριμένους συγγραφείς είτε επειδή διαβάζουν έργα τους μέσα από τις σελίδες της *Διαπλάσεως* είτε λόγω του ότι η ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων γενικά αποτελεί μια ενασχόληση του “ελεύθερου χρόνου” του συνδρομητικού κοινού. Ένα άλλο ενδεχόμενο είναι τα λογοτεχνικά έργα των ευρωπαίων συγγραφέων να αποτελούν διδακτέα ύλη ορισμένων συνδρομητών και συνδρομητριών πλούσιων οικογενειών που τους

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 83.

παρεχόταν ιδιωτική διδασκαλία στο σπίτι. Και στις τρεις περιπτώσεις, στον λόγο των φίλων του Λευκώματος αποτυπώνεται το ειδικό βάρος της ευρωπαϊκής κουλτούρας ως ένδειξη υψηλού κοινωνικο-οικονομικού ή/και μορφωτικού status.

Επίσης, μία απάντηση στο σύνολο των σαράντα εννέα άμεσων και κυριολεκτικών απαντήσεων σχετίζεται με την προτίμηση του συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Άγγελος της Αγάπης” προς την αγαπημένη του συγγραφέα τη Βασίλισσα Ελισάβετ της Ρουμανίας.¹⁹⁵ **«Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;** Τὴν Βασίλισσαν τῆς Ρουμανίας Ἑλισάβετ». Είναι εμφανές πως ο φίλος των “Μικρῶν Μυστικῶν” διαθέτει λογοτεχνική κουλτούρα και δεν περιορίζεται στα αναγνώσματα του περιοδικού. Μάλιστα, τη συγκεκριμένη απάντηση μπορούμε να τη λάβουμε και ως μια απόκλιση ως προς την κυρίαρχη τάση που εκδηλώνει το ενδιαφέρον της προς την δυτικο-ευρωπαϊκή λογοτεχνία.

Ο αριθμός των επιλογῶν που αφορούν σύγχρονους για την εποχή Ἑλληνες λογοτέχνες είναι αδιαμφισβήτητα μικρότερος σε σύγκριση με αυτόν που αναφέρεται σε ευρωπαίους λογοτέχνες. Ειδικότερα, ἕξι στους σαράντα εννέα συνδρομητές/τριες δηλώνουν την προτίμησή για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Παρισιάδη: **«Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;** Ἰούλιον Βέρν καὶ Ἀνανίαν. - Τόν Φαίδωνα μας. - Τόν Ξεννόπουλον. - Τόν συγγραφέα τῆς Διαπλάσεως. - Τόν Κ. Ραγκαβῆν. - Τόν V. Hugo! καὶ τόν τυφλόν Παρισιάδην”. Από τους νεοέλληνες συγγραφείς την προτίμηση του συνδρομητικού κοινού συγκεντρώνει ο Γρ. Ξενόπουλος ο οποίος την περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά” ήταν αρχισυντάκτης της *Διαπλάσεως*. Την ίδια στιγμή, ο Γρ. Ξενόπουλος μέσω της χρήσης ψευδωνύμων, όπως «Φαίδωνας», «Ανανίας», κ.α. έρχεται σε επαφή με το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού. Θεωρώ πως τις αναφορές στον συγγραφέα θα πρέπει να τις κατανοήσουμε ως εκφράσεις θαυμασμού προς τον ζακυνθινό

¹⁹⁵ Η βασίλισσα Ελισάβετ της Ρουμανίας (1843 - 1916) με το ψευδώνυμο “Κάρμεν Σύλβα” δημοσίευσε μεταφρασμένα στα γερμανικά “Ρουμανικά Ποιήματα” το 1880. Στα 1882 δημοσίευσε το έργο “Σκέψεις μιας Βασιλίσσης” το οποίο συντάχθηκε στη γαλλική γλώσσα όπως και άλλα έργα της. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. στο *Πάπυρος - Λαρούς. Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. ΣΤ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων. σ. 250.

συγγραφέα και δημοσιογράφο, αλλά και για το καινοτόμο έργο που προσφέρει στη *Διάπλαση*.

Η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μεσημβρινή Ακτή” δηλώνει την προτίμησή της προς τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Ο φαναριώτικης καταγωγής λόγιος, πεζογράφος, ρομαντικός ποιητής της Α’ Αθηναϊκής Σχολής, καθηγητής της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και διπλωμάτης, αναπόφευκτα συγκεντρώνει την εκτίμηση για το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην πολιτική και πνευματική ζωή του τόπου.¹⁹⁶ Η επιλογή προς το πρόσωπο του Α. Ραγκαβή είναι μοναδική σε όλο το φάσμα των απαντήσεων στο συγκεκριμένο ερώτημα. Η φίλη των “Μικρών Μυστικών” δηλώνει ως πατρίδα της αλλά και ως τόπο διαμονής της την Κωνσταντινούπολη - κοινή καταγωγή της με τον Α. Ραγκαβή - ενδεχομένως αυτό το γεγονός να αποτέλεσε κριτήριο για την επιλογή της. Μία άλλη περίπτωση που εξετάζουμε αναφορικά με την συγκεκριμένη προτίμηση σχετίζεται με την ελληνική σχολική ιστοριογραφία. Είναι γεγονός, πως τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια που διαθέτει ο κρατικός εκπαιδευτικός στο μαθητικό πληθυσμό της χώρας ήταν μεταφρασμένα έργα ξένων διδακτικών βιβλίων. Σε αυτά τα πλαίσια Α. Ραγκαβής μεταφράζει την *Επιτομή της Ελληνικής ιστορίας* του Goldsmith.¹⁹⁷ Η Χ. Κουλούρη αναφερόμενη σε αυτό το ζήτημα υποστηρίζει πως «με τις μεταφράσεις εισάγεται με τρόπο άμεσο η ευρωπαϊκή επιρροή στο χώρο της εκπαίδευσης, η οποία ανιχνεύεται εξάλλου σε όλες τις πτυχές της ελληνικής πνευματικής ζωής».¹⁹⁸ Εδώ, θα πρέπει να επαναλάβουμε πως η συγκεκριμένη συνδρομήτρια διαμένει μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό δεν μας αποτρέπει να ισχυριστούμε τον παραπάνω συλλογισμό, καθώς η ίδια θα μπορούσε να έρχεται σε επαφή με την σχολική ύλη από το σπίτι στα πλαίσια ιδιωτικής μαθητείας, μιας πρακτικής που υιοθετείται αποκλειστικά από εύπορα στρώματα, όπως αναφέραμε και παραπάνω.

¹⁹⁶ Ελευθερουδάκης, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, (1931), τ. 11^{ος}, Αθήνα: Ελευθερουδάκης Α.Ε., σ. 58

¹⁹⁷ Κουλούρη, Χ. (1988), *ό.π.*, σ. 26.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 24.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε τη σιωπή των παιδιών και των νέων για λογοτέχνες της γενιάς του □80 που ανθίζει την περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”. Στους κύριους εκπροσώπους της ανήκουν ο Α. Παπαδιαμάντης, ο Γ. Βιζυηνός, κ.α. Μάλιστα, ορισμένοι από αυτούς όπως ο Βιζυηνός δημοσιεύει στη *Διάπλαση*, σύμφωνα με την Β. Πάτσιου το πρώτο του παιδικό διήγημα με τίτλο *Ο Άραψ και η κάμηλος αυτού*.¹⁹⁹

Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που επιλέγουν να διαβάζουν δημιουργήματα συγγραφέων της νεοελληνικής καλλιτεχνικής παραγωγής μετρούν έξι στον αριθμό.²⁰⁰ Αναφορικά με τον τόπο διαμονής των παραπάνω παιδιών και νέων, είμαστε σε θέση να τον γνωρίζουμε για τους τρεις από τους έξι, δηλαδή τους μισούς (βλ. Πίνακα 10). Οι τέσσερις φίλοι και φίλες του Λευκώματος διαμένουν μόνιμα σε αστικά του ελληνικού κράτους, όπως επίσης και σε μια περιοχή του έξω-ελληνισμού. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφέρουμε πως δεν διαθέτουμε ακριβείς πληροφορίες σχετικά με τον τόπο διαμονής και των υπόλοιπων συνδρομητών και συνδρομητριών. Το γεγονός αυτό μας αποτρέπει από το να κάνουμε περαιτέρω υποθέσεις. Αντίθετα, όσον αφορά στο φύλο διαθέτουμε πληροφορίες για πέντε από τους έξι φίλους και φίλες που συμπληρώνουν τα τετράδια (βλ. Πίνακα 10).

Ένα μέρος του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού κοινού των “Μικρών Μυστικών” αποτυπώνει μέσα στον λόγο του το ισχυρό του ενδιαφέρον σε σχέση με αρχαίους ιστοριογράφους και φιλοσόφους της αρχαιότητας. Πιο συγκεκριμένα, από τις σαράντα οκτώ άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις οι δέκα αναφέρονται σε προσωπικότητες του πνεύματος της εποχής της αρχαιότητας και τις οποίες τις παραθέτουμε εδώ:²⁰¹

¹⁹⁹ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 86

²⁰⁰ Οι συγκεκριμένοι συνδρομητές και συνδρομήτριες είναι οι εξής: και είναι οι εξής: η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Θαλασσοπούλα”, ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Ξενιτευμένος Σινωπέυς”, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Άνθος του Μαΐου”, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Κατσαρομάλλω” από την Πάτρα, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μεσημβρινή Ακτή” από την Κωνσταντινούπολη και η συνδρομήτρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από το Αίγιο.

²⁰¹ Τα ονόματα των συνδρομητών και των συνδρομητριών που επιλέγουν πρόσωπα συγγραφέων από την αρχαιότητα είναι οι παρακάτω: ο Ορέστης Π. Καφόπουλος από την

«**Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;** Τὸν Θουκυδίδη. - Τὸν ἱστοριογράφον Θουκυδίδη. - Θουκυδίδη τὸν Ἱστορικόν. - Ξενοφῶντα. - καὶ Θουκυδίδη τὸν ἱστορικόν. - Τὸν Ξενοφῶντα. - Τὸν Πλάτωνα. - Τὸν Ξενοφῶντα. - Τὸν Πλάτωνα καὶ πολλοὺς ἄλλους. - Τὸν Πλάτωνα!» Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιλογὲς γίνεται ἐκδηλῆ ἡ ἰσχυρὴ ἐπιρροή που ἀσκεῖ τὸ ἐθνοκεντρικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, καθὼς ἀρχαῖα κείμενα διδάσκονται στὰ πλαίσια τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν. Εἰδικότερα, ἔργα τοῦ Θουκυδίδη ἀποτελοῦν μέρος τῆς διδακτέας ὕλης καὶ στὴ δευτέρα καὶ στὴ τρίτη τάξη τοῦ Γυμνασίου.²⁰² Ἐνα ἄλλο ἐνδεχόμενον που θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἐπιλογὲς τῶν συγκεκριμένων παιδιῶν καὶ νέων, εἶναι ἡ ὑπακοή στὸν κυρίαρχο παιδαγωγικὸ κανονιστικὸ λόγο που ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω κατακρίνει τὰ μυθιστορήματα. Κατὰ συνέπεια, οἱ συνδρομητὲς καὶ οἱ συνδρομήτριες ἀναζήτησαν συγγραφικὰ πρότυπα στὴν ἀρχαιότητα.

Συνολικὰ, ἀπὸ τοὺς δέκα συνδρομητὲς καὶ συνδρομήτριες που ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος, εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε τὸν τόπο διαμονῆς τῶν ἐννέα (βλ. Πίνακα 10). Οἱ φίλοι καὶ οἱ φίλες τοῦ Λευκώματος που διαμένουν μόνιμα σὲ περιοχὲς τῆς περιφέρειας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ δηλώνουν τὸν θαυμασμό τους σὲ προσωπικότητες τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἐλάχιστα περισσότεροι ἀπὸ ὅσους καὶ ὅσες διαμένουν στὰ ἀστικά κέντρα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου καὶ περιοχὲς τοῦ ἔξω-ἐλληνισμοῦ. Ἐνδεχομένως, ὁ λόγος τους νὰ ἔχει δεχτεῖ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸ σχολικὸ θεσμὸ που τὴν περίοδο που ἐξετάζουμε διαθέτει ἐθνοκεντρικὴ φυσιογνωμία. Συγχρόνως, εἶναι ἐξίσου πιθανὸ οἱ γονεῖς τῶν συγκεκριμένων παιδιῶν καὶ νέων νὰ ἔχουν ἐπιλέξει νὰ διαπαιδαγωγήσουν τὰ παιδιά τους σύμφωνα με τὰ “ἐθνικά”

Κυπαρισσία, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδώνυμο “Κωπηλάτις τῆς Κύθνου” ἀπὸ τὴν Αθήνα, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδώνυμο “Μαρίδα τοῦ Ευρίπου” ἀπὸ τὴν Χαλκίδα, ὁ Gregorie N. Risouroulo ἀπὸ τὴν Αλεξάνδρεια, ὁ συνδρομητὴς με τὸ ψευδώνυμο “Αετός τῆς Ερῆμου”, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδώνυμο “Μισοσβυμένο Ἀστέρι” ἀπὸ τὴν Αθήνα, ὁ συνδρομητὴς με τὸ ψευδώνυμο “Ἀμβρακιώτις Αὐρά” ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδώνυμο “Μαγικὴ Εἰκὼν” (διαμένει σὲ κάποια περιοχὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ), ὁ συνδρομητὴς με τὸ ψευδώνυμο “Λαμπρός Κιθαρωδός” ἀπὸ τὴν Αθήνα καὶ ἡ συνδρομήτρια Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου ἀπὸ τὸ Αἴγιο.

²⁰² Φουρναράκη, Ε. (1999), *ὁ.π.*, σ. 105-107 καὶ Κουλούρη, Χ. (1988), *ὁ.π.* σ. 217-218

πρότυπα, καθώς η περίοδος που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά” είναι μια περίοδος έξαρσης του φαινομένου του ελληνικού εθνικισμού. Σχετικά με το φύλο του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού κοινού, διαθέτουμε πληροφορίες και για τους δέκα (βλ. Πίνακα 10). Ειδικότερα, πέντε είναι αγόρια και πέντε κορίτσια. Αντιλαμβανόμαστε πως στον ίδιο βαθμό οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες δηλώνουν την προτίμηση τους προς φυσιογνωμίες του αρχαίου πολιτισμού.

Μια αποκλίνουσα από τις κυρίαρχες προτιμήσεις επιλογή αφορά στο Βιτσέντζο Κορνάρο και το ερωτικό μυθιστόρημα «Ερωτόκριτος»: **«Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε; Τόν συγγραφέα τοῦ ἐρωτοκρίτου»**. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται τον 17^ο αιώνα, περίοδο της Κρητικής Αναγέννησης κατά την οποία η Κρητική λογοτεχνία ανθίζει. Η αναφορά στο συγκεκριμένο δημιουργήμα από το συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας” που κατοικεί στην Αθήνα είναι αποτέλεσμα μιας γενικότερης λογοτεχνικής παιδείας που μπορεί να διαθέτει ο ίδιος.

Τέλος, σημαντικό για την έρευνα αυτή είναι να εξετάσουμε τις απαντήσεις μέσα από τις οποίες δηλώνεται η προτίμηση σε συγκεκριμένους συγγραφείς σε σχέση με τις γενικού και έμμεσου περιεχομένου απαντήσεις. Έτσι, στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων απαντήσεων στις δεκατέσσερις εντοπίζουμε πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες σιωπούν, είτε μέσα από συναισθηματικές εξάρσεις θλίψης και απογοήτευσης, είτε εκφράζονται με χιούμορ στα πλαίσια ενός παιδικού και νεανικού αυθορητισμού.

Πιο συγκεκριμένα, στις δεκατέσσερις απαντήσεις λάβαμε υπόψη μας τις δώδεκα, καθώς οι συνδρομητές Σταμάτιος Σταματίου και “Νοσταλγός Έλληνα” απαντούν δύο φορές κατά τον ίδιο τρόπο. Παραθέτουμε: **«Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε; Τόν καλλίτερον. - Πάντοτε τόν καλλίτερον. - Δέν ἀπεφάνη συγγραφεύς ὅστις νά περιγράψῃ τό ἄλγος τῆς καρδίας μου κι'ἄλλη καρδιά νά θραύσῃ! - ...Ἐκεῖνον ... τόν... πῶς τόν λένε... τόν ξέχασα!! - Τόν συγγραφέα τῆς καρδιάς. - Τό ἀπλούστερον. - Τόν τοῦ «Βαρκαλογοατοσκυλοποντικοσπαρακτόπουλον».** - Πολλούς. - Τήν μνήμην ἣτις ὀδηγεῖ τούς πάντας εἰς τό φῶς. - Δύναται χεῖρ συγγραφέως κόρης ὀρφανῆς τά ἄλλῃ! δύναται νά παραστήσῃ; ὃ ἄν δυνηθῶ ναί τότε αὐτόν θέλω προτιμήσει. - Τόν εὐκολότερον δέν εἶν'ἔτσι; - Τόν ἀφαρπάζοντα τάς ψυχάς. - [δεν απαντά] -

Προτιμῶ τούς συρραφεῖς ἀπό τούς συγγραφεῖς. - Τόν ἐξέχασα». Η ἐπιθυμία των φίλων των “Μικρῶν Μυστικῶν” νὰ μὴν ἐκδηλώσουν κάποια συγκεκριμένη προτίμηση τους μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου κάποιου συγγενικοῦ τους προσώπου. Χαρακτηριστικά, ὁ συνδρομητὴς Γεράσιμος Καραουλάνης ἔχει χάσει τὴν ἀδελφή του τὴν Ἄννα²⁰³ καὶ ἀναφέρεται σὲ ὅλες του τὶς ἀπαντήσεις σὲ αὐτὸ τὸ γεγονὸς, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδῶνυμο “Ἀθῶα Καρδιά” που ἀναφέρεται συχνὰ στὸν θάνατο τοῦ πατέρα της.²⁰⁴ Οἱ υπόλοιποι συνδρομητὲς καὶ συνδρομήτριες μέσω ἐλιγμῶν ἀποφεύγουν νὰ κατονομάσουν συγκεκριμένους συγγραφεῖς. Ἐνδεχομένως αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει γιὰτὶ δὲν τους ἀρέσει νὰ διαβάζουν λογοτεχνικά ἔργα. Μάλιστα τὸ γεγονὸς ὅτι “μιλοῦν” σὲ ἓναν δημόσιο χῶρο ἐκφρασης φαίνεται νὰ το λαμβάνουν σοβαρὰ υπόψη τους, γιὰ αὐτὸ ἄλλωστε καὶ προτιμοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ χιούμορ τους γιὰ νὰ ἀπαντήσουν παρὰ νὰ παραδεχτοῦν δημόσια μιὰ προσωπικὴ τους “ἀδυναμία” τους σὲ σχέση με τὸ υπόλοιπο συνδρομητικὸ κοινὸ που διαθέτει λογοτεχνικὲς γνώσεις.

Οἱ συνδρομητὲς καὶ οἱ συνδρομήτριες που ἐπιλέγουν νὰ μὴν ἀπαντοῦν ἢ νὰ ἀπαντοῦν ἔμμεσα καὶ ἀόριστα στὸ συγκεκριμένο ἐρώτημα εἶναι δώδεκα καὶ εἶναι οἱ ἐξῆς: ὁ Σταμάτιος Γ. Σταματίου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁ Γεράσιμος Καραουλάνης, ὁ “Νοσταλγὸς Ἕλληνας”, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδῶνυμο “Κόρη τοῦ Στρυμῶνος” ἀπὸ τὴ Δράμα, ἡ Μαρία Κ. Πολέμη ἀπὸ τὴν Ἄνδρου, ἡ Αφροδίτη Α. Ηλιοπούλου ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδῶνυμο “Ἀθῶα Καρδιά” ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά, ἡ Ἰφιγένεια Π. Καφοπούλου ἀπὸ τὴν Κυπαρισσία, ὁ συνδρομητὴς με τὸ ψευδῶνυμο “Πλοῖον τοῦ Δουνάβεως” ἀπὸ κάποια παραδουνάβια χῶρα, ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδῶνυμο “Ἀργυρογ(λ;)οῦλουδο,” ἡ συνδρομήτρια με τὸ ψευδῶνυμο “Χλόη τῆς Θαλάσσης”

²⁰³ Χαρακτηριστικά, ὁ ἴδιος ἀπαντᾷ στὸ δέκατο πέμπτο ἐρώτημα: «**Ποία δὲ ἡ δυστυχεστέρα; (στιγμὴ τοῦ βίου σας);** : Μία στιγμὴ κατέστησε τὸν βίον μου φορτίον! Ὅταν ἐτέθ' ἡ Ἄννα μου ἢ ἀδελφή εἰς μνημεῖον!». Γιὰ τὶς υπόλοιπες ἀπαντήσεις τοῦ Γ. Καραουλάνη βλ. στὸ Παράρτημα.

²⁰⁴ Στὸ δέκατο πέμπτο ἐρώτημα: «**Ποία δὲ ἡ δυστυχεστέρα; (στιγμὴ τοῦ βίου σας);** ἡ συνδρομήτρια ἀπαντᾷ: «Ἄχ! αἱ δυστυχεῖς πολλαὶ πασῶν δὲ δυστυχεστέρα ἐκείνη ποῦ ἀπώλεσα γλυκύτατον πατέρα».

από το Αίγιο και ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Θεσσαλικός Υάκινθος” από τη Λάρισα”.

Ως προς τη μεταβλητή του τόπου διαμονής, διαθέτουμε πληροφορίες για εννέα από τους δώδεκα συνδρομητές και συνδρομήτριες (βλ. Πίνακα 10). Ειδικότερα, ο αριθμός των παιδιών και των νέων που κατοικεί σε περιοχές της ελληνικής περιφέρειας και απαντά πιο γενικά είναι μεγαλύτερος από αυτόν που κατοικεί στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους και των κοινοτήτων του έξω-ελληνισμού. Οι απαντήσεις αυτές θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και ως δείκτης για την ηλικία τους. Ενδεχομένως μπορεί να ανήκουν στους μικρότερους ηλικιακά συνδρομητές οι οποίοι δεν μπορούν να κατανοήσουν τον μυθιστορηματικό λόγο. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τη μεταβλητή του φύλου, διαθέτουμε πληροφορίες για τα έντεκα παιδιά και νέους/νέες από τους δώδεκα (βλ. Πίνακα 10). Ειδικότερα, σχεδόν στον ίδιο βαθμό τα αγόρια και τα κορίτσια “σιωπούν” και δεν αναφέρονται σε προτιμήσεις τους σχετικά με συγγραφείς.

Μέσα από τον λόγο του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού στο δέκατο ένατο και στο εικοστό ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” τα οποία παραθέτουμε εδώ: **«Ποιον ιστορικό πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο; - Ποιον ήρωα μυθιστορίας ή δράματος συμπαθείται περισσότερο;»** αντλούνται πληροφορίες σχετικά με το είδος και το περιεχόμενο των αναγνωσμάτων που προτιμούν να διαβάζουν. Την ίδια στιγμή, οι επιλογές τους αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες για το κοινωνικό και οικονομικό τους προφίλ, καθώς μέσα από αυτές μπορεί να ανιχνευθεί το ειδικό βάρος της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας στην ανατροφή και στις προτιμήσεις τους. Ειδικότερα, οι αναφορές των φίλων του Λευκώματος σε πρόσωπα της ελληνικής και ευρωπαϊκής κυρίως ιστοριογραφίας, σε ήρωες μυθιστορηματικών έργων ή αρχαίων τραγωδιών, όπως επίσης και σε τραγικούς της αρχαιότητας θεωρούνται ως δείκτης των σχολικών και των εξωσχολικών αναγνωσμάτων των παιδιών και των νέων των μεσοαστικών και ανώτερων αστικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας και των έξω-ελλαδικών κοινοτήτων στις αρχές του 20ού αιώνα.

Η παιδεία των φίλων του Λευκώματος έχει δεχτεί ισχυρές επιδράσεις από τη δυτικοευρωπαϊκή κουλτούρα αλλά και την εθνοκεντρική (και ιδιαίτερα

την κλασικιστική) φυσιογνωμία που διαθέτει ο σχολικός θεσμός εκείνη την εποχή. Μέσα στο λόγο του συνδρομητικού κοινού, έτσι όπως αποτυπώνεται στις απαντήσεις των παραπάνω ερωτημάτων, μπορούμε να ανιχνεύσουμε αυτές τις επιρροές στην παιδεία τους και στα καλλιτεχνικά τους γούστα. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να σημειώσουμε πως τα ιστορικά πρόσωπα τα οποία δηλώνουν πως προτιμούν στο δέκατο ένατο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών”, την ίδια στιγμή μπορούν να αποτελέσουν και πρωταγωνιστές μυθιστορημάτων τα οποία έχει ενσωματώσει στην ύλη του το παιδικό/νεανικό περιοδικό. Προκειμένου να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα αναγνώσματα τους, ομαδοποιήσαμε τις απαντήσεις του δεκάτου ενάτου ερωτήματος και του εικοστού.

Μέσα στον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” αποτυπώνεται το ισχυρό ενδιαφέρον τους ενδιαφέρον για πρόσωπα της ελληνικής μυθολογίας, ιστοριογράφων, φιλοσόφων και μεγάλων τραγικών της αρχαιότητας, βυζαντινών και ρωμαίων αυτοκρατόρων και αγωνιστών της Επανάστασης του 1821 όπως επίσης και σύγχρονων. Συγχρόνως, οι φίλοι και οι φίλες του Λευκώματος εκδηλώνουν τον θαυμασμό τους προς την πρόσωπα της Γαλλικής Επανάστασης και γενικά της ευρωπαϊκής ιστορίας και λογοτεχνίας, τα οποία φιλοξενεί η *Διάπλασις* στις σελίδες της μέσα από μεταφρασμένα κείμενα: **«Ποῖον ἱστορικόν πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο; Τούς Μεγάλους Ναπολέον, Κωνσταντῖνον κ.τ.λ. - Τοῦ μεγάλου Ναπολέοντων! - τόν Μ. Ναπολέοντα, τόν Μιμίκον καί τήν Μαίρην. - Τόν Όλιβιέ Λεβαιλάν μέ τήν Δινόρα του. - Τόν Μέγαν Ναπολέοντα τόν νικήσαντα τούς Κινέζους καί τήν Σαλαμίνα!!!! - Τόν Καρδινάλιον Richelieu. - Ἐκ τῶν π.Χ. τόν Μ. Ἀλέξανδρον ἐκ τῶν μ.Χ. τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην. - Τόν μέγαν Ναπολέοντα. - Τόν Μέγαν Πέτρον. - Τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος. - Ναπολέοντα τόν Μέγα. - Τόν Ναπολέοντα. - Τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην. - Τόν μέγαν Ναπολέοντα. - Napoleon I. - Τόν Μ. Ναπολέοντα! - Τόν Μέγαν Ναπολέοντα Α! - Τόν Μ. Ναπολέοντα. - Τόν Ὁρέστην. - Τόν Λεωνίδα. - Τόν Τόν Μέγαν Ἀλέξανδρον. - Θαυμάζω τόν Θεμιστοκλέα. - Τόν Ἡρόδοτον. - Τόν Μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τόν κτίσαντα τήν πόλιν ἤν κατοικῶ. - Τήν Ἀντιγόνην. - Τον Λεωνίδα. - Ἐκ τῶν π.Χ. τόν Μ. Ἀλέξανδρον ἐκ τῶν μ.Χ. τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην. - Τήν Πηνελόπη τοῦ Ὀδυσσέως. - Τόν Μέγα Ἀλέξανδρον. - Τόν**

μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τὴν Πηνελόπην τοῦ Ὀδυσσέως. - Τὸν Λεωνίδα. - Θουκιδίδης ἀνὴρ ἱστορίας μέ μαγεύει ὁσάκις διαβάζω. - Τὴν Πηνελόπην. - Τὸν μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τὸν Αἴσωπον. - Τὸν Διογένην. - Τὸν Μ. Ἀλέξανδρον! - Τὸν Μ. Ἀλέξανδρον. - Τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τὸν Καίσαρα ἐνώπιον τοῦ Βρούτου. - Τὸν Ἰούλιον Καίσαρ. - Τὸν Ρωμαῖον Κικέρωνα. - Τὸν Λούκιον Ὀλοῦς τοὺς ἐνδόξους Ἑλληνας θαλασσομάχους. - Ὁ Διάκος Ἀθανάσιος καὶ ὁ Νικηταρᾶς. - Βεβαίως τὰς Σουλιώτιδας θαρῶ δὲν ἀγνοεῖς. - Τὴν ἐνδοξὸν θαυμάζω ἀνδρείαν Μπουμπουλίαν!! - Τὸν Καραϊσκάκην διὰ τὴν μεγάλην του εὐφυΐαν. - Τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον - τὸν Μ Ναπολέοντα, τὸν Μιμίκον καὶ τὴν Μαίρην. **Ποῖον ἥρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερον;** Τὸν Περιπλανώμενον Ἰουδαῖον. - Τὸν ὀρφανὸν τῆς Νέας Ὁρλεάνης. - Τὸν ὑποκόμιτα τῆς Βαρκελόνης Ραούλ..... - Τὴν ἀτυχὴ Μαρία Βριώνος. - Τὸν διάσημον περιηγητὴν βαρῶνον Μυγκάουζεν διὰ τὰ μεγάλα ταξείδια καὶ τὰ μεγάλα.... ψεύματά του. - Τὸν Βαρῶνον Μυγκάουζεν διὰ τὰ μεγάλα του ταξείδια καὶ τὰ ἀκόμη μεγαλειότερα ψεύματά του. - Τὸν Γουλιέλμον Τέλλον. - Τὸν Γιλμάτ. - Τὸν Βαλεντίνον. - Τὸν Στρογκῶφ τὸν συμπαθῶ, καὶ τῶν ἄλλων προτιμῶ. - Τὸν πτωχὸν μας τὸν Ἑρνάνη. - Τὸν Ροβινσῶνα. - Ποτέ δὲν θὰ ξεχάσω τὴν συμπαθῆ Παολίαν!! - Τὸν Ἀρταγιάν. - Μυθιστορίας τὸν Σιρ - Ἥλιαν δρακ. καὶ δράματ. - Τὸν Γιάννην- Ἀγιάννην, τῶν Ἀθλίων τοῦ Οὐγκῶ. - Τὸν Γιάννη Ἀγιάννην. - τοῦ Δεκαπενταετοῦς πλοιάρχου Δέκ Σανδ. - Τὸν Δεκαπενταετῆ πλοίαρχον. - Δὲν ἔπρεπε νὰ ἐρωτᾷς τὸνομά μου τό δηλοῖ. (“Πλοίαρχος Νέμος”) - Τὸν Γιάννην Ἀγιάννην. - Τὸν Μάριον (εἰς τὴν ...) - Τὸν μικρὸν Λόρδον Φωλερρουᾶ. - Δὸν Κιχώτης. - Romeo. - Τὸν Ρωμαῖον τοῦ Σαικσπέρου. - Τὸν Μπαμποῦ. - Τὸ παλληκάρι τῆς φακῆς. - Τὸν υἱὸν τοῦ Δοῦκα Ραίχονταν. - Τὸν Ἑρρίκον τῆς ὠραίας Γαβριέλλας καὶ τὴν Λουίζα τῶν 2 ὀρφανῶν. - Τὸν Φασουλάκην Δὸν Κιχώτην. - Τὴν κατηραμένην κόρην. - Τὸν Οἰδίποδα τύραννον. - Τὸν Κρῖσσον εἰς τό δράμα «Φαῦστα». - Τὸν Φίλιππον Δερβλαί (εἰς τὸν Ἀρχισιδηροουργόν). - Τὸν Ἡρακλῆ. - Τὸν Ἀετιδέα. - Τὸν μεγάλθυμον Ἀχιλλέα. - Τὸν Οἰδίποδα. - Τὴν πολυπαθῆ Ἀντιγόνη. - Καὶ σὺ ἀνδρεῖε Ἀχιλλεῦ εὐκλείας θές στεφάνι. - Τὸν Πάρην μακαρίζει. - Τὸν ἀτυχὴ καὶ ἀκουσίως του πολλά παθόντα Οἰδίποδα. - Τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους. - Τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους. - Τὸν Οἰδίποδα τύραννον - Τοὺς Μεγάλους Ναπολέον, Κωνσταντῖνον κ.τ.λ. - Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον. - Τὸν

Κωνσταντίνον Παλαιολόγον - Τήν ήρωϊκήν Βοσκοπούλαν. - Τήν Άνδρονίκην (έκ του μυθ. ήρωϊς τής έλλ. έπαναστάσεως)».

Μέσα από τις επιλογές των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” αναδεικνύεται η προτίμηση των παιδιών και των νέων σε ήρωες της ευρωπαϊκής ιστορίας και λογοτεχνίας. Το πρόσωπο που συγκεντρώνει περισσότερο τον θαυμασμό του συνδρομητικού κοινού είναι ο Ναπολέων Βοναπάρτης, αφενός γιατί το έργο του είναι το σήμα κατατεθέν της νίκης της αστικής τάξης και αφετέρου γιατί αναγνωρίζεται ίσως ως πιο σημαντικός στρατιωτικός νους των νεώτερων χρόνων.²⁰⁵ Μια πιθανή εξήγηση για τον θαυμασμό των φίλων του Λευκόματος προς το συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο είναι πως τα ιστορικά μυθιστορήματα, που φιλοξενούνται στις σελίδες του παιδικού/νεανικού περιοδικού των οποίων « [...] η δράση τοποθετείται κυρίως στην περίοδο της γαλλικής επανάστασης και της ναπολεόντειας εποποιίας, επιλέγονται επειδή μπορούν να εξυπηρετήσουν την εθνική υπόθεση», σύμφωνα με την Β. Πάτσιου.²⁰⁶

Επίσης, οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες εκδηλώνουν τον θαυμασμό τους σε προσωπικότητες της περιόδου της αρχαιότητας που διέπρεψαν, κυρίως για τα στρατιωτικά και πολιτικά επιτεύγματα τους, για το πνευματικό τους έργο, όπως επίσης και σε πρόσωπα της μυθολογίας τα οποία ξεχώρισαν για τις αρετές του χαρακτήρα τους. Εστιάζοντας στο λόγο των παιδιών και των νέων, οι επιλογές τους αυτές προέρχονται πάντα από αναγνώσματα που δημοσιεύονται στα τεύχη της *Διαπλάσεως* ή από το σχολείο του οποίου ο χαρακτήρας είναι εθνοκεντρικός και αρχαιολατρικός την περίοδο που εξετάζουμε, και επιχειρεί να επιτύχει τη σύζευξη αρχαιότητας και νεότερης Ελλάδας ως απόδειξη της καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων.

Η περίοδος του Βυζαντίου λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος της αρχαίας Ελλάδας με την σύγχρονη, σύμφωνα με το νέο ιστορικό σχήμα του Παπαρηγόπουλου που κατασκευάστηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και

²⁰⁵ Burns, E. (1983), *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, Ι.Σ. Κολιόπουλος (επιμ.), Θεσσαλονίκη, τ. Α΄, Παρατηρητής, σ. 324-334.

²⁰⁶ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 81-82.

συγκεκριμένα στα 1853.²⁰⁷ Οι απαντήσεις αυτές αναφέρονται στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, στον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Πιθανότατα, οι συγκεκριμένες επιλογές των φίλων των “Μικρών Μυστικών” είναι αποτέλεσμα της επιρροής των σχολικών εγχειριδίων, καθώς σύμφωνα με την άποψη της Γ. Καζαντζάκη « [...] η απουσία της “Εθνικής Ιδέας” πιστοποιείται με την απουσία από τις σελίδες του περιοδικού διηγήσεων που να αναφέρονται στο Βυζάντιο, την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση του '21».²⁰⁸ Επίσης, οι αναφορές στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου συνδέονται περισσότερο με τα σύμβολα της Μ. Ιδέας παρά με ιστορική γνώση για την περίοδο του Βυζαντίου.

Μέσα από τα σχολικά και τα εξωσχολικά αναγνώσματα φαίνεται να καλλιεργείται η συμπάθεια προς μια άλλη ιστορική περίοδο, αυτή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά, οι επιλογές αυτές δηλώνουν τον θαυμασμό προς τη στρατιωτική ευφυΐα του Κικέρωνα και συγχρόνως την απαξίωση στην προδοσία του Βρούτου προς το πρόσωπο του Ιούλιου Καίσαρα. Ακόμη, μια απάντηση αφορά τον Λούκουλλο ο οποίος ήταν ευρέως γνωστός για τα πλούσια γεύματα που προσέφερε.

Οι φίλοι και οι φίλες που συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά” αναφέρονται συχνά σε πρόσωπα της Ελληνικής Επανάστασης λογοτεχνίας όπως ήρωες που σκόρπησαν δόξα, είτε με το να θυσιαστούν είτε με το κερδίσουν μάχες κατά τη διάρκεια του εθνικό-απελευθερωτικού αγώνα. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η *Διάπλασις* δεν ενσωματώνει στις σελίδες της διηγήματα τα οποία να αναφέρονται στην Ελληνική Επανάσταση, κατά συνέπεια οι απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών, ενδεχομένως να είναι αποτέλεσμα ανάγνωσης σχολικών εγχειριδίων ή και εξωσχολικών τα οποία οι γονείς να ενέκριναν να διαβάσουν κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους.

Στον λόγο των παιδιών και των νέων εντοπίσαμε μια επιλογή που αναφέρεται σε δύο πρόσωπα της νεότερης Ελλάδας λογοτεχνίας. Έτσι, από τις

²⁰⁷ Πολίτης, Α. (1998), *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1888*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε - Μνήμων, σ. 62-63.

²⁰⁸ Η άποψη της Γ. Καζαντζάκη παρατίθεται στο: Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 107 (υποσημείωση).

εκατόν είκοσι οκτώ απαντήσεις η μια παραπέμπει σε πρόσωπα της σύγχρονης ιστορίας και λογοτεχνίας και είναι η εξής: **Ποιον ιστορικό πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο;**». Η συνδρομήτρια Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα, φαίνεται πως είχε συγκλονιστεί με το ερωτικό δράμα που εκτυλίχθηκε στα τέλη του 19^{ου} στην Αθήνα και για αυτό τον λόγο ανάγει σε ιστορικά πρόσωπα τα δύο τραγικά πρόσωπα του ερωτικού δράματος.²⁰⁹

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως εντοπίσαμε απαντήσεις που δεν μπορούν να θεωρηθούν κυριολεκτικές και άμεσες και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Ποιον ιστορικό πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο;** Αυτό θά τό τυρήσω μυστικόν. - Περιμείνατε μίαν στιγμὴν νά ἴδω τήν ἱστορίαν μου. - [δεν υπάρχει απάντηση] - Ἡμεῖς ἐδῶ δέν ἔχομεν τέτοια πρόσωπα. - Τό ἡρωϊκώτερον. - Τιμὴ εἰς ἐκείνους ποῦπεσαν γιά τήν ἐλευθερίαν! - ποῖον ὁ νους μου νά ποθῆ - Τόν μέλλοντα ἑαυτόν μου θά ἐθαύμαζα πολύ. - [δεν υπάρχει απάντηση] **Ποιον ἦρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερο;** τόν ἔχοντα, ὡς σύμβουλον τό ψεῦδος πάντα αἴρειν - [δεν υπάρχει απάντηση] - Εἰς ἓνα μόνον ὡς ἀπείρους συμπαθῶ!... - Δέν ἔχω τώρα συμπαθείας. - Τόν «Βαρκαλογοατοσκυλοποντικοσπαρακτόπουλον». - Δέν ἀναγιγνώσκω μυθιστορίας διότι εἶνε πηγὴ φθοροποιῶν δηλητηρίων διά τήν νεολαίαν. - Ποιός ἄλλος ἄλλο ἂπ' τόν ἄνθρωπον στό δράμα τῆς ζωῆς. - Ὅλων τῶν μυθιστοριῶν τοὺς ἐναρέτους ἦρωας συμπαθῶ. - [δεν υπάρχει απάντηση] - Ὁ βίος ὁ ἀνθρώπινος σωστή μυθιστορία! - Τοὺς ἦρωας ἐκείνους τῶν δραμάτων τοὺς ἔχοντας εἰλικρινεῖς διαθέσεις. - Τόν ἦρωα τοῦ δράματος τοῦ βίου μου. - Καί τήν ρώμην λεαίνης ἀγριᾶς ἡρωῖς γεννηθῆσα θαυμάζω. - Τοιούτους ἦρωας, πολλοὺς συμπαθῶ. - Καί πολλοὺς καί οὐδένα!». Οι περισσότερες από τις παραπάνω απαντήσεις των παιδιών και των νέων είναι εμποτισμένες με συναισθήματα έντονης απογοήτευσης και μελαγχολίας λογοτεχνίας . Από την άλλη πλευρά, αρκετοί είναι εκείνοι που χρωματίζουν τον λόγο τους με χιούμορ ως εκδήλωση μια παιδικής και νεανικής συνείδησης. Σε αυτό το σημείο, θα επιμείνουμε σε

²⁰⁹ Μαργαρίτης, Γ. (2002), «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», στο *Οι άνθρωποι στα άκρα: ο θάνατος ως επιλογή*, σ. 51-72. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/8549/1/M01.024.0.pdf, σ. 49-53.

δύο απαντήσεις της συνδρομήτριας Αφροδίτης Σηλυβρίδου και του συνδρομητή Gregorie N. Risoroulou: **«Ποῖον ἤρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερο; τόν ἔχοντα, ὡς σύμβουλον τό ψεῦδος πάντα αἴρειν - Δέν ἀναγιγνώσκω μυθιστορίας διότι εἶνε πηγὴ φθοροποιῶν δηλητηριῶν διὰ τὴν νεολαίαν»** οι οποίες υπακούν στον κυρίαρχο κανονιστικό παιδαγωγικό λόγο της εποχής που κατηγορεῖ τα μυθιστορήματα. Ο λόγος αυτός του συνδρομητή και της συνδρομήτριας δηλώνει αντίστοιχα την εσωτερίκευση των κυρίαρχων κανονιστικών προτύπων ανατροφῆς και διαπαιδαγώγησης. Βέβαια, ο τυποποιημένος αυτός λόγος είναι περιορισμένος σε σχέση με τις υπόλοιπες απαντήσεις. Τέλος, η “σιωπή” που διατηρούν ορισμένοι φίλοι και φίλες των “Μικρῶν Μυστικῶν”, ενδεχομένως να σημαίνει επίσης πως δεν διαβάζουν μυθιστορήματα και για αυτό να μην ἔχουν ἄποψη σχετικά με αυτό το ζήτημα.

iii. Ἄλλες δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητῶν και των συνδρομητριῶν των “Μικρῶν Μυστικῶν”

Σημαντικό μέρος του “ελεύθερου χρόνου” τους τα παιδιά και οι νέοι/νέες που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρῶν Μυστικῶν” αφιερώνουν στην κηπουρική, και στις πρακτικές τέχνες, η οποία διαθέτει συγγενικούς δεσμούς, καθώς θεωρεῖται πρακτικὴ τέχνη. Σε μια απόπειρα στροφῆς στον πρακτικό βίο η κηπουρική αποτέλεσε προτεινόμενο μάθημα, στα 1899 για το ωρολόγιο πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου μαζί με τις στοιχειώδεις γνώσεις γεωπονίας, δένδροκομίας και μελισσοκομίας.²¹⁰ Στις πρακτικές τέχνες συμπεριλάβαμε και την αγγειοπλαστική.

Τα τρία βασικά ερωτήματα μέσα από τα οποία αντλούνται πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες τηςσχόλης των συνδρομητῶν και των συνδρομητριῶν του Λευκώματος, ὅπως ἔχουμε αναφέρει και παραπάνω, εἶναι τα εξής: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; - Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; - Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;»** και οι απαντήσεις που προκύπτουν από αυτά ἀνέρχονται στις εκατόν ενενήντα δύο. Από τα τρία αυτά ερωτήματα σε δύο οι φίλοι και οι φίλες του

²¹⁰ Κάτσικας, Χ. - Θεριανός, Κ. (2004), *Ιστορία της Νεοελληνικῆς Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 85.

Λευκώματος επιλέγουν να αναφερθούν άμεσα και κυριολεκτικά στην προτίμησή τους προς τις πρακτικές τέχνες γενικότερα και ειδικότερα στην κηπουρική και την αγγειοπλαστική: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Εἰς ἄνθη καί εἰς τερπνά ἀναγνώσματα. - Εἰς τὰς πρακτικὰς τέχνας. - Ἄνθη, ῥόδα πού χύνουν τό μῦρον, νά συλλέγω, τί λέγεις Τασία; - Νά φυτεύω καί νά περιποιῶμαι ἄνθη Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Ἡ κωπηλασία καί ἀγγειοπλαστική».** Οι αναφορές αυτές προέρχονται από πέντε συνδρομητές και συνδρομήτριες των “Μικρών Μυστικών” για τους οποίους/ες είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής του ενός και το φύλο των τριών από τους πέντε (βλ. Πίνακα 8 και 9).²¹¹ Μεταξύ των παραπάνω απαντήσεων, αξίζει να εστιάσουμε στον λόγο του Χριστόφορου Δ. Μιχαηλίδη: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Ἄνθη, ῥόδα πού χύνουν τό μῦρον, νά συλλέγω, τί λέγεις Τασία;»**²¹² Μέσα από τη συγκεκριμένη απάντηση που αφορά μια δραστηριότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας πηγάζει το στοιχείο του αυθορμητισμού, το οποίο αποτυπώνεται έντονα σε συνδυασμό με μια ευαισθησία και με μια δόση ρομαντισμού. Να σημειώσουμε πως ο αριθμός των παιδιών και των νέων που επιλέγει ως “χόμπυ” τις πρακτικές τέχνες και την κηπουρική, είναι συγκριτικά μικρότερος από αυτόν που ασχολείται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” με αθλητικές, καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες.

Μια άλλη δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου” την οποία αναφέρει η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μεμονομένον Δάσος” που μάλλον κατοικεί στον Πειραιά είναι η χρήση κιαλιών:²¹³**«Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει**

²¹¹ Ειδικότερα, πρόκειται για τον Χριστόφορο Δ. Μιχαηλίδη από την Κωνσταντινούπολη, την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αργυρογ(λ;)ούλουδο” και τη συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Προώρος Απηγοητευθείσα”.

²¹² Το όνομα Τασία που αναφέρει ο συνδρομητής ανήκει στην Τασία Βερυκοκάκη που φαίνεται να ανταλλάσει τα “Μικρά Μυστικά” της με τον συνδρομητή Χριστόφορο Δ. Μιχαηλίδη, όπως μας πληροφορεί ο Α. Χουρδάκης, βλ. στο Χουρδάκης Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρμε’.

²¹³ Η συνδρομήτρια αναφέρει ως πατρίδα της τον “Πειραιά”, ενώ δηλώνει πως διαμένει “Εν Σελήνη”. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να λάβουμε ως δεδομένο πως κατοικεί στον Πειραιά. Άλλωστε, αυτός είναι και ο λόγος που δεν εξετάσαμε την απάντησή της σε σχέση με τη μεταβλητή του τόπου διαμονής, παρόλο που είναι σχετικά πιθανό να κατοικεί στο συγκεκριμένο αστικό κέντρο.

περισσότερον; Νά κιαλάρω τήν Σελήνην πόσαις φοραίς τό 'καμα!». Αυτού του είδους η απάντηση είναι η μοναδική στο σύνολο των εκατόν ενενήντα δύο απαντήσεων που αφορούν σε ένα από τα τρία βασικά ερωτήματα που ανιχνεύουν πληροφορίες για δραστηριότητες τηςσχόλης. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η χρήση κιαλιών στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν μια ταξικά οριοθετημένη δραστηριότητα, εφόσον μόνο οι εύπορες οικογένειες θα μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα για την αγορά τους. Βέβαια, η συγκεκριμένη συνδρομήτρια δε διευκρινίζει το είδος των κιαλιών που χρησιμοποιεί να κοιτάει τη σελήνη. Ενδεχομένως, λοιπόν, να πρόκειται και για κιάλια τα οποία χρησιμοποιούσαν ώστε να παρακολουθήσουν όπερα όσοι και όσες ανήκαν στα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα και διέμεναν στα αστικά κέντρα ή επισκέπτονταν αυτά προκειμένου να απολαύσουν αυτό το πολιτισμικό θέαμα. Επιπλέον, μέσα στο λόγο της φίλης των “Μικρών Μυστικών” προβάλλεται μέσω του αυθορμητισμού της ένας έντονος ρομαντισμός. Έτσι, στην απάντηση της εντοπίζουμε ίχνη μιας συνείδησης για μια ιδιαίτερη παιδική/νεανική υποκειμενικότητα.

Πίνακας 11: Άλλες δραστηριότητες του "ελεύθερου χρόνου" σε συνάρτηση με τον τόπο διαμονής των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών"

Άλλες δραστηριότητες	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο
Πρακτικές Τέχνες (κηπουρική, αγγειοπλαστική)	-	-	1	4	5
Κιάλια	-	-	-	1	1
Συλλογή δελταρίων	-	-	1	-	1
Λουτρά	1	1	2	1	5
Περίπατοι	7	2	2	-	11
Μοναχικός Ρεμβασμός	-	5	4	2	11
Παρέα με ομηλίκους	-	2	-	-	2
Σύνολο	8	10	10	8	36

Μια άλλη ενασχόληση του “ελεύθερου χρόνου” που είναι και η μοναδική σε ολόκληρο το εύρος των απαντήσεων είναι η συλλογή δελταρίων, δηλαδή η συλλογή καρτών. Ο συνδρομητής G. N. Risoroulo από την Αλεξάνδρεια δηλώνει την προτίμηση του σε αυτή τη δραστηριότητα: **Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Μελετῶν ἀρχαίους συγγραφεῖς καί συλλέγων δελτάρια. Βέβαια, δεν προσδιορίζει το είδος των καρτών που επιλέγει να συλλέγει.

Τα θαλάσσια λουτρά δηλώνουν πως προτιμούν πέντε συνδρομητές και συνδρομητρίες στο σύνολο των πενήντα εννέα που συμπληρώνουν τα τετράδια

των “Μικρών Μυστικών”:²¹⁴ «**Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Τό λουτρόν (ἀλλά κάμνει τέτοιο ψῆγος ποῦ φοβᾶμαι μή κρυώσω). - Τό λουτρόν, μετά δέ ἡ λεμβοδρομία νά κωπηλατῆ δέ ἡ Κωπηλάτις Κύθνου. - Θαλάσσιαν λουτρά τό θέρος καί θερμάστα τόν χειμῶνα. - Τά θαλάσσια λουτρά. **Ποία ὑπῆρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας;** Ὅταν κάνω λουτρά θαλάσσια». Η πρώτη απάντηση του συνδρομητή ἢ της συνδρομητριάς με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας” ὅπως ἐπίσης καί της συνδρομητριάς με το ψευδώνυμο “Προώρος Απηγοητευθείσα” παραπέμπουν σε ἀμεσες δικές τους εμπειρίες. Οἱ υπόλοιπες τέσσερις απαντήσεις αναφέρουν τα λουτρά περισσότερο ὡς μια πρακτική του κοινωνικοῦ τους περιβάλλοντος. Ἐπίσης, τα λουτρά μπορεί να συνδέονται με το κολύμπι που παραπέμπει στη σωματική ἀσκηση, πιθανότατα ὁμως καί ὄχι καθῶς δεν το ἐπισημαίνουν οὔτε αφήνουν να υπονοηθεῖ κάτι τέτοιο οἱ συνδρομητές καί οἱ συνδρομητρίες που δηλώνουν τα λουτρά ὡς μια ευχάριστη δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου” τους. Ἐξετάζοντας την μεταβλητή του φύλου σε συνάρτηση με τη δραστηριότητα των λουτρῶν, ἀξίζει να ἐπισημάνουμε πως μόνο μια απάντηση προέρχεται ἀπό συνδρομητρία, ἐνῶ οἱ υπόλοιπες τέσσερις ἀπό συνδρομητές. Ἐνδεχομένως, λοιπόν, ὁ λόγος αὐτός να ἔχει καί κανονιστικές πτυχές καθῶς παραπέμπει στη φυσική ἀσκηση ἡ ὁποία ἀξιοδοτεῖται θετικά για τους νέους.

Τα παιδιά καί οἱ νέοι/νέες του Λευκώματος που ἐξετάζουμε, μέσα ἀπό τις απαντήσεις τους δηλώνουν ἀμεσα καί ἔμμεσα την ἀρέσκεια τους στους περιπάτους καί στις συζητήσεις με άτομα ἀπό τον φιλικό τους περίγυρο. Ἀπό την ἄλλη πλευρά, ἐκφράζουν την ἀνάγκη τους για ἀπομόνωση, προκειμένου να ησυχάσει το πνεῦμα τους. Στο σύνολο των ἐκατὸν ἐνενήντα δύο απαντήσεων που προέρχονται ἀπό τα τρία κεντρικά ἐρωτήματα τα ὁποία στοχεύουν στη ἐκμαίευση πληροφοριῶν σε σχέση με δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου”, στη διάθεση μας ἔχουμε δέκα ἀμεσες καί κυριολεκτικές απαντήσεις καί μία

²¹⁴ Τα λουτρά φαίνεται πως προτιμοῦν ὁ συνδρομητής ἢ ἡ συνδρομητρία με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας” που δεν μας δίνει πληροφορίες οὔτε για το φύλο, οὔτε για τον τόπο διαμονῆς του, ἡ Ἰφιγένεια Π. Καφοπούλου ἀπό την Κυπαρισσία, ὁ συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Λαμπρός Κιθαρωδός” ἀπό την Αθήνα, ὁ “Μικρός Βιολιστής” ἀπό την Κρήτη καί ὁ συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοῖον του Δουνάβεως” που διαμένει σε κάποια παραδουνάβια χώρα.

έμμεση οι οποίες θίγουν την προτίμηση του περιπάτου. Επίσης, διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο μαρτυριών, μίας άμεσης και μια ακόμη έμμεσης, που αναφέρονται στην δραστηριότητα του περιπάτου και οι οποίες προέρχονται από άλλα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών”: **«Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμῆ ποτε τήν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν; - Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρῶμα;»** Στο σύνολο τους οι απαντήσεις (άμεσες και έμμεσες) μετρούν δεκατρείς και τις παραθέτουμε εδώ: **«Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερον;** Νά περπατῶ στό σκότος ἐρήμου (μέχρι σήμερον δέν τήν ἔχω ἀπολαύση) - Περίπατος μέ φίλην μου. - Τό τοῦ περιπάτου. - Περίπατος πρό τῆς ἀνατολῆς τοῦ Ἡλίου. - Τό Νέον Φάληρον. - Τό τοῦ περιπάτου. - Ὁ περίπατος εἰς τάς 5 τῆς πρωΐας. - **Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Καθ’ ἦν ἐξέρχομαι εἰς περίπατον. - Ὅταν ἐξέρχομαι περίπατον - Ἡ τοῦ περιπάτου. - Ἡ τοῦ περιπάτου **Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμῆ ποτε τήν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν;** Τό Νέον Φάληρον. **Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρῶμα;** Μαλακόν στρῶμα ξηρῶν φύλλων... διά περίπατον». Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως οι συνδρομήτριες “Μαρίδα του Ευρύπου” και Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου απαντούν δύο φορές κατά τον ίδιο τρόπο, συνεπώς εμεῖς συμπεριλάβαμε τη μία από τις δύο απαντήσεις. Ο ακριβής αριθμός των συνδρομητῶν που απαντοῦν αναφερόμενοι/ες στον περίπατο ἀνέρχεται στους ἑντεκα.

Ἐχοντας επαρκεῖς πληροφορίες σχετικά με τον τόπο διαμονῆς και των ἑντεκα παραπάνω συνδρομητῶν και συνδρομητριῶν που απαντοῦν κατά αυτόν τον τρόπο, συμπεραίνουμε πως τα παιδιά και οι νεοί/νέες των “Μικρών Μυστικών” που κατοικοῦν σε επαρχιακές περιοχές του ελληνικού κράτους και σε ἔξω-ελλαδικές κοινότητες, προτιμοῦν λιγότερο τους περιπάτους ως μια ψυχαγωγική δραστηριότητα του “ελεύθερου χρόνου” τους, συγκριτικά με εκείνους και εκείνες που ζουν μόνιμα στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους.²¹⁵ (βλ. Πίνακα 11).

²¹⁵ Οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” που ομολογοῦν πως κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους ἐπιλέγουν να περπατοῦν εἶναι οι ἐξῆς: η “Κωπηλάτις Κύθνου” ἀπό την Αθήνα, η “Μαρίδα του Ευρύπου” ἀπό την Χαλκίδα, ο “Λαμπρός Κιθαρωδός” ἀπό την Αθήνα, η Ευφροσύνη Απ. Αποστολοπούλου ἀπό τη Μεθῶνη, το “Μισοσβυμένο Αστέρι” ἀπό την Αθήνα, η “Αεροναυτοπούλα” ἀπό την Πάτρα, η “Μαγική Εικῶν ἀπό κάποια περιοχή του ἔξω-ελληνισμού ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, ο “Ἄγγελος της Αγάπης” ἀπό την Αθήνα, ο Μανούσος,

Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι περιοχές του Παλαιού και του Νέου Φαλήρου δεν είναι γνωστές μόνο για το γεγονός ότι οι νέοι και οι νέες της εποχής συνήθιζαν να αθλούνται ερασιτεχνικά στα ναυτικά σπορ ή να απολαμβάνουν θαλάσσια λουτρά. Το Φάληρο αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης των εύπορων οικογενειών για περιπάτους, οι οποίοι μετατρεπόταν σε “νυφοπάζαρο” ανάμεσα στους νεαρούς και στις νεαρές των “καλών” οικογενειών. Ο Ι. Δ. Κονδυλάκης μέσα από το έργο του *Οι άθλιοι των Αθηνών* περιγράφει την εικόνα του Φαλήρου εκείνης της εποχής: «Η εσπέρα ήτο γλυκυτάτατη και ο δύων ήλιος επέχυνεν επί της φαληρικής ακτής, με τας τελευταίας λάμπεις του, ως κρήδεμνον εκ ξανθών ακτίνων. Ελαφραί ριπαί ποντιάδος αύρας δροσεράς εμετριάζον την χλιαρότητα της εσπέρας, θωπεύουσαι και αναζωογονούσαι το επί της ακτής πλήθος των καθημένων ή περιπατούντων, των οποίων οι ανοικτόχροοι ιματισμοί επηύξανον την φαιδρότητα της όλης εικόνας.²¹⁶ Ακόμη, πληροφορίες για αυτού του είδους την ψυχαγωγική δραστηριότητα διαθέτουμε από μαρτυρίες συνδρομητών/τριών που κατοικούν στη Σμύρνη. Ο Α. Χουρδάκης αναφέρεται στους γνωστούς περιπάτους στο Κέ της Σμύρνης αλλά και σε άλλες παραθαλάσσιες περιοχές που επισκέπτονταν οι Σμυρναίοι για απογευματινούς περιπάτους.²¹⁷ Οι περίπατοι εκείνη την εποχή ήταν ένας τρόπος συναναστροφής του “καλού κόσμου” στα πλαίσια της “νέας” κοινωνικότητας που αναδυόταν από τους κόλπους της “υπό διαμόρφωσης” αστικής τάξης.

Λαμβάνοντας υπόψη την παράμετρο του φύλου, αξίζει να σημειώσουμε πως στον ίδιο βαθμό τα αγόρια με τα κορίτσια δηλώνουν την αρέσκεια τους για αυτή την ψυχαγωγική δραστηριότητα (βλ. Πίνακα 12). Αυτό, πιθανόν να συνδέεται με την αστική κοινωνικότητα, όταν οι περίπατοι δεν είναι μοναχικοί γεγονός που επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά το ότι οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες των “Μικρών Μυστικών” προέρχονται από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα.

Σ. Βιδάκης από τη Σμύρνη, ο Άγγελος Αυγερινός από την Αθήνα και ο “Ξανθός Βοσκός” από τον Πειραιά.

²¹⁶ Κονδυλάκης, Ι. Δ. (1999) *Οι άθλιοι των Αθηνών*, τ. Β΄, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 658.

²¹⁷ Χουρδάκης, Α. (2004), ό.π., σ. πβ΄.

Δύο από τους βασικότερους χαρακτήρες του Ι. Δ. Κονδυλάκη στο έργο του *Οι άθλιοι των Αθηνών*, ο Δαμολέν και η Μελπομένη περπατούν στο Φάληρο.

*Η φωτογραφία περιέχεται στο Κονδυλάκης, Ι. Δ. (1999) *Οι άθλιοι των Αθηνών*, τ. Β', Αθήνα: Νεφέλη, σ. 676.

Από την άλλη πλευρά, μέσα από αυτή την εμπειρία μπορούμε να διακρίνουμε τα ίχνη μιας ιδιαίτερης συνείδησης αυτών των ηλικιακών κατηγοριών μέσα από την εκδήλωση στοιχείων αυθορμητισμού, όπως η έκφραση συναισθημάτων ρομαντισμού, ευαισθησίας, απογοήτευσης και λύπης. Σε σχέση με τις παραπάνω απαντήσεις δεν μπορούμε να αντλήσουμε αρκετές πληροφορίες για το εάν περπατούν μόνοι/νες ή με συντροφιά· μόνο η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μαρίδα του Ευρύπου” μας πληροφορεί για τον περίπατο με τη φίλη της. Η απάντηση της συνδρομήτριας με το ψευδώνυμο “Κωπηλάτις της Κύθνου” αναφέρεται σε ένα διαφορετικού είδους περιπάτου: **«Ποιον είδος άναψυχής σάς άρέσει περισσότερο; Νά περπατώ στό σκότος έρημου (μέχρι σήμερα δέν τήν έχω άπολαύση).** Είναι εμφανές πως αυτή η απάντηση λειτουργεί ως δείκτης για τη ροπή της νεανικής κυρίως ηλικίας προς τη βαθιά μελαγχολία η οποία χαρακτηρίζει αυτές τις ηλικίες, αλλά ενδεχομένως συνιστά και ιδιαίτερο έθος ή “μόδα” στους κόλπους των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων την περίοδο που εξετάζουμε.

Ένα σημαντικό μέρος του συνδρομητικού κοινού, δεκαπέντε για την ακρίβεια, δηλώνουν πως προτιμούν κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους να ρεμβάζουν μοναχικά. Ειδικότερα, οι δεκαπέντε αυτές απαντήσεις προέρχονται και πάλι από τα τρία βασικά ερωτήματα μέσα από τα οποία

μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με δραστηριότητες της σχολής των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα “Μικρά Μυστικά” και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Σ’τό νά θαυμάζω τᾶπειρον τοῦ Πλαστουργοῦ σοφίας!! ὄ! τότε ὑφαρπάζομαι ἐπί νεφῶν μαγείας!! Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Νά εὐρίσκωμαι ὑπό βαθύσκιον πλάτανον, παρὰ τήν πηγὴν κρυσταλλίνου ὕδατος, ἀκούων τόν ψύθιρόν του καί τό κελάδημα τῶν πτηνῶν! - Μόνος καθήμενος ἐπί κορυφῆς λόφου. - Εἰς ἐμέ; Τό μονάζειν. Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας; Ὅταν παρατηρῶ τήν ῥωμαντικήν μας δύσιν. - Ὅταν συλλογίζομαι τήν Γῆν. - Ἡ καθ’ἣν ρεμβάζουσα λημονῶ ὄλους καί ἐμαυτήν. - Ἐκεῖνη καθ’ἣν ἀφίομαι εἰς ἐκτάσεις οὐρανίας - Ὅταν ρεμβάζω τρέφουμαι μέ μιά χρυσή ἐλπίδα. - Ἡ στιγμή τῶν ρεμβασμῶν. - Ἡ καθ’ἣν ὀνειροπολῶ περί τοῦ μέλλοντος. - Ὅταν πέσω εὐθύς ἠσυχάζω, κι ὁ νούς μου ὀλίγον καθεύδει. - Ὅταν ἐν Μονώσει ρεμβάζω! Ὅταν ἐν Μονώσει ρεμβάζω ἢ ὑψηλόν τι διαβάζω ἢ τάς σκέψεις μου ἐν τῷ Λευκώματί μου γράφω... - Τῶν ὀνειροπωλήσεων».** Στο σύνολο των δεκαπέντε απαντήσεων η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου απαντάει τρεις φορές κατά τον ίδιο τρόπο, ο “Νοσταλγός Ἴελλην” δύο και ο Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης επίσης δυο. Συνεπώς, ο ακριβής αριθμός των απαντήσεων που συμπεριλάβαμε στην ανάλυσή μας ανέρχεται στις έντεκα, και αντιστοιχεί σε ισάριθμους συνδρομητές.

Αναφορικά με τον τόπο διαμονής των συνδρομητῶν και των συνδρομητριῶν εἴμαστε σε θέση να τον γνωρίζουμε για τους εννέα.²¹⁸ Σύμφωνα με τα συγκεκριμένα στοιχεία, φαίνεται πως σχεδόν στον ίδιο βαθμό τα παιδιά και οι νέοι/νέες που προέρχονται από τα αστικά περιβάλλοντα της επαρχίας και τις εξω-ελλαδικές κοινότητες προτιμούν τον μοναχικό ρεμβασμό. Αν και

²¹⁸ Οι συνδρομητές και οι συνδρομητῆριες που αποτυπώνουν στον λόγο τους την ισχυρή τους διάθεση να αφιερώνουν χρόνο προκειμένου να απομονωθούν και να ρεμβάζουν είναι οι εξής: ο Σταμάτιος Σταματίου από τη Ναύπακτο, ο “Βόσασκος Ροδόπης” από τη Ροδόπη, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από το Αίγιο, η “Πρωῶρος Απηγοητευθείσα”, ο “Νοσταλγός Ἴελλην”, η “Κόρη του Στρυμῶνος” από τη Δράμα, η “Ναυτοπούλα της Ἄνδρου” από την Ἄνδρο, ο Χριστόφορος Μιχαηλίδης από την Κωνσταντινούπολη, ο Χαρίλαος, Ρ. Κακούρης από τη Λευκάδα, η “Μελαγχολική Σεληνολάτρις” από την Κρήτη και ο “Θεσσαλικός Υάκινθος” από τη Λάρισα.

δεν γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής δύο εκ των συνδρομητών που εκφράζουν την αγάπη τους στο ρεμβασμό, είναι εμφανές ότι στην πλειονότητά τους οι φίλοι και φίλες του Λευκώματος που κατοικούν στα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους δεν αναφέρονται καθόλου σε αυτού του είδους τη χρήση του «ελεύθερου χρόνου».

Στον ίδιο σχεδόν βαθμό με τα αγόρια, τα κορίτσια εκείνη την εποχή διακατέχονται από αυτή την ισχυρή τάση προς τη μελαγχολία και την υπέρμετρη ευαισθησία στον τρόπο που συμπεριφέρονται (βλ. Πίνακα 12). Ενδεχομένως, αυτό να συνδέεται με τη γενικότερη πολιτισμική ροπή προς τη μελαγχολία και πολλές φορές προς τον θάνατο, η οποία θεωρείται ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό έθος της εποχής που χαρακτηρίζει κυρίως τη νεανική ηλικία.²¹⁹ Μάλιστα, το ψευδώνυμο της συνδρομήτριας Μαρίκας Π. Παπαγιαννοπούλου ως “Μόνωσις” θα μπορούσε να αποτελέσει σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη του κοινωνικού αυτού φαινομένου. Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε πως η έντονη αυτή ρομαντική διάθεση μέσα από τις ονειροπολήσεις τους είναι πιθανό να προκαλείται από το νεωτερικό αίσθημα του «ρομαντικού έρωτα» που σταδιακά αρχίζει να αξιοδοτείται από τα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα. Σχετικά με το ζήτημα της υποκειμενικότητας διαπιστώνουμε πως ο μοναχικός ρεμβασμός είναι μια δραστηριότητα που προσιδιάζει περισσότερο στη νεανική ηλικία και διαχωρίζεται κοινωνικά από τους ενήλικες. Την ίδια στιγμή, η εμπειρία του νεανικού μοναχικού ρεμβασμού αποτελεί προϊόν της ατομικότητας, αξίας που γεννιέται και εδραιώνεται με την νεωτερικότητα.

Στον λόγο των παιδιών και των νέων σύμφωνα και με τις παραπάνω απαντήσεις που αφορούν τους περιπάτους και τους ρεμβασμούς τους, δεν είναι πάντα σαφές για το εάν αυτό συμβαίνει με παρέα ή όχι. Παρόλα αυτά, εντοπίσαμε αναφορές σε συναναστροφές με ομηλικούς στον λόγο των

²¹⁹ Το ζήτημα αυτό αναλύεται συστηματικά στο Μαργαρίτης, Γ. (2002), «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», παρατίθεται στο: *Οι άνθρωποι στα άκρα: ο θάνατος ως επιλογή*, σ. 51-72. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/8549/1/M01.024.0.pdf, σ. 51-72. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/8549/1/M01.024.0.pdf (τελευταία πρόσβαση, 15.05.12).

υποκειμένων και οι οποίες δεν είναι συχνές. Σύμφωνα με τα παραπάνω, από τα τρία κύρια ερωτήματα διαθέτουμε τρεις απαντήσεις οι οποίες παραπέμπουν σε παρέα με ομηλικούς και οι οποίες προέρχονται από δύο από τα τρία ερωτήματα και οι οποίες είναι οι εξής: **«Ποιον είδος άναψυχής σάς άρέσει περισσότερο; Σεληνοφώτιστον βραδυά! έπάνω σ' έρημον άκτή! νάχω φίλους συντροφιά... άχ...άναψυχή αυτή!!! Ποία είνε ή πλέον εύχάριστος στιγμή τής ημέρας σας; Όταν φλυαρῶ μέ τάς φίλας μου. - ΈΗ στιγμή καθ'ήν συζητώ μετά τῶν φίλων μου».**

Η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αθώα Καρδιά” από το νησί της Κεφαλληνίας δηλώνει μέσα από μια ρομαντική διάθεση την προτίμησή της στη παρέα των φίλων της. Μάλιστα, για τη συγκεκριμένη συνδρομήτρια διαθέτουμε και πληροφορίες για την ηλικία της και η οποία είναι δεκαέξι ετών. Την περίοδο που συμπληρώνεται το Λεύκωμα, η συναναστροφή μεταξύ νεαρών αγοριών και κοριτσιών βράδυ σε ερημική παραλία μακριά από το “άγρυπνο” βλέμμα των γονιών τους, ενδεχομένως να θεωρείται μια τολμηρή πράξη. Έτσι, μολονότι η απάντηση αυτή μπορεί να εκφράζει απλώς την επιθυμία της κοπέλας αυτής, πρόκειται για μαρτυρία που θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε ως “απόκλιση” από το αναμενόμενο πρότυπο συμπεριφοράς εκείνης της εποχής και των δύο φίλων καθώς και για τα αγόρια ήταν κοινωνικά απαγορευμένη μια τέτοιου είδους συναναστροφή με κορίτσια σε απόμερα μέρη.

Μια άλλη ευχάριστη δραστηριότητα τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια αποτελεί η συζήτηση με φίλους και φίλες από το περιβάλλον τους. Διευκρινίζουμε πως οι δύο αυτές απαντήσεις προέρχονται από ένα συνδρομητή και μια συνδρομήτρια και αποτελούν δείκτη για το διαφορετικό τρόπο σύλληψης του ρόλου των δύο φύλων και τη θέση τους μέσα στη κοινωνική πραγματικότητα. Ειδικότερα, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Άνθος του Μαΐου” προτιμά να φλυαρεί με τις φίλες της, ενώ ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Άμβρακιώτις αύρα” συζητά με τους φίλους του. Οι δύο αυτές λέξεις διαθέτουν ένα ειδικό βάρος στο λόγο του κοριτσιού και του αγοριού που γράφουν στο Λεύκωμα. Σύμφωνα με τα προλεγόμενα, η φλυαρία είναι συνδεδεμένη εξολοκλήρου με τη γυναικεία νεανική “φύση” και επειδή

αναγνωρίζεται κοινωνικά ως άλογη πράξη πρέπει να αποφεύγεται.²²⁰ Από την άλλη πλευρά, η συζήτηση είναι μια έλλογη πράξη που σε αντιδιαστολή με τη γυναικεία φλυαρία αυτή ταυτίζεται με τους άνδρες οι οποίοι θεωρούνται διαχειριστές του δημόσιου λόγου και βίου.

Πίνακας 12: Άλλες δραστηριότητες του "ελεύθερου χρόνου" των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" σε συνάρτηση με το φύλο

Άλλες δραστηριότητες	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Πρακτικές Τέχνες (κηπουρική, αγγειοπλαστική)	1	2	2	5
Κιάλια	-	1	-	1
Συλλογή δελταρίων	1	-	-	1
Λουτρά	4	1	1	6
Περίπατοι	5	5	1	11
Μοναχικός Ρεμβασμός	6	5	-	11
Συναναστροφές με ενηλίκους	1	1	-	2
Σύνολο	18	15	4	37

iv. Το παιχνίδι ως δραστηριότητα των μικρών συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών"

²²⁰ «Η τιθάσευση όμως "των αδιαλείπτων φλυαριών του κορασίου", γνώρισμα όχι μόνο της ηλικίας αλλά και του φύλου υπακούει και σε μια άλλη αναγκαιότητα: πρέπει εγκαίρως "ν" αποκόπτηται από τας γυναίκας η φυσική ροπή εις αντιλογίαν και εις το υπεραπολογείσθαι» επισημαίνει η Ε. Φουρναράκη μέσα από το λόγο του Σ.Κ. Ξανθόπουλου, για το συγκεκριμένο βλ. στο Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σελ. 88.

Το παιχνίδι (οργανωμένο ή ανοργάνωτο) συνιστά μια κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή και είναι άρρηκτα συνδεδεμένο περισσότερο με την παιδική ηλικία παρά με τη νεότητα. Η αναγνώριση της κοινωνικοποιητικής σημασίας του παιχνιδιού και, κυρίως, η θετική σημασιοδότησή του δηλώνουν την αποκρυστάλλωση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας, επιβεβαιώνοντας την ιστορικότητα της κοινωνικής αυτής κατηγορίας (των παιδιών). Αντίστοιχα, η διεκδίκηση του παιχνιδιού από τα ίδια τα παιδιά δηλώνει τη σημασία του στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους. Σε ολόκληρο το εύρος των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων απαντήσεων αναζητήσαμε αναφορές, οι οποίες να παραπέμπουν στην ενασχόληση με το παιχνίδι.²²¹

Η διαδικασία αυτή μας οδήγησε στον εντοπισμό μόλις δύο άμεσων και κυριολεκτικών μαρτυριών τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Ποιον είδος άναψυχής σάς άρέσει περισσότερο; Νά παίζω και νά χορεύω τό σχοινάκι. Ποία ύπηρξε ή εύτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας; Ἡ πρώτη κουκλίτσα».** Παρατηρούμε πως οι απαντήσεις αυτές προέκυψαν από το ένα από τα τρία βασικά ερωτήματα, τα οποία στοχεύουν στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” του συνδρομητικού κοινού των “Μικρών Μυστικών”, όπως επίσης και από το δέκατο τέταρτο ερώτημα μέσα από το οποίο ζητάται από όσους/όσες συμπληρώνουν τα τετράδια του Λευκώματος να περιγράψουν την πιο ευτυχισμένη μέρα της ζωής τους. Ας σημειωθεί ότι και οι δύο αυτές απαντήσεις προέρχονται από κορίτσια: την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Κατσαρομάλλω Κατσαρομαλλούσα”, η οποία διαμένει στην Πάτρα, και από την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μεσημβρινή Ακτή” από την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Όπως αναφέρθηκε ήδη, αυτές οι αναφορές μπορούν να εκλειφθούν ως δείκτης “διεκδίκησης” της “παιδικότητας”, καθώς εστιάζουν στην εμπειρία του παιχνιδιού, το οποίο προσιδιάζει αποκλειστικά στα ενδιαφέροντα αυτής της ηλικίας. Έτσι, μολονότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για

²²¹ Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως ο συνολικός αριθμός των απαντήσεων στα ερωτήματα ανέρχεται στις χίλιες εννιακόσιες είκοσι απαντήσεις και εξήντα τέσσερις οι απαντήσεις από τα ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ τα οποία έχουν συμπεριληφθεί στην ανάλυσή μας, σύνολο χίλιες εννιακόσιες ογδόντα τέσσερις απαντήσεις.

την ηλικία αυτών των συνδρομητριών, στις απαντήσεις τους εντοπίζεται μια παιδική υποκειμενικότητα, η οποία θεμελιώνεται στις ιδιαίτερες εμπειρίες αυτής της ηλικίας.

Είναι εμφανής, λοιπόν, η απουσία μαρτυριών μεταξύ των απαντήσεων του Λευκώματος, οι οποίες να αναφέρονται στη δραστηριότητα του παιχνιδιού. Την απουσία αυτή αντιλαμβανόμαστε ως έμμεση ένδειξη για την ηλικία των υποκειμένων που συμπληρώνουν τα τετράδια του Λευκώματος που μελετάμε. Πιθανότατα, ο περιορισμένος αριθμός των απαντήσεων να δηλώνει ότι η πλειονότητα του συνδρομητικού κοινού των “Μικρών Μυστικών” ανήκει στη “μεσαία” και “ανωτέρα τάξη” ηλικιών, σύμφωνα με τις κατηγορίες που έχει ορίσει η *Διάπλασις και όχι στη “μικρά τάξη”*. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον ίδιο των λόγο των υποκειμένων. Όπως ήδη έχουμε δει, στα τρία κεντρικά ερωτήματα που ανιχνεύουν πληροφορίες σε σχέση με τις ενασχολήσεις του “εξωσχολικού” τους χρόνου, διατυπώνουν, μέσα από τις απαντήσεις τους, την προτίμηση τους κυρίως σε σπορτίφ, πνευματικές, καλλιτεχνικές και άλλες δραστηριότητες. Όσον αφορά στο φύλο των υποκειμένων, αξίζει να αναφέρουμε πως ο μικρός αριθμός των απαντήσεων το μόνο που θα μπορούσε να δείξει είναι πως το σχοινάκι και οι κούκλες αποτελούσαν την περίοδο που μελετάμε αγαπημένα παιχνίδια των κοριτσιών.²²²

Ωστόσο, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως αυτός ο περιορισμένος αριθμός απαντήσεων σηματοδοτεί την απροθυμία ή τον δισταγμό των παιδιών και των νέων να αναφερθούν στην εμπειρία του παιχνιδιού, συνδέοντας το με την οκνηρία, όπως ακόμα παρατηρείται στους κανονιστικούς λόγους γύρω από την ανατροφή των παιδιών και των νέων. Αυτό θα μπορούσε αναμφίβολα να συνέβαινε τις προηγούμενες δεκαετίες. Στις αρχές του 20ού αιώνα, όμως, την περίοδο δηλαδή που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά”, η έλλειψη αναφορών στην εμπειρία του παιχνιδιού ίσως δεν εξηγείται επαρκώς από τη δυσπιστία γονέων και παιδαγωγών προς το παιχνίδι.

²²² «Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι μια από τις γνωστές “Αθηναϊκές Έπιστολές” του Φαίδωνα στο πρώτο τεύχος της Διαπλάσεως του 1896, στην οποία γίνεται λόγος για τις πρώτες ομιλούσες κούκλες (“μπεμπέ” τις έλεγαν) που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα, για τα εγχώρια και τα εισαγόμενα παιχνίδια, καθώς και για τα παιχνίδια των πλουσίων και των φτωχών παιδιών», βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σελ. 9’.

Στους κόλπους της “υπό διαμόρφωση” ελληνικής αστικής τάξης το “αίσθημα” της παιδικής ηλικίας έχει αρχίσει να αναγνωρίζεται. Κατά συνέπεια, το παιχνίδι αφενός ταυτίζεται με την παιδική ηλικία και αφετέρου αρχίζει να αξιοδοτείται θετικά. Μάλιστα, ο πιο εκσυγχρονιστικός παιδαγωγικός λόγος της εποχής εκείνης εντάσσει στην κοινωνικοποιητική διαδικασία το παιχνίδι, ως απόδειξη της μεταστροφής του ενδιαφέροντος του, «όχι μόνο στη μελλοντική διάσταση της παιδικής ηλικίας (ως μεταβατικού σταδίου προς την ενηλικίωση), αλλά και στο παρόν της».²²³

4.2. Σχολικές πρακτικές και εμπειρία

Το σχολείο αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο για τη συστηματική και σε βάθος προσέγγιση, τόσο του επιπέδου της άμεσης εμπειρίας καταστάσεων που ξεχωρίζουν τον παιδικό και νεανικό κόσμο από αυτόν των ενηλίκων, όσο και από εκείνο των κυρίαρχων αξιών που συγκροτούν το πρότυπο της παιδικής και νεανικής ηλικίας. Επιπλέον, καίριο ζήτημα αυτής της ανάλυσης είναι η ανάδειξη της διαπλοκής των δύο αυτών επιπέδων. Αυτό το εγχείρημα μπορεί να επιτευχθεί με την αναζήτηση αναπαραστάσεων, πρακτικών, συναισθημάτων, αξιών, εμπειριών του σχολείου μέσα στο λόγο των υποκειμένων. Την ίδια στιγμή, εξίσου σημαντική μπορεί να θεωρηθεί και η σιωπή των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος για πρακτικές, εικόνες ή ακόμη και προσωπικές τους εμπειρίες που σχετίζονται με τη σχολική πραγματικότητα. Είναι αναμενόμενο οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών”, που διαθέτουν στην πλειονότητα τους την ιδιότητα του μαθητή και της μαθήτριας, να αναφέρονται στα μαθήματα τα οποία περιλαμβάνονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου.

Ο εντοπισμός και η καταγραφή μαθημάτων του σχολείου μας οδήγησαν στο συμπέρασμα πως αυτές οι αναφορές είναι δεν είναι συχνές σύμφωνα με τον λόγο των υποκειμένων. Πιθανότατα, αυτό να οφείλεται και εν μέρει στην

²²³ Για το παιδαγωγικό ενδιαφέρον προς το παιδικό παιχνίδι βλ. ειδικότερα Γκουγκουλή, Κ. και Κούρια, Α. (επιμ.), (2000), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 23.

απουσία συγκεκριμένου ερωτήματος το οποίο να ανιχνεύει διάφορες πτυχές της σχολικής εμπειρίας. Αυτό γίνεται εμφανές και από το γεγονός πως οι περισσότερες απαντήσεις προέρχονται από τα τρία κύρια ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών”, μέσα από τα οποία αντλούνται πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες του εξωσχολικού χρόνου των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια και τα οποία είναι τα εξής: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; - Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;»** Ειδικότερα, οι φίλοι και οι φίλες του Λευκώματος σε αυτά τα ερωτήματα δηλώνουν τη προτίμησή τους σε δραστηριότητες οι οποίες συνδέονται με μαθήματα που διδάσκονται στο σχολείο όπως η γυμναστική, ο χορός, η ζωγραφική, η μουσική, οι πρακτικές τέχνες (κηπουρική, αγγειοπλαστική), τα γαλλικά κ.α. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως ορισμένα μαθήματα μπορεί να προβλέπεται να διδαχθούν βάσει του ωρολόγιου προγράμματος, ωστόσο στην πράξη να μην διδάσκονται παρά μόνο σε ιδιωτικά σχολεία.

Η απουσία συγκεκριμένου ερωτήματος, το οποίο να διερευνά διάφορες πτυχές της σχολικής εμπειρίας, μας ώθησε στο να αναζητήσουμε σε ολόκληρο το πεδίο των απαντήσεων τέτοιου είδους αναφορές. Έτσι, στο σύνολο των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων απαντήσεων εντοπίσαμε δέκα απαντήσεις που προέκυψαν από τρία ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών”, οι οποίες παραπέμπουν σε σχολικές πρακτικές και εμπειρία των κοινωνικών υποκειμένων και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Τῆς συντάξεως²²⁴ Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Εἰς τήν μουσικήν καί μελέτην²²⁵ - Μελετῶν ἀρχαίους συγγραφεῖς καί συλλέγων δελτάρια. - ὡς καί πολύ ἠγάπησα τήν ζωγραφικήν καί καλλιγραφίαν. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν, μουσικήν καί εἰς τό λίγ’ἀπ’ὄλα. - Εἰς τήν γυμναστικήν.²²⁶ - Εἰς τήν**

²²⁴ Πιθανότατα, το άρωμα της «συντάξεως» να αναφέρεται στο μάθημα του συντακτικού που διδάσκονταν στο σχολείο.

²²⁵ Η απάντηση αυτή του συνδρομητή Ορέστη Π. Καφόπουλου από την Κυπαρισσία, ενδεχομένως να παραπέμπει συγκεκριμένα στη μελέτη της μουσική καθώς αναφέρεται στη προτίμησή του σε αυτή στην ίδια απάντηση.

²²⁶ Για τη νομιμοποίηση του μαθήματος της γυμναστικής ως μέσω αγωγής και διάπλασης της νεανικής ηλικίας η οποία στηριζόταν σε διαφορετικά επιχειρήματα κατά καιρούς, όπως επίσης

ίχνογραφίαν. - Είς τήν μελέτην, μουσικήν καί τήν ζωγραφικήν. **Ποῖον ἱστορικόν πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο;** Περιμείνατε μίαν στιγμὴν νά ἴδω τήν ἱστορίαν μου. **Τί πράγμα θαυμάζετε περισσότερο εἰς τήν φύσιν;** Τήν φυσικήν Ἱστορίαν». ²²⁷

Οἱ συνδρομητές καί οἱ συνδρομητρίδες τῶν “Μικρῶν Μυστικῶν”, κυρίως μέσα ἀπό τὸ χιούμορ, μνημονεύουν τὸ μάθημα τοῦ συντακτικοῦ, τῶν ἀρχαίων, τῆς ἱστορίας, τῆς φυσικῆς ἱστορίας, τῆς καλλιγραφίας καὶ τῆς ἰχνογραφίας. Ἐδώ, ἀξίζει νὰ σημειώσουμε πῶς οἱ παραπάνω δέκα ἀπαντήσεις θεωροῦνται οἱ μοναδικές ἀμεσες ἀναφορές σὲ σχολικὰ μαθήματα. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου τῶν φίλων τοῦ Λευκώματος παρουσιάζεται μία αἴσθησις ἰδιαιτερότητας τῆς παιδικῆς ηλικίας καὶ τῆς νεότητος μετὰ τὸ νὰ τονίζουν μίαν ἰδιαίτην ἐμπειρίαν, τὸ σχολεῖο. Αὐτὸ, ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὸ νὰ ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένες προτιμήσεις τῶν σχολικῶν μαθημάτων. Σαφῶς, τὸ στοιχεῖο τῆς παιδικῆς ἀφέλειας μέσω τοῦ χιούμορ στὶς ἀπαντήσεις τους, ἀποτελεῖ δείκτη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μίας ἰδιαίτηρῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς συνείδησις.

Λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴν παράμετρο τοῦ φύλου, παρατηροῦμε πῶς ἓνα σημαντικό μέρος τῶν κοριτσιῶν ποὺ γράφουν στὸ Λεύκωμα δηλώνουν τὴν

καὶ γιὰ τὴ συγκρότησις τοῦ ἰατρικοῦ λόγου ὅσον ἀφορᾷ τὴν ωφέλεια τῆς σωματικῆς ἀσκήσεως, βλ. ἀντίστοιχα στὸ Κουλούρη, Χ. (1997), *ὁ.π.*, σ. 378 καὶ 51-54.

²²⁷ Τὸ μάθημα τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας περιέχεται στὸ ωρολόγιο πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολεῖου καὶ τοῦ Γυμνασίου, στα ὁποῖα φοιτοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀγόρια. «Σύμφωνα μετὰ τὸ βασικὸ διάταγμα οργάνωσις τῆς ἐκπαίδευσις (Διάταγμα 31 Δεκεμβρίου 1836) ποὺ ἴσχυσε ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ 1906, οἱ Φυσικῆς Ἐπιστήμης προβλέπεται νὰ διδάσκονται κανονικὰ σὲ ὅλες τὶς τάξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολεῖου καὶ τοῦ Γυμνασίου. Στὴ συνέχεια, πραγματοποιοῦνται τέσσερις τροποποιήσεις ποὺ υποβαθμίζουν μετὰ ποικίλους τρόπους τὴν θέση ὅλων τῶν μαθημάτων τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν (Φυσικὴ, Φυσικὴ Ἱστορία, Ἀρχαὶ Χημείας, Φυσικὴ πειραματικὴ, Ζωολογία, Φυτολογία). Ἡ Φυσικὴ μέχρι πρότινος ἀποτελοῦσε ἓνα διακοσμητικὸ μάθημα τοῦ Ἀναλυτικοῦ Προγράμματος καὶ μόλις τὸ 1897 μπαίνουν τὰ θεμέλια ἐνός προγράμματος Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ποὺ ολοκληρώνεται τὸ 1906, **μετὰ** τὴ δημιουργία τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθῆνα τὸ 1903, τὶς πιέσεις γιὰ μίαν καλύτερη ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς νεοσύστατης Φυσιολογικῆς Ἐταιρείας (1904) καὶ τὶς εὐνοϊότερες συνθήκες γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ευρύτερου κοινωνικοῦ ρόλου τους», βλ. στὸ *Ἡ θέση τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν & Epsil*, (2005), Διαθέσιμο στὸ διαδικτυακὸ τόπο: http://www.dapontes.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=39&Itemid=46 (τελευταία πρόσβασις 03/07/2011).

προτίμηση τους σε καλλιτεχνικά μαθήματα, όπως επίσης και στο μάθημα του χορού. Οι επιλογές αυτές εξηγούνται σύμφωνα με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που διδάσκονταν στα ανώτερα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, στα οποία μαθήτευαν αποκλειστικά κορίτσια που προέρχονταν από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα, όπως οι συνδρομήτριες. Σύμφωνα με την Ε. Φουρναράκη, μια τέτοια περίπτωση ανώτερου Παρθεναγωγείου είναι το Αρσάκειο, στο οποίο περιλαμβανόταν «η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας μαζί με μαθήματα όπως η ιχνογραφία, η σκιαγραφία, η καλλιγραφία, η φωνητική μουσική και τα χειροτεχνήματα. Στα τελευταία αυτά μαθήματα εξασκούνται οι μαθήτριες τις εργάσιμες ώρες που δεν καλύπτονται από το ωρολόγιο πρόγραμμα. Εξάλλου, μαθήματα χορού και πιάνου παραδίδονταν σε μαθήτριες που είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν παραπάνω».²²⁸ Η επιλογή καλλιτεχνικών μαθημάτων, από την πλευρά των κοριτσιών, σχετίζεται άμεσα με τον “διακοσμητικό” χαρακτήρα του περιεχομένου των σπουδών τους που λειτουργούσε είτε ως συμπλήρωμα προίικας, στα πλαίσια στρατηγικών κοινωνικής ανόδου, είτε απλώς ως πρακτική που επιδεικνύει το ισχυρό οικονομικό status των οικογενειών τους.

Επίσης, οι συγκεκριμένες απαντήσεις μπορούν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως αυτές τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες των κοριτσιών των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων τις διδάσκονταν στο σπίτι από οικοδιδασκάλους. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει απαραίτητα πως δεν αποτελούσαν συγχρόνως και μαθήματα του σχολείου. Αυτή η πρακτική ήταν διαδεδομένη στα σπίτια των πιο ευκατάστατων οικογενειών, σε αντίθεση με τα κορίτσια λιγότερο εύπορων οικογενειών που αν και πήγαιναν σχολείο δεν είχαν πνευματικές δραστηριότητες. Σε ολόκληρο το φάσμα των απαντήσεων που προέρχονται από τις συνδρομήτριες απουσιάζουν σε γενικές γραμμές αναφορές σχετικά με την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας αλλά και σε “πολυτελείς” γυναικείες τέχνες όπως το κέντημα, οι δαντέλες, το εργόχειρο, κ.α. όπως θα ήταν αναμενόμενο.²²⁹ Όσον αφορά στο μάθημα των γαλλικών, αξίζει να σημειώσουμε πως εντοπίσαμε μια απάντηση από τη συνδρομήτρια με το

²²⁸ Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. στο Φουρναράκη Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 26.

²²⁹ Μπακαλάκη, Α.- Ελεγκίτου, Ε. (1987), *ό.π.*, σ. 127-128.

ψευδώνυμο “Μισοσβυμένο Αστέρι”: «**Ποία είναι ή κυριωτέρα σας έλπίς;** Τό νά άποκτήσω γνώσις κλυδοκυμβάλου καί γαλλικῶν». Είναι εμφανές πως μέσα από τη σιωπή των μικρών και νεαρών συνδρομητριών του Λευκώματος για αυτού του είδους τα μαθήματα δηλώνεται η απαξίωση, η αντίστασή ή ακόμη και η εναντίωση τους στο “διακοσμητικό” χαρακτήρα των γνώσεων που τους παρέχονταν.

Από την άλλη πλευρά, οι μαθητές που συμπληρώνουν το Λεύκωμα, όπως ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Ερημος Σαχάρα”, ο Σταμάτιος Σταματίου και ο Αλέξ. Μ. Χαρίτος αναφέρονται σε σχολικά μαθήματα, όπως η φυσική ιστορία, τα αρχαία ελληνικά, η ιστορία και το συντακτικό. Τα μαθήματα αυτά διαθέτουν επιστημονικό χαρακτήρα και διδάσκονται κατά κύριο λόγο στο Γυμνάσιο και στο Ελληνικό σχολείο. Μέσα από τις απαντήσεις των συνδρομητών για τα σχολικά μαθήματα εμφανίζεται το “θετικό” περιεχόμενο των γνώσεων που παρέχει η ανδρική εκπαίδευση. Επίσης, ο συνδρομητής Χαρίλαος Ρ. Κακούρης δηλώνει την προτίμησή του στο μάθημα της γυμναστικής που ορίζεται ως βασικό και υποχρεωτικό μάθημα σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, στην εκπνοή του 19^{ου} αιώνα με τον νόμο του Ευταξία (1899).²³⁰

Υπενθυμίζουμε σε αυτό το σημείο πως είναι πιθανό αυτές οι απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών που αφορούν την καλλιτεχνική τους παιδεία να μην συνδέονται με σχολικά μαθήματα απαραίτητα αλλά με “χόμπυ” του εξωσχολικού χρόνου τους στα πλαίσια συγκρότησης μιας ιδιαίτερης κοινωνικότητας των παιδιών και των νέων που προέρχονται από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και των έξω-ελλαδικών κοινοτήτων στις αρχές του 20ού αιώνα. Είναι γεγονός πως στα πλαίσια μύησης ευρωπαϊκών προτύπων αγωγής και ανατροφής, παιδαγωγοί και γονείς περιλαμβάνουν στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους την ανάπτυξη καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Εξάλλου και το ίδιο το περιοδικό ακολουθώντας αυτά τα πρότυπα διοργανώνει διαγωνισμούς και βραβεύει τους νικητές και τις νικήτριες, όπως έχουμε αναφέρει και στην περίπτωση του Σταματίου Σταματίου. Επίσης, τα ψευδώνυμα που υιοθετούν δύο από τα

²³⁰ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 66.

αγόρια ο Κ. Γουναράκης ως “Λαμπρός Κιθαρωδός” και ο “Μικρός Βιολιστής” που δεν αποκαλύπτει το όνομα του, οι οποίοι γράφουν στο Λεύκωμα, δείχνουν ακριβώς αυτή τη τάση των αστικών οικογενειών να ωθούν τα παιδιά τους στην ενασχόληση με καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Καταλήγουμε, λοιπόν, σύμφωνα με τις απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών πως οι προτιμήσεις των αγοριών και των κοριτσιών σε ό,τι αφορά τα καλλιτεχνικά μαθήματα δε διαφέρουν σημαντικά. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη πως στις αρχές του 20ού αιώνα παρέχεται μια καλλιτεχνική παιδεία στα παιδιά και τους νέους/νέες των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων με επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς τους στόχους για τα δύο φύλα. Τα αγόρια, λοιπόν, είναι εμφανές από τις απαντήσεις πως αναφέρονται άμεσα σε συμβατικά σχολικά μαθήματα, τα οποία διαθέτουν πιο “επιστημονικό” περιεχόμενο συγκριτικά με αυτό των κοριτσιών.

Διεισδύοντας στο λόγο των υποκειμένων, στο επίπεδο της αναζήτησης πρακτικών, οι οποίες προσιδιάζουν σε αυτές τις ηλικιακές κατηγορίες και τις διαχωρίζουν κοινωνικά από τους ενήλικες, διαπιστώνουμε αποτυπώσεις της σχολικής εμπειρίας. Η διαδικασία προετοιμασίας των σχολικών μαθημάτων αποτελεί μέρος των ιδιαίτερων δραστηριοτήτων των συγκεκριμένων ηλικιακών κατηγοριών: **«Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Εἰς τήν μουσικήν καί μελέτην - Εἰς τό γράφειν καί σβύνειν μέ δίχως ὀκνηρία. - Εἰς τήν ἀνάγνωσιν, μουσικήν καί εἰς τό λίγ'ἀπ'ὄλλα. - Εἰς τό νά γράφω. - Εἰς τήν μελέτην, μουσικήν καί τήν ζωγραφικήν. Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο; τό μάθημά μου πάντοτε νά μέ ἀπασχολῇ. Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας; Ὅταν ἐγείρωμαι τήν αὐγήν διά νά ἐπαναλάβω τά μαθήματά μου. - Ὅταν καταγίνωμαι εἰς τήν μουσική καί ἀνάγνωσιν. - Ὅταν μελετῶ».**

Τα συγκεκριμένα ερωτήματα που θέτει το περιοδικό στοχεύουν στο να εκμαιεύσουν πληροφορίες από τα παιδιά και τους νέους/νέες του Λευκώματος για τις καθημερινές τους δραστηριότητες. Μέσα από την αποκρυπτογράφηση των συγκεκριμένων απαντήσεων εντοπίζονται ψήγματα εσωτερίκευσης κανονιστικών προτύπων συμπεριφοράς. Στην περίπτωση των προηγούμενων απαντήσεων, τα υποκείμενα εκφράζουν την αρέσκεια τους στο να αφιερώνονται κατά τον “ελεύθερο χρόνο” τους περισσότερο στις σχολικές

υποχρεώσεις τους, όπως λ.χ. ανάγνωση, γραφή, μελέτη, παρά σε κάποια αμιγώς ψυχαγωγική δραστηριότητα, όπως το παιχνίδι ή κάποιο σπορ.

Επίσης, η απόπειρα ανάλυσης του λόγου των υποκειμένων σε αυτού του είδους τα τεκμήρια, σε συνδυασμό με την παράμετρο του κοινωνικού φύλου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα κορίτσια υιοθετούν έναν πιο κανονιστικό λόγο σε σχέση με τα αγόρια ως προς τις σχολικές πρακτικές. Αξιοποιώντας τις πληροφορίες του Πίνακα Συμμετεχόντων και των Συμμετεχουσών σε συνδυασμό με τις απαντήσεις καταλήγουμε πως τα κορίτσια που συμπληρώνουν το Λεύκωμα και αναφέρονται σε σχολικές πρακτικές, αφενός είναι περισσότερες από τα αγόρια και αφετέρου συμβάλλουν αισθητά στη προβολή της εικόνας της επιμελούς και ευσυνείδητης μαθήτριας συγκριτικά με τα δεύτερα. Συνεπώς, τα κορίτσια φαίνεται πως έχουν εσωτερικεύσει μια περισσότερο “δέουσα” συμπεριφορά, την οποία εκδηλώνουν προκειμένου να είναι αρεστές στην κοινωνία. Χαρακτηριστικά, τα έξι κορίτσια που απαντούν κατά αυτόν τον τρόπο είναι οι εξής: η Αφροδίτη Ηλιοπούλου από την Πάτρα, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Σιωπηλή νύξ” από τις Κυδωνίες της Μ. Ασίας, η Μαρίκα Π. Παπαγιαννοπούλου από το Αίγιο, η Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα, η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” από την Οδησό και η Σοφία Τσοπανέλη από τον Βόλο. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως οι απαντήσεις που προέρχονται από κορίτσια είναι επτά, ωστόσο η συνδρομήτρια “Νοσταλγούσα Ελληνίς” έχει απαντήσει δύο φορές με διαφορετικό τρόπο, συνεπώς συμπεριλάβαμε στην ανάλυση μας και τις δύο αυτές απαντήσεις. Τώρα, τα αγόρια που υιοθετούν έναν πιο κανονιστικό τρόπο έκφρασης όταν αναφέρονται σε σχολικές πρακτικές και εμπειρίας είναι οι δύο και συγκεκριμένα ο Ορέστης Π. Καφόπουλος από την Κυπαρισσία και ο G. N. Risoroulo από την Αλεξάνδρεια.

Πίνακας 13 :Οι σχολικές πρακτικές σε συνάρτηση με το κοινωνικό φύλο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών"

Σχολικές πρακτικές	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Μελέτη σχολικών	2	6	-	8

μαθημάτων (γραφή, ανάγνωση)				
-----------------------------------	--	--	--	--

Μια καθημερινή πρακτική που υιοθετεί υποχρεωτικά ο μαθητικός κόσμος για να προετοιμαστεί κατάλληλα για το σχολείο είναι αυτή του πρωινού ξυπνήματος. Το συνδρομητικό κοινό των “Μικρών Μυστικών” αναφέρεται έμμεσα σε αυτή την εμπειρία του παιδικού και νεανικού βίου, όπως βλέπουμε ενδεικτικά από τις απαντήσεις στις παρακάτω ερωτήσεις: «**Ποιον χρώμα προτιμάτε;** Τό τοῦ λυκαυγοῦς. - Κεῖνο τ’ ὀλόχρυσο τηρῶ, τῆς χαραυγῆς τ’ ἀστέρι. - **Ποιον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** τό ἄρωμα πρωῖνῆς αὔρας ὑπό ψίθυρον πευκῶν. - Τό τῆς πρωῖνῆς αὔρας. **Ποιον ζῶον ἀγαπᾶτε περισσότερο;** Τόν πετεινόν διότι μέ ἐξυπνά πρωί. **Ποιον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Ὁ περίπατος εἰς τάς 5 τῆς πρωῖας. **Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Τό γλυκύ καί ὠραῖον γλυκοχάραμα. - Ἡ στιγμή ποῦ ἀνοίγω τοῦς ὀφθαλμούς μου καί νά ἴδω τό φῶς. - Πρωί πρωί σάν ἐξυπνῶ)».

Γενικότερα, οι συνδρομητές/συνδρομήτριες του Λευκώματος δηλώνουν με πολλούς τρόπους την επιθυμία τους να ξυπνούν νωρίς το πρωί. Μάλιστα, ο τελευταίος συνδρομητής υποστηρίζει πως απολαμβάνει τον περίπατο στις 5.00’ το πρωί, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία της τελετουργίας του πρωινού ξυπνήματος. Η τόσο οικεία αυτή πρακτική των μαθητών και μαθητριών παραπέμπει στη γνώριμη συμπεριφορά των ενηλίκων να ξυπνούν νωρίς το πρωί προκειμένου να πάνε στις εργασίες τους. Κατά γενική ομολογία, το πρωινό υποχρεωτικό ξύπνημα για το σχολείο περισσότερο θυμίζει “αγγαρεία” παρά μια ευχάριστη εμπειρία. Στη βάση αυτού του συλλογισμού, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση πως η έμφαση στο πρωινό ξύπνημα ενδέχεται να αποτυπώνει, σε κάποιο βαθμό, και μια επιθυμία ταύτισης με συνήθειες των ενηλίκων. Επίσης, σε ένα μέρος των απαντήσεων των παιδιών και των νέων διακρίνεται έντονα μια ρομαντική διάθεση και μια μελαγχολία. Πιο συγκεκριμένα, οι συνδρομήτριες με το ψευδώνυμο “Προώρος Απηγοητευθείσα”, η “Μαγική Εικόν” και οι συνδρομητές Χριστόφορος Μιχαηλίδης (Ναυτόπαις) και Η. Νικολαΐδης (Δαφνοστεφής Ναύαρχος) χρωματίζουν το πρωινό ξύπνημα

με αυτή τη ρομαντική διάθεση. Την περίοδο που εξετάζουμε, οι νέοι και οι νέες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων ηλικίας εκδηλώνουν συμπεριφορές, στις οποίες κυριαρχούν έντονα τα στοιχεία του ρομαντισμού και της μελαγχολία. Το γεγονός αυτό θα μπορούσαμε να το ερμηνεύσουμε ως ένα δείκτη ενός πολιτισμικού έθνους που χαρακτηρίζει περισσότερο την νεανική ηλικία.

Η επιστροφή από το σχολείο συνδέεται με την ανάπαυση των μαθητών και των μαθητριών, όπως αντίστοιχα και των ενηλίκων από τις εργασίες τους **«Ποιον είδος άναψυχής σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Ἡ ἀπόλαυσις ἡσυχίας μετὰ κοπιώδη ἡμέρα. Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας; ἡ μεσημβρία. - Ἡ μεσημβρία».** Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, εκφράζονται έντονα στον παιδαγωγικό λόγο προβληματισμοί σχετικά με τους έντονους ρυθμούς που εργάζονται οι μαθητές στο ελληνικό σχολείο και οι οποίοι προκαλούν υπερκόπωση.²³¹ Τα λόγια των συνδρομητών και των συνδρομητριών μαρτυρούν πως βιώνουν την καθημερινότητά τους σε ρυθμούς εντατικοποίησης και προγραμματισμού, όπως και οι ενήλικες. Σύμφωνα με τα προλεγόμενα, συμπεραίνουμε πως ακόμη και μέσα από την ιδιαίτερη εμπειρία του σχολείου τα παιδιά και οι νέοι εσωτερικεύουν συμπεριφορές του ενήλικου κόσμου. Μάλιστα, αυτό τονίζεται έντονα καθώς προβάλλεται μια αξία που αποτελεί συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας και της κουλτούρας της αστικής τάξης: η αξία της εργατικότητας. Όπως γράφει η Β. Πάτσιου, αναφερόμενη στη

²³¹ «Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρεμβάσεις του ιατρικού σώματος σε μια σειρά θεμάτων που σχετίζονται με την ίδια την παιδαγωγική πράξη, όπως οι επιπτώσεις της πνευματικής υπερκόπωσης στην ανάπτυξη του σώματος, ο χρόνος των διαλειμμάτων, η ηλικία εισόδου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η σύνθεση του ωρολόγιου προγράμματος, ο τρόπος εκτέλεσης των γυμναστικών ασκήσεων, κ.α. Η σχολική υπερκόπωση είναι ένα προσφιλέθ θέμα των γιατρών του 19^{ου} αιώνα, που δε θα διστάσουν να κάνουν λόγο για τις βλαβερές επιδράσεις του σχολείου στην ανάπτυξη του παιδιού»: Θεοδώρου, Β. - Καρακατσάνη, Δ. «Υγιεινής παραγγέλματα: το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα» στο Δεύτερο διεθνές συνέδριο: *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Θέματα ιστορίας - εκπαίδευσης. Εκπαιδευτική πολιτική -εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, Πρακτικά, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/theodorou.htm>, (τελευταία πρόσβαση 09/07/11).*

Διάπλαση, «η εργασία, που πολλές φορές ταυτίζεται με την εργατικότητα, αποτελεί την κατ' εξοχήν κοινωνική αρετή. Πρέπει να εργάζονται όλοι, ακόμα και οι ευγενείς και οι πλούσιοι».²³²

Οι άμεσες ή έμμεσες αναφορές στο σχολείο και τη σχολική ζωή ευρύτερα, είναι εμφανώς περιορισμένες στο εν λόγω Λεύκωμα. Ενδεχομένως, αυτό να οφείλεται στην απουσία ερωτημάτων που σχετίζονται με το θέμα αυτό. Ανάμεσα στα τριάντα ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” δεν υπάρχει κανένα ερώτημα, το οποίο να αποσκοπεί, έστω έμμεσα, στην εκμείωση πληροφοριών αναφορικά με τον σχολικό χώρο και πραγματικότητα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει και παραπάνω. Εξάλλου, στις απαντήσεις, είναι ενδεικτική η απουσία αναφορών για τη φιλία στο πλαίσιο του μαθητικού κόσμου, παρότι διαπιστώνεται η ύπαρξη συγκεκριμένου ερωτήματος «**Ἔχετε φίλους καί φίλας εἰλικρινεῖς;**». Σε ολόκληρο το εύρος των απαντήσεων δεν επισημαίνεται πουθενά η έννοια του συμμαθητή ή της συμμαθήτριας ή κάποια συγγενής έννοια. Ακόμη, δε γίνεται λόγος για το διάλειμμα, για σχολικές αταξίες ή και σκέψεις κατά την ώρα του μαθήματος, για τιμωρίες ή ακόμη και για σχολικές εκδρομές. Αντιθέτως, είναι πιθανόν πως οι μικροί φίλοι των “Μικρών Μυστικών”, υπακούοντας στο πνεύμα του περιοδικού, αναγνωρίζουν τα Λευκώματα ως μια ευχάριστη εξωσχολική δραστηριότητα και τη διαχωρίζουν σαφώς από τη “δεσμευτική” σχολική καθημερινότητά τους.

Παρά ταύτα, η αποτύπωση συναισθημάτων που προκαλεί ο σχολικός βίος δεν είναι εντελώς απύσα. Η ανάλυση του λόγου των παιδιών και των νέων επέτρεψε τον εντοπισμό «εξάρσεων» υποκειμενικότητας με σημείο αναφοράς το σχολείο. Το στοιχείο του αυθορμητισμού μέσα από το χιούμορ, την ειρωνεία, τον έντονο συναισθηματισμό ή ακόμη και την παιδική αφέλεια είναι ευδιάκριτο σε σχετικές απαντήσεις του συνδρομητικού κοινού: **«Τί πράγμα θαυμάζετε περισσότερο εις τήν φύσιν;** Πολλά, αλλά ή κεφαλή τοῦ Σχολάρχου μου ή φωτίζουσα τά πέριξ διά τῆς..σελαγιζούσης φαλάκρας της δέν είναι άξιοθαύμαστος; **Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμῆ ποτε τήν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν;** Δέν ηῦτύχησα ακόμη νά περιγηθῶ ἐκτός τούτου ἔχω τήν άτυχιάν νά εἶμαι κλεισμένος ὡς μαθητής, τό Λεόντειον Λύκειον άπό τήν ταράτσαν τοῦ

²³² Βλ. στο Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 128-129.

ὁποίου βλέπω μόνον τὰ κεραμίδια τῶν ἀπέναντι οἰκιῶν, ἐρωτήσατέ με λοιπόν ὁποία...κεραμίδια μοῦ ἔκαμαν τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν νὰ Σᾶς ἀπαντήσω - Ἡ τοποθεσία τῶν διόπτρων τοῦ καθηγητοῦ τῶν μαθηματικῶν».

Αναμφισβήτητα, στον λόγο αυτό φωτίζονται τα ίχνη μιας ιδιαίτερης παιδικῆς και νεανικῆς υποκειμενικότητας που συγκροτεῖται στη βάση μιας ιδιαίτερης εμπειρίας αὐτῆς τῆς ηλικίας, εκείνης του σχολείου. Ἀκόμη, τα ἐρωτήματα αὐτὰ προκάλεσαν τὴ φαντασία των ἀναγνωστῶν και ὄχι των ἀναγνωστριῶν του περιοδικού, ὥστε να λειτουργήσει ὡς το μέσο για να ἐπέλθουν ρωγμές στον τυποποιημένο λόγο του “καλοῦ παιδιοῦ” και να ξεδιπλωθεῖ ἡ παιδική και νεανική “φύση”. Οι ἀπαντήσεις αὐτές προέρχονται ἀπὸ τους συνδρομητές: Σταμάτιο Σταματίου (ἡ ἀπάντηση στο εικοστό ἕκτο ἐρώτημα και στο εικοστό ἑβδομο εἶναι του ἴδιου) και Griegorie N. Risoroulo.

Επιπλέον, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως στα γραφεῖα του περιοδικού συγκεντρώνονταν τα τετράδια που ἔγραφαν οι φίλοι των “Μικρῶν Μυστικῶν” και ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονταν. Εἶναι πιθανό, ἡ ἀσκηση λογοκρισίας να ἐμπόδισε τους φίλους και τις φίλες Λευκώματος να ἐκφραστούν αὐθόρμητα καθὼς φοβούνταν μὴ τιμωρηθοῦν με τὴν ἀπόρριψη. Ἡ ἀπόρριψη των ἀπαντήσεων σήμαινε πως εἴτε αὐτές θα καταστρέφονταν ἐκείνη τὴ στιγμή, εἴτε δεν θα ἐφθάναν ποτέ στους παραλήπτες τους. Γίνεται, λοιπόν, ἀντιληπτό ὡς προς τα παραπάνω, πως το περιοδικό συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση τῆς υποκειμενικότητας των ἀναγνωστῶν και ἀναγνωστριῶν του.

4.3. Ἡ ὥρα τῆς προσευχῆς, του γεύματος και του ὕπνου: ἔξεις και πρακτικῆς του καθημερινοῦ οικιακοῦ αστικοῦ βίου των συνδρομητῶν και των συνδρομητριῶν των “Μικρῶν Μυστικῶν”

Μέσα ἀπὸ τὴν χαρτογράφηση του λόγου του συνδρομητικοῦ κοινού του Λευκώματος που μελετάμε, ἀναζητήσαμε ἀμεσες και ἔμμεσες ἀναφορές σε ἔξεις, πρακτικῆς και ἀναπαραστάσεις του καθημερινοῦ οικιακοῦ αστικοῦ βίου. Ἡ διαδικασία αὐτὴ μας ἐπέτρεψε να ἀντλήσουμε πληροφορίες ἀφενὸς για τον τρόπο ζωῆς των παιδιῶν και των νέων που προέρχονται ἀπὸ τα ἀνερχόμενα μεσαία και ἀνώτερα αστικά στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας και των

κοινοτήτων του εξω-ελληνισμού, και αφετέρου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα αξιοδοτούν αυτές τις έξεις και τις πρακτικές.

Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να αποδίδουν τα παιδιά και οι νέοι/νέες στην ώρα της προσευχής. Ειδικότερα, από το δέκατο όγδοο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” προέκυψαν τέσσερις απαντήσεις, άμεσες και κυριολεκτικές, που παραπέμπουν στη θρησκευτική αυτή πρακτική και τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Ἡ στιγμή τῆς προσευχῆς μου. - Ἡ στιγμή τῆς προσευχῆς! αὐτή μοῦ δίδει ἐλπίδας αὐτή μέ ἐνθαρρύνει κ’ εἰς τήν ψυχήν μου πάντοτε ἐπιφέρει τήν γαλήνην!! - ἡ τοῦ γεύματος καί προσευχῆς. - Το ἔσπερας ὅταν κάμνω τήν προσευχήν μου». Στον λόγο, λοιπόν, ενός αξιοσημείωτα περιορισμένου αριθμού συνδρομητῶν, της Αντιγόνης Κ.Β., της “Αθώας Καρδίας”, του “Λαμπροῦ Κιθαρωδοῦ” και της συνδρομητριάς με το ψευδώνυμο “Μέμφις”, διακρίνουμε αποτυπώσεις του θρησκευτικού στοιχείου οι οποίες παραπέμπουν άμεσα στο θρησκευτικό συναίσθημα και τη θρησκευτική πίστη, δηλώνοντας έτσι τη σημαντικότητα της ώρας της προσευχής στη διάρκεια της ημέρας.

Η συγκέντρωση των μελών της οικογένειας με σκοπό να γευματίσουν είναι μια πρακτική της καθημερινῆς ζωῆς που μετατρέπεται σε τελετουργία, καθώς προϋποθέτει συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς στο τραπέζι, οι οποίοι σταδιακά απέκτησαν σημασία. «Το γεῦμα, πράγματι, βιώνεται συνειδητά ως ἡ προνομιακή στιγμή κοινωνικοποίησης γύρω από τὴν ὁποία συγκεντρώνεται και μεταβιβάζεται το σύνολο των διακριτικῶν σημείων της οικογενειακῆς αστικής ομάδας», υποστηρίζει ἡ Le Wita B.²³³ Ἡ αστική τάξη δημιούργησε και στη συνέχεια καθιέρωσε αὐτή τὴν πρακτική που μετατράπηκε σε τελετουργία.

Ο λόγος των παιδιῶν και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρῶν Μυστικῶν” μέσα σε επτά απαντήσεις στο σύνολο των ἐξήντα

²³³ Ἡ Le Wita B. αναφέρεται στην κοινωνική πρακτική του γεύματος στο Cuche, D. (2001), *Ἡ ἔννοια τῆς κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, Λεοντοῖνη Μ. (επιμ.), Σιάτιστας Φ. (μτφ), Αθήνα: Τυπωθῆτω, σ. 140. Επίσης, για τὴν συμπεριφορά στο φαγητό, βλ. στο Elias, N. (1997), *Ἡ ἐξέλιξη του πολιτισμοῦ. Κοινωνικές και ψυχογενετικές ἐρευνες. Ἀλλαγές τῆς συμπεριφοράς στα κοσμικά ἀνώτερα στρώματα τῆς Δύσης*, Ε. Βαϊκούση, (μτφ.), τ. Α΄, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 195-199.

τεσσάρων που προέκυψαν με αφορμή το δέκατο όγδοο ερώτημα, παρουσιάζουν την ώρα του γεύματος και του δείπνου ως σημαντικές στιγμές της καθημερινότητάς τους: «**Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;** Καθ'ἣν κάθημαι εἰς τὴν τράπεζαν (ὅταν πεινῶ). - Ἡ στιγμή κατά τὴν ὁποίαν βλέπω τὸ τραπέζι στρωμένο. - Ὅταν κάθημαι νά φάγω! - Ἡ στιγμή τοῦ φαγητοῦ γιατί εἴμ' ἕνας φαγάς!!!! - ἡ τοῦ γεύματος καί προσευχῆς. - Ἡ τοῦ ὕπνου μετά τὸ δείπνον. - Ὅταν κάθημαι εἰς τὴν τράπεζαν». ²³⁴ Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως οι απαντήσεις είναι ἕξι καθώς ο συνδρομητής Σταμάτιος Γ. Σταματίου ἔχει απαντήσει δύο φορές κατά τον ἴδιο τρόπο στο συγκεκριμένο ερώτημα.

Ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Ἐρημος Σαχάρα” δηλώνει την αδυναμία του στο φαγητό με την απάντησή του: «Ἡ στιγμή τοῦ φαγητοῦ γιατί εἴμ' ἕνας φαγάς!!!!». Ο λόγος του είναι έντονα εμποτισμένος με το στοιχείο του αυθορητισμού και μέσω του χιούμορ κλονίζει την εικόνα του “καλοῦ παιδιού”, αφενός γιατί η λαιμαργία αναγνωρίζεται ως ελάττωμα και αφετέρου γιατί η υλική τροφή θεωρεῖται υποδεέστερη της πνευματικῆς, σύμφωνα με το κυρίαρχο αξιακό σύστημα, ὅπως αυτό αποτυπώνεται τουλάχιστον στον παιδαγωγικό λόγο της εποχῆς.

Το τρίτο χρονικό σημείο αναφοράς κατά τη διάρκεια της ἡμέρας, σύμφωνα με τις απαντήσεις, είναι ἡ ώρα του ὕπνου για τους φίλους του Λευκώματος. Και πάλι, το δέκατο όγδοο ερώτημα γίνεται αφορμή για δύο συνδρομητές τον Α. Αποστολίδη και Η. Νικολαΐδη να αναφέρουν μια ουσιαστικῆς σημασίας για την παιδική και νεανική ηλικία καθημερινή πρακτικῆ του οικιακοῦ βίου. Επίσης, με το να τονίζουν την ἀνάγκη τους για ἀνάπαυση, οι συνδρομητές ενδεχομένως δείχνουν με ἕμμεσο τρόπο το πόσο πολύ κουράζονται στην καθημερινότητά τους ἀπό τις διάφορες ασχολίες της ηλικίας τους.

²³⁴ Οι συνδρομητές/-τριες οι οποίοι περιγράφουν την ώρα του φαγητοῦ ως ευχάριστη είναι οι ἐξῆς: ο συνδρομητής ἢ ἡ συνδρομητρια με το ψευδώνυμο “Κλάδος Ελαίας”, ο Σταμάτιος Σταματίου, ἡ “Ἐρημος Σαχάρα”, ο “Λαμπρός Κιθαρωδός”, ο “Δαφνοστεφῆς Ναύαρχος” και το “Πλοίο του Δουνάβεως”.

Πίνακας 14: Οι έξεις και οι πρακτικές του καθημερινού οικιακού βίου σε συνάρτηση με το φύλο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών"

Έξεις και Πρακτικές του καθημερινού οικιακού βίου	Αγόρια	Κορίτσια	Χωρίς στοιχεία για το φύλο	Σύνολο
Η προσευχή	1	3	-	4
Το γεύμα	5	-	1	6
Ο ύπνος	2	-	-	2
Σύνολο	8	3	1	12

Καταλήγοντας, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους συνδρομητές και συνδρομήτριες που στο δέκατο όγδοο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” προτιμούν κυρίως να ψυχαγωγούνται στον “ελεύθερο χρόνο” τους, οι παραπάνω φίλοι και φίλες του Λευκώματος θεωρούν εξίσου σημαντικές αυτές τις τρεις χρονικές στιγμές της ημέρας. Επίσης, σύμφωνα με το φύλο των υποκειμένων αξίζει να επισημάνουμε πως για την ικανοποίηση ψυχικών και πνευματικών τους αναγκών μέσω της προσευχής αναφέρονται περισσότερο οι συνδρομήτριες. Από την άλλη πλευρά, οι απαντήσεις που σχετίζονται με την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του σώματος, οι οποίες θεωρούνται κοινωνικά υποδεέστερες από αυτές του πνεύματος εκείνη την εποχή, προέρχονται αποκλειστικά από συνδρομητές. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως τα αγόρια ως κύριοι διαχειριστές της δημόσιας σφαίρας έκφρασης είναι κοινωνικά πιο προετοιμασμένοι σε σχέση με τα κορίτσια, ώστε να αναφέρονται στις βιολογικές αυτές ανάγκες του ανθρώπινου σώματος σε ένα δημόσιο χώρο έκφρασης όπως είναι τα “Μικρά Μυστικά”.

i. Οικιακές έξεις: η διατροφή

Μέσα από τις διατροφικές προτιμήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών δηλώνεται το “γούστο” τους για μια πιο εκλεπτυσμένη κοινωνική-πολιτισμική συμπεριφορά και habitus. Σύμφωνα με τον ορισμό του P. Bourdieu, το “γούστο είναι ο πρακτικός τελεστής της μεταστοιχείωσης των

πραγμάτων σε διακριτά και διακριτικά σημεία, των συνεχών κατανομών σε ασυνεχείς αντιθέσεις [...] Μεταμορφώνει τις αντικειμενικά ταξινομημένες πρακτικές στις οποίες μια συνθήκη αυτοσημασιοδοτείται (μέσω του μεσολαβητή της) σε ταξινομούσες πρακτικές, δηλαδή σε συμβολική έκφραση της ταξικής θέσης, επειδή ακριβώς τις αντιλαμβάνεται στο πλαίσιο των αμοιβαίων σχέσεών τους και σε συνάρτηση με κοινωνικά σχήματα ταξινόμησης».²³⁵ Οι γαστριμαργικές προτιμήσεις των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν το Λεύκωμα λειτουργούν ως δείκτες για το κοινωνικό τους status.

Ειδικότερα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα - αρχές 20ού το κρέας (αρνί, κατσίκι, μοσχάρι, χοιρινό, κοτόπουλο, και το κνήγι), στο οποίο οι συνδρομητές/τριες του Λευκώματος αναφέρονται συχνά, θεωρείται εξαιρετικά ακριβό και ιδιαιτέρως τα πουλερικά:²³⁶ «**Ποῖον ζῶον ἀγαπᾶτε περισσότερον;** Τόν λαγόν ὅταν εἶναι σιφάδο. - Ἄρνάκι μ' ἀρέσει ψητό καί ὄβελόν περασμένον ἐλάτης. - Τούς ποντικούς... τοῦ βωδιοῦ. **Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερον;** Τό ψητόν. - Τό κνήγιον ἐγγένη - Κρέας κολοκυθάκια νά εἶναι μαζί. - Τό Ροσμπίφ καί οἱ κευτέδες. - Αἱ κοτελέτας. - Τό ψητό τῆς σουβλάς. - Ἄρνάκια σουβλα τί χαρά - Τό κοτόπουλον. - Τό πασχαλιάτικο ἄρνι μέ συντροφία στήν ἐξοχή. - Τό παστίσιο. - Τό πιλάφι καί τό κεμπάπι. - ἄρνάκι στή σουβλα. - Ὁ ὀβελίας ἄμνός. - Τό κνήγιον. - Τό παστίσο. - Κοτόπουλο νιτράδα».

Στο σύνολο των δέκα εννέα φίλων των “Μικρών Μυστικών” που δηλώνουν την προτίμησή τους σε συνταγές που βασίζονται ή περιέχουν κρέας, είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε για τους δέκα πέντε. Έτσι, στις διατροφικές επιλογές των παιδιών και των νέων συμπεριλαμβάνεται το κρέας και κυρίως όσων κατοικούν σε, ή έχουν καταγωγή από, κοινότητες του εξω-ελληνισμού που εκείνη την εποχή αποτελούν πολυπολιτισμικά κέντρα: η Αλεξάνδρεια, το Κάιρο, η Οδησός, η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη, και η Κρήτη η οποία εκείνη τη περίοδο τελεί υπό καθεστώς αυτονομίας (1898-1913) και βρίσκεται υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων. Είναι, λοιπόν, αναμενόμενο ότι

²³⁵ Bourdieu, P. (1999), *ό.π.*, σ. 221.

²³⁶ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρκ'.

οι επιρροές που δέχονται οι συνδρομητές και οι συνδρομητρίες από διάφορους πολιτισμούς με τους οποίους συναναστρέφονται να επηρεάζουν σημαντικά και τη δίαιτα τους.

Πίνακας 15: Διατροφικές έξεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών των "Μικρών Μυστικών" με βάση τον τόπο διαμονής

Διατροφικές έξεις	Αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους	Επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους	Κοινότητες του έξω-ελληνισμού	Χωρίς στοιχεία για τον τόπο διαμονής	Σύνολο
Κρέας	3	5	7	4	19
Μακαρόνια	2	2	2	1	7
Γαλακτοκομικά προϊόντα	-	2	-	-	2
Λαχανικά	-	-	-	1	1
Θαλασσινά	-	1	1	1	3
Γλυκά	-	1	1	2	4
Έτοιμα φαγητά	-	-	-	1	1
Σύνολο	5	11	11	10	37

Πιο συγκεκριμένα, δύο φίλοι του Λευκόματος υιοθετούν γεύσεις της τοπικής κουζίνας του τόπου που διαμένουν μόνιμα. Χαρακτηριστικά, ο Μανούσος Βιδάκης που κατοικεί στη Σμύρνη της Μ. Ασίας επιλέγει το κεμπάπ και το πιλάφι και ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοίον του Δουνάβεως” από την Οδησσό το κοτόπουλο νιτράδα. Ένα ακόμη βασικό κριτήριο, το οποίο καθορίζει τις διατροφικές επιλογές των παιδικών και των νέων που γράφουν στα “Μικρά Μυστικά” είναι η θρησκευτική παράδοση. Ειδικότερα, το αρνί στη σούβλα που ψήνεται την Κυριακή του Πάσχα, ημέρα θρησκευτικής εορτής των Ορθοδόξων Χριστιανών φαίνεται να επιλέγεται ιδιαίτερος από τους Χριστόφορο Μιχαηλίδη και τη “Μεσημβρινή Ακτή” που κατοικούν στην Κωνσταντινούπολη, τη συνδρομητρία με το ψευδώνυμο “Μέμφις” από το Κάιρο της Αιγύπτου και τη “Μαγική Εικόνα” για την οποία έχουμε αναφέρει

και νωρίτερα πως δεν μένει στον ελλαδικό χώρο (πιθανότατα διαμένει στη Σμύρνη). Ουσιαστικά, η επίκληση στη θρησκευτική παράδοση, έστω και μέσα από διατροφικές προτιμήσεις, πραγματοποιείται μόνο από συνδρομητές/τριες που κατοικούν εκτός Ελλάδος. Το γεγονός αυτό, δηλώνει πιθανώς την προσπάθεια διατήρησης ισχυρών δεσμών με τα έθιμα και την κουλτούρα της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Κλείνοντας τον κύκλο των αναφορών σε συνδρομητές/τριες που μένουν μόνιμα σε εστίες του έξω-ελληνισμού, αξίζει να σχολιάσουμε μια συγκεκριμένη απάντηση του Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης. Ο ίδιος, ως “Αταβύριον Ρόδου” που κατοικεί στην Αλεξάνδρεια με έντονο το στοιχείο του χιούμορ δηλώνει την προτίμησή του στο κρέας και μάλιστα σε συγκεκριμένο κομμάτι: **«Ποῖον ζῷον ἀγαπᾶτε περισσότερο; Τούς ποντικούς... τοῦ βωδιοῦ.** Σε αυτή την απάντηση εντύπωση προκαλεί ο ευρηματικός τρόπος που παρουσιάζει την επιλογή του και ακόμη περισσότερο το πώς ένα αγόρι εκείνη την εποχή γνωρίζει “μαγειρικά μυστικά”, καθώς το συγκεκριμένο κομμάτι είναι ιδιαιτέρως μαλακό. Ουσιαστικά, στο λόγο του συνδρομητή αποτυπώνονται ίχνη αμφισβήτησης, δηλαδή απόκλισης από τον κανόνα του κοινωνικού φύλου, καθώς εκείνη τη περίοδο θεωρείται αδιανόητο ένα αγόρι να διαθέτει γνώσεις της ιδιωτικής-οικιακής σφαίρας -ή μήπως όχι; Ουσιαστικά, πρόκειται για ίχνη εναλλακτικών αντιλήψεων για το πρότυπο της “ανδροπρεπούς” συμπεριφοράς, όπως εντοπίζεται και μέσα από τον ίδιο τον ορισμό της *Διαπλάσεως*, το 1888, για το φύλο. «Αν ένα αγόρι που δεν ξεύρει γου από μαγειρικήν, εμπορεί να πη ότι κάτι του λείπει, ένα κορίτσι που δεν ξεύρει να μαγειρεύει εις την εντέλειαν, τουλάχιστον τα κυριώτερα, είνε ανάξιον να λέγεται κορίτσι».²³⁷ Κατά συνέπεια, βλέπουμε πως δημιουργούνται ρωγμές στα κυρίαρχα πρότυπα που ταυτίζουν τον άνδρα αποκλειστικά με τη δημόσια σφαίρα.

Το κρέας είναι μια ιδιαιτέρως αγαπημένη γεύση και για το συνδρομητικό κοινό που κατοικεί σε επαρχιακές πόλεις του ελληνικού κράτους. Οι οικογένειες των παιδιών, ως μέλη τοπικών ελίτ της περιφέρειας, είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν κρέας. Επίσης, επειδή ακριβώς αναφερόμαστε στη περιφέρεια ενδεχομένως η πρόσβαση στο κρέας να

²³⁷ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 120.

είναι πιο εύκολη με δεδομένο πως οι περιοχές αυτές στηρίζονται την εποχή εκείνη αποκλειστικά στην κτηνοτροφία, στη γεωργία και την αλιεία. Ο Σταμάτιος Σταματίου από τη Ναύπακτο, ο Γεώργιος Δ. Κωστής από την Κύμη και ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Αμβρακιώτις αύρα” δηλώνουν την αρέσκεια τους στο κρέας και μάλιστα ο τρόπος παρασκευής του στηρίζεται σε συνταγές όπως κρέας με κολοκυθάκια, κουνέλι στιφάδο και το ψητό κρέας. Επίσης, η Σοφία Τσοπανέλη που κατοικεί στο Βόλο (ή στο Πήλιο) αλλά προέρχεται από την Ανδριανούπολη δηλώνει την προτίμηση της σε ένα καθεαυτό ιταλικό πιάτο, τις κοτολέτες. Μπορεί αυτό να αποτελεί ένδειξη ότι, η συγκεκριμένη συνδρομήτρια ανήκει σε οικογένεια πλούσιων ομογενών της διασποράς που εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα; Είναι, ίσως, μια υπόθεση αυτή, η οποία συνδέεται ενδεχομένως με την απάντησή της, η οποία δείχνει πως η συνδρομήτρια αυτή διαθέτει μια διαφορετική διατροφική κουλτούρα και επαφή με ευρωπαϊκές γεύσεις.

Ο αριθμός των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος που επιλέγουν το κρέας και συγχρόνως κατοικούν στα αστικά κέντρα είναι συγκριτικά μικρότερος από αυτόν που διαμένουν στην επαρχία αλλά και σε κοινότητες του έξω-ελληνισμού. Ο φίλος ή η φίλη των “Μικρών Μυστικών” με το ψευδώνυμο “Μισοσβυμένο Αστέρι” που δηλώνει ως τόπο καταγωγής και διαμονής την Αθήνα προτιμάει το ροσμίφ και τους κεφτέδες, που η παρασκευή και των δύο αυτών πιάτων στηρίζεται στο κρέας. Επίσης, ξανασυναντάμε στις απαντήσεις την επιλογή για το κρέας του κοτόπουλου από τον συνδρομητή ή τη συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Αύρα Πρωίας” από την Αθήνα. Το συγκεκριμένο είδος κρέατος δεν φαίνεται να συμπεριλαμβάνεται ιδιαίτερω στη δίαιτα των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια . Η τελευταία προτίμηση προέρχεται από τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Άγγελος της Αγάπης”, ο οποίος δηλώνει πως του αρέσει το κρέας του κυνηγιού. Εδώ, θα πρέπει να προσθέσουμε και δύο ακόμη προτιμήσεις που αναφέρονται στο παστίσιο του οποίου η συνταγή περιέχει κρέας και μακαρόνια. Οι φίλοι του Λευκώματος που δηλώνουν την αρέσκεια του στο συγκεκριμένο πιάτο είναι ο συνδρομητής ή η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” από το κοσμοπολίτικο νησί της Κέρκυρας και ο “Άγγελος της

Ευτυχίας” για τον οποίο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής του.

Αναμφίβολα, οι διατροφικές επιλογές των συνδρομητών και των συνδρομητριών προς το κρέας που θεωρείται ιδιαίτερος ακριβό εκείνη την εποχή αποτελούν δείκτη για την υψηλή κοινωνική και οικονομική τους θέση.²³⁸ Βέβαια, αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι στη διατροφή τους συμπεριλαμβανόταν το κρέας σε συχνή βάση, καθώς στις αρχές του 20ού αιώνα το κρέας αποτελεί “διατροφικό πρότυπο” λόγω του υψηλού του κόστους. Συνεπώς, οι αναφορές των υποκειμένων σε συνταγές που στηρίζονται στο κρέας, ενδεχομένως να σημαίνουν πως είναι οι αγαπημένες τους, καθώς δεν έχουν την ευκαιρία να τις γευτούν συχνά. Σύμφωνα με τα παραπάνω, φαίνεται να μετριάζεται ο οικονομικός παράγοντας στο μετασχηματισμό της “αστικής” διατροφής και το προσωπικό γούστο να τον υπερβαίνει.²³⁹

Μια άλλη ιδιαιτέρως αγαπημένη γεύση των παιδιών και των νέων του Λευκόματος αποτελούν τα μακαρόνια: **«Ποϊον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Τό ἄρωμα τῆς μακαρονάδας Ποϊον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Ὅλα τά τρώγω, ἀλλ’ ἰδίως τά μακαρόνια. - Τά μακαρόνια. - Τά μακαρόνια. - Τό παστίτσιο. - Τό παστίτσιο. - Ἡ μακαρονάδα τοῦ φοῦρνου»**. Τα μακαρόνια προτιμούνται στον ίδιο βαθμό τόσο από τους συνδρομητές και τις συνδρομήτριες που κατοικούν σε μικρότερα ή μεγαλύτερα αστικά κέντρα του ελληνικού χώρου, όσο και από αυτούς που ζουν στις κοινότητες του έξω-ελληνισμού.

Η Αντιγόνη Κ.Β. που κατάγεται από τη Σμύρνη και μένει μόνιμα στον Πειραιά, μαζί τον συνδρομητή ή την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Χλωμόν Ρόδον” που κατοικεί στην Αθήνα δηλώνουν την αρέσκεια τους προς τα μακαρόνια. Για την συνδρομήτρια Αντιγόνη Κ.Β. έχει αναφερθεί και νωρίτερα πως πιθανόν να πρόκειται για κόρη ευκατάστατης οικογένειας της διασποράς που έχει εγκατασταθεί στον ελληνικό χώρο, συνεπώς μεταφέρει στοιχεία της

²³⁸ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ριθ’.

²³⁹ Αυτή άποψη της M. Perrot αναφέρεται στο Barthes, R. (1998), «Για μια ψυχο-κοινωνιολογία της σύγχρονης διατροφής», Φουρναράκη, Ε. (μτφ.), στο Ματθαίου, Α. (1998) (επιμ.), *Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 17, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ., σ.143-144

κουλτούρας του πολυπολιτισμικού κέντρου της Σμύρνης, τα οποία εκφράζει μέσα στις απαντήσεις της. Επίσης, δύο παιδιά των ελληνικών εστιών του εξωτερικού η “Νοσταλγούσα Ελληνίς” από την Οδησό και ο “Μικρός Βιολιστής” από το Ηράκλειο Κρήτης γεύονται με την ίδια ευχαρίστηση μακαρόνια. Από την περιφέρεια, οι μοναδικές αναφορές στα μακαρόνια προέρχονται από την περιοχή της Κυπαρισσίας και τον συνδρομητή Ορέστη Π. Καφόπουλο που με περιπαιχτική διάθεση δηλώνει πως προτιμάει το άρωμα της μακαρονάδας και από τον συνδρομητή ή την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Μη-μου-άπτου” από το νησί της Κέρκυρας που προτιμάει το παστίτσιο, συνταγή που περιέχει ζυμαρικά. Ο Α. Χουρδάκης εξηγεί πως «η συχνή αναφορά των συνδρομητών στα μακαρόνια εκτός του ότι συνδέεται με την τρέχουσα τότε κατανάλωση του είδους αυτού έχει σχέση και με τα σιτάλευρα και τις βιομηχανίες μακαρονιών που αναπτύσσονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, ιδιαίτερα στον απόδημο ελληνισμό, απ’ όπου προέρχονται και παιδιά του Λευκώματος μας, όπου η μακαρονοποιία ήταν ένας κλάδος με αξιόλογη την ελληνική παρουσία».²⁴⁰

Επίσης, οι τιμές των γαλακτοκομικών προϊόντων, τα οποία επίσης αναφέρονται σε ορισμένες απαντήσεις, ήταν εκείνη την εποχή υψηλές:²⁴¹ **«Ποιον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Καὶ τὸ τυρὶ τοῦ Βώλου Ποιον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο; Τὴν Ἑλβετίαν ἥτις παράγει ὠραῖον γάλα».** Βέβαια, οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που ανήκουν σε εύπορες οικογένειες επαρχιακών πόλεων, όπου η κτηνοτροφία είναι ιδιαίτερος ανεπτυγμένη, έχουν ευκολότερη πρόσβαση στο κρέας και στα παράγωγά του, ιδιαίτερος εάν προέρχονται από κτηνοτροφικές οικογένειες. Παρόλα αυτά, οι δύο αυτές απαντήσεις σχετικά με τα γαλακτοκομικά προϊόντα λειτουργούν ως δείκτες για ένα πιο εκλεπτυσμένο “γούστο” που μπορούν να διαθέτουν παιδιά και νέοι που προέρχονται αποκλειστικά από περιβάλλοντα με ισχυρό κοινωνικό και οικονομικό προφίλ, καθώς οι επιλογές τους δεν προέρχονται από τον τόπο που διαμένουν. Ειδικότερα, η προτίμηση του συνδρομητή Ορέστη Π. Καφόπουλου που κατοικεί μόνιμα στην Κυπαρίσσια για το τυρί του

²⁴⁰ Βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ.: ρκ’- ρκα’.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. ρκα’.

Βόλου δεν μπορεί παρά να δείχνει την οικονομική ευχέρεια της οικογένειας να αγοράζει συνοδευτικά προϊόντα για το κυρίως πιάτο που προέρχονται από άλλες περιοχές. Η δεύτερη προτίμηση σχετίζεται με το ελβετικό γάλα και τον συνδρομητή ή την συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο “Χλόη της Θαλάσσης” από την περιοχή του Αιγίου. Πιθανώς, το συγκεκριμένο παιδί ή νέος/α γνωρίζει τη γεύση αυτή είτε επειδή την έχει δοκιμάσει στην Ελλάδα ή και σε κάποιο ταξίδι του προς την Ελβετία, γεγονός που θα υποδείκνυε ιδιαίτερη οικονομική άνεση. Μια άλλη περίπτωση που εξετάζουμε είναι ο φίλος ή φίλη αυτή των «Μικρών Μυστικών» να έχει διαβάσει ή ακούσει σχετικά με την ποιότητα του ελβετικού γάλατος και απλώς να το αναφέρει.

Σχετικά με τα λαχανικά, η μοναδική αναφορά που πραγματοποιείται είναι για τα κολοκυθάκια, ενδεχομένως γιατί τα λαχανικά δεν τα προτιμούν ιδιαίτερος τα παιδιά και οι νέοι/νέες: **«Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Μπιργιάνη κολοκύθια, καί τώρα. νάχα! ἀλλά ποῦ... - Κρέας κολοκυθάκια νά εἶναι μαζί».** Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως δεν διαθέτουμε πληροφορίες σε σχέση με τον τόπο διαμονής της συγκεκριμένης συνδρομητήριας με το ψευδώνυμο “Μεμονομένον Δάσος”. Τα φρέσκα ψάρια και τα θαλασσινά που θεωρούνται εξαιρετικά ακριβά την εποχή εκείνη, δεν συγκαταλέγονται στις πρώτες προτιμήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος.²⁴² **«Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Καλήν Ὀρεξιν καί ἐν γένει τά θαλασσινά - μέ σάλτσα καί λεμόνι σαρδέλλα ἢ ψιτή. - Π' ὁ χρυσαφένιος σου γιαλός εἶναι γιομάτος ψάρι».** Από τους τρεις συνδρομητές/τριες που αναφέρονται στα θαλασσινά, διαθέτουμε ακριβείς πληροφορίες για τον τόπο διαμονής των δυο. Συγκεκριμένα, η συνδρομητήρια Αφροδίτη Σηλυβρίδου από τη Λάρισα δηλώνει πως της αρέσει η ψητή σαρδέλα με λεμόνι, ενώ ο Χριστόφορος Μιχαηλίδης από την Κωνσταντινούπολη αναφέρεται γενικότερα στη προτίμηση του για τα θαλασσινά και όχι σε κάποιο συγκεκριμένο πιάτο. Υποθέτω, πως οι περιορισμένες σε αριθμό προτιμήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών για πιάτα που περιέχουν λαχανικά και ψάρια είναι αποτέλεσμα προσωπικού “γούστου”. Ακόμη και σήμερα τα παιδιά δεν

²⁴² Στο ίδιο, σ. ρκα'.

προτιμούν αυτού του είδους τις γεύσεις. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός πως απουσιάζουν αναφορές σε άλλα λαχανικά, σε όσπρια και σε φρούτα.

Κάποιες επιπλέον προτιμήσεις που δείχνουν την υψηλό κοινωνικό προφίλ των συνδρομητών και των συνδρομητριών είναι τα ευρωπαϊκά πιάτα: **«Ποιον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Τό ἄρωμα τῆς μακαρονάδας - Ὅλα τὰ τρώγω, ἀλλ' ἰδίως τὰ μακαρόνια. - Τὰ μακαρόνια. - Αἱ κοτελέτας. - Τὰ μακαρόνια. - Τό παστίτσιο. - Τό παστίτσο. - Ἡ μακαρονάδα τοῦ φούρνου. Μεταξύ αυτών, τα μακαρόνια ένα γνήσιο ιταλικό προϊόν γίνεται αγαπημένη τροφή της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. **«Τό ἄρωμα τῆς μακαρονάδας - Ὅλα τὰ τρώγω, ἀλλ' ἰδίως τὰ μακαρόνια. - Τὰ μακαρόνια - Τὰ μακαρόνια. - Τό παστίτσιο. - Τό παστίτσο. - Ἡ μακαρονάδα τοῦ φούρνου».** Το παστίτσιο (pasticcio) και οι κοτολέτες που συμπεριλήφθηκαν σε αυτή την ομάδα των φαγητών προέρχονται από την ιταλική κουζίνα.

Τα γλυκίσματα αποτελούν μια λατρεμένη συνήθεια, κυρίως της παιδικής ηλικίας, αλλά και της νεότητας: **«Ποιον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Τῶν... τῶν... γλυκισμάτων. - **Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;** Εἰς τό νά τρώγω γλυκίσματα **Ποιον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Νά κολυμβῶ μέσ' τό ... μέλι!! Ἐάν δέν ἦσθε ὅ,τι ἐγεννήθητε, τί ἠθέλατε νά εἶσθε; γλυκά διά νά μέ τρώγουν τὰ μικρά. **Ποιον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Μακαρονοποντικοί μέ μέλι!!». Οι απαντήσεις που αφορούν τα γλυκά είναι εμποτισμένες με το στοιχείο του χιούμορ. Στις λιγοστές (πέντε) παραπάνω αναφορές σε γλυκά, δεν διαπιστώνουμε συγκεκριμένες προτιμήσεις, με εξαίρεση τα μελομακάρονα. Η αναφορά αυτή προέρχεται από τον συνδρομητή με το ψευδώνυμο “Νοσταλγός Έλληνα”, ο οποίος απαντά με αυθορμητισμό και χιούμορ, αφού παρομοιάζει τα μελομακάρονα με μακαρονοποντικούς με μέλι και συγχρόνως να κολυμπά μέσα σε αυτό. Για δύο ακόμα συνδρομητρίες οι οποίες δηλώνουν πως προτιμούν γενικώς τα γλυκά, γνωρίζουμε τον τόπο διαμονής τους, αυτές είναι η Ιφιγένεια Καφοπούλου από την Κυπαρισσία και η συνδρομητρία με το ψευδώνυμο “Μέμφις” από το Κάιρο. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η απάντηση που δίνει η συνδρομητρία με το ψευδώνυμο “Πρωώρος Απηγοητευθείσα”, κατάγεται από την Κυπαρισσία, δεν δίνει όμως πληροφορίες για τον τόπο διαμονής της: **«Ποιον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;**

Τρελένομαι δι'όλα τά έτοιμα». Εάν η απάντηση αυτή εννοεί την κατανάλωση στο σπίτι φαγητού μαγειρεμένου σε εστιατόριο, μπορούμε, ενδεχομένως, να θεωρήσουμε ότι η συνήθεια αυτή συνιστά πολυτέλεια για τα δεδομένα της εποχής, ιδιαίτερα εάν λάβουμε υπόψη τις ακριβές πρώτες ύλες που πολλοί/πολλές από τους φίλους και φίλες του Λευκώματος φαίνεται να προτιμούν, βάσει των απαντήσεών τους.

Σύμφωνα με τη σχετική ιστορική βιβλιογραφία, αξίζει να σημειωθεί πως «οι κοινωνικοί διαχωρισμοί αφορούν ακόμη και στην επιλογή των λαχανικών και των κρεάτων, των φρούτων και των επιδορπίων. Υπάρχουν κρέατα “των αστών”, «όπως το αρνί και το μοσχάρι [...] Υπάρχει επίσης μια ιεραρχία των φρέσκων λαχανικών [...] Ο τρόπος μαγειρικής παρασκευής είναι εξίσου αποκαλυπτικός των ταξικά προσδιοριζόμενων γεύσεων. Το φαγητό είναι ένας τρόπος της ένταξης σε μια επιμέρους κοινωνική τάξη».²⁴³ Δυστυχώς, στην ελληνική περίπτωση, και ιδιαίτερα για την περίοδο που εξετάζουμε, η διαθέσιμη βιβλιογραφία για την ιστορία της διατροφής είναι εξαιρετικά περιορισμένη και δεν μας επιτρέπει να επιχειρήσουμε πιο συγκεκριμένες υποθέσεις γύρω από τις διατροφικές συνήθειες, την οικονομική τους σημασία ή την ταξική τους διάσταση. Αρκεί να σημειώσουμε εδώ, πως το φαγητό συνιστά δείκτη μιας παιδικής και νεανικής ηλικίας, ταξικά οριοθετημένης. Η απόλαυση πολλών από τις παραπάνω γεύσεις που απαντούν στις αναφορές των παιδιών/νέων του Λευκώματος αποτελεί, πιθανότατα, προνόμιο της καθεαυτού αστικής-επιχειρηματικής τάξης ή ευρύτερων μεσαίων στρωμάτων όπου ανήκουν οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες.

Εξάλλου, στο σύνολο των παραπάνω απαντήσεων δεν υπάρχουν αρκετά περιθώρια για ερμηνεία, όσον αφορά τα δύο επίπεδα υποκειμενικότητας του βασικού κορμού της ανάλυσης, καθότι το φαγητό συνιστά μια αναγκαία βιολογική εμπειρία τόσο για την παιδική ηλικία και τη νεότητα, όσο και για τους ενήλικες. Παρόλα αυτά, αξίζει να επισημάνουμε την απουσία αναφορών σε όλο το φάσμα των απαντήσεων για γλυκά εδέσματα, όπως σοκολάτες, γλειφιτζούρια, καραμέλες, ζαχαρωτά, μαρμελάδες, κ.α., τα οποία συνηθίζουν να αγαπούν τα παιδιά, και των οποίων την αλόγιστη

²⁴³ Cuche, D. (2001), *ό.π.*, σ. 133.

κατανάλωση καταδικάζει ένας στερεότυπος κανονιστικός λόγος που εξακολουθεί να κυριαρχεί. Έτσι, δεν είναι ίσως περίεργο ότι υπάρχουν περιορισμένες και γενικές αναφορές σε γλυκά. Είναι πιθανόν, ο λόγος των υποκειμένων να ενσωματώνει αυτές τις απαγορεύσεις, και, συνεπώς, από αυτή την άποψη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περισσότερο τυποποιημένος. Επίσης, ενδεχομένως, οι περιορισμένες και γενικές αναφορές στα γλυκά αποτελούν έμμεση ένδειξη για την ηλικία των συνδρομητών και των συνδρομητριών. Είναι πιθανόν, δηλαδή, να δηλώνουν πως το συνδρομητικό κοινό, σύμφωνα με τον ηλικιακό προσδιορισμό που πραγματοποιεί η ίδια η *Διάπλασις*, ανήκει στη “μεσαία” και κυρίως την “ανωτέρα τάξι”, και όχι στη “μικρά”.²⁴⁴

Στο ίδιο ερώτημα, τα παιδιά και οι νέοι νέες που απαντούν στα “Μικρά Μυστικά” αποδοκιμάζουν το φαγητό ή το αντιμετωπίζουν ως υποδεέστερο της πνευματικής τροφής, δίνοντας δείγματα μιας άμεσης τυποποίησης στον λόγο τους: **«Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;»** Είναι περιττόν διότι δέν δέχομαι γεύματα. - Τοῦ πνεύματος τά φαγητά μέ τέρπουν. - Τό φαγητόν τό ὁποῖον τρέφει τό πνεύμα. - Τῷ κώπῳ καί ἰδρωτί κτώμενον. - Ἀναξία τῆς προσοχῆς παντός τοῦ εὔ φρονοῦτος. Νομίζω ὅτι ἡ ἐρώτησις αὐτή δέν μᾶς συνιστᾶ πολῦ. - Τοῦ πνεύματος τά φαγητά μέ τέρπουν!...». Μέσα από τις συγκεκριμένες απαντήσεις είναι έκδηλη η εσωτερίκευση του προτύπου του “καλού παιδιού”, και συγκεκριμένα για το πώς πρέπει να μιλεί και να συμπεριφέρεται.

Από την άλλη πλευρά, στο ίδιο ερώτημα, κάποια παιδιά και νέοι/νέες αποφεύγουν να απαντήσουν, υιοθετώντας ελιγμούς χιούμορ, αφέλειας και ειρωνείας **«Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;»** Ἡ λιχουδία τῆς χρυσάνθης, ἄχ! Τασία μου νά ἔξερεις! - Μοῦ εἶπαν ὅτι ξεύρετε. - Εὐχαριστῶ πολῦ δέν πεινώ. - Ἡ καλή ὄρεξις. - Ἐξαρτάται ἐκ τῆς ὀρέξεώς μου. - Ὅταν ἔχω ὄρεξιν τά πάντα. - Ὅλα ἄνευ ἐξαιρέσεως. - ὅταν πεινώ ἐγώ πολῦ, τά πάντα μοί

²⁴⁴ Η “μικρά τάξι” αντιστοιχεί στην ηλικία των έντεκα ετών και κάτω, η “μεσαία τάξι” εκπροσωπείται από παιδιά και νέους/νέες ηλικία δώδεκα έως δεκαπέντε ετών και τέλος η “ανωτέρα τάξι” αναφέρεται σε συνδρομητές και συνδρομητρίες άνω των δεκαέξι ετών. Για τον ηλικιακό διαχωρισμό που πραγματοποιεί η *Διάπλασις των Παίδων*, βλ. στο Χουρδάκης, Α, (2004), *ό.π.*, σ. λα΄.

ἀρέσουν. - Ὅλα ὅταν τὰ ἐμεγείρευσεν τό ἰδικόν μου χέρι. - Μήπως θά μοῦ κάμετε τό γεῦμα; - Ὅταν πεινώ ὅλα. - Ἐκεῖνο τό ὅποῖον εἶναι καλύτερον κατά τήν γνώμη μου. - Ἀναλόγως τῆς ὀρέξεώς μου. - Ἐκεῖνο τό ὅποῖον τρώγω ὅταν πεινώ. - Ὅταν ἔλθω εἰς Ἀθήνας καί μέ καλέσετε εἰς γεῦμα τότε θά σᾶς εἶπω! - Ὡά στή σοῦβλα. - ἡ καλή ὀρεξις καί τό καλό φαγί. - Ἄρκει ὀρεξιν νά ἔχω ὅλα δ' εἶναι τότ' ὠραῖα. - Ὅλα. - Τά ποικίλα καί λεπτά. - Εἶμαι ἕνας φαγααᾶς. - Νά σᾶς πῶ δέν κυτάζω φαγάκι, σᾶν πεινώ δέν μέ βλάβπη τό εἶδος. - Νά τρώγω εἰς ἔξοχήν ὑπό τὰ φυλλώματα πλατυσκίων δένδρων. - Ὅλα ἀρκει νά ἦναι καλομαγειρευμένα. - Τό καλομαγειρευμένον. - Ἐκεῖνο ποῦ τρώγω ὅταν πεινώ. - Κατά τύχην εἶμαι χωρτασμένη καί οὐδέν μοί ἀρέσει. - Ὅταν ὑπάρχει ὀρεξις...! - Ὅταν ἔχω εὐχάριστον συντροφιάν, ὅλα». Ενδεχομένως, ἡ αποφυγή ἀμεσῶν ἀπαντήσεων νά ἀποκαλύπτει ὀρισμένες διατροφικές ἰδιοτροπίες τῶν συνδρομητῶν καί τῶν συνδρομητριῶν ἢ πιθανότατα, νά εἶναι μιᾶ ἐμμεση ἀντίδραση. Οἱ παραπάνω ἀπαντήσεις κλονίζουσι τήν εἰκόνα τοῦ “καλοῦ” παιδιοῦ καί ὑπεισέρχεται τό στοιχείο τοῦ αὐθορητισμοῦ. Τέλος, ἀξίζει νά σημειωθεῖ πῶς δύο φίλοι τοῦ περιοδικοῦ δέν δίνουν κάποια ἀπάντηση. Αὐτό τό γεγονός θά μπορούσε νά ἐρμηνευθεῖ ἐπίσης εἴτε ὡς ἀντίδραση εἴτε ὡς περιφρόνησις τῆς συγκεκριμένης ἐρώτησις. Μπορεῖ, ὁμως, ἀπλῶς νά σημαίνει πῶς δέν προτιμοῦν ἰδιαιτέρως κάποιο συγκεκριμένο φαγητό ἢ ἀκόμη νά οφείλεται σε χρόνιο πρόβλημα υγείας, πού θέτει περιορισμούς ἐν τῇ διατροφῇ.

ii. Οἰκιακές ἐξεις: ὁ ὕπνος

Ὁ δυτικοευρωπαϊκός ἀστικός τρόπος ζωῆς ἐξιδανικεύθηκε καί ταυτοχρόνως ἐπηρέασε σε σημαντικό βαθμό τὰ ἀνώτερα καί μεσαία ἀστικά στρώματα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους πού τον υιοθετεῖ. Ἡ ἀγωνία τῶν ἀνερχόμενων μεσαιῶν στρωμάτων γιά προσομοίωσις μέ τήν πνευματική ἐλίτ ἢ ἐν τῇ καθ᾽ ἑαυτὸ ἀστική-ἐπιχειρηματική τάξι, τὰ οδήγησε ἐν τῇ υιοθέτησι τῆς ἐυρωπαϊκῆς κουλτούρας. Οἱ ἐπιδράσεις τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν αἰσθητικῶν προτύπων δέν περιορίστηκαν μόνο ἐν τῇ πνευματικῇ καί καλλιτεχνικῇ ἐπιτεύγματι ἀλλά καί ἐν τῇ ἐξέξει τοῦ καθημερινοῦ οἰκιακοῦ βίου ὅπως ἡ διατροφή, ὁ ὕπνος, κ.α.

Σχετικὰ μέ τῆς ἐξεις τοῦ ὕπνου, μέσα ἀπό τό ἐρώτημα τῶν “Μικρῶν Μυστικῶν” «**Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρώμα;**» μπορούμε νά ἀνιχνεύσουμε πληροφορίες γιά τό κοινωνικό στάτους τῶν συνδρομητῶν καί

συνδρομητριών του Λευκώματος. Ορισμένες απαντήσεις δηλώνουν ανέσεις που εκπροσωπούν λιγότερο ή περισσότερο εύπορα αστικά περιβάλλοντα. **«Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρώμα; Τό μαλακόν δέν τ'ἀγαπῶ. - Μαλακό καί ἀφράτο. - Δυστυχῶς ἐσυνήθησα σέ πολύ μαλακό στρώμα. - Σκληρόν ὑπό τοῦ μαλακοῦ. - Τόσον μαλακόν ποῦ ἂν ὑδρινάμην νά τό γέμιζα πτήλα περιστερᾶς. - Μαλακό - Ἐλλείψη μαλακοῦ καλό εἶναι καί τό σκληρό. - Σκληρό...ὅταν δέν ἔχω μαλακό. - Μαλακώτατον. - Μαλακόν χάριν τοῦ πολιτισμοῦ. - Σκληρόν. - «Μαλακόν, οὔ, σκληρόν» μοῦ εἶπεν ἡ Πυθία. - Τό μαλακόν τό προτιμῶ, αὐτό καί σύ θ'ἀρέσης. - Μαλακώτατον. - Μαλακόν, ὅποταν εἶμαι ἀσθενής. - Μαλακόν. - Μαλακόν. - Μ'ἀρέσουν τά μαλακά. - Ὡς Ἑλληνίς προτιμῶ τό σκληρόν, ἀλλά... κοιμοῦμαι εἰς μαλακόν. - Σκληρόν κάτωθεν ὅμος τοῦ μαλακοῦ. - Μαλακόν στρώμα ξηρῶν φύλλων... διά περίπατον. - Προτιμῶ/ διατί νά ψευσθῶ;/ μαλακόν. - λόγω μέν θέλω τό σκληρόν Ἔργω ὅμως...μαλακόν. - Μαλακόν ἐπειδή εἶμαι Ἀσιανός. - Μαλακόν. - Προτιμῶ τό μαλακόν. - καί τά δύο ἀλλά τό πρῶτον κάτωθεν τοῦ δευτέρου. - Τό μαλακόν διά τήν ἀλήθειαν χρυσοφόρου διά τόν χρυσόν. - Φυσικά τό μαλακόν. - Μαλακόν. - Σκληρόν βέβαια, ἀλλ'ἐννοεῖται κάτωθεν τοῦ μαλακοῦ! - Μαλακόν ἄνωθεν σκληροῦ».**

Στην πλειονότητά τους, οι παραπάνω απαντήσεις μαρτυρούν την αδυναμία των παιδιών και των νέων προς το μαλακό στρώμα, το οποίο ταυτίζεται ἐξ' ολοκλήρου με την “καλή ζωή”. Σύμφωνα με τον Α. Χουρδάκη, «το στρώμα γενικά φαίνεται να απασχολούσε ειδικούς και κατασκευαστές και υλικά τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ήταν πούπουλα, φτερά περιστεριού, βαμβάκι ή λινό, ίνες καρύδας, μαλλί και τρίχες αλόγου».²⁴⁵ Ἐνα σαφῶς μικρότερο μέρος του κοινού του Λευκώματος προκρίνει το σκληρό στρώμα, στα πλαίσια υιοθέτησης μιας «αγωγῆς εθνικά προσανατολισμένης που στη βάση της κρύβεται το σπαρτιατικό ιδεώδες της σκληρῆς ἀσκήσης, του λιτού και ἀπέριπτου βίου».²⁴⁶ Επίσης, η σκληραγωγία των παιδικών και νεανικών σωμάτων των αγοριών σχετίζεται με την μέλλουσα στρατιωτική ζωή τους ως υπερασπιστών της πατρίδας. Οι ελληνοπαιδες πρέπει να συνηθίζουν “εις τον

²⁴⁵ Βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρκβ'.

²⁴⁶ Βλ. Στο ίδιο, σ. ρκβ'.

κόπον, εις την σκληραγωγίαν, να γίνουν δυνατοί, ανδρικοί... να έχουν και την ψυχὴν γενναίαν και το σῶμα ρωμαλέον, ὅταν ἡ Πατρίς τοὺς φωνάξῃ: Παιδιά μου εμπρός!».²⁴⁷ Ἡ ἐπιλογή τοῦ σκληροῦ στρώματος παραπέμπει και στο υγιεινιστικὸ πρότυπο, στο πλαίσιο τῆς σκληραγωγίας. Για αὐτὸ τον λόγο και ο δισταγμὸς ἢ ἡ ἀμφιθυμία ἐνὸς μέρους τοῦ συνδρομητικῆς κοινῆς που ἀποτυπώνεται σε ἀρκετὲς ἀπαντήσεις, με πολλαπλούς τρόπους. Πάντως, σε αὐτὲς τις περιπτώσεις, ἡ ἀπάντηση καταλήγει υπὲρ τοῦ μαλακοῦ στρώματος.

Πίνακας 16: Ἐξεις τοῦ ὕπνου τῶν συνδρομητῶν και τῶν συνδρομητριῶν τῶν "Μικρῶν Μυστικῶν"

Ἐξεις τοῦ ὕπνου	Μαλακὸ στρώμα	Σκληρὸ στρώμα	Ἄλλες ἐπιλογές	Σύνολο
	29	12	23	64

Ορισμένοι/ες φίλοι και οἱ φίλες τῶν "Μικρῶν Μυστικῶν" δηλώνουν τὴν ἀδιαφορία τους για αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, θεωρώντας τὴν ἴσως ὡς περιττή, ἢ ἀποφεύγουν να ἀπαντήσουν ξεκάθαρα, ἐνῶ ἄλλοι ἀπαντοῦν μεταφορικά. Ἀκόμη, κάποιες ἀπαντήσεις ἔχουν ὡς κριτήριό τὴν υγιεινή. Ἐπίσης, ἓνας συνδρομητῆς υποστηρίζει τὴν προτίμηση τοῦ στο υγρὸ στρώμα. Ἀσφαλῶς μια τέτοιου εἶδους ἐπιλογή φανερῶνει τὸ μεγαλοαστικὸ περιβάλλον ἀπὸ το ὁποῖο προέρχεται.²⁴⁸ Παραθέτουμε ἐδῶ αὐτὲς τις ἀπαντήσεις: **«Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρώμα; Ὑγρόν.** - [Δεν ὑπάρχει ἀπάντηση] - Μ'ἀρέσει νά κοιμῶμαι εἰς στρώματα παιδείας. - Ποῖον, νομίζετε, ὅτι προτιμοῦν οἱ Μάκαρες? Πᾶν μέτρον ἄριστον. - Μέτριον. - Τὸ ὑγιεινότερον. - Κατὰ τάς περιστάσεις - Πιστεύσατε πῶς ταῦτα οὐδαμῶς παρατηρῶ! - Κατωτέρω μικρόν ὕμνον σ'τὴν Ἑλλάδ' ἀφιερῶ. - Μηδέν ἄγαν. - Πᾶν μέτρον ἄριστον. - Ποῦ νᾶχω τό χορτάρι σου, αἰωνιό μου στρώμα. - Ἄναλόγως τῆς ἐποχῆς. - Μαλακόν στρώμα ξηρῶν φύλλων... διὰ περίπατον. - Ὅταν εἶμαι βαριά ξαπλωμένος στοῦ θανάτου

²⁴⁷ Βλ. στο Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 132.

²⁴⁸ Σύμφωνα με τον Α. Χουρδάκη, «στο τέλος του 19^{ου} αἰῶνα παρουσιάζεται για λόγους ἰατρικούς και τὸ στρώμα ἀπὸ νερό, τὸ λεγόμενο waterbed». Σχετικὰ με τὸ ζήτημα αὐτό, βλ. στο Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρκγ'.

τ'ώραϊο τό στρώμα. - Προτιμῶ αὐτό εἰς τό ὅποιον κοιμοῦμαι. - Ἐξαρτᾶται. - Ἄρκει νά μὴν ἔχη ψύλλους. - Κατά τὰς περιστάσεις. - Ἔτσι κι ἔτσι!!...».

Οἱ προτιμήσεις στηρίζονται στη διαφορετική διάθεση που υιοθετοῦν τα παιδιά και οἱ νέοι/νέες. Πιο συγκεκριμένα, τὸ σκληρό στρώμα μπορεί να δηλώνει συμμόρφωση με τὰ κυρίαρχα αξιακά κοινωνικά και εθνικά πρότυπα, και με τὸ πρότυπο τοῦ “καλοῦ” παιδιοῦ και νέου/ας, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ μαλακό στρώμα αποτυπώνει ἄμεσα τὴν ἐμπειρία ἢ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἡλικιακῶν αὐτῶν κατηγοριῶν, και συνακόλουθα τὴν “ιδιαιτερότητα” τους. Ο αὐθορμητισμὸς εἶναι και ἐδῶ παρῶν, εἴτε μέσω τοῦ χιούμορ εἴτε μέσω τῆς μελαγχολίας και τῆς ἐντονῆς ρομαντικῆς ροπῆς πρὸς τὸν θάνατο.

5. Εθνική κουλτούρα και συνείδηση: τὸ σύμπαν τῶν εθνικῶν αξιῶν, συμβόλων και προτύπων

i. Ὅψεις τοῦ “εθνικοῦ εαυτοῦ” τῶν συνδρομητῶν και τῶν συνδρομητριῶν τῶν “Μικρῶν Μυστικῶν”

Τὸ ζήτημα τοῦ εθνικισμοῦ εὐλόγα ἐντάσσεται στο σύμπαν τῶν ἐσωτερικευμένων κυρίαρχων ἀντιλήψεων περὶ τῶν ἠθικῶν και κοινωνικῶν αξιῶν, βάσει τῶν ὁποῖων κοινωνικοποιεῖται ἡ παιδική και νεανική ἡλικία ὄλων

των κοινωνικών στρωμάτων του ελληνικού κράτους και των εξω-ελλαδικών ελληνόφωνων κοινοτήτων στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ernest Gellner ο «εθνικισμός είναι μια θεωρία πολιτικής νομιμότητας, η οποία απαιτεί τα εθνικά όρια να μην διαφέρουν από τα πολιτικά και, το κυριότερο, τα όποια εθνικά όρια στο εσωτερικού ενός δεδομένου κράτους [...] να μην χωρίζουν τους κρατούντες από τους υπόλοιπους».²⁴⁹ Το ζήτημα αυτό θεωρείται ως ένα ιδιαίτερο ζήτημα προς ανάλυση, καθότι αποτελεί το πλέον σημαντικό συστατικό στοιχείο της επίσημης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους.²⁵⁰ Μάλιστα, ο Γ.Β. Δερτιλής αναφέρεται στην ιδιοτυπία του ελληνικού εθνικισμού, σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς, ο οποίος εκδηλώθηκε προεπαναστατικά με σκοπό την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ο συγγραφέας εξηγεί επίσης τις συνθήκες οι οποίες τροφοδότησαν τον εθνικισμό μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τον μετέτρεψαν, έως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), σε μια μαζική αλυτρωτική ιδεολογία επιθετικής ανασφάλειας.²⁵¹

Η εθνική κουλτούρα και ταυτότητα διαθέτει ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά όπως πρόσωπα, γεγονότα ή αφηρημένες έννοιες, αξίες ή σύμβολα, τα οποία συνιστούν αναγνωρισμένο μέρος της. Βασική προϋπόθεση για τη συγκρότηση της εθνικής κουλτούρας και ταυτότητας αποτελεί η ύπαρξη εθνικής συνείδησης, που συνδέεται άρρηκτα με την έννοια του έθνους.²⁵² Κατά τον Α. Πολίτη, «η εθνική συνείδηση δεν μπορούσε να στηρίζεται μόνο σε μια θολή και αόρατη βούληση, έπρεπε να κρυσταλλωθεί, να τονιστούν τα χαρακτηριστικά της, να επισημανθεί ένας κοινός παρονομαστής που θα ενοποιούσε την κάποια πολυμορφία που παρουσίαζε τώρα πια ο αριθμητής.

²⁴⁹ Για τον ορισμό του εθνικισμού, βλ. στο Gellner, E. (1992), *Έθνη και εθνικισμός*, Δ. Λαφαζάνη (μτφ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.13-24.

²⁵⁰ Σύμφωνα με τον ορισμό της ιδεολογίας του John Plamenatz, στο Πολίτης, Α. (1998), *ό.π.*, σ. 13.

²⁵¹ Δερτιλής, Γ.Β. (2006), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», τ. Β', σ. 285-230. (Τέταρτη έκδοση)

²⁵² Σύμφωνα με τον Α. Πολίτη, η έννοια της εθνικής συνείδησης είναι προϊόν της νεωτερικότητας και συνδέεται άρρηκτα με τη συγκρότηση εθνικών κρατών από τον 18^ο αιώνα και έπειτα. Αναφορικά με το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. Πολίτης Α. (1998), *ό.π.*, σ. 31

Κύριοι στυλοβάτες αυτής της διαδικασίας στάθηκαν οι επιστήμες της ιστορίας και της λαογραφίας.²⁵³ Σύμφωνα με αυτή τη θέση, και σύμφωνα γενικότερα με τη βιβλιογραφία που αφορά τον ελληνικό εθνικισμό, ήταν εγγενής ανάγκη της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας η οικοδόμηση της πολιτισμικής «συνέχειας» του έθνους δια μέσου των αιώνων. Η αντίληψη της «συνέχειας» του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τα νεώτερα χρόνια δεν ήταν εξαρχής δεδομένη, αλλά διαμορφώθηκε μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, μέσα από μια διαδικασία που ενσωμάτωνε στο εθνικό παρελθόν, και δη όχι πλέον μόνο τον αρχαίο κλασικό «ελληνισμό» και το παρόν της ελληνικής «παλλιγγενεσίας», την ελληνική επανάσταση δηλαδή και το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, αλλά και όλες τις ενδιάμεσες ιστορικές περιόδους. Όπως θα δούμε πιο κάτω, την πρώτη αυτή συνεχή αφήγηση της ιστορίας του έθνους πρόσφερε με το έργο του ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος ενσωμάτωσε τόσο την περίοδο των αρχαίων Μακεδόνων όσο και το Βυζάντιο ως κομμάτια της ιστορίας του ελληνικού έθνους, για να ακολουθηθεί το υπόδειγμα αυτής της αφήγησης από μεταγενέστερους ιστορικούς, αλλά και λαογράφους, με την ενσωμάτωση της περιόδου της «Τουρκοκρατίας».

Αν και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού, το σχήμα αυτό της συνέχειας έχει κυριαρχήσει τόσο στην ακαδημαϊκή όσο και στη σχολική ιστοριογραφία, ωστόσο όλες οι περίοδοι του ελληνικού έθνους δεν διαθέτουν το ίδιο συμβολικό κύρος στις συνειδήσεις των Ελλήνων της εποχής. Όπως επισημαίνει, λόγου χάριν, ο Α. Πολίτης, ο «ένδοξός μας βυζαντινισμός» δεν κατόρθωσε ποτέ να υποσκελίσει τη συντριπτική αίγλη της κλασικής αρχαιότητας. Αυτές τις διαβαθμίσεις του ιδιαίτερου συμβολικού κύρους των «εθνικών» ιστορικών περιόδων, και το ειδικό τους βάρος στο εθνικό παρελθόν,

²⁵³ Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 35. Ακόμη, ως προς την επιστήμη της λαογραφίας, ο Γ. Μαργαρίτης υποστηρίζει πως τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια αποτέλεσαν φυσιογνωμικό στοιχείο για την Ελλάδα. Μάλιστα, αναφέρει ως σημαντικότερη απόπειρα έκδοσης αυτή του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου όπου επισημαίνονται οι συγγενικοί δεσμοί των δημοτικών τραγουδιών με αντίστοιχα της κλασικής αρχαιότητας. Το εγχείρημα αυτό συντέλεσε τα μέγιστα στην επιβολή του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. κυρίως στο Μαργαρίτης, Γ. (1999), *Ελληνική Ιστορία*, τ. Γ', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ. 226.

θα επιχειρήσουμε, σε αυτή την ενότητα, να ανιχνεύσουμε μέσα από την ανάλυση των απαντήσεων των συνδρομητών/τριών του Λευκώματος.

Σε γενικές γραμμές, ο λόγος των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” ανταποκρίνεται στην καινούργια ιστορική αντίληψη, η οποία προβάλλεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η οποία, όπως ειπώθηκε ήδη, προϋποθέτει την σύνδεση της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου και του Νέου Ελληνισμού. Το εννοιολογικό αυτό σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου που εμφανίζεται στα 1853 έρχεται να αντικαταστήσει την ισχύουσα, έως τότε, διαίρεση της ελληνικής ιστορίας σε αρχαία και νεότερη.

Περίπου μια δεκαετία πριν την κυκλοφορία της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου, στο επίσημο βήμα της Εθνοσυνέλευσης το 1844 καθιερώνεται η έννοια της “Μεγάλης Ιδέας”.²⁵⁴ Έκτοτε, και για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα έως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), το ιδεολογικό αυτό σχήμα θα συνιστά σημείο αναφοράς για το νεοσύστατο Ελληνικό Βασίλειο, καθώς εξέφρασε τις προσδοκίες για εθνική ολοκλήρωση. Στην ελληνική περίπτωση, η ρητορική της Μ. Ιδέας προϋποθέτει αφενός την απελευθέρωση των «αλύτρωτων αδελφών» και την ένωση του “ελληνικού γένους”, και αφετέρου (σε μια εκδοχή της τουλάχιστον) την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Η Μ. Ιδέα δεν αποτελεί μόνο μια ιδεολογική κατασκευή, μια ρητορική. Αντιθέτως, ενσαρκώνεται μέσα από συμβολισμούς οι οποίοι προϋπέθεταν την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ενοποίηση του έθνους μέσα σε συγκεκριμένα εδαφικά σύνορα. Η ρητορική αυτή συνιστά έκφραση της ιδιαίτερης κουλτούρας των μελών του έθνους, που επηρεάζει τον τρόπο ζωής και σκέψης τους γενικότερα.²⁵⁵

²⁵⁴ Ο Α. Πολίτης αναφέρεται σε τρεις διαφορετικές εκδοχές-ερμηνείες της Μ. Ιδέας. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της Μ. Ιδέας παραπέμπει είτε στην εδαφική επέκταση είτε στην πνευματική αναγέννηση της Ανατολής, με τον ελληνισμό ως πλοηγό, ενώ η τρίτη ερμηνεία σχετίζεται με την εσωτερική ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους. Ειδικότερα, βλ. στο ίδιο, σ. 62-63.

²⁵⁵ Τόσο για το συγκεκριμένο απόσπασμα, όσο και ευρύτερα για το θέμα που πραγματευόμαστε εδώ βλ. ειδικότερα στο Τζανάκη, Δ. (2009), *Φύλο και Εθνικισμός*, <http://www.thefylis.uoa.gr/fylopedia/index.php/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%>

Σε αυτό το πνεύμα, το ζήτημα του εθνικισμού αναγνωρίζεται ως συστατικό στοιχείο της κυρίαρχης κουλτούρας βάσει της οποίας κοινωνικοποιείται η παιδική και νεανική ηλικία. Η διαδικασία ανάπτυξης του αισθήματος συμμετοχής στην εθνική κοινότητα τροφοδοτείται κυρίως από έναν από τους σημαντικότερους φορείς κοινωνικοποίησης, το σχολείο. Με δεδομένο τον εθνοκεντρισμό που χαρακτηρίζει το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης εκείνη την περίοδο επικαλείται την κοινή καταγωγή, την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία και τις κοινές παραδόσεις με σκοπό την προώθηση της εθνικής ταυτότητας και της πολιτισμικής ομοιογένειας μέσα από τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής συνοχής στα πλαίσια συγκρότησης του έθνους.²⁵⁶ Η συμβολή, λοιπόν, του εκπαιδευτικού συστήματος ως προς αυτόν τον σκοπό θεωρείται σημαντική, ιδιαιτέρως μέσα από τη διδασκαλία των σχολικών μαθημάτων της ιστορίας και των αρχαίων ελληνικών.²⁵⁷

Με σκοπό την ανίχνευση της σημασίας των τριών ιστορικών περιόδων στις συνειδήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών, αναζητήσαμε τέτοιου είδους αναφορές σε όλο το εύρος των απαντήσεων που προέρχονται από τα τριάντα ερωτήματα και το **“ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ”** των **“Μικρών Μυστικών”**. Έτσι,

CE%AE_%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B1, (τελευταία πρόσβαση 19/08/11)

²⁵⁶ Αβδελά, Ε. (1997), «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι”», στο Φραγκουδάκη Α. - Δραγώνα, Θ. (επιμ.), *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι” στο “Τι είναι η πατρίδα μας”: εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 32-33. Επίσης, για τη γλώσσα ως συστατικό στοιχείο του εθνικού χαρακτήρα και ως εργαλείο της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. στο Λέκκας, Ε. Π. (1996), *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα: Κατάρτι, σ. 68-72. (Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη και αναθεωρημένη)

²⁵⁷ Η αναζήτηση δεσμών των Νεοελλήνων με τον κόσμο της αρχαιότητας ως έμπρακτη ιστορική απόδειξη της κοινής τους καταγωγής πραγματοποιείται με την εξιδανίκευση της αρχαιότητας. Ο Γ. Γιαννιτσιώτης αναφερόμενος σε αυτό το ζήτημα υποστηρίζει πως μία από τις βασικές πτυχές του προτάγματος του Διαφωτισμού υπήρξε η εξιδανίκευση της ελληνικής αρχαιότητας και η ανάδειξή της σε “μήτρα” της Ευρώπης. Η συμβολή του αρχαίου ελληνικού κόσμου ήταν σημαντική για τη δημιουργία του “ευρωπαϊκού αφηγήματος” καθώς αποτέλεσε την παιδική ηλικία της Ευρώπης. Γιαννιτσιώτης, Γ. (2004), «Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση», στο *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων, 1896-1906*, Κουλούρη Χ. (επιμ.), Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή, σ. 239.

εντοπίσαμε εβδομήντα έξι απαντήσεις στο σύνολο των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων, από τις οποίες στις πενήντα οκτώ άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις αποτυπώνεται το ισχυρό ενδιαφέρον του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού κοινού του Λευκώματος προς την ιστορική περίοδο της αρχαιότητας. Τις απαντήσεις αυτές παραθέτουμε εδώ: **«Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο; Τῆς δάφνης ὅταν δόξα διασκορπίζει. Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε; Μελετῶν ἀρχαίους συγγραφεῖς καί συλλέγων δελτάρια. Ποῖον ὄνομα θά ἐλαμβάνετε, ἐάν ἡ ἐκλογή ἀφίνετο εἰς ὑμᾶς; ἤθελα νᾶχα τ' ὄνομα θεαίνης Ὀλυμπίας. - Μήπως πάντοτε δέν θά ἐλάμβανον τό ὄνομα Οἰδίπους Τύραννος. - Τό τῆς θυγατρὸς τοῦ Οἰδίποδος Ἀντιγόνης. - Ἄρης τό ὠραῖον ὄνομα τοῦ ἀρχαίου θεοῦ μας. Ποῖα ὑπῆρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας; Ἡ καθ' ἣν ἀπό τό πλοῖον διέκρινα τήν Ἀκρόπολιν. - ὅταν εὐρέθην πρό τοῦ Παρθενῶνος. - Ὅταν ἐπεσκέφθην πρώτην φοράν τήν Ἀκρόπολιν ΑΘΗΝΩΝ Ποῖον ἱστορικό πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο; Τόν Ὁρέστην. - Τόν Λεωνίδα. - Τόν Μ. Ἀλέξανδρον. - Θαυμάζω τόν Θεμιστοκλέα. - Τόν Ἡρόδοτον. - Τόν Μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τήν Ἀντιγόνην. - Τον Λεωνίδα. - Ἐκ τῶν π.Χ. τόν Μ. Ἀλέξανδρον ἐκ τῶν μ.Χ. τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην. - Τήν Πηνελόπη τοῦ Ὀδυσσεῶς. - Τόν Μέγα Ἀλέξανδρον. - Τόν μέγαν Ἀλέξανδρον. - Ὡ! Θουκυδίδ' ἱστορικέ λαμπρέ Ἀριστοφάνη. - Τήν Πηνελόπην τοῦ Ὀδυσσεῶς. - Τόν Λεωνίδα. - Θουκυδίδης ἀνὴρ ἱστορίας μέ μαγεύει ὁσάκις διαβάζω. - Τήν Πηνελόπην. - Τόν μέγαν Ἀλέξανδρον. - Τόν Αἴσωπον. - Τόν Διογένην. - Τόν Μ. Ἀλέξανδρον! - Τόν Μ. Ἀλέξανδρον. - Τόν Μέγαν Ἀλέξανδρον. Ποῖον ἥρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερο; Τόν Ἡρακλῆ. - Τόν Ἀειτιά. - Τόν μεγάλθυμον Ἀχιλλέα. - Τόν Οἰδίποδα. - Τήν πολυπαθῆ Ἀντιγόνη. - Καί σύ ἀνδρεῖε Ἀχιλλεῦ εὐκλείας θές στεφάνι.» - Τόν Πάρην μακαρίζει.» - Τόν ἀτυχή καί ἀκουσίως του πολλά παθόντα Οἰδίποδα. - Τήν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους. - Τόν Οἰδίποδα τύραννον. Εἰς ποῖον μέρος θά ἐπροτιμᾶτε νά κατοικῆτε; Εἰς τὰς νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους. - Εἰς τόν Ὀλυμπον. Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε; Τὸν Θουκυδίδην. - Τόν ἱστοριογράφον Θουκυδίδην. - Θουκυδίδην τόν Ἱστορικό. - Ξενοφῶντα. - καί Θουκυδίδην τόν ἱστορικό. - Τόν Ξενοφῶντα. - Τόν Πλάτωνα. - Τόν Ξενοφῶντα. - Τόν Πλάτωνα καί πολλοὺς ἄλλους. - Τόν Πλάτωνα! Ποῖον μουσικό; Τόν Μίκωνα. - Τόν Μουσηγέτην Ἀπόλλωνα. - Ὁ Τυρταῖος ὦ! πόσον**

σπουδαῖος καὶ ἀθάνατος φίλη θά μείνη **Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμῆ ποτε τὴν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν;** Ἡ πέτρα τοῦ Ὀμήρου Ἐν Χίῳ».

Ἡ περίοδος τῆς αρχαιότητος φορτίζει αξιακά το λόγο των παιδιῶν και των νέων των “Μικρῶν Μυστικῶν”, καθώς ως εθνικά πρότυπα προβάλλονται πρόσωπα τῆς πολιτικῆς, του πνεύματος και ἥρωες ἢ ηρωίδες τραγωδιῶν. Από τον κόσμο τῆς πολιτικῆς, οι συστηματικῆς αναφορές θαυμασμοῦ στο πρόσωπο του Μ. Αλεξάνδρου λειτουργοῦν ως δείκτης ενσωμάτωσης των Μακεδόνων στον ελλητισμό.²⁵⁸ Ως προς το ζήτημα αυτό, ἡ επίσημη στάση που διατήρησε το εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα ἦταν να ασπαστεῖ τις ἀπόψεις του Κ. Παπαρηγόπουλου και να ενσωματώσει τὴν αρχαία Μακεδονική περίοδο στην διδακτέα ὑλὴ τῆς ιστορίας στη Μέση ἐκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, ο Μ. Αλέξανδρος, σύμφωνα με τὴ νέα αὐτή ἀντίληψη τῆς ιστορίας, δεν θεωρεῖται κατακτητῆς τῆς Ελλάδας, ὅπως τον παρουσιάζουν ορισμένα ἀπὸ τα αρχαιοελληνικά κείμενα και ὅπως θεωροῦσαν οι περισσότεροὶ ιστορικοὶ μέχρι τα μέσα περίπου του 19^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ πρεσβευτῆς του ελληνικοῦ πολιτισμοῦ και σύμβολο εθνικῆς ἐνότητος.²⁵⁹

Στον χώρο του πνεύματος κυριαρχοῦν πρόσωπα που αφιερώθηκαν σε διάφορες συνιστώσες του πολιτισμικοῦ και πνευματικοῦ βίου τῆς εποχῆς τους, ὅπως οι τέχνες, ἡ φιλοσοφία, ἡ ιστορία, κ.ο.κ. Παράλληλα, οι ἥρωες και οι ηρωίδες των αρχαίων ἔργων που ἀποτέλεσαν δημιουργήματα των μεγάλων τραγικῶν και του Ομήρου ἀναδείχθηκαν σε ἀντικείμενα θαυμασμοῦ, εἴτε λόγω των ἀρετῶν τους εἴτε ἐξαιτίας των επιτευγμάτων τους. Ἡ ταύτιση με τὴν κλασσική αρχαιότητα, ἡ οποία συνεπάγεται τὴν πολιτισμική ἀνθιση,

²⁵⁸Ο Α. Πολίτης επιχειρεῖ μια ιστορική ἀναδρομή ἡ οποία ἀποδεικνύει μέσω ιστορικῶν τεκμηριῶν τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς πλειονότητος των Ελλήνων λογίων ἀπέναντι στους Μακεδόνες, μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αἰῶνα: Πολίτης, Α. (1998), *ὁ.π.*, σ. 38-43

²⁵⁹Κουλούρη (1988), *ὁ.π.*, σ. 71-73. Ο Α. Πολίτης σε σχέση με αὐτὸ το ζήτημα θεωρεῖ πως «στην περίπτωση των Μακεδόνων, λόγου χάρη, ἡ μετατόπιση ἐγινε, {νομίζω} ἀπὸ το ιδεώδες που ἐκπροσωποῦσε ο κλασσικός κόσμος, δηλαδή γράμματα, τέχνες, ἀνδρεία, ἀρετὴ, δημοκρατία στο πολιτικό ιδεώδες: ἐνότητα τῆς φυλῆς, ἐπέκταση του πολιτισμοῦ στην Ἀνατολή. [...] Ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση χρειάζεται τὴν ἐνότητα που συμβολίζει ο Μ. Αλέξανδρος – ὅπως ο βυζαντινός αυτοκράτορας, ἀλλωστε – περισσότερο ἀπὸ τὴν δημοκρατία ἢ τὴν ἀκμὴ των τεχνῶν»: Στο ἴδιο, σ. 46.

εντάσσεται στον λόγο των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν το Λεύκωμα ως καίριο συστατικό στοιχείο της εθνικής κουλτούρας και ταυτότητας. Ο “εθνικός εαυτός” της παιδικής και νεανικής ηλικίας εγκολπώνεται την κλασική αρχαιότητα ως παρελθόν αλλά και ως αφετηρία της καινούργιας πλέον ιστορικής λογικής συνέχειας. Ας μην ξεχνάμε ότι ήταν σχετικά πρόσφατη η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων (1896) στην Αθήνα, κατά τους οποίους η πόλη μεταμορφώθηκε από «αστικό χώρο υποδοχής των αθλητικών γεγονότων σε τόπο επινόησης και αναπαράστασης του εθνικού συλλογικού εαυτού, με αφορμή την έλευση των ξένων επισκεπτών για να παρακολουθήσουν τους Αγώνες».²⁶⁰ Η απολλώνια δάφνη, η ελιά και η μυρτιά συμβολοποιούνται στα πλαίσια των Ολυμπιακών Αγώνων και παραπέμπουν στα έπαθλα που δίνονταν στους νικητές στην αρχαιότητα.

Μέσα από τον λόγο των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών”, αντιλαμβανόμαστε πως η σύνδεση με τους προγόνους θεωρείται ζητούμενο και επιθυμητό. Οι αναφορές κυρίως στην Ακρόπολη, στον Παρθενώνα, αλλά και σε άλλες τοποθεσίες-σύμβολα της αρχαιότητας δηλώνουν ότι αυτές θεωρούνται δείκτες συγγένειας μεταξύ της κλασικής αρχαιότητας και της νεότερης Ελλάδας. Τα μνημεία λειτουργούν επίσης ως σύμβολα τα οποία συνιστούν αναγνωρισμένο μέρος της εθνικής κουλτούρας και ταυτότητας.

Αλλά από τις απαντήσεις που παραθέσαμε προκύπτει ότι οι συνδρομητές/τριες της *Διαπλάσεως* δηλώνουν την εύνοιά τους προς την αρχαιότητα με πολλαπλούς τρόπους, όπως με το να μούνται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου τους” σε αρχαία αναγνώσματα ή με την επιθυμία τους να αποκτήσουν ονόματα από την αρχαιότητα ή ακόμη και με φαντασιακές μεταφορώσεις σε μυθικά πρόσωπα εκείνης της περιόδου.

Τέλος, στις πενήντα οκτώ άμεσες και κυριολεκτικές απαντήσεις του συνδρομητικού κοινού μπορούμε να προσθέσουμε και φράσεις που απαντούν στα Αυτόγραφα όπου πρόκειται για γνωστά αποφθέγματα που αποδίδονται είτε στους επτά σοφούς του αρχαίου κόσμου, όπως ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο

²⁶⁰ Για μια πιο εκτενή παρουσίαση του ζητήματος, βλ. στο Γιαννιτσιώτης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 238-239.

Χείλωνας Δαμαγήτου ο Λακεδαιμόνιος, είτε σε φιλοσόφους όπως ο Σόλων και ο Σωκράτης.

Στο καινούργιο ιστορικό τρίπτυχο σχήμα που κατασκεύασε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, η περίοδος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτελεί αφενός το συνδετικό κρίκο μεταξύ Αρχαιότητας και Νεότερου Ελληνισμού και αφετέρου τη λογική συνέχεια της Αρχαιότητας, σε μια εκ προοιμίου εξελικτική αντίληψη της ιστορίας. Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος αναδεικνύει τη συμβολή του Βυζαντίου στη πολιτική ενοποίηση του Ελληνισμού.²⁶¹ Παρ' όλα αυτά, στον λόγο των παιδιών και των νέων που συμπληρώνουν το Λεύκωμα, η συγκεκριμένη περίοδος διαθέτει ιστορικά μικρότερο συμβολικό βάρος συγκριτικά με την αρχαιότητα. Στο σύνολο των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων απαντήσεων, εντοπίσαμε τρεις απαντήσεις οι οποίες έχουν ως σημείο αναφοράς το Βυζάντιο, και μάλιστα τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας μέσα στο λόγο των υποκειμένων ανάγεται σε εθνικό σύμβολο ενότητας, καθώς, κατά την υπό μελέτη ιστορική περίοδο, ύψιστη αναγκαιότητα του έθνους-κράτους συνιστά η ενότητα.

Η “σιωπή” που τηρεί το συνδρομητικό κοινό των “Μικρών Μυστικών” ως προς τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ενδεχομένως να σχετίζεται με την περιορισμένη σε έκταση παρουσία της στη σχολική ιστοριογραφία. Ειδικότερα, η περίοδος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτελεί μέρος της ελληνικής ιστορίας μετά το 1880, ωστόσο η εκπροσώπησή της στις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων που διδάσκονται είναι περιορισμένη. Χαρακτηριστικά, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στην περίοδο του Βυζαντίου το ποσοστό των σελίδων που αφιερώνεται στο βιβλίο της ιστορίας της Γ΄ τάξης του Ελληνικού σχολείου ανέρχεται στο 20%, ενώ την ίδια στιγμή η περίοδος της αρχαιότητας εκπροσωπεί το 53-77%. Αυτό δηλώνει το ειδικό βάρος που έχει η τελευταία στη συνείδηση των νεότερων Ελλήνων.²⁶² Οι απόπειρες διεκδίκησης της “ελληνικότητας του Βυζαντίου” πραγματοποιούνται μέσα από το

²⁶¹ Κιτρομηλίδης, Π. (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 477-478.

²⁶² Κουλούρη, Χ. (1988), *ό.π.*, σ. 34-45

εθνοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα, και συγκεκριμένα στις σελίδες του εγχειριδίου της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* που διδάσκεται ο μαθητικός πληθυσμός της Μέσης εκπαίδευσης. Παράλληλα, η ίδια η *Διάπλαση* προβάλλει ως λαμπρότερες ιστορικές περιόδους εκείνες την κλασικής Ελλάδας και της Επανάστασης του 1821, δηλώνοντας έτσι την απαξίωσή της προς την εποχή του Βυζαντίου.²⁶³

Η επαγγελία για ένα αυτόνομο ελληνικό κράτος ενσαρκώθηκε μέσα από τον εθνικό-απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Σε ολόκληρο το εύρος των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων απαντήσεων εντοπίστηκαν έξι άμεσες και κυριολεκτικές, τις οποίες παραθέτουμε εδώ: **«Ποῖον ἱστορικόν πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο; Ὅλους τούς ἐνδόξους Ἑλληνας θαλασσομάχους. - Ὁ Διάκος Ἀθανάσιος καί ὁ Νικηταῖς. - Βεβαίως τάς Σουλιώτιδας θαρῶ δέν ἄγνοεῖς. - Τήν ἔνδοξον θαυμάζω ἀνδρείαν Μπουμπουλίαν!! - Τόν Καραϊσκάκην διά τήν μεγάλην του εὐφυΐαν. - Τον Πατριάρχην Γρηγόριον»**. Τα πρόσωπα αυτά που πρωτοστάτησαν στους αγώνες της Επανάστασης του 1821 αποτελούν αντικείμενα θαυμασμού και συγχρόνως αντιμετωπίζονται ως εθνικοί ήρωες και ηρωίδες, σύμφωνα με τον λόγο των μικρών και νεαρών φίλων του Λευκώματος. Η ανδρεία, η αυταπάρνηση και άλλες τέτοιους είδους αρετές που επέδειξαν τα ιστορικά αυτά πρόσωπα αποτέλεσαν το κριτήριο επιλογής για το συνδρομητικό κοινό.

Την υπό μελέτη περίοδο, βασικός στόχος του εθνοκεντρικού συστήματος εκπαίδευσης είναι η καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος. Η επίτευξη αυτού του στόχου πραγματοποιείται αφενός με τη δημιουργία συναισθημάτων θαυμασμού και εκτίμησης για το ένδοξο ιστορικά παρελθόν και αφετέρου συμπαράστασης για το αβέβαιο κοινωνικά και πολιτικά παρόν και μέλλον: «Ιστοριογραφικά, ο δεύτερος στόχος επιτυγχάνεται μέσα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς πραγματοποιείται επίκληση στο εθνικό συναίσθημα τόσο μέσα από τις κακουχίες και τα δεινά που υπέστησαν οι “υπόδουλοι Έλληνες”, όσο και μέσα από τους στενότερους χρονικά συγγενικούς δεσμούς με το “επαναστατημένο γένος”».²⁶⁴

²⁶³ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σελ. 133.

²⁶⁴ Κουλούρη, Χ. (1988), *ό.π.*, σ. 79.

ii. **Εθνικές αξίες, το εθνικοπατριωτικό συναίσθημα και τα εθνικά σύμβολα στον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”**

Κοινή συνιστώσα στο λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών αποτελούν οι έννοιες τις φιλοπατρίας και του πατριωτισμού, πάντα υπό το άγρυπνο βλέμμα του εθνικισμού. Σε ολόκληρο το εύρος των απαντήσεων εκφράζεται με ποικίλους τρόπους η αγάπη του παιδικού και νεανικού κοινού προς την Ελλάδα. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως ο λόγος των κοινωνικών υποκειμένων φαίνεται να είναι επηρεασμένος από το τότε πρόσφατο ιστορικά γεγονός του Ελληνοτουρκικού πολέμου. Το συμβάν αυτό, με τις εθνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις του, κλόνισε το όραμα του αλυτρωτισμού της Μ. Ιδέας.²⁶⁵ Στα 1897, ο Γρ. Ξενόπουλος μέσα από τη *Διάπλαση* τονίζει χαρακτηριστικά ότι «η Πατρίς επληρώθη αλλά δεν πέθανε, διότι η Πατρίς είναι αθάνατος», αναζωπυρώνοντας έτσι το εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα του αναγνωστικού κοινού της.²⁶⁶

Η ανάλυση του λόγου των συνδρομητών και των συνδρομητριών που συμπληρώνουν τα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” ανέδειξε εξήντα δύο άμεσες και έμμεσες απαντήσεις στο σύνολο των χιλίων εννιακοσίων ογδόντα τεσσάρων, συμπεριλαμβανομένου και του “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ”, που αναφέρονται σε εθνικές αξίες, στο εθνικοπατριωτικό συναίσθημα και στα εθνικά σύμβολα: «**Ποῖον χρῶμα προτιμᾶτε;** τό κυανοῦν καί τό λευκόν. - Τοῦ ἄφροῦ καί τῆς θαλάσσης. - τό τῆς σημαίας προτιμῶ, τί χρῶμα ὄντως θεῖον! - Τά ἐθνικά μας χρώματα τό κυανοῦν καί τό λευκόν. - Τά 2 χρώματα τῆς σημαίας μας. - Τό χρῶμα τό ὁποῖον ἔχει τό ἐθνόσημον τῆς πατρίδος μου. - Πορφυροῦν διά βασιλεῖς, κυανοῦν καί λευκόν διά τήν σημαίαν μας. - Δύο χρώματα τά θεῖα, τῆς σημαίας τῆς γλυκειᾶς. - Τό κυανοῦν τῆς σημαίας ἡμῶν. - Τό τοῦ ουρανοῦ τῆς Ἑλλάδος. - Τό γαλανόν ὡς ἄριστον πᾶς ἐρευνῶν εὐρήσει Τό γαλανόλευκον τῆς

²⁶⁵ Σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα όπως επίσης και για τον ρόλο της Εθνικής Εταιρείας που οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο του 1897, βλ. στο Γιαννουλόπουλος, Ν. Γ. (1999), «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα”*. Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα: Βιβλιόραμα., σ. 33-60.

²⁶⁶ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σελ. 145.

σημαίας μας. - Τό τῆς σημαίας μας. - Τά δύο χρώματα τῆς Ἑλληνικῆς Σημαίας. - Τό κυανόλευκον. - Τά δύο χρώματα τῆς σημαίας μας. - Τό τῆς σημαίας ἡμῶν. - Τό ὠχροόλευκον, λευκόν, μώβ, κυανόλευκον καί μέλαν. - Τό γλυκύ Ἐθνικόν μας χρωῶμα. - Τά γλυκά χρώματα τῆς Ἑλλ. Σημαίας **Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;** Τό ἄρωμα τοῦ λόγου ῥήτορος φιλοπάτριδος. - Πῶς τό μαρουτί ' πιθυμῶ τώρα νά μοῦ μυρίση. - Τό ἄρωμα τῶν ὀστέων τῶν ὑπέρ πατρίδος πεσόντων. **Ποῖον ἀνθος σᾶς εἶνε προσφιλέστερον;** Τό ἄνθος τῆς ὑπέρ πατρίδος μαχομένης νεότητος **Ποῖον ζῶον αγαπάτε περισσότερο;** Τόν ἵππον ποῦ στόν πόλεμο παίζει ῥόλο μεγάλο. **Ποῖον χρώμα οφθαλμών και κόμης προτιμάτε;** Ἀμφοτέρα μελανά ὡς γνήσια Ἑλληνικά. **Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό καλλίτερον προτέρημα;** Εἶν' ὁ ἔντιμος κι ἀνδρεῖος ζηλευτός ἀπό πολλούς. - Ἡ φιλοπατρία. - Ἡ ἀνδρεία μέχρις αὐταπαρνήσεως. **Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό χειρότερον ἐλάττωμα;** Ἡ ἀνανδρία. - Τοῖς νέοις ἀνανδρεία, ταῖς νέαις φλυαρία. - Ἡ ξενομανία καί ἀπομίμησις. - Νά μιμῆται τούς ξένους. (Ἡ ξενολατρεία!) - Ἡ ξενομανία. **Ποῖα εἶνε, φρονεῖτε, ἡ μεγαλυτέρα εὐτυχία εἰς τον κόσμον;** - Ἡ καλή οἰκογενειακή καί πολιτική ἀποκατάστασις. - Ζήτω! ἐλευθερία.» - Νά φονευθῆ τις ὑπέρ πατρίδος. - Εὐτυχῆς ὅστις ζοῦσε τό πάλαι με τιμήν ἀπό γένος μεγάλον. - Τό νά ἀποθάνει τις μαχόμενος. - Ὁ ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ πολέμου ἔνδοξος θάνατος. **Ποῖαν τύχην θεωρεῖτε ὡς περισσότερο ἀξιολυπητον;** Τοῦ Γκιαοῦρ τό στήθος μόνον ἠσυχίαν δέν γνωρίζει. **Ποῖα ὑπῆρξε ἡ εὐτυχεσττέρα στιγμή τοῦ βίου σας;** Ὅτε ἐπάτησα τά ἐδάφη τῆς Πατρίδος μου. - Αὐτήν τήν στιγμήν μοῦ « Ἑλληνόπαιδος» - Ὅταν ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος τῷ 1897. - Ἡ καθ' ἣν φεύγουσα ἀπό τās ἀθήνας ἠρχόμενη εἰς τήν ἀγαπητήν μου ἀλλ' ὑπόδουλον πατρίδα μου - **Ποῖα δέ ἡ δυστυχεσττέρα;** Ἡ στιγμή καθ' ἣν ἐμάνθανον τήν ἦτταν τῶν Ἑλληνικῶν ὀπλων ἐν Θεσσαλίᾳ. **Ποῖα εἶναι ἡ κυριωτέρα σας ἐλπίς;** Νά ἴδω ἐπί ὄλων τῶν θαλασσῶν κυματίζουσα τήν κυανόλευκον. - Νά φανῶ χρήσιμος εἰς τήν πατρίδα μου. - Νά ἴδω τήν Θεσσαλονίκην ἐλευθέραν. - Ἡ ἀπελευθέρωσις ὅλης τῆς πατρίδος μου, τῆς Ἡπείρου. - Πῶς ἡ Ἑλλάς θάναστηθῆ - Ἡ ἀποπαιράτωσις τοῦ «Ἑλληνόπαιδος» - Νά γίνω ὠφέλιμος εἰς τήν Πατρίδα μου. **Ἐάν δέν ἦσθε ὅ,τι ἐγγενήθητε, τί ἠθέλατε νά εἴσθε;** Ἐλευθέρᾳ Ἑλληνίς. **Ποῖον ξένον ἔθνος αγαπάτε περισσότερο;** Ὅλα τά Ἔθνη σέβομαι ἀγαπῶ τό Ἑλληνικόν. - Ἐκτός τῆς Ἑλλάδος, οὐδέν ἄλλο. - Μά περισσεύει ἀγάπη ἀπό τήν Ἑλλάδα; - Τό

ὑπερασπίζον τὴν Ἑλλάδα μας. - Ἡ Ἑλλάς κατέχει ὅλην τὴν καρδιά μου. - Τό ἔθνος τό ὁποῖον τό πολίτευμα λέγει: Ἐλευθερία. - Δέν εἶμαι ξενολάτρεις. - ὦ! ἢ Ἑλλάς γενναῖον.» - Τὴν Ἑλλάδα καί τὴν Ἀγγλίαν. - Τό πᾶς μὴ Ἕλληνα, βάρβαρος σοφός ἦν ὁ εἰπών. - **ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ** «Ἵπνος εἶχε τὴν Ἑλλάδα, Οὐχὶ θάνατος ὦ νέοι, Ἡ πατρίς ἀνάξῃ τώρα, Μαθηταί εἰς σᾶς γενναῖοι.»

Αναλυτικότερα, στο πρῶτο ερώτημα του Λευκώματος: **«Ποῖον χρῶμα προτιμᾶτε;»** ἀπὸ τις ἐξήντα τέσσερις ἀπαντήσεις οἱ δέκα οκτῶ παραπέμπουν στα χρώματα τῆς ἐλληνικῆς σημαίας. Στις συνειδήσεις του συνδρομητικῶν κοινῶν ἀλλὰ καὶ γενικότερα, ἡ γαλανόλευκη σημαία εἶναι καταχωρημένη ὡς σύμβολο ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλληνίδων χριστιανῶν ορθόδοξων. Τα χρώματα τῆς ἐλληνικῆς σημαίας καθιερώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικο-απελευθερωτικοῦ ἀγῶνα με τὴν Ἀ' Ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1822.²⁶⁷

Στο δεῦτερο ερώτημα τῶν “Μικρῶν Μυστικῶν”: **«Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;»** ἐντοπίσαμε τρεῖς ἀπαντήσεις στο σύνολο τῶν ἐξήντα τεσσάρων οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἀξία τοῦ καθήκοντος πρὸς τὴν πατρίδα ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς αὐτή. Παράλληλα, στο τρίτο, στο τέταρτο καὶ στο ἕκτο ερώτημα: **«Ποῖον ἀνθος σᾶς εἶνε προσφιλέστερον; - Ποῖον ζῶον ἀγαπᾶτε περισσότερο; - Ποῖον χρῶμα ὀφθαλμῶν καὶ κόμης προτιμᾶτε;»** ἐντοπίζουμε μία κάθε φορὰ ἀπάντηση στο σύνολο τῶν ἐξήντα τεσσάρων τοῦ κάθε ἐρωτήματος. Διαπιστώνουμε πὼς στὶς ἀπαντήσεις τῶν δύο πρῶτων ἐρωτημάτων ἐμπεριέχεται ἐντονα μιὰ “πολεμικὴ διάθεση”, ἡ ὁποία προκύπτει μέσα ἀπὸ τὰ ἐθνικο-πατριωτικὰ συναισθήματα πού καλλιεργοῦνται στὶς συνειδήσεις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων. Μιὰ ἐναλλακτικοῦ τύπου ἀπάντηση εἶναι αὐτή πού ἀναδεικνύει ὡς “ἐλληνικά” χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιογνωμίας τὰ μελανά (μαύρα) μαλλιά καὶ μάτια.

Στο ἕκτο καὶ ἑβδομο ερώτημα τῶν τετραδίων **«Ποῖον εἶνε, κατὰ τὴν γνώμην σας, τό καλλίτερον προτέρημα; - Ποῖον εἶνε, κατὰ τὴν γνώμην σας, τό χειρότερον ἐλάττωμα;»** ἐντοπίζουμε τρεῖς καὶ πέντε ἀπαντήσεις ἀντίστοιχα στο κάθε ερώτημα, στο σύνολο τῶν ἐξήντα τεσσάρων, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν σε ἀξίες μέσα ἀπὸ τις ὁποῖες τὰ ὑπὸ ἐξέταση ὑποκείμενα τονίζουν τὸ ἐθνικὸ

²⁶⁷ Πολίτης, Α. (1998), *ό.π.*, σελ. 35.

τους συναίσθημα. Από τη μια πλευρά, εξαιρείται η αυταπάρανηση και η εκπλήρωση του καθήκοντος προς την πατρίδα, και από την άλλη καταδικάζεται η ξενομανία, ως αποτέλεσμα του σεβασμού και της πίστης στην υπέρτατη αξία του έθνους.

Στο δέκατο ερώτημα: **«Ποία εἶνε, φρονεῖτε, ἡ μεγαλητέρα εὐτυχία εἰς τόν κόσμον;»** διαπιστώσαμε την ύπαρξη οκτώ απαντήσεων στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων των οποίων κοινό σημείο αναφοράς είναι το εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα. Ειδικότερα, για τους οκτώ συνδρομητές και τις συνδρομήτριες των “Μικρών Μυστικών”, ευτυχία είναι η επίτευξη της Μ. Ιδέας, η ανδρεία και η εθνική ενοποίηση. Όσον αφορά την απάντηση που αναφέρεται στην «καλή πολιτική αποκατάσταση», αξίζει να σημειώσουμε, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική συγκυρία, και εκτός από την τότε πρόσφατη εμπειρία του πολέμου του 1897, ότι η χώρα βρισκόταν σε μια πολιτική αστάθεια εξαιτίας των συνεχόμενων εναλλαγών στην πολιτική σκηνή ανάμεσα στα κόμματα του Δηλιγιάννη και του Τρικούπη, έως το 1909, οπότε και ξέσπασε το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. Ενδεχομένως, λοιπόν, η πολιτική αποκατάσταση να αναφέρεται και στο γενικότερο δυσάρεστο κλίμα που επικρατούσε.

Σε σχέση με το εντέκατο ερώτημα: **«Ποίαν τύχην θεωρεῖτε ὡς περισσότερον ἀξιολυπητον;»**, αξίζει να σημειώσουμε πως εντοπίσαμε μια απάντηση που παραπέμπει στον εθνικισμό και τον αλυτρωτισμό, στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων απαντήσεων («Του Γκιαούρ το στήθος μόνον ησυχίαν δεν γνωρίζει»). Εδώ, ο συνδρομητής αναφέρεται έμμεσα στις στρατιωτικές διαμάχες με την Τουρκία. Πιθανότατα, ο λόγος του συνδρομητή είναι επηρεασμένος και από τον πρόσφατο πόλεμο του 1897. Στο ίδιο κλίμα, οι επτά απαντήσεις στο σύνολο των εξήντα τεσσάρων στο δέκατο τέταρτο ερώτημα του Λευκώματος: **«Ποία ὑπήρξε ἡ εὐτυχιστέρα στιγμή τοῦ βίου σας;»** περιγράφουν είτε την ημέρα έναρξης είτε την ημέρα λήξης του ως τις πιο ευτυχισμένες μέρες στη ζωής τους.

Επιπλέον, στο δέκατο έκτο ερώτημα των “Μικρών Μυστικών”: **«Ποία εἶναι ἡ κυριώτερα σας ἐλπίς;»** εντοπίσαμε και πάλι επτά απαντήσεις οι οποίες αναφέρουν πως η κυριότερη ελπίδα ενός μέρους του συνδρομητικού κοινού σχετίζεται με την υλοποίηση του αλυτρωτικού οράματος και συγχρόνως με ένα βαθύτερο αίσθημα εκπλήρωσης του καθήκοντος προς την πατρίδα. Ο λόγος

των παιδιών και των νέων είναι ένας “εθνικός” λόγος, αδιαμφισβήτητα επηρεασμένος από τη ιστορική συγκυρία της εποχής.

Στο εικοστό πέμπτο ερώτημα : «**Ἐάν δέν ἦσθε ὅ,τι ἐγγενήθητε, τί ἠθέλατε νά εἶσθε;**» η συνδρομήτρια “Μαγική Εικών” που κατοικεί σε κάποια χώρα του έξω-ελληνισμού, την οποία δεν αναφέρει, δηλώνει την επιθυμία της να γίνει “ελευθέρα Ελληνίς”. Η απάντηση αυτή αφενός παραπέμπει στις επεκτατικές επιδιώξεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στο πλαίσιο του ιδεολογικού σχήματος της Μ. Ιδέας και αφετέρου μέσα από αυτή αναδεικνύεται το εθνικό συναίσθημα της συνδρομήτριας η οποία ασπάζεται τις εθνικές επιδιώξεις. Ακόμη, στο τριακοστό ερώτημα του Λευκώματος, μέσα από το λόγο έντεκα συνδρομητών και συνδρομητριών διατυπώνεται άμεσα και έμμεσα η αγάπη και η αφοσίωση τους προς την πατρίδα τους.

Τέλος, όσον αφορά το “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ” διαπιστώσαμε την ύπαρξη μιας φράσης η οποία παραπέμπει στο εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα. Ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο “Πλοίαρχος Νέμος” μέσα από τη φράση που διατυπώνει πραγματοποιεί επίκληση στο εθνικό-πατριωτικό συναίσθημα και συγχρόνως δίνει έμφαση στο όραμα του αλυτρωτισμού.

iii. Η αναζήτηση εθνικών προτύπων και του εθνικού εαυτού σε σχέση με τους εθνικά “άλλους” μέσα από τον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών”

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος θεωρείται καθοριστικός για την εδραίωση της εθνικής ταυτότητας και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, συστατικά στοιχεία της οποίας αποτελούν, στην ελληνική περίπτωση, η γλώσσα, η κοινή καταγωγή και η θρησκεία σύμφωνα με τον Α. Πολίτη.²⁶⁸ Ο χαρακτήρας του σχολικού συστήματος είναι εθνοκεντρικός γιατί καταργεί τον ιστορικό χρόνο και αναγνωρίζει την ύπαρξη συγγενικών δεσμών ανάμεσα στην Αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τη νεότερη Ελλάδα. Τεκμήριο αυτής της ιστορικής συνέχειας και συγχρόνως της ιστορικής προόδου του ελληνικού έθνους που προβάλλεται συστηματικά μέσα από τον σχολικό θεσμό είναι η ίδια

²⁶⁸ Πολίτης, Α. (1998), *ό.π.*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε - Μνήμων, σ. 33-34.

η γλώσσα, ως βασικό εργαλείο της εθνικής αγωγής του μαθητικού πληθυσμού, ο ρόλος της οποίας θεωρείται ιδιαίτερα συμβολικός.

Την ίδια στιγμή, το ιδεολογικό σχήμα της Μεγάλης Ιδέας, ως πολιτικού και εθνικού ιδεώδους που κυριαρχεί στη συνείδηση του λαού την περίοδο που εξετάζουμε, ενισχύει την εθνοκεντρική φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού συστήματος.²⁶⁹ Η υλοποίηση του οράματος του “αλυτρωτισμού” οδήγησε στη συγκρότηση μιας ενιαίας εθνικής συνείδησης που τροφοδοτούσε ο σχολικός θεσμός ως βασικός φορέας κοινωνικοποίησης της παιδικής/νεανικής ηλικίας.

Σε προηγούμενη ενότητα, ανιχνεύσαμε μέσα στο λόγο του παιδικού και νεανικού συνδρομητικού κοινού την ισχυρή επιρροή που ασκεί η δυτικοευρωπαϊκή κουλτούρα στην ανατροφή και διαπαιδαγώγησή τους με δεδομένη την εθνοκεντρική φυσιογνωμία του σχολικού θεσμού, μέσα από τα πέντε ερωτήματα των “Μικρών Μυστικών” τα οποία στοχεύουν στην άντληση πληροφοριών σε σχέση με πρόσωπα της ευρωπαϊκής και εθνικής ιστορίας, όπως επίσης και της καλλιτεχνικής παραγωγής. Σε αυτήν την ενότητα, στα πλαίσια αναζήτησης όψεων του “εθνικού εαυτού” των κοινωνικών υποκειμένων εξετάσαμε τις προτιμήσεις τους στο τριακοστό ερώτημα του Λευκώματος: **«Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;»** με σκοπό να ιεραρχηθούν οι επιρροές στο εσωτερικό της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας.

Αρχικά, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως στην ανάλυση μας συμπεριλάβαμε τις απαντήσεις που αναφέρονται άμεσα και κυριολεκτικά σε χώρες του δυτικού ευρωπαϊκού κόσμου: **«Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο; Τήν Γαλλίαν. - Τήν ὠραῖαν Ἰταλίαν..... - ἀπ’ὅλα τά ἔθνη θ’ἀγαπῶ τήν εὐγενή Γαλλίαν. - Τήν Γερμανίαν. - Τήν Ἀγγλίαν ἀγαπῶ. - Τό θέρος τήν Ἰαπωνίαν τόν χειμῶνα τήν Ἀγγλίαν. - Τήν Γαλλίαν. - Τήν Ἀγγλίαν. - Τήν Ἰταλίαν ὡς πατρίδα τῆς Μουσικῆς. - Τήν Γαλλίαν. - Τήν Ἀγγλίαν. - Τήν Ἑλλάδα καί Ἀγγλίαν. - Τράνσβαλ Γερμανίαν Ἑλβετίαν. - Τήν Ἀγγλίαν καί τήν Γαλλίαν. - Τήν Ἀγγλίαν. - Τήν Ἀγγλίαν. - Τήν Ἀγγλίαν διότι εἶναι πατρίς τοῦ**

²⁶⁹ Πολίτης, Α. (1998), *ό.π.*, σ. 62. Επίσης, για τη γέννηση του όρου της “Μεγάλης Ιδέας” στα 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη, από το βήμα της Εθνοσυνέλευσης στα 1844, βλ. στο Σκοπετέα, Ε. (1988), *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο, σ. 257-251.

Βύρωνος. - Συμπαθῶ τοὺς Ἄγγλους. - Τόν τῶν Ἑλβετῶν. - Τήν Γαλλίαν. - Τήν Γαλλίαν. - Τήν Ἑλβετίαν ἣτις παράγει ὠραῖον γάλα. - Τήν Ρουμανίαν καί τήν Γερμανίαν. - Τοὺς Ἄγγλους».

Ἡ Ἀγγλία καί ἡ Γαλλία συγκεντρῶνουν τὸν θαυμασμό καί τὴν ἐκτίμηση τῶν περισσοτέρων φίλων τοῦ Λευκώματος, καί στη συνέχεια ἀκολουθοῦν ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἑλβετία. Ἡ κουλτούρα αὐτῶν τῶν λαῶν, σε συνδυασμό με τὴν πολιτική καί οικονομική ἰσχύ τους, ἀναπόφευκτα ἐξιδανικεύεται στὶς συνειδήσεις τῶν φίλων τοῦ Λευκώματος.

Εἶναι γεγονός πως τὶς περισσότερες φορές μέσα ἀπὸ τὸν λόγο τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων δὲν γίνεται σαφές τὸ ποια εἶναι τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἐνδεχομένως, λοιπόν, οἱ ἀπαντήσεις τῶν φίλων τοῦ Λευκώματος νὰ στηρίζονται καί στη λογικὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ποὺ εἶχε τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐκεῖνη τὴν περίοδο καί συγχρόνως στὶς σχέσεις ποὺ εἶχε ἀναπτύξει με τὶς χώρες αὐτές. Στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἐκείνης τῆς περιόδου, οἱ ὁποῖες ἐκρίναν τὴν τύχη τῶν λιγότερο ἰσχυρῶν κρατῶν ὅπως ἡ Ἑλλάδα, συμπεριλαμβάνονται τὰ παραπάνω κράτη.

Προκειμένου νὰ ἀναδείξουμε καλύτερα τὶς ἐπιδράσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς κουλτούρας, ἔτσι ὅπως προβάλλεται μέσα στὶς ἀπαντήσεις τῶν ἀτόμων ποὺ συμπληρῶνουν τὸ Λεύκωμα, θὰ πρέπει νὰ τὶς ἐξετάσουμε σε σχέση καί με τὶς υπόλοιπες ἀπαντήσεις ποὺ δίνονται τὸ ἴδιο ἐρώτημα. Ἐτσι, βλέπουμε ὅτι τρεῖς συνδρομητὲς/τριες δηλώνουν τὴ συμπάθειά τους καί σε ἄλλες χώρες, ὅπως ἡ Ρουμανία: «**Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;** Τραγιάσκα,α, α, α, α, α, α. - Τὴν Ρωμανίαν. - Τὴν Ρουμανίαν καί τὴν Γερμανίαν». Ἡ ἐπιλογή πρὸς τὴ Ρουμανία ἐνδεχομένως νὰ ἔχει νὰ κάνει με τὴν ἱστορικὴ συγκυρία τῆς ἐποχῆς. Εἰδικότερα, σύμφωνα με τὸν Α. Χουρδάκη, στὰ 1900 ξεκίνησε μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ἕνας κύκλος ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, καί, σε συνδυασμό με τὴν ἔλευση τῶν 1901 Ρουμάνων φοιτητῶν, δημιουργήθηκαν οἱ κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ μιὰ καλὴ σχέση μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Στὸ πλαίσιο, λοιπόν, τῆς ἀνάπτυξης οικονομικῶν καί πιθανόν καί πολιτικῶν δεσμῶν δημιουργεῖται αὐτὸ τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα τὸ ὁποῖο ἀποτυπώνεται στὸν λόγο τῶν κοινωνικῶν υποκειμένων.²⁷⁰ Μία ἄλλη ἐκδοχὴ ποὺ

²⁷⁰ Χουρδάκης, Α. (2004), *ὅ.π.*, σ. ρκε'.

μπορούμε να εξετάσουμε είναι πως εκτός από το γεγονός πως η Ρουμανία αποτέλεσε μεταναστευτικό προορισμό από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα και έπειτα Έλληνες που ζούσαν ήδη εκεί, από τον καιρό των Φαναριωτών, όπως και σε άλλες παραδουνάβιες περιοχές είχαν ανοδική κοινωνική και οικονομική εξέλιξη. Επίσης, σύμφωνα με αυτή τη λογική, είναι πιθανό η επιλογή προς αυτή τη χώρα να προέρχεται και μέσα από το γεγονός πως ορισμένοι/ες από το αναγνωστικό κοινό της *Διάπλασης* αλληλογραφούν μέσω της στήλης της "Αλληλογραφίας" με παιδιά παραδουνάβιων περιοχών, όπως η Ρουμανία. Επίσης, μια δεύτερη εκδοχή για την απάντηση που αναφέρεται στην τραγιάσκα σχετίζεται με την εκδήλωση θαυμασμού προς την Αγγλία καθώς η τραγιάσκα αναγνωρίζεται ως σύμβολο και ταυτίζεται με τα σπορ στη συγκεκριμένη χώρα.

Η Αμερική συγκαταλέγεται στους "εθνικά άλλους" για τους οποίους εκδηλώνουν θετικά συναισθήματα δύο φίλοι του περιοδικού: «Τήν Άμερικήν. - Τήν Άμερικήν διότι απ'έκει βγαίνουν όλα περίεργα». Η Αμερική θεωρείται η ήπειρος που προσέφερε πολλές ευκαιρίες, καθώς αποτέλεσε προορισμό για πολλούς οικονομικούς μετανάστες παγκοσμίως. Στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως γνωρίζουμε, τοποθετείται το ισχυρό μεταναστευτικό κύμα Ελλήνων προς τις Η.Π.Α.²⁷¹ Επίσης, ο θαυμασμός για την αμερικάνικη ήπειρο οφείλεται στο γεγονός πως στη συνείδηση των παιδιών και των νέων συνδέεται με την καινοτομία.

Μια άλλη προτίμηση που εκφράζεται από τον Gregorie N. Risoroulo από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου αφορά την Ιαπωνία: «Τό θέρος τήν Ίαπωνίαν τόν χειμῶνα τήν Άγγλίαν». Ο συνδρομητής ταυτίζει τη συγκεκριμένη χώρα εξολοκλήρου με την ανάπαυλα κατά την διάρκεια της εποχής του καλοκαιριού. Στην περίπτωση που ο λόγος του είναι κυριολεκτικός, τότε μιλάμε για ένα παιδί από μεγαλοαστική οικογένεια της διασποράς που λόγω του υψηλού οικονομικού και κοινωνικού του *status* είχε τη δυνατότητα να ταξιδέψει προς ένα προορισμό που, για εκείνη την περίοδο, η πρόσβαση σε αυτόν ήταν δύσκολη έως και ανέφικτη. Πάντως, η Αμερική και η Ιαπωνία την

²⁷¹ Ρηγίνος, Μ. «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», στο *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} -20ός αιώνας): Κείμενα*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 181-182.

περίοδο που συμπληρώνονται τα “Μικρά Μυστικά” ανήκουν στις γοργά ανερχόμενες μεγάλες δυνάμεις του κόσμου.

Μια διαφορετική απάντηση είναι αυτή του Η. Νικολαΐδη στο συγκεκριμένο ερώτημα, η οποία εμπεριέχει έντονα το στοιχείο του χιούμορ ή ακόμη και της παιδικής αφέλειας, εκφράζοντας όμως σαφώς το πνεύμα της αποικιοκρατίας της εποχής: «Τούς Ίνδιάνους... στό φοῦρνο». Είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης του συνδρομητή, καθώς η Ελλάδα δεν ήταν η ίδια αποικιοκρατική δύναμη. Κατά συνέπεια, θεωρώ πως η αναφορά στους Ινδιάνους είναι παρμένη από κάποιο μυθιστόρημα ή διήγημα που δημοσιεύει το περιοδικό και ότι ο συνδρομητής μεταφέρει τις σκέψεις του στο τετράδιο των “Μικρών Μυστικών” .

Έξι συνδρομητές και συνδρομήτριες εκδηλώνουν μέσα στις απαντήσεις τους αισθήματα συμπάθειας ή αντιπάθειας προς τους εθνικά “άλλους” ως αποτέλεσμα των στρατιωτικών-πολιτικών εξελίξεων που διαδραματίζονται εκείνη την περίοδο. Έτσι, η εύνοια απέναντι στους Μπόερς και στο Τράνσβααλ είναι η απόδειξη πως οι φίλοι και οι φίλες των “Μικρών Μυστικών” ήταν πληροφορημένοι για τα ιστορικά τεκταινόμενα της εποχής τους, στο μέτρο πάντα του δυνατού, λόγω της ηλικίας τους. Πιο συγκεκριμένα, επτά στις εξήντα τρεις απαντήσεις αφορούν στον πόλεμο των Μπόερς: «Τό ἔθνος εἰς ὃ ἀνήκει ἡ Βοεροποῦλα. - Τό Τράνσβααλ. - Τό Τράνσβααλ διά τήν ἀνδρείαν των κατοίκων του. - Τούς Μπόερς. - Τράνσβαλ Γερμανίαν Ἑλβετίαν. - Τούς ἀνδρείους Μπόερς - Εἶμαι... Φιλόμπουρς!». Ο λόγος του συνδρομητικού κοινού είναι ένας λόγος εναντίωσης απέναντι στον επεκτατισμό της Μ. Βρετανίας η οποία μέσα από πολεμικές διαμάχες (1899-1902) με τους Μπόερς ήθελε να επιτύχει να επιβάλει την αποικιοκρατική πολιτική της.²⁷²

Τα εθνικά συμφέροντα και οι επιρροές που ασκούν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση θετικής ή αρνητικής στάσης των συνδρομητών και των συνδρομητριών απέναντί τους, σύμφωνα με τον λόγο τους. Την ίδια στιγμή, μέσα από τις απαντήσεις τους συγκροτείται ένας οικουμενικός λόγος. Συγκεκριμένα οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες που απαντούν κατά αυτόν τον τρόπο είναι πέντε στους/στις εξήντα τέσσερις: «Όλα

²⁷² Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρκε’.

τά Έθνη σέβομαι ἀγαπῶ τό Ἑλληνικόν. - Ὅλα ἐκτός... Ὅλων. - Ὅλα τό ἴδιο εἶν' γιὰ μέ δέν κάμνω ἐξαιρέσεις - Τό ἔθνος τό ὁποῖον τό πολίτευμα λέγει: Ἐλευθερία».

Παρά το γεγονός ότι το ερώτημα στοχεύει συγκεκριμένα στην άντληση πληροφοριών αναφορικά με τις σχέσεις των παιδιών και των νέων με τους εθνικά “άλλους”, ωστόσο γίνεται εμφανές πως μέσα στο λόγο τους κυριαρχεί το αίσθημα της φιλοπατρίας προς την Ελλάδα. Ειδικότερα, από τις εξήντα τέσσερις απαντήσεις που έχουμε στη διάθεση μας, στις δώδεκα δηλώνεται άμεσα και κυριολεκτικά η προτίμηση των φίλων των “Μικρών Μυστικών” προς την πατρίδα τους: **«Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο; Ὅλα τά Έθνη σέβομαι ἀγαπῶ τό Ἑλληνικόν. - Ἐκτός τῆς Ἑλλάδος, οὐδέν ἄλλο. - Μά περισσεύει ἀγάπη ἀπό τήν Ἑλλάδα; - Τό ὑπερασπίζον τήν Ἑλλάδα μας. - Ἡ Ἑλλάς κατέχει ὅλην τήν καρδιά μου. - «πᾶς μή Ἑλληνα, βάρβαρος» λέγει κάποια παροιμία. - Ὡ! Πατρίς μου γλυκυτάτη! ἡ μόνη λατρευτή! Ἑλλάς προσφιλεστάτη! θά εἶς' ἀγαπητή!!! - Ξένον; κανέν διότι δέν περισσεύει ἀγάπη ἀπό τήν γλυκειάν μας Ἑλλάδα νά δώσω καί ἄλλοῦ. - Ὡ! ἡ Ἑλλάς γενναῖον.»** - Τήν Ἑλλάδα καί Ἀγγλίαν. - Τό πᾶς μή Ἑλληνα, βάρβαρος σοφός ἦν ὁ εἰπών. - Πᾶν τό φιλελληνικόν».

Σε ολόκληρο το φάσμα των απαντήσεων στο συγκεκριμένο ερώτημα, εντοπίσαμε και οκτώ έμμεσες αναφορές μέσα από τις οποίες δηλώνεται η αγάπη τους προς την Ελλάδα.: «Τοὺς Ρώσους δὰ διόλου. - Τό Βασίλειον τῆς μητρος μου. - Δέν εἶμαι ξενολάτρεις. - Ἄν μῆρώτας ποῖον μισῶ θάπῆντων εὐκόλως ἐνῶ τώρα... - Μόνον ἐσένα θάγαπῶ, καί εἰς τόν τάφ' ἀκόμα. - Τούς ξένους τούς ἀγαποῦν τά ξενοδοχεῖα. - Τούς Τούρκους κατά τροπὴν του τ εἰς κ. - Τάς κεφαλᾶς τῶν Γερμανῶν, πολύ τας ἐκτιμῶ!!!». Εδώ, αξίζει να σημειώσουμε πως σε τρεις από τις εννέα απαντήσεις προσδιορίζεται άμεσα η εμπάθεια σε συγκεκριμένους “εθνικά άλλους” όπως στους Ρώσους, στους Γερμανούς και στους Τούρκους. Ειδικότερα, οι τελευταίοι αποτελούσαν το εμπόδιο για την εκπλήρωση τους αλυτρωτικού οράματος. Ακόμη, δεν θα πρέπει να λησμονούμε πως λίγα χρόνια πριν την συμπλήρωση των “Μικρών Μυστικών” έχει ολοκληρωθεί ο ελληνοτουρκικός πόλεμος (1897) με ηττημένη την Ελλάδα. Η ήττα αυτή αποτέλεσε και σημαντικό πλήγμα για την εκπλήρωση του οράματος της Μ. Ιδέας. Όλα αυτά δεν θα μπορούσαν παρά να αποτυπωθούν στο λόγο

των παιδιών και των νέων. Επιπλέον, μέσα από τις απαντήσεις τους οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες διατηρούν μια αρνητική στάση και προς χώρες οι οποίες είναι μέλη των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, όπως η Ρωσία, καθώς ο ρόλος τους θεωρήθηκε καθοριστικός για την επίτευξη των εθνικών συμφερόντων. Η σύμπραξη ή αποστασιοποίησή τους σε κρίσιμες εθνικές στιγμές αποτελούσε κάθε φορά μείζον εθνικό ζήτημα. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η Γερμανία δεν τάσσεται υπέρ των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών σκοπών λόγω της εμπλοκής της στο Ανατολικό Ζήτημα και κατά συνέπεια συγκεντρώνει την εχθρότητα της ελληνικής κοινής γνώμης η οποία αποτυπώνεται στον λόγο της Μαρίκας. Π. Παπαγιαννοπούλου.²⁷³ Βέβαια, εκείνη την περίοδο η Ελλάδα δεν εμπλέκεται σε πόλεμο με τη Γερμανία. Συνεπώς, η απάντηση της συγκεκριμένης συνδρομήτριας μπορεί και να παραπέμπει ακόμη και στον θαυμασμό της απέναντι στους Γερμανούς. Ειδικότερα, με την αναφορά της στα «κεφάλια των Γερμανών» ίσως να εννοεί και την εκτίμηση της που μπορεί να τρέφει προς το μυαλό και το πνεύμα τους.

Η αρνητική διάθεση προς τους “εθνικά άλλους” εμφανίζεται και μέσα από την επιλογή της “Κόρης του Στρυμόνος” που αντιτίθεται στην «ξενολατρία», η καταγγελία της οποίας αποτελεί στερεότυπο του εθνικιστικού και ηθικολογικού λόγου της εποχής, ιδιαίτερα όσον αφορά τα ανώτερα στρώματα και κυρίως τις γυναίκες αυτών των στρωμάτων. Μάλιστα, η Β. Πάτσιου παραθέτει ένα απόσπασμα από την ίδια τη *Διάπλαση* που αναφέρεται στο φαινόμενο αυτό: «είνε μια τάξις ανθρώπων λαμπροφανής, από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, των οποίων το κυριώτερον χαρακτηριστικόν είνε η περιφρόνησις παντός ελληνικού».²⁷⁴ Εδώ, θα συμπεριλάβουμε και μια διαφορετικού περιεχομένου την απάντηση του Κωνσταντίνου Ν. Κωνσταντινίδη: «Τούς ξένους τούς αγαποῦν τά ξενοδοχεία». Μέσα στο λόγο του συνδρομητή εκφράζεται η αντιπάθεια προς τους άλλους λαούς. Πιθανολογώ πως η απάντηση αυτή σχετίζεται με την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1896. Ειδικότερα, η Αθήνα υποδέχτηκε τους ξένους

²⁷³ Χουρδάκης, Α. (2004), *ό.π.*, σ. ρκε’.

²⁷⁴ Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 145.

που έφθασαν προκειμένου να παρακολουθήσουν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, γεγονός που απέφερε κέρδη.²⁷⁵

Τέλος, η συνδρομήτρια με το ψευδώνυμο «Αργυρογ(;)ούλουδο», ο συνδρομητής Γεράσιμος Καραουλάνης και ο Χριστόφορος Δ. Μιχαηλίδης επιλέγουν να μην απαντήσουν στο συγκεκριμένο ερώτημα. Ενδεχομένως, η σιωπή αυτή να μαρτυρεί έμμεσα την ηλικία τους, καθώς οι μικρότεροι και οι μικρότερες ηλικιακά συνδρομητές και συνδρομήτριες να μην έχουν άποψη για αυτού του είδους τα ζητήματα. Επίσης, η επιλογή τους να σιωπήσουν σε αυτό το ερώτημα, πιθανόν και να υποδηλώνει πως δεν αγαπούν γενικότερα κανένα έθνος ή κανένα έθνος εκτός της Ελλάδας.

²⁷⁵ Κουλούρη, Χ. (επιμ.) (2004), *ό.π.*, σ. 48-49.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το “αίσθημα” της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας αποτελεί εννοιολογική κατασκευή, δημιούργημα του νεωτερικού δυτικού κόσμου στα τέλη του 17^{ου} - αρχές 18^{ου} αιώνα: δεν θεωρείται ανέκαθεν δεδομένο, καθώς συνδέεται άρρηκτα με τη σταδιακή επικράτηση της αστικής τάξης και του αξιακού συστήματος το οποίο η ίδια ενστερνίζεται. Η αντιμετώπιση του παιδιού μέσα στο χρόνο διαφοροποιείται, αυτό άλλωστε πιστοποιεί πως η έννοια της παιδικής ηλικίας έχει ιστορικότητα. Μέσα σε ένα κλίμα γενικότερων κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται στο πέρασμα από τη μεσαιωνική στη βιομηχανική κοινωνία, σταδιακά γεννιέται και διαμορφώνεται στους κόλπους των αστικών στρωμάτων η συνείδηση ότι η παιδική ηλικία αποτελεί μια ιδιαίτερη κοινωνική, πολιτισμική, βιολογική κατηγορία και αποδίδονται σε αυτή μοναδικά χαρακτηριστικά. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι διαδικασίες αποκρυστάλλωσης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας οδηγούν στον ορισμό του παιδιού μέσα από δύο βασικούς θεσμούς κοινωνικοποίησης το σχολείο και την οικογένεια οι οποίοι σταδιακά αρχίζουν να αποκτούν την σύγχρονη μορφή τους.²⁷⁶

Μελετώντας την ελληνική περίπτωση, εντοπίζουμε ψήγματα εκδήλωσης του νεωτερικού ενδιαφέροντος προς την παιδική ηλικία αποκλειστικά σε αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα και νωρίτερα από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο τότε διαπιστώνουμε μέσα από την εκδήλωση του θεσμοθετημένου ενδιαφέροντος της “υπό διαμόρφωσης” ελληνικής αστικής τάξης την κατασκευασμένη πολιτισμικά και κοινωνικά ανάγκη της για αναγνώριση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Εστιάζοντας στους βασικούς μηχανισμούς διάχυσης κοινωνικών αξιών όπως το σχολείο, η οικογένεια, η τέχνη και ο παιδικός/νεανικός Τύπος της περιόδου, αναζητήσαμε το πώς γεννήθηκε και αναπτύχθηκε το “αίσθημα” της ιδιαιτερότητας της

²⁷⁶ Αναφορικά με το ζήτημα αυτό βλ. στο Μακρυνιώτη, Δ. (2001), *Παιδική Ηλικία: Εισαγωγή*, σ. 31.

παιδικής ηλικίας μέσα από αυτούς, στα πλαίσια του εξαστισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Σε ολόκληρο το πέρασμα του 19^{ου} αιώνα, βασικά χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του εθνικού συστήματος εκπαίδευσης ήταν, τόσο οι εκ διαμέτρου αντίθετοι προσανατολισμοί στην αγωγή και την εκπαίδευση των δύο φύλων που οδήγησαν στη συγκρότηση δύο σχολικών δικτύων το ιδιωτικό για τα κορίτσια και το δημόσιο για τα αγόρια, όσο και οι άνισοι οροί ως προς την πρόσβαση τους σε συνάρτηση με τον έντονο ταξικο-οικονομικό χαρακτήρα του. Η διαμόρφωση των στόχων και του περιεχομένου της γυναικείας και της ανδρικής εκπαίδευσης στηριζόταν στην εκπλήρωση του “κοινωνικού προορισμού” των δύο φύλων. Η θεώρηση αυτή λειτούργησε ως ανασταλτικός παράγοντας ως προς την αναγνώριση του “αισθήματος” της ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας, καθώς αντιμετώπιζε το παιδί είτε αγόρι είτε κορίτσι ως “μικρό ενήλικα” που προετοιμαζόταν αποκλειστικά για να τον μελλοντικό κοινωνικό του ρόλο μέσα στη δημόσια ή ιδιωτική σφαίρα έκφρασης.²⁷⁷

Στρέφοντας το βλέμμα μας στο β' μισό και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, διαπιστώνουμε τη σταδιακή εφαρμογή μιας δέσμης παιδοκεντρικών μεταρρυθμίσεων με στόχο για τη βελτίωση των συνθηκών της σχολικής ζωής του μαθητικού πληθυσμού. Οι κυριότερες παιδαγωγικές καινοτομίες είναι το νομοθέτημα του 1864 μέσα από το οποίο κατοχυρωνόταν η δημοτική εκπαίδευση ως υποχρεωτική για τα δύο φύλα, η αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου από την συνδιδασκτική στα 1880 και οι πρώτες απόπειρες από της Αικ. Λασκαρίδου που τοποθετούνται την ίδια περίοδο για τη σύσταση - φροβελιανών κήπων - σύγχρονων νηπιαγωγείων. Μέσα σε αυτό το μεταρρυθμιστικό κλίμα που επικρατεί ως απόδειξη της μετατόπισης του ενδιαφέροντος του ενήλικου αστικού κόσμου προς την παιδική ηλικία και κατανόησης της ιδιαίτερης και συγχρόνως μοναδικής της “φύσης” εφαρμόζεται ο νόμος ΒΧΚΑ' στην εκπνοή του αιώνα (1899). Ακόμη, με σκοπό την αντικατάσταση της καθαρεύουσας από τη δημοτική, ασκούνται κριτικές κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα προς στον

²⁷⁷ Φουρναράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 75.

απαρχαιωμένο σχολαστικισμό και φορμαλιστικό κλασικισμό της εκπαίδευσης.²⁷⁸

Την ίδια ιστορικά εποχή, το παιδί τοποθετείται στο επίκεντρο της μέριμνας παιδαγωγών, ιατρών και ηθικολόγων των οποίων το ενδιαφέρον είναι στραμμένο σε ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με την υγεία, την ανατροφή και την αγωγή του. Συγχρόνως, η περίοδος της παιδικής ηλικίας αρχίζει σταδιακά να διαχωρίζεται από τις υπόλοιπες ηλικιακές περιόδους όπως της νεότητας, ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης της. Επίσης, οι δεσμοί ανάμεσα σε γονείς και παιδί ξεκινούν να γίνονται συναισθηματικά πιο ισχυροί. Το αποτέλεσμα των μεταβολών που συντελούνται στο πεδίο των συναισθημάτων είναι η εξιδανίκευση των αξιών του ιδιωτικού και οικογενειακού χώρου, της πυρηνικής οικογένειας και της εξατομίκευσης. Τα νέα αυτά κοινωνικά δεδομένα δημιουργούν νέα κανονιστικά πρότυπα για τη γυναίκα η οποία είναι “κοινωνικά προορισμένη” να υιοθετήσει. Έτσι, η ίδια αναλαμβάνει τον ρόλο της μητέρας - παιδαγωγού η οποία είναι υπεύθυνη για την υγεία και την κοινωνικοποίηση των νεώτερων μελών σε μια περίοδο που το φαινόμενο του ελληνικού εθνικισμού βρίσκεται σε έξαρση. Ο νέος αυτός ρόλος προϋποθέτει τη θετική επαναξιολόγηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Παράλληλα, η φιλανθρωπία λαμβάνει διαστάσεις “φυσικής αποστολής” για τις γυναίκες της “υπό διαμόρφωσης” αστικής τάξης, καθώς σύμφωνα με τις “φυσικές αρετές” που τους αποδίδονται, το μικρό και το αδύναμο παιδί πρέπει να προστατευτεί από κάποια μητρική φιγούρα.²⁷⁹

Στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα προς τον 20ό αιώνα, τα νεότερα μέλη οικογενειών που προέρχονται από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα ασχολούνται κατά τη διάρκεια του “ελεύθερου χρόνου” τους με σπορτίφ

²⁷⁸ Για το ζήτημα της αντικατάστασης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου από την συνδιδασκτική, βλ. στο Σολομών, Ι. (2000), *ό.π.*, σ. 187-189. Επίσης, για την εισαγωγή των φροβελιανών κήπων-σύγχρονων νηπιαγωγείων, βλ. στο ίδιο, σ. 235. Ακόμη, για τον νόμο ΒΧΚΑ΄, βλ. στο Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, 65-66. Τέλος, το ζήτημα της κριτικής απέναντι στον σχολαστικισμό και τον κλασικισμό της εκπαίδευσης θίγει συστηματικά η Φουρναραράκη, Ε. (1999), *ό.π.*, σ. 111.

²⁷⁹ Για τα νέα κανονιστικά πρότυπα, την οικογένεια και τις γυναίκες, τα αστικά ιδεώδη της «μητέρας-παιδαγωγού-φιλάνθρωπου» και της οικογενειακής οικειότητας, βλ. στο ίδιο, σ. 83-85 και Κορασίδου, Μ. (1995), *ό.π.*, σ. 101-109.

δραστηριότητες οι οποίες προσιδιάζουν στην ηλικία αυτή. Τα αθλητικά σωματεία αποτελούν αποκλειστικά τρόπους συσπείρωσης και συγχρόνως έκφρασης της ανδρικής κοινωνικότητας, καθώς η γυναικεία αθλητική ενασχόληση αξιοδοτείται θετικά μόνο σε περιβάλλοντα ελίτ την υπό μελέτη περίοδο. Τα σπορ (αθλοπαιδιές) διαθέτουν συγγενικούς δεσμούς με το παιχνίδι και συγκαταλέγονται στον νεωτερικό τρόπο ψυχαγωγίας της παιδικής/νεανικής ηλικίας που είναι διαδεδομένος στα ανερχόμενα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα. Οι γονείς που είναι υπεύθυνοι για την ανατροφή και κοινωνικοποίηση των νεώτερων μελών της οικογένειας τους εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους προκειμένου τα παιδιά τους να αποκτήσουν δεξιότητες μέσω των αθλητικών δραστηριοτήτων. Αδιαμφισβήτητα, ο χρόνος αυτός είναι πλήρως ελεγχόμενος και κατά συνέπεια πρόκειται για μια παιδική ηλικία που τίθεται υπό την εποπτεία του ενήλικου κόσμου. Ο περιορισμός της αυτονομίας που καλλιεργείται μέσα από αυτόν τον έλεγχο είναι αποτέλεσμα της αναγνώρισης του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Οι γονείς των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σύμφωνα με τις νέες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν, έχουν αρχίσει να συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση του κόσμου των παιδιών τους, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ιδιαίτερη φροντίδα τους προς εκείνα.²⁸⁰

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στα έργα των Νεοελλήνων εικαστικών πρωταγωνιστεί η παιδική φιγούρα. Στη ζωγραφική, οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας σε ηθογραφικά έργα και σε προσωπογραφίες, αλλά και η σμίλευση δημιουργημάτων με παιδικές φυσιογνωμίες στη γλυπτική, αποτελούν δείκτη αναγνώρισης της ιδιαιτερότητας του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας. Την ίδια στιγμή, η Νέα Αθηναϊκή Σχολή ή λογοτεχνική γενιά του 180 εισάγει στη θεματολογία της το παιδί. Η παιδική “φύση” εξιδανικεύεται από τη γενιά του 180 για τα μοναδικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις αποδίδουν οι ενήλικες, όπως η ανεμελιά, η αταξία, η αφέλεια τα οποία αντιπαραβάλλονται με αυτά των ενηλίκων. Η Νέα Αθηναϊκή Σχολή δεν πρωτοτυπεί μόνο με το να αναδεικνύει το παιδί ως δρώσα δύναμη αλλά συγχρόνως κατανοεί τις ιδιαίτερες ψυχαγωγικές του ανάγκες.

²⁸⁰ Κουλούρη, Χ. (1997), *ό.π.*, σ. 103 και 274

Υπακούοντας στις νέες κοινωνικές ανάγκες, η λογοτεχνική γενιά του 1800 δημιουργεί αναγνώσματα που προορίζονται για την παιδική ηλικία, όπως το μυθιστόρημα το οποίο επαναξιολογείται θετικά για την παιδική και νεανική ηλικία εκείνη την περίοδο.²⁸¹

Η ανακάλυψη ενός ιδιαίτερου ψυχισμού με διαφορετικές συναισθηματικές ανάγκες από αυτές των ενηλίκων επισφραγίζεται με την ανάδυση του εξειδικευμένου παιδικού και νεανικού περιοδικού τύπου, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Πριν αυτή την περίοδο, τα περιοδικά φυλλάδια που κυκλοφορούσαν κατά καιρούς διέθεταν περισσότερο συμβουλευτικό χαρακτήρα και αναφέρονταν κυρίως σε ζητήματα που αφορούσαν μεθόδους ανατροφής και διαπαιδαγώγησης της παιδικής και νεανικής ηλικίας. Στα 1879 με τη δημοσίευση της *Διάπλασις των Παίδων* πραγματοποιείται η μεγάλη τομή για τα έως τότε δεδομένα του παιδικού και νεανικού τύπου. Η κυκλοφορία της θα προκαλεί ποικίλα σχόλια στους εκδοτικούς κύκλους για περίπου για περίπου εβδομήντα χρόνια ακόμη. Πρωταρχικοί στόχοι του περιοδικού είναι αφενός η διατήρηση της αμεσότητας στην επικοινωνία της με το παιδικό και νεανικό αναγνωστικό της κοινό και αφετέρου ο διδακτισμός μέσω της τέρψης. Την ίδια στιγμή, βασικά συστατικά στοιχεία της επιτυχία του συγκεκριμένου εντύπου αποτελούν τόσο η ενσωμάτωση ύλης από διάσημα ευρωπαϊκά περιοδικά που δημοσιεύονται εκείνη την περίοδο, όσο και οι εκσυγχρονιστικές τάσεις που ακολουθεί σε αυτές συγκαταλέγονται η ιδιαίτερη συμβολή της στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και η υπεράσπιση του μυθιστορηματικού λόγου που καταγγελλόταν από τον παιδαγωγικό και κανονιστικό λόγο της εποχής. Η συμβολή του Γρ. Ξενόπουλου, αρχισυντάκτη της *Διάπλασης* από το 1894 και έπειτα υπήρξε σημαντική για τη μετέπειτα πορεία του περιοδικού, καθώς κατάφερε να διατηρήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των μικρών και νεαρών της συνδρομητών και συνδρομητριών με τις καινοτομίες που εισήγαγε με κυριότερη αυτή των “Μικρών Μυστικών” στα 1897.²⁸²

Τα “Μικρά Μυστικά” είναι τετράδια στις σελίδες των οποίων είναι διατυπωμένα τριάντα ερωτήματα και το “ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ” και τα οποία

²⁸¹ Βαλέτας, Γ. (1981), *ό.π.*, σ. 3-17.

²⁸² Πάτσιου, Β. (1987), *ό.π.*, σ. 9-17

ανταλλάσσουν προαιρετικά οι φίλοι και οι φίλες του παιδικού και νεανικού εντύπου προκειμένου να γνωριστούν μεταξύ τους. Η διακίνηση των τετραδίων πραγματοποιείται διαμέσου των γραφείων της *Διάπλασης*. Οι απαντήσεις των συνδρομητών και των συνδρομητριών διαθέτουν εξομολογητικό ύφος στα πλαίσια της “ανάκρισης” που τους ασκείται με αφορμή τα ερωτήματα προκειμένου να ανιχνευθούν προσωπικές σκέψεις, προτιμήσεις και εμπειρίες τους. Η αξία των “Μικρών Μυστικών” είναι σημαντική καθώς τα παιδιά της διαμόρφωσης” ελληνικής αστικής τάξης “διεκδικούν” τη συμμετοχή τους σε ένα δημόσιο χώρο έκφρασης που διαμορφώνεται για εκείνα στην καμπή του 19^{ου} αιώνα. Η παραχώρηση στην παιδική ηλικία ενός μέρους της ανδρικής κυρίως δημόσιας αστικής σφαίρας έκφρασης σηματοδοτεί την αποκρυστάλλωση του “αισθήματος” της παιδικής ηλικίας σε σημαντικό βαθμό από την ελληνική αστική πραγματικότητα. Παράλληλα, για πρώτη φορά στην Ελλάδα βλέπουμε να εκφράζεται δημόσια ένας “παιδικός” λόγος που αν και δέχεται παρεμβάσεις από τους ενήλικες, η αξία του είναι μοναδική επειδή ακριβώς αναφέρεται σε προσωπικές σκέψεις, “γούστα”, βιώματα και σε απόψεις των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων. Η σημασία των “Μικρών Μυστικών” είναι μεγάλη καθώς για πρώτη φορά στην Ελλάδα η παιδική και νεανική ηλικία που αν και δεν έχουν διαχωριστεί κοινωνικά τα ηλικιακά τους όρια, ωστόσο μέσα από τον λόγο τους δηλώνουν την υπόστασή τους μέσα στην αστική κοινωνική πραγματικότητα ως κοινωνική κατηγορία με μοναδικά χαρακτηριστικά.

Εξήντα τέσσερα τετράδια των “Μικρών Μυστικών” που έχουν συμπληρωθεί από τα διαπλασόπουλα συνθέτουν το Λεύκωμα το οποίο αποτελεί το πραγματολογικό υλικό αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος. Με την ανάλυση του λόγου (discourse analysis) των συνδρομητών και των συνδρομητριών αναδείχτηκαν όψεις της υποκειμενικότητας η οποία συγκροτείται στη βάση μιας ιδιαίτερης παιδικής και νεανικής συνείδησης. Μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές και τις έξεις των παιδιών και των νέων αποτυπώνεται στις απαντήσεις τους είτε άμεσα είτε έμμεσα το ειδικό βάρος, τόσο της σχολικής εμπειρίας, όσο και των δραστηριοτήτων του “ελεύθερου χρόνου” που προσιδιάζουν στην ηλικία τους. Παράλληλα, οι αναφορές αυτές λειτουργούν ως δείκτης για την υψηλή τους θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση αφού παραπέμπουν στα κυρίαρχα πρότυπα σύμφωνα με τα

οποία κοινωνικοποιούνται τα αγόρια και τα κορίτσια των ανερχόμενων μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας και των εξω-ελλαδικών κοινοτήτων στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως το κοινωνικό φύλο και η τάξη αποτέλεσαν βασικές αναλυτικές κατηγορίες αυτής της έρευνας.

Προνομιακό ζήτημα σε αυτού του είδους τα τεκμήρια αποτελούν οι αναπαραστάσεις του κοινωνικού χρόνου που, στους αντίποδες των καθηκόντων της σχολικής φοίτησης, συγκροτεί τις δραστηριότητες αναψυχής του “ελεύθερου χρόνου” των παιδιών και των νέων. Οι αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες καταλαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος του εξωσχολικού χρόνου των φίλων του Λευκώματος. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους εκδηλώνουν για την ποδηλασία, τα ναυτικά σπορ, την ιππασία, τη φωτογραφία, την αλιεία, τη γυμναστική, τον χορό και τις περιηγήσεις. Η συμμετοχή περισσότερο της νεανικής παρά της παιδικής ηλικίας στις αθλητικές δραστηριότητες του δημόσιου χώρου αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της αστικής τάξης, στο πλαίσιο του νέου τρόπου ζωής των πόλεων στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20ού αιώνα.

Η ιδιαίτερη συμβολή των καλλιτεχνικών και πνευματικών ενασχολήσεων στην ανατροφή της παιδικής και νεανικής ηλικίας αξιοδοτείται θετικά από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα στα πλαίσια υιοθέτησης των κυρίαρχων ευρωπαϊκών αισθητικών και παιδαγωγικών προτύπων. Η μουσική, η ζωγραφική, το θέατρο, γενικότερα οι καλές τέχνες όπως επίσης η γραφή και η ανάγνωση συμπεριλαμβάνονται στις πιο δημοφιλείς καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες της σχολής του συνδρομητικού κοινού. Παράλληλα, οι αναφορές των διαπλασόπουλων σε πρόσωπα κυρίως της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής λειτούργησαν ως έμμεσες μαρτυρίες για το κοινωνικό τους προφίλ.

Επίσης, σημαντικό μέρος του εξωσχολικού χρόνου του το παιδικό και νεανικό κοινό του Λευκώματος αφιερώνει στις δραστηριότητες της κηπουρικής και των πρακτικών τεχνών συμπεριλαμβανομένης και της αγγειοπλαστικής, στη χρήση κιαλιών, στα θαλάσσια λουτρά, στον μοναχικό ρεμβασμό και στην παρέα με ομηλικούς. Τέλος, όσον αφορά στο παιχνίδι που ταυτίζεται περισσότερο με την παιδική ηλικία παρά με τη νεανική, αξίζει να σημειώσουμε

πως οι αναφορές ήταν περιορισμένες. Θεωρώ, λοιπόν, πιθανό πως το γεγονός λειτουργεί ως έμμεση ένδειξη για την ηλικία των φίλων του Λευκώματος.

Οι δραστηριότητες του “ελεύθερου χρόνου” των συνδρομητών και των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” αποτελούν αρχικά επιλογές των γονιών τους οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση τους. Επίσης, με δεδομένο πως τα παιδιά και οι νέοι/νέες προέρχονται από αστικά και μεγαλοαστικά περιβάλλοντα της ελλαδικής κοινωνίας και περιοχών του έξω-ελληνισμού, η τάξη τους λειτουργεί βασικός ως φορέας κοινωνικοποίησης στα πλαίσια υιοθέτησης νοοτροπιών, αξιών και συγκεκριμένων *habitus* του δυτικοευρωπαϊκού αστικού χώρου.

Το σχολείο αποτελεί πρόσφορο πεδίο για τη συστηματική και σε βάθος προσέγγιση αφενός του επιπέδου της άμεσης εμπειρίας των καταστάσεων που ξεχωρίζουν τον παιδικό και νεανικό κόσμο από αυτόν των ενηλίκων και αφετέρου από εκείνο που συγκροτούν το πρότυπο της παιδικής και νεανικής ηλικίας. Στην πλειονότητα τους τα διαπλασάστουλα έχουν την ιδιότητα του μαθητή ή της μαθήτριας, είναι, λοιπόν, αναμενόμενες οι αναφορές στην εμπειρία του σχολείου. Οι αναφορές αυτές που εντοπίστηκαν είναι έμμεσες καθώς δεν υπάρχει ερώτημα το οποίο να στοχεύει στην αναζήτηση πτυχών της σχολικής πραγματικότητας μέσα από την εμπειρία των ίδιων των υποκειμένων. Οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες έχοντας την ιδιότητα του μαθητή ή της μαθήτριας αναφέρονται σε μαθήματα τα οποία περιλαμβάνονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου όπως το συντακτικό, η ιστορία, τα αρχαία ελληνικά, η φυσική ιστορία, η μουσική, η ζωγραφική, γενικά οι καλές τέχνες, η γυμναστική ο χορός και τα λουτρά. Εδώ, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως τα σχολικά μαθήματα φαίνεται να δεσμεύουν ένα σημαντικό μέρος του “ελεύθερου χρόνου” του συνδρομητικού κοινού, ενώ την ίδια στιγμή αναγνωρίζονται ως ευχάριστες δραστηριότητες τηςσχόλης. Και στις δύο περιπτώσεις, αυτές διατυπώνονται με διαφορετικούς στόχους και περιεχόμενο για τα δύο φύλα εκείνη την περίοδο. Επίσης, η “σιωπή” των παιδιών και των νέων είναι εξίσου σημαντική, ειδικότερα μέσα από τη σιωπή των συνδρομητριών των “Μικρών Μυστικών” για μαθήματα όπως η γαλλική γλώσσα όπως επίσης και για άλλες “πολυτελείς τέχνες” όπως το εργόχειρο, οι δαντέλες, κ.α. δηλώνουν την απαξίωση, την αντίσταση ή ακόμη και την

εναντίωση στον “διακοσμητικό” χαρακτήρα των γνώσεων που τους παρέχονταν. Τέλος, μέσα από τον εντοπισμό και την καταγραφή των σχολικών μαθημάτων καταλήξαμε πως τα κορίτσια υιοθετούν έναν πιο τυποποιημένο λόγο σε σχέση με τα αγόρια.

Οι αναφορές των κοινωνικών υποκειμένων σε έξεις της καθημερινότητας αποτέλεσαν σημαντικό δείκτη του τρόπου ζωής τους και συγχρόνως του κοινωνικού τους status. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τον λόγο των συνδρομητών και των συνδρομητριών που συμπληρώνουν το Λεύκωμα, αναδείχθηκαν τα τρία σημαντικότερα για εκείνα χρονικά σημεία της ημέρας: η ώρα της προσευχής, του φαγητού και του ύπνου. Επίσης, σε ερώτημα των “Μικρών Μυστικών” που διερευνά τις διατροφικές συνήθειες των παιδιών και των νέων, συνταγές που βασίζονται στο κρέας και στα μακαρόνια αναδείχθηκαν ως οι αγαπημένες τους. Επιπλέον, ως προς το ζήτημα των έξεων της καθημερινότητας, και πάλι σε ερώτημα που αναζητά πληροφορίες σε σχέση με τις συνήθειες του ύπνου των φίλων του Λευκώματος οι περισσότεροι επιλέγουν τα μαλακό στρώμα ως απόδειξη της προόδου του πολιτισμού και των ανέσεων που αυτός προσφέρει. Βέβαια, διαπιστώνουμε πως η χρήση στρώματος και ιδιαίτερος του μαλακού δηλώνει αφενός ότι τα παιδιά προέρχονταν από εύπορες εάν όχι και πλούσιες οικογένειες και αφετέρου το ενδιαφέρον του ενήλικου κόσμου για την υγεία των παιδιών τους.

Οι όψεις του “εθνικού εαυτού” των συνδρομητών και των συνδρομητριών του Λευκώματος αποτέλεσαν σημαντικό εγχείρημα προς ανάλυση καθώς την περίοδο που εξετάζουμε ο εθνικισμός θεωρείται βασικό συστατικό στοιχείο της κυρίαρχης κουλτούρας βάσει της οποίας κοινωνικοποιείται η παιδική ηλικία και η νεότητα. Η διαδικασία ανάπτυξης του αισθήματος συμμετοχής στην εθνική κοινότητα τροφοδοτείται από τον πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης, το σχολείο. Η συμβολή, λοιπόν, του σχολείου που εκείνη την εποχή χαρακτηρίζεται ως εθνοκεντρικό είναι σημαντική ως προς αυτόν τον σκοπό, ιδιαίτερος μέσα από την διδασκαλία των σχολικών μαθημάτων ιδιαίτερος των αρχαίων ελληνικών και της ιστορίας. Μάλιστα, ο λόγος των παιδιών και των νέων ανταποκρινόταν στο νέο για την εποχή εκείνη σχήμα της “συνέχειας” του ελληνικού έθνους μέσα από τις τρεις περιόδους: αρχαιότητα, Βυζάντιο και Επανάσταση του 1821. Επίσης, ο λόγος

του συνδρομητικού κοινού αποτέλεσε ένα πρόσφορο πεδίο για την αναζήτηση εθνικών αξιών, του εθνικοπατριωτικού συναισθήματος και συμβόλων σε μια περίοδο έξαρσης του ελληνικού εθνικισμού. Μάλιστα, αυτού του είδους οι αναφορές που αναζητήθηκαν σε ολόκληρο το εύρος των απαντήσεων δεν ήταν ιδιαίτερες συχνές παρά μόνο στο πρώτο ερώτημα το οποίο διερευνούσε τις αισθητικές προτιμήσεις των παιδιών και των νέων σε σχέση με το χρώμα που προτιμούν τα χρώματα της ελληνικής σημαίας συγκέντρωναν την προτίμηση των περισσότερων. Τέλος, στα πλαίσια ανάδειξης της εθνικής κουλτούρας και συνείδησης των παιδιών και των νέων στις αρχές του 20ού αιώνα, το τελευταίο ερώτημα ήταν ιδιαίτερα πρόσφορο προς αυτή την κατεύθυνση. Ειδικότερα, οι φίλοι του Λευκώματος δήλωναν την αγάπη τους προς συγκεκριμένο έθνος-κράτος. Η Ελλάδα συγκέντρωσε τον θαυμασμό των περισσότερων παιδιών και νέων, παρόλο που το ερώτημα αναφερόταν στην αγάπη που τρέφουν οι συνδρομητές και οι συνδρομήτριες για κάποιο ξένο έθνος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά, Ε. (1997), *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και «άλλοι» στο «Τι είν'η πατρίδα μας»: εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση», Φραγκουδάκη Α. - Δραγώνα, Θ. (επιμ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.*

Αβδελά, Ε. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χ. (2002), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1ο: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», Βιβλιόραμα: Αθήνα.

Αραβαντινός, Π. (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Α', Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.

Αριές, Φ. (1990), *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αναστοπούλου Γ. (μτφ), Αθήνα: Γλάρος.
Βαλέτας, Γ. (1981), *Η γενιά του '80 ο νεοελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ηθογραφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γραμματολογικού Κέντρου.

Βαρίκα, Ε. (1987), *Η εξέγερση των Κυριών. Γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα (1833-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας.

Barthes, R. (1998), «Για μια ψυχο-κοινωνιολογία της σύγχρονης διατροφής», Φουρναράκη, Ε. (μτφ.), στο Ματθαίου, Α. (1998) (επιμ.), *Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 17, Ε..Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ.

Bourdieu, P. (1999), *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Καψαμπέλη, Κ. (μτφ.), Αθήνα: Πατάκη. (Ένατη έκδοση).

Burns, E. (1983), *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, Ι.Σ. Κολιόπουλος (επιμ.), Θεσσαλονίκη, τ. Α', Παρατηρητής.

Γιαννιτσιώτης, Γ. (2004), «Αστικός χώρος και εθνική αυτοπαρουσίαση», στο *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων, 1896-1906*, Κουλούρη Χ. (επιμ.), Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή.

Γιαννουλόπουλος, Ν. Γ. (1999), «Η ευγενής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα”. Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Γκαίτε, Β. (1922), *Βέρθερος*, Αρετά Ι. (μτφ.), Αθήνα: Νέα εκδοτική εταιρία Φέξη Χ. και Κουμπουγιά Β., Βιβλιοθήκη Παντελή Πρεβελάκη.

Γκουγκουλή, Κ. και Κούρια, Α. (επιμ.), (2000), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα: Καστανιώτη.

Cuche, D. (2001), *Η έννοια της κοιλούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, Λεοντοσίνη Μ. (επιμ.) Σιάτιστας Φ. (μτφ), Αθήνα: Τυπωθήτω.

Δερτιλής, Γ.Β. (2006), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», τ. Β’.

Douglas, E. (2002), *Qualitative Analysis. Practice and Innovation*, Australia: Allen&Unwin.

Eisenstadt S. N. «Ηλιακές ομάδες και κοινωνική δομή: το πρόβλημα», Αθανασίου Κ. (μτφ.), στο Μακρυνιώτη Δ. (2001) (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα: Νήσος.

Ελευθερουδάκης, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, (1931), τ. 11^{ος}, Αθήνα: Ελευθερουδάκης Α.Ε.

Ευαγγελόπουλος, Σ. (1998), *Ελληνική Εκπαίδευση, τ. Α’*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Elias, N. (1997), *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνικές και ψυχογενετικές έρευνες. Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, τ. Α', Βαϊκούση, Ε. (μτφ.), Αθήνα: Νεφέλη.

Gellner, E. (1992), *Εθνη και εθνικισμός*, Δ. Λαφαζάνη (μτφ.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Habermas, J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα: Νήσος.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (1977), τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Ιωάννου Α. Σ. (1974), *Η ελληνική ζωγραφική 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Μέλισσα.

Καραστεργίου, Σ. (1986), *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

_____ (1986), «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική του 19^{ου} αιώνα» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', 1/5 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Καλαφάτη, Ε. (1988), *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Καραδήμου - Γερολύμπου, Α. «Πόλεις και πολεοδομία» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ) (2002), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α', Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα: Αθήνα.

Καρπόζηλου Μ. (1987), *Ελληνικός νεανικός τύπος (1836-1914). Καταγραφή*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Καρπόζηλου, Μ. - Τσιγκνάκης, Κ. - Ματθαίου, Α. - Πανοπούλου, Α. - Καρυάτογλου, Λ. - Βαρών, Ο. (1986), «Νεανικός Τύπος 1830-1944» στο *Πρακτικά του Διεθνούς*

Συμποσίον: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Β΄, 1/5 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
Κάστικας, Χ. – Θεριανός, Κ. (2004), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας.

Κιτρομηλίδης, Π. (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Κονδυλάκης, Ι. Δ. (1999) *Οι άθλιοι των Αθηνών*, τ. Β΄, Αθήνα: Νεφέλη.

Κορασίδου, Μ. (1995), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

Κορωναίου, Α. (επιμ.), (1996), *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα: Νήσος.

Κουλούρη, Χ. (1988), *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

_____ (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

_____ (1998), «Η ώρα του σώματος. Αθλητισμός, άσκηση, ψυχαγωγία στο ελληνικό κράτος (1870-1922), «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου: Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, 17/19 Απριλίου 1997, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

_____ (επιμ.) (2004), «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας την ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων», στο Χ. Κουλούρη *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα: Διεθνής Ακαδημία.

Κούρια, Α. (1985), *Το παιδί στη νεοελληνική τέχνη 1833-1922. Εικόνες-Αντιλήψεις*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη.

_____ (2000), Παιδί και παιχνίδι στο έργο των νεοελλήνων καλλιτεχνών (19^{ος}-20^{ος} αιώνας), στο Γκουγκουλή Κ. και Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Καστανιώτη.

Λέκκας, Ε. Π. (1996), *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα: Κατάρτι. (Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη και αναθεωρημένη)

Λούκος, Χ. «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) (2002), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μακρυνιώτη, Δ. (2001), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα: Νήσος.

_____ (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα - Γιάννενα: Δωδώνη.

Μαργαρίτης, Γ. (1999), *Ελληνική Ιστορία*, τ. Γ', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Mason, J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Κυριαζή Ν. (επιμ.), Δημητριάδου, Ε. (μτφ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπακαλάκη, Α.-Ελεγκίτου, Ε. (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (1933), τ. Κ', Αθήνα: Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (1933), τ. ΚΓ', Αθήνα: Πυρσός Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών.

Μουλλάς, Π. (1977), «Η λογοτεχνία από τον αγώνα ως τη γενιά του 1880», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Μουλλάς, Π. (1977), «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' παγκόσμιο Πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Ντελόπουλος, Κ. (1983), *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-1981*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. (Δεύτερη αναθεωρημένη και ανασυνταγμένη έκδοση).

_____ (1989), *Η "Παιδική Αποθήκη" και ο Δημήτριος Πανταζής: το πρώτο ελληνικό περιοδικό και ο εκδότης του: συμβολή στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Ντεμώζ, Λ. (1985), *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας*, Κωστελένου, Δ. (μτφ.), Αθήνα: Θυμάρι..

Ξερόπουλος, Σ. (1884), *Δοκίμιον Ιστορικής Τινός Περιλήψεως, της ποτέ Αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Αρτης και της ωσαύτους νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον "Κάλλους".

Παπαγεωργίου, Γ. (2004), *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Παπαδιαμάντης, Α. (1984), *Άπαντα*, τόμοι 4, Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ. (επιμ.), Αθήνα: Δόμος.

Πάπυρος – Λαρούς. *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Στ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων.

Πάπυρος – Λαρούς. *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Ζ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων.

Πάπυρος – Λαρούς. *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας* (1963), τ. Κ', Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων.

Πάτσιου, Β. (1987), *Η Διάπλασις των παιδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότηση του*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Plummer, K. (2000), *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Κοκκοσαλάκης Ν. (επιμ.), Λιαναντωνάκη, Χ. (μτφ.), Αθήνα: Gutenberg.

Πολίτης, Α. (1998), *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1888*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε - Μνήμων.

Ρηγίνος Μ. (1995), *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

_____ (2003), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», στο *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος} -20ός αιώνας): Κείμενα*, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Σκοπετέα, Ε. (1988), *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.

Smart, B. (2003), «Michel Foucault: υποκείμενο της εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», στο Πετμεζίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τ. Β', Μπαρουξής, Γ. (μτφ.), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής,

Σολομών, Ι. (2000), «Κοινωνική αταξία και σχολική τάξη: παιδικό παιχνίδι και εκπαιδευτικές πρακτικές (1830-1913)», στο: Γκουγκουλή Κ. και Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα: Καστανιώτη.

Σόρτερ, Ε. (2009), *Σεξουαλικότητα, έρωτας και οικογένεια - Ευρώπη και Βόρεια Αμερική 17^{ος} - 20^{ος} αιώνες*, Παππάς, Α. (μτφ.), Αθήνα: Νεφέλη.

Thompson, P. (2008), *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Μπάδα, Κ. – Μπούσχοτεν, Ρ.Β. (επιμ.), Μπούσχοτεν, Ρ.Β. – Ποταμιάνος Ν. (μτφ), Αθήνα: Πλέθρον. (Β' έκδοση).

Φουρναράκη, Ε. (1987), *Εκπαίδευση και Αγωγή κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

_____ (1998), «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου: Οι χρόνοι της Ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, 17/19 Απριλίου 1997, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

_____ (1999), «Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαιδεύσεως “μελλόντων πολιτών”»: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα», στο Θεοδώρου Β. & Κοντογιάννη, Β. (επιμ.) (1999), *Πρακτικά διημερίδας: Παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19^{ος} -20^{ος} αιώνες. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, 4/5 Δεκεμβρίου 1999, Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής-Επιτροπή Ερευνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Χουρδάκης, Α. (2004), *Από τη μικροϊστορία της παιδείας. Ένα παιδικό λεύκωμα του 1900-1904*. Αθήνα: Ατραπός.

Περιοδικά

Η Διάπλασις των Παίδων, τ. 3, αρ. 53, 28 Δεκεμβρίου 1896.

Η Διάπλασις των Παίδων, τ. 12, αρ. 25, 21 Μαΐου 1905.

Πηγές από το διαδίκτυο

Η εισαγωγή των δυτικών αισθητικών προτύπων στην ελληνική κοινωνία και η πρώτη προσπάθεια αναζήτησης ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας: Μέρος Γ΄. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: press.ntua.gr/documents/KEFALAI01.pdf

Η θέση των Φυσικών Επιστημών & Epsil, (2005), Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: http://www.dapontes.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=39&Itemid=46

History of scrapbooking. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.everything-about-scrapbooking.com/history-of-scrapbooking.html>

Θεοδώρου, Β. - Καρακατσάνη, Δ. «Υγιεινής παραγγέλματα: το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα» στο Δεύτερο διεθνές συνέδριο: *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Θέματα ιστορίας-εκπαίδευσης. Εκπαιδευτική πολιτική - εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/theodorou.htm>

Μαργαρίτης, Γ. (2002), «Γυναικείες αυτοκτονίες στο γύρισμα του αιώνα», στο *Οι άνθρωποι στα άκρα: ο θάνατος ως επιλογή*, σ. 51-72. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/8549/1/M01.024.0.pdf

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Τμήμα ερευνών, τεκμηρίωσης & εκπαιδευτικής τεχνολογίας (2005), «Μικρά αφιερώματα σε ελληνικά παιδαγωγικά περιοδικά που ολοκλήρωσαν

τη διαδρομή τους” στο *Δελτίο εκπαιδευτικής αρθρογραφίας, Αύγουστος 2003 - Δεκέμβριος 2003*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.pi-schools.gr/publications/dea/dea_23.pdf

Pflieger P. *An "Online Community" of the Nineteenth Century*. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.merrycoz.org/papers/online/online.htm>

Slatten L. G. (2004), *A brief history of scrapbooking*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.pagesoftheheart.net/artman/publish/article_727.shtml

Τζανάκη, Δ. (2009), *Φύλο και Εθνικισμός*. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.thefylis.uoa.gr/fylopedia/index.php/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B1

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

“Τα Τριάντα ερωτήματα των «Μικρών Μυστικών»

1. Ποῖον χρώμα προτιμᾶτε;
2. Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;
3. Ποῖον ἄνθος σᾶς εἶναι προσφιλέστερον;
4. Ποῖον ζῶον ἀγαπᾶτε περισσότερο;
5. Ποῖον χρώμα ὀφθαλμῶν καί κόμης προτιμᾶτε;
6. Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό καλλίτερον προτέρημα;
7. Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό χειρότερον ἐλάτωμα;
8. Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;
9. Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σᾶς ἀρέσει περισσότερο;
10. Ποία εἶνε, φρονεῖτε, ἡ μεγαλητέρα εὐτυχία εἰς τον κόσμον;
11. Ποίαν τύχην θεωρεῖτε ὡς περισσότερο ἀξιολύπητον;
12. Ἄν επιτρέπεται ἡ ἐρώτησις,-πόσων ἐτῶν εἴσθε;
13. Ποῖον ὄνομα θά ἐλαμβάνετε, ἐάν ἡ ἐκλογή ἀφίνετο εἰς ὑμᾶς;
14. Ποία ὑπῆρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας;
15. Ποία δέ ἡ δυστυχεστέρα;
16. Ποία εἶνε ἡ κυριωτέρα σας ἐλπίς;
17. Ἔχετε φίλους καί φίλας εἰλικρινεῖς;
18. Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;
19. Ποῖον ἱστορικόν πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο;
20. Ποῖον ἥρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερο;
21. Εἰς ποῖον μέρος θά ἐπροτιμᾶτε νά κατοικῆτε;
22. Ποῖον συγγραφέα προτιμᾶτε;
23. Ποῖον ζωγράφον;
24. Ποῖον μουσικόν;
25. Ἐάν δέν ἦσθε ὄ,τι ἐγεννήθητε, τί ἠθέλατε νά εἴσθε;
26. Τί πράγμα θαυμάζετε περισσότερο εἰς τήν φύσιν;
27. Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμέ ποτε τήν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν;
28. Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;
29. Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρώμα;
30. Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ

Γράψατε μίαν ιδέαν ιδιικήν σας, ἢ ξένην, τήν ὁποίαν νά ἐπιδοκιμάζετε.

Ποῖον χροῶμα προτιμᾶτε;

- 1) Τό χροῶμα τοῦ ἡλίου
- 2) Τό τοῦ λυκαυγοῦς.
- 3) Τά πένθιμα.
- 4) Τό λευκόν.
- 5) Τό κυανοῦν καί τό λευκόν.
- 6) Τοῦ ἀφροῦ καί τῆς θαλάσσης.
- 7) τό τῆς σημαίας προτιμῶ, τί χροῶμα ὄντως θεῖον!
- 8) Κυανοῦν πρασινοηδές.
- 9) Τά ἐθνικά μας χρώματα τό κυανοῦν καί τό λευκόν.
- 10) Ποῖον ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο τό ὁποῖον μοῦ λέγει νά ἐλπίζω, τό πράσινον.
- 11) Τό μέλαν ἔτι μελανόν. Μελαγχολίας δῆλον.
- 12) Τά 2 χρώματα τῆς σημαίας μας.
- 13) Τό ὠχρολευκόν ὡς χροῶμα συμπαθητικόν καί εὐγενές.
- 14) Τό τοῦ ἄνθους τῶν Μακάρων.
- 15) Τό τοῦ ἄνθους τῶν Μακάρων.
- 16) Τό χροῶμα τοῦ ῥόδου μ' ἀρέσει πολύ.
- 17) Τό χροῶμα τό ὁποῖον ἔχει τό ἐθνόσημον τῆς πατρίδος μου.
- 18) Τό τῆς αἰδοῦς ἐρύθημα.
- 19) Τό λευκόν τό σύμβολον τῆς ἀγνότητος.
- 20) Πορφυροῦν διά βασιλεῖς, κυανοῦν καί λευκόν διά τήν σημαίαν μας.
- 21) Τό κυανοῦν.
- 22) Δύο χρώματα τά θεῖα, τῆς σημαίας τῆς γλυκειᾶς.
- 23) Ἐκεῖνο π' ὄχει κεῖ ψηλά τοῦ οὐρανοῦ τό δῶμα.
- 24) Τό λευκόν, τό πράσινον, καί τό μῶβ.
- 25) Τῆς Μανώλιας.
- 26) Ὅταν ἡ ψυχὴ μου κατατρύχεται ὑπ' ὀδύνας πόσον τότε μέ μαγεύει τῶχροῦν χροῶμα τῆς Σελήνης!!
- 27) Τό τῆς ἀθωότητος

- 28) Τό κυανοῦν τῆς σημαίας ἡμῶν.
- 29) Τό γαλανόλευκον τῆς σημαίας μας.
- 30) Τό τῆς σημαίας μας.
- 31) Τά δύο χρώματα τῆς Ἑλληνικῆς Σημαίας.
- 32) Τό κυανόλευκον.
- 33) Τά δύο χρώματα τῆς σημαίας μας.
- 34) Κεῖνο τ' ὀλόχρυσο τηρῶ, τῆς χαραυγῆς τ' ἄστέρι.
- 35) Δι' ἐνδυμασίαν θερινήν τό λευκόν καί τό ρόζ, καί διά χειμερινήν το blue margin καί τό κόκκινον!
- 36) Τό τῆς ἐλπίδος.
- 37) «ὦ! θεῖον χρῶμα τοῦ σταυροῦ,
- 38) Τό τῆς σημαίας ἡμῶν.
- 39) Τό χρῶμα τοῦ συμπαθοῦς Σας προσώπου.
- 40) Τό τῆς ἀθώας περιστερᾶς.
- 41) Τῆς θαλάσσης ἐν ὥρᾳ τρικυμίας.
- 42) Τό τοῦ οὐρανοῦ τῆς Ἑλλάδος.
- 43) Τό γαλανόν ὡς ἄριστον πᾶς ἐρευνῶν εὐρήσει.
- 44) Τό τῆς ἠοῦς.
- 45) Τό χρῶμα τῆς εὐαισθησίας.
- 46) Τό χρῶμα τῶν ὠραίων ὀφθαλμῶν...
- 47) Τό κυανοῦν τοῦ οὐρανοῦ καί τό λευκόν τοῦ κρίνου.
- 48) Τό τῆς αἰδοῦς.
- 49) Ἀπό ὅλα μ' ἀρέσει ὧ φίλη, τοῦρανοῦ τό γαλάζιον χρῶμα.
- 50) Τοῦ Ἀττικοῦ οὐρανοῦ.
- 51) Τοῦ ἀφροῦ τοῦ κύματος
- 52) Τό ὠχρόλευκον, λευκόν, μώβ, κυανόλευκον καί μέλαν.
- 53) Τό ἰώδες ὡς ἔμβολον τῆς σεμνότητος.
- 54) Τό λευκόν.
- 55) Τό ξεθωριασμένο χρῶμα τῆς βελάδας τοῦ Ἄνανιά.
- 56) Τό γλυκύ Ἑθνικόν μας χρῶμα.
- 57) Τό πράσινον, ὡς τό χρῶμα τῆς ἐλπίδος.
- 58) Τό χρῶμα τῆς αἰδοῦς.
- 59) Τό χρῶμα τῆς ἐντροπῆς.

- 60) Τό μελαγχολικόν τῆς Σελήνης προτιμῶ.
- 61) Τά γλυκὰ χρώματα τῆς Ἑλλ. Σημαίας.
- 62) Τό συμβολίζον τὴν ἐλπίδα πράσινον.
- 63) Τό σύμβολον τῆς ἀγνότητος.
- 64) Τό ῥόδινον.

Ποῖον ἄρωμα σᾶς ἀρέσει περισσότερο;

- 1) Τό ἄρωμα τῆς μακαρουνάδας
- 2) Τοῦ Μενεξέ.
- 3) Τόν ἀρωματικώτατον ἀέρα θερινῆς βραδυάς.
- 4) Τοῦ ἴου.
- 5) Δύο τοῦ Ἰάσμου καί τοῦ ῥόδου.
- 6) Τό ἄρωμα τοῦ λόγου ῥήτορος φιλοπάτριδος.
- 7) Τό τῆς βανίλλιας ἀγαπῶ λαμπρόν ἀρωματάκι.
- 8) Τοῦ λευκοῦ κρίνου.
- 9) Τῆς φύσεως κατὰ τὴν ἀνοιξιν.
- 10) Τό τῆς ἀνθισμένης φύσεως.
- 11) Τό ἄρωμα ἐπόθησα εἰλικρίνειας φίλων πλὴν δέν τό εὔρον οὐδαμοῦ. Τί χάρις, τί μαγεία.
- 12) Τό ἄρωμα τοῦ Ἄνθους τοῦ Μαΐου.
- 13) Τό ἄρωμα ἀληθοῦς φιλίας.
- 14) Τό τοῦ νέκταρος.
- 15) Τό τοῦ νέκταρος.
- 16) Τό τῶν ἀνθέων ἐν τῇ ῥοδῇ.
- 17) Ἡ μύτη μου τό ἠξεύρει.
- 18) Τό ἄρωμα τῆς ἀληθείας.
- 19) Τό τῆς ἀνοιξέως.
- 20) Τό ἄρωμα τῆς ἀγαθοεργίας.
- 21) Το ofrofronax.
- 22) Ὅ,τι ἄρωμ' ἀναπέμπει πᾶν Λουλούδι τῆς Καρδιάς.
- 23) Τοῦ ἴου· πλὴν καί τῶν αγνῶν ψυχῶν μ' ἀρέσει ἀκόμα.
- 24) Τῆς Βανιλίας.
- 25) Τῆς Μανώλιας.

- 26) Ἄρωμα ποῦ διαχύνει γλυκυτάτην εὐωδιάν ὅταν χύνουν καλά ἔργα εἰς εὐαίσθητον καρδίαν.
- 27) Reseda καί Violette.
- 28) Τοῦ ῥόδου καί τῶν ἴων.
- 29) Τοῦ μενεξέ.
- 30) Τό ἡλιοτρόπιον.
- 31) Τό ἄρωμα τῆς καθαριότητος.
- 32) Ἡ βανίλια.
- 33) Τό τῆς βιολέττας.
- 34) Ἄρχει τό μύρον γιασεμοῦ, στ' ἀνθόσπαρτο λημέρι.
- 35) Τῶν... τῶν... γλυκισμάτων.
- 36) Το λεπτόν ἄρωμα τοῦ μενεξέ.
- 37) Ὡ. μυροβόλον ἴον.
- 38) Τό τοῦ θαλασσίου ὕδατος.
- 39) Τό ἄρωμα, ὃ ἀποπνέει τό ῥοδινόν Σου στόμα.
- 40) Τό ἄρωμα πρωϊνῆς αὔρας ὑπό ψίθυρον πευκῶν.
- 41) Τό ἄρωμα τοῦ ἰοδίου τῆς θαλάσσης.
- 42) τό ἄρωμα τοῦ... Ἄνθους τοῦ Μαΐου.
- 43) Πῶς τό μπαρούτι ' πιθυμῶ τώρα νά μοῦ μυρίση.
- 44) Τό τοῦ μενεξέ.
- 45) Τό προέρχον ἀπό καρδίαν εἰλικρινῆ.
- 46) Τό ἄρωμα τῶν Μ. Μυστικῶν.
- 47) Τό τοῦ κρίνου.
- 48) Τό τῆς πρωϊνῆς αὔρας.
- 49) Καί τό μύρον πού χύνουν οἱ κρίνοι, εἰς τ' ὥραϊον τῆς γῆς μας τό στρῶμα.
- 50) Τῆς βιολέττας.
- 51)
- 52) Εὐγενοῦς ψυχῆς.
- 53) Τῆς ἰάσμη.
- 54) Τό τοῦ κρίνου.
- 55) Τό ἄρωμα τῶν φυλλαδίων τῆς «Διαπλάσεως».
- 56) Τῆς δάφνης ὅταν δόξα διασκορπίζει.
- 57) Τῶν ἴων.

- 58) Τό ἄρωμα τῶν ὀστέων τῶν ὑπέρ πατρίδος πεσόντων.
- 59) Τό ἄρωμα τῆς χαρᾶς.
- 60) Ἀληθοῦς φιλίας!
- 61) Τῆς συντάξεως.
- 62) Τό ἄρωμα τῆς ἀγνῆς καί εἰλικρινοῦς ἀγάπης.
- 63) Τό τοῦ μενεξέ.
- 64) Ὅλα τά ἀρώματα τῆς ψυχῆς.

Ποῖον ἄνθος σᾶς εἶνε προσφιλέστερον;

- 1) Τό ἄνθος τῶν ὠραίων πανσέδων
- 2) Ὁ λευκός Κροῖνος.
- 3) Τό ἄνθος τῆς ἀκτινοβολούσης νεότητος.
- 4) Ὁ πανσές.
- 5) Ὁ Κροῖνος.....
- 6) Κοράλλιον τό θαλάσσιον.
- 7) Ἄπ' ὄλα τ' ἄνθη θ' ἀγαπῶ τό προσφιλέ μου ἶον.
- 8) Μυρσίνη μέ τήν σημασίαν της...
- 9) Τά ἄνθη τῆς λεμονιάς...
- 10) Τό «μή μέ λησμόνει».
- 11) Εἰς τ' ἄνθος τό φυόμενον εἰς Νεαρῶν μνημεῖα!
- 12) Τῆς Ἀνθούσης Νεότητος.
- 13) Τό μή-μέ-λησμόνει!...ἄν καί ἄγνωστός σας εἶμαι!...
- 14) Τό τῶν Μακάρων...ἰων
- 15) Τό τῶν Μακάρων...ἰων
- 16) Τά ῥόδα μοι εἶναι προσφιλή.
- 17) Τό ἄνθος τό ὁποῖον στέφει τάς κεφαλὰς τῶν Νεονύμφων.
- 18) Τό ἄνθος τῆς νεότητος.
- 19) Ὁ Μενεξές καί ὁ βασιλικός.
- 20) Τό ἄνθος τῆς νεότητος.
- 21) Ὁ Ἄρκευθος.
- 22) Τίς στήν ζωή του δέν ἐλάτρευσε τό ῥόδον τό γλυκύ!
- 23) Ἄπ' ὄλα τ' ἄνθη πιά πολύ μ'ἀρέσει ἡ ἀκακία.
- 24) Τά ἴα καί τά γιασεμιά.

- 25) Ἡ Μανώλια.
- 26) Ὅλα τ'ἀνθη τά ὠραῖα ὄλα μ' εἶναι προσφιλῆ πλήν τῆς εὐγενοῦς καρδίας τό λατρεύω ποιό πολύ.
- 27) Ἐκ μικροτάτης ἡλικίας τόν κρίνον' ἀγαπῶ.
- 28) Τό ῥόδον.
- 29) Μή μέ λησμόνει.
- 30) Τό κίτρινον τριαντάφυλλον.
- 31) Τό τῆς ἀνθούσης νεότητος.
- 32) Τό ῥόδον.
- 33) Τό γιασεμί.
- 34) Κρίνα καί ῥόδα τοῦ Μαγιοῦ, λεπτοφυές μου ἶον.
- 35) Ὅλα μοί εἶναι προσφιλῆ, διότι ἔχω τόσα πολλά ἄνθη καί ἄν πῶ πῶς ἀγαπῶ τό ἔνθά θυμώση τ'ἄλλο.
- 36) Τό ὠχρόν ῥόδον .
- 37) Κρίνα καί ῥόδα τοῦ ἀγροῦ.
- 38) Τά ζουμπούλια.
- 39) Τό ἄνθος τῆς ἡλικίας Σας.
- 40) Τό ἄνθος τῆς ὑπέρ πατρίδος μαχομένης νεότητος.
- 41) Τό ἄνθος εἰλικρινοῦς καί ἀγνῆς φιλίας.
- 42) Τά ἄνθη τῆς... Ἀνθισμένης Ἀμυγδαλιᾶς.
- 43) Τῆς νεότητος τό ἄνθος ἐπιθύμησα πολλάκις.
- 44) Ὁ μενεξέξ.
- 45) Τό μή μέ λησμόνει.
- 46) Τό προσφιλέστερον μου ἄνθος εἶνε τό ῥόδον.
- 47) Ὁ λωτός ὁ φυόμενος παρά τά ἐρίπεια τῆς Μέμφιδος.
- 48) Τό «μή μέ λησμόνει».
- 49) Λάβετε μου τά δάκρυα φίλου, καί ῥαντίσατε τ'ἄνθη τῶν κήπων.
- 50) Αἱ Μαργαρίται καί μάλιστα τῆς Χίου.
- 51) Τά ποικιλόχροα ἄνθη.
- 52) Τά ἴα καί ἡ Μυοσωτίς!
- 53) Ἡ ἀνθεμῖς μέ τούς χιλίους κωδωνίσκους τῆς.
- 54) Ἡ μυοσωτίς.
- 55) Ἡ μαργαρίτα εὐνοϊκή.

- 56) Τό γλυκείας ἀναμνήσεως φέρον μοί γιασεμί.
- 57) Ἡ βανίλλια.
- 58) Τό Ἴον τοῦ Ἀγροῦ.
- 59) Τό ἄνθος τῆς ὑπομονῆς.
- 60) Τό Μή- μέ Λησμόνει (Μ.....)
- 61) Ἡ ἀθῶα ἀγραμπέλη.
- 62) Τό Ἴον καί ἡ καμέλια.
- 63) Μή-μέ-λησμόνει.
- 64) Τά νεκρολούλουδα.

Ποῖον ζῷον ἀγαπᾶτε περισσότερο;

- 1) Τόν κύνα συνοδεύοντά με
- 2) Οὐδένα.
- 3) Τόν Ἀετόν τῆς Ἐρήμου, (νά εἶχα ἓν αὐγόν του).
- 4) Τόν λαγφόν.
- 5) Τό περιστέρι, καί τόν ἵππον (ἀπό τά τετράποδα ἐννοήτε).
- 6) Ὁ κύων ὁ θαλάσσιος.
- 7) Ὅλα πλὴν τό ἀγαπητότερον τό ἄσπρο μου γενιάκι
- 8) Ὑμᾶς.
- 9) Τόν λαγόν ὅταν εἶναι στιφάδο.
- 10) Παν τό ἔχον Κεντρί καί τούς... λιμοκοντόρους.
- 11) Πᾶν φῦον ἢ καί ἄνθρωπον ποῦν ἢ καρδιά των λίθος καί δέν αἰσθάνοντ' ὡς ἐγώ πόνον φρικτόν
- 12) Τό πιστότερον.
- 13) λατρεύω τήν ἀνάμνησιν ἐξ κοτσύφου μου.
- 14) Τούς Μάκαρα!
- 15) Τούς Μάκαρα!
- 16) Τήν ἀηδόνα ἀγαπῶ πολύ.
- 17) Τόν πετεινόν διότι μέ ἐξυπνά πρωί.
- 18) Τό ἄνθρωπον.
- 19) Τόν ὑπερήφανον ἵππον.
- 20) Ἐνα πιστόν κύνα.
- 21) Τόν πιστόν κύνα.

- 22) Προσφιλή εις τήν καρδιά μου εἶν' ὁ κύων κι ἡ γαλή.
- 23) Κι ἀπό τά ζῶα προτιμῶ τοῦ δάσουσ τά θηρία.
- 24) Νά σᾶς εἶπω τήν ἀλήθειαν τόν...λέοντα.
- 25) Τόν Ἀγαπητόν μου κῦνα.
- 26) Ὁραιότητος ἐκτάτου! εἶχα γάτον θαυμαστόν!! τόν Τιτᾶνά μου καί φίλον πλήν ἀπώλεσα κ' αὐτόν.
- 27) Μά... τόν ἄνθρωπον.
- 28) Τό μικρό σκυλάκι.
- 29) Μά δέν ξεύρω καλά.
- 30) Τόν κῦνα.
- 31) Τόν ἵππον καί ὅταν ἀνέρχομαι ἐπί τῆς ῥάχης του.
- 32) Τήν γάταν.
- 33) Τό γατάκι μου.
- 34) Τύπον ἀγνότατον θά βρῆς στό ἄκακον ἀρνίον.
- 35) Καί ἐρωτᾶτε; τᾶς πέντε γάτας πολύ τᾶς ἀγαπῶ.
- 36) Οὐδέν.
- 37) Καί τά ἀρνάκια τοῦ βουνοῦ,
- 38) Τήν ἀθῶαν περιστεράν.
- 39) Τό ζῶον ἐκ τοῦ ἰδικοῦ σας φύλλου.
- 40) Τό καναρίνι μας.
- 41) Τόν ἵππον τόν ὄνον τόν κῦνα καί Λέοντα.
- 42) Τόν κῦνα ὡς πιστόν.
- 43) Ἀρνάκι μ' ἀρέσει ψητό καί ὄβελόν περασμένον ἐλάτης.
- 44) Τόν κῦνα.
- 45) Τον ἄνθρωπον.
- 46) Ἀγαπῶ τᾶς περιστεράς.
- 47) Τόν ἵππον ὅταν κάμνω γκαλόπ.
- 48) Ἐκ τῶν λογικῶν;... ὅλα.
- 49) Τό σκυλάκι μου πρῶτα τήν Λήλη, μά προπάντων θαυμάζω τόν κύκνον.
- 50) Τό ζῶον τό μή ζῶον.
- 51)
- 52) Ὅλα ἀδαιρέτως.
- 53) Τήν ἀηδόνα.

- 54) Τό πρόβατον.
- 55) Τούς ποντικούς... τοῦ βωδιοῦ.
- 56) Τόν ἵππον ποῦ στόν πόλεμο παίζει ῥόλο μεγάλο.
- 57) Τόν κύνα.
- 58) Τό Ἑμερο Γατάκι.
- 59) Τόν ἵππον.
- 60) Οὐδέν μισῶ, οὐδέν ἀγαπῶ τήν σοφίαν τοῦ Θεοῦ θαυμάζω...
- 61) Τόν κύνα.
- 62) Τό ὠραῖο καί πιστό σκυλλάκι.
- 63) Τό σκυλάκι μου Βραζιλιανή.
- 64) Τό πιστότερον.

Ποῖον χροῶμα ὀφθαλμῶν καί κόμης προτιμᾶτε;

- 1) Τό καστανόξανθον δι' ἀμφότερα
- 2) Ὄφθαλμούς καστανούς καί κόμην ὑπόξανθον.
- 3) Εἶμαι πολύ εὐχαριστημένη διά τούς ὠραίους μου ὀφθαλμούς καί διά τήν πλουσίαν μου κόμην.
- 4) Τό καστανοῦν (ἐπειδή πολύ μοί ἀρέσκουν τά κάστανα).
- 5) Ὄφθαλμοῦς καστανοῦς κόμην ξανθήν.
- 6) Ὄφθαλμούς κυανοῦς καί κόμην ξανθήν.
- 7) κόμη ξανθή οἱ ὀφθαλμοί νά εἶναι καστανοί.
- 8) Ἀμφότερα μελανᾶ.
- 9) Ὅσον διά τό χροῶμα τῶν ὀφθαλμῶν ἄς εἶνε ὅτι καί νά εἶναι, ἡ κόμη μου ὅμως ἐπιθυμοῦσα νά εἶναι χρυσοῦ... διά νά τήν κόβω καί τήν...πωλῶ...
- 10) Δυστυχῶς μόνον τά μαλλιά βάφονται.
- 11) Τῆς κόμης χροῶμα καί ὀφθαλμῶν ἐκεῖνο ποῦ ἐφόρει. Πεφιλημένη ἀδεοφή εἰκοσαέτις κόρη!
- 12) Ἀμφότερα μαῦρα.
- 13) Γλαύκας γαλανάς καί μαῦρα μαλλιά.
- 14) Κόκκινα μάτια καί πράσινα μαλλιά.
- 15) Κόκκινα μάτια κ' πράσινα μαλλιά!
- 16) Καί εἰς τά δύο τό μελανόν.
- 17) Μαῦρα μάτια καί μαῦρα μαλλιά.

- 18) Μέλανας ὀφθαλμούς καί κόμη χρυσίζουσα ἢ τανάπαλιν.
- 19) Ὅφθαλμούς μαύρους, κόμην καστανήν.
- 20) Ὅφθαλμούς μέλανας καί κόμην ξανθήν.
- 21) Ὅφθαλμῶν μέν κυανοῦν, κόμης δέ ξανθόν.
- 22) Ὅφθαλμοί ἐκφραστικοί καί κόμη καστανή.
- 23) Μάτια γλυκά σγουρά μαλλιά, δέν ἐξετάζω χρῶμα.
- 24) Ὅφθαλμούς καστανούς κόμην δέ τοῦ ἰδίου χρώματος.
- 25) Τά κατσαρά μου τά μαλιά καί τά μαύρα μου μάτια.
- 26) Τό χρῶμα τῆς μέν κόμης μ' ἀρέσει τῆς ξανθῆς, τῶν δ' ὀφθαλμῶν τό ἐκφαῖνον ἀγνότητα ψυχῆς.
- 27) Το καστανόν μ' ἀρέσει ἀμφοτέρων.
- 28) Ὅφθαλμούς μέν μέλανας κόμην δέ ξανθήν.
- 29) Μαῦρα μαλλιά καί μάτια.
- 30) Μαῦρα μαλλιά μέ τρελλά ξανθά μαλιά.
- 31) Ἀμφοτέρων τό μέλαν.
- 32) Ὅφθαλμῶν μελαίνων κόμην ξανθήν.
- 33) Τό μέλαν.
- 34) Τά μάτια νᾶν παρθενικά ξανθούλα δέ ἢ κόμη.
- 35) Μέλανα ἐπί ὠχρολεύκου προσώπου (ἄν καί δέν θά ἔχω).
- 36) Γαλανούς ὀφθαλμούς καί ξανθήν κόμην.
- 37) Ἄχ! δέν γνωρίζω ποῖον.
- 38) Ὅφθαλμῶν μέν γαλανόν κόμης δέ ξανθόν.
- 39) Ἐκεῖνα, ἃ ἔχεις.
- 40) Τά μαῦρα μάτια καί τ' ἄσπρα μαλλιά τῆς γιαγιᾶς μου.
- 41) Ἀμφότερα μέλανα ἀνοικτά.
- 42) Ὅφθαλμῶν κυανοῦν κόμης ξανθῆς.
- 43) Ξανθούς θέλω τούς πλοκάμους γαλανούς τούς ὀφθαλμούς.
- 44) Συναντήσατε ποτέ ζιμπουλένια μάτια καί ἐβενόχροα μαλλιά;
- 45) Τό μέλαν δι' ἀμφότερα.
- 46) Πᾶν χρῶμα εἰς ωραῖον νεανίαν...
- 47) Τό κυανοῦν τῶν ὀφθαλμῶν τό μελανόν τῆς κόμης.
- 48) Κόμην ξανθήν ὀφθαλμούς μαύρους.
- 49) Μαύρα μάτια νά εἶναι μεγάλα, καί ἢ κόμη μακρά εἰς τό σῶμα.

- 50) Μαῦρα μάτια μαῦρα μαλλιά.
- 51) Μελαχροινή Καλλονή.
- 52) Αὐτό ὅπερ ἔχω (ἦτοι τό βαθύ καστανόν)
- 53) Τά κίτρινα μάτια καί μαλιά διότι ὁμοιάζουν μέ τόν χρυσόν.
- 54) Τῆς κόμης χρῶμα τό ξανθόν καί ὀφθαλμῶν τό μέλαν.
- 55) Ἄρκει νά μήν εἶναι βαμμένα.
- 56) Ἀμφότερα μελανά ὡς γνήσια Ἑλληνικά.
- 57) Ἀμφότερα μέλανα.
- 58) Διά τούς ὀφθαλμούς τό μέλαν καί διά τήν κόμην ξανθόν.
- 59) Ὅποιον καί σᾶς καί ἐγώ.
- 60) Δι' ἀμφότερα τό μέλαν.
- 61) Ἀμφότερα μελανᾶ.
- 62) Μελαχροινόν δι' ἀμφότερα.
- 63) Μαῦρα μάτια καί ξανθά μαλλιά.
- 64) Κατάμαυρον!

Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό καλλίτερον προτέρημα;

- 1) Ἡ εὐγένεια καί ἡ φιλαλήθεια
- 2) Ἡ ἐχεμύθεια.
- 3) Ἡ Ἀρετή ἀποτελεῖ ὅτι κάλλιστον ἐν τῇ ἀνθρωπότητι.
- 4) Ἡ ἀνεξικακία.
- 5) Ἡ εὐγένεια, καί ἡ εἰλικρίνεια.
- 6) Τό νά γνωρίζη τις νά φέρετε πρὸς τούς ἄλλους συμφώνως μέ τὰς ὁρέξεις των.
- 7) Ζήτηί σ'τόν κόσμον πάντοτε καρδίαν εἰλικρινῆ.
- 8) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 9) Τό νά γνωρίζη τις νά φέρεται πρὸς τούς ἄλλους συμφώνως πρὸς τὰς ὁρέξεις καί τὰς ιδιοτροπίας των.
- 10) Ἡ χάρις, ἡ εὐθυμία καί ἡ ἀφέλεια.
- 11) Ἄν εἶχον τό προτέρημα νά ὑπομένω θλίψεις.
- 12) Ἡ μετριοφροσύνη.
- 13) Τό ψυχικόν σθένος!
- 14) Τό μόνον προτέρημα τῶν Μακάρων εἶνε... ἡ ὀκνηρία!
- 15) Τό μόνον προτέρημα τῶν Μακάρων εἶνε... ἡ ὀκνηρία!

- 16) Ἡ ἀγαθότης εἶναι ἀγνόν.
- 17) Ἡ τιμιότης διὰ νέον καί ἡ αἰδώς διὰ νέαν.
- 18) Εἰλικρίνεια καί σταθερότης.
- 19) Ἡ εὐγένεια καί ἀγαθότης.
- 20) Τό νά ὑπακούη τις τούς γεραιτέρους.
- 21) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 22) Πάντων ἡ ταπεινοφροσύνη μοί εἶν' ἀγαπητή.
- 23) Ν' ἀκοῦν πολλά πάντα τ' αὐτιά καί νά σωπᾶ τό στόμα.
- 24) Ἡ Μετριοφροσύνη, Ταπεινότης, Εὐγένεια.
- 25) Τό ἐλεεῖν τούς Πτωχοῦς.
- 26) Ὑπό αἰσθημάτων εὐγενῶν ἡ καρδιά ἄν κατακτηῖται τό μέγιστον προτέρημα ὡς πρός ἐμέ καλεῖται.
- 27) Εὐγενής καί ταπεινή καρδίαν.
- 28) Ἡ εἰλικρινής φιλία.
- 29) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 30) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 31) Νά ἀναγνωρίζῃ τις τά σφάλματά του.
- 32) Τό νά εἶναι τις τίμιος.
- 33) Ἡ δύναμις τοῦ χαρακτῆρος.
- 34) Ἀγάπη πίστις καί ἐλπίς, εἶν' τοῦ θεοῦ οἱ νόμοι.
- 35) Ἡ μόρφωσις, ἡ ἀξιοπρέπεια καί ἡ ἀφέλεια.
- 36) Διά μέν τήν γυναῖκα ἡ ὠραιότης διά δέ τόν ἄνδρα ἡ μεγαλοφυΐα καί εἰλικρίνεια.
- 37) Ὡ! παμφιλτάτη μου ἐλπίς.
- 38) Ἡ ὀλιγάρκεια.
- 39) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 40) Ἡ πάντοτε ἐλαφρά πτερά ἔχουσα καρδία.
- 41) Ἡ φιλαλήθεια καί ἡ σταθερότης.
- 42) Τό μετριοφρονεῖν.
- 43) Εἶν' ὁ ἔντιμος κι ἄνδρεῖος ζηλευτός ἀπό πολλούς.
- 44) Ἡ φιλαλήθεια.
- 45) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 46) Ἡ ἀληθῆς φιλανθρωπία.

- 47) Νά ἦναι τις ἐπειρηκῆς.
- 48) Ἡ τιμὴ τιμὴν δέν ἔχει καί χαρὰ στόν ποῦ τήν ἔχει.
- 49) Τήν ἀγάπην... θαυμάζω ἀπ' τᾶλλα, νά τήν ἔχω στόν τάφο ἀκόμα.
- 50) Τοῖς νέοις γενναιότης, ταῖς γυναιξίν κοσμιότης.
- 51)
- 52) Ἡ εγκράτεια, ἡ εἰλικρίνεια καί ἡ ἀφέλεια!
- 53) Ἡ ἀκεραιότης χαρακτῆρος.
- 54) Ἡ ἀπλότης.
- 55) Νά ἔχη τις σταθερόν χαρακτῆρα.
- 56) Ἡ φιλοπατρία.
- 57) Ἡ εἰλικρίνεια.
- 58) Ἡ φιλεργία.
- 59) Τό νά εἶναι τις ἀρωγός εἰς τοὺς πτωχοὺς.
- 60) Ἡ ψυχικὴ εὐγένεια!
- 61) Εἶμαι νέος ἀκόμη καί δέν ἐγνώρισα τὰς δυστυχίας.
- 62) Ἡ εἰλικρίνεια τοῦ χαρακτῆρος.
- 63) Ἡ ἐπιμέλεια.
- 64) Ἡ ἀνδρεία μέχρις αὐταπαρνήσεως.

Ποῖον εἶνε, κατά τήν γνώμην σας, τό χειρότερον ἐλάττωμα;

- 1) Ἡ λαιμαργία καί τό ψεῦδος
- 2) Ἡ ἀνειληγκρίνεια.
- 3) Ἡ ἀλαζονεία καί περιέργεια πολλῶν ἀνθρώπων.
- 4) Ἡ ὀκνηρία.
- 5) Ὁ φθόνος καί ἡ φλιαρία.
- 6) Ἡ ἀργία μῆτηρ πάσης κακίας.
- 7) Ὅλα μά ποιό κακόν εἶν' ἡ ὑποκρισία.
- 8) Ἡ λιχουδία τῆς χρυσάνθης, ἄχ! Τασία μου νά ἔξερεις!
- 9) Τό νά εἶναι τις ἀνυπόμονος.
- 10) Πάρε τό ἓνα καί κτύπα τό ἄλλο.
- 11) Δέν εἶχον τό ἐλάττωμα νά ὑποφέρω τύψεις.
- 12) Ἡ ὑπερηφάνια καί ἐγωισμός.
- 13) Ἡ κακογλωσσιά...

- 14) Τό νά εἶνε τις Μάκαρ.
- 15) Τό νά ἦνε τις Μάκαρ.
- 16) Ἐλάττομα κακόν εἶναι ἡ μοχθηρία.
- 17) Ἡ ἀχαριστία.
- 18) Τό νά μή γνωρίζη τις τά ἐλαττώματά του.
- 19) Ἐκεῖνο τό ὅποῖον ἔχει τις.
- 20) Τό νά ἀναγινώσκει τίς ξένας ἐπιστολάς.
- 21) Ἡ ἀσέβεια.
- 22) Εἰς τήν ζωήν μου ἐμίσησα πολύ τήν χαιρεκακείαν.
- 23) Ὑπάρχει πιό χειρότερον ἀπ' τή συκοφαντία;
- 24) Ἡ Οἴησις καί ἡ ζηλοτυπία.
- 25) Τό νά κρυφομιλῇ τίς ἐνώπιον ἄλλων.
- 26) Ἡ δέ καρδιά μοχθηρῶν χειρίστων αἰσθημάτων ὡς πρὸς ἐμέ τό χειρίστον εἰν' τῶν ἐλαττωμάτων.
- 27) Ἐκεῖνο τό ὅποῖον ἔχω.
- 28) Ἡ ὑπερηφάνεια.
- 29) Ὁ φθόνος.
- 30) Ἡ κολακία.
- 31) Ἡ ῥαθυμία καί ὁ φθόνος.
- 32) Νά εἶναι τίς ῥαδιοῦργος.
- 33) Ἡ ἀστάθεια τοῦ χαρακτηῆρος καί ἡ ἀγνωμοσύνη.
- 34) Κόπτε τό δένδρον τό κακόν, τά ἄλλα μή μολύνει.
- 35) Ἡ ῥαδιουργία, ὁ φθόνος καί ἡ ὑπερηφάνεια.
- 36) Ἡ ὀπτασία τοῦ νοός καί ἡ ἐπιπολαιότητα.
- 37) Ψεῦδος καί μοχθηρία.
- 38) Ἡ πλεονεξία.
- 39) Ἡ Ἀστασία.
- 40) Ἡ ὀκνηρία τῆς ζωῆς μας ἡ σκωρία.
- 41) Τό ψεῦδος καί ἡ ἀστασία.
- 42) Τό ψεύδεσθαι.
- 43) Πρὸς πᾶν τό ἀγνοούμενον ἐμοῦ ἡ φύσις ῥέπει.
- 44) Ἡ συκοφαντία.
- 45) Ἡ διπροσωπεία.

- 46) Πάντες οί φιλάργυροι.
- 47) Νά ἦναι τις ὀκνηρός.
- 48) Ἡ ἀνανδρία.
- 49) Φιλαυτία ἐλάττωμα χειρόν, ἀποστρέψου τοιαύτην κακία.
- 50) Τοῖς νέοις ἀνανδρεία, ταῖς νέαις φλυαρία.
- 51) Ἡ ξενομανία καί ἀπομίμησις.
- 52) Ἡ οἴησις καί ἡ ὑποκρισία! (ἰδία μεταξὺ φίλων)
- 53) Ἡ ὀκνηρία.
- 54) Ἡ φιλαρέσκεια.
- 55) Νά μιμῆται τοὺς ξένους. (Ἡ ξενολατρεία!)
- 56) Ἡ ξενομανία.
- 57) Ἡ ὑποκρισία.
- 58) Ὁ ἐγωϊσμός.
- 59) Ὁ φθόνος.
- 60) Ὅλα ἀλλ' ἢ «Οἴησις»...!!!
- 61) καί εὐτυχίας τοῦ βίου.
- 62) Ἡ ἀστάθεια τούτου.
- 63) Ἡ ὀκνηρία.
- 64) Δειλία.

Εἰς τί σᾶς ἀρέσει νά καταγίνεσθε;

- 1) Εἰς τήν μουσικήν καί μελέτην
- 2) Εἰς τό νά γράφω πρὸς ἀγαπητόν μου ὑποκειμένον.
- 3) Εἰς τήν ζωγραφικήν τήν ὑψίστην τῶν ὠραίων τεχνῶν κατ'ἐμέ.
- 4) Εἰς τήν ζωγραφικήν (δυστυχῶς ἀγνοῶ).
- 5) Εἰς ἄνθη καί εἰς τερπνά ἀναγνώσματα.
- 6) Εἰς τὰς πρακτικὰς τέχνας.
- 7) νά κάμνω τόν σταυρόν μου συχνά ζ' τήν ἐκκλησία.
- 8) (ὅπως).
- 9) Εἰς τό νά κυνηγῶ... φροῦτα... ἢ νά κωπηλατῶ...
- 10) Εἰς τό νά κυνηγῶ... φροῦτα.
- 11)
- 12) Εἰς τήν Μουσικήν.

- 13) Εἰς τὰς Ὡραίας Τέχνας.
- 14) Εἰς τό νά κυνηγῶ τά ψευδώνυμα.
- 15) Εἰς τό νά κυνηγῶ τά ψευδώνυμα.
- 16) Μ' ἀρέσει νά καταγίνομε εἰς τήν φωτογραφίαν.
- 17) Εἰς πᾶν ὅτι δύναται νά μέ κάμη καλλίτερον.
- 18) Εἰς πᾶν ὅτι εἶναι χρήσιμον.
- 19) Εἰς τήν ἐκμάθησιν τοῦ μανδολίνου μου.
- 20) Μελετῶν ἀρχαίους συγγραφεῖς καί συλλέγων δελτάρια.
- 21) Εἰς τήν μουσικήν.
- 22) ὡς καί πολύ ἠγάπησα τήν ζωγραφικήν καί καλλιγραφίαν.
- 23) Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό φύλλον μου ὡς καί τήν ἡλικίαν.
- 24) Εἰς τό γράφειν καί σβύνειν μέ δίχως ὀκνηρία.
- 25) Νά διαβάζω τήν Διάπλασιν καί νά μετρῶ τά εὔσημά μου.
- 26) Σ' τό νά θαυμάζω τᾶπειρον τοῦ Πλαστουργοῦ σοφίας!! ὄ! τότε ὑφαρπάζομαι ἐπί νεφῶν μαγείας!!
- 27) Εἰς τήν ἀνάγνωσιν, μουσικήν καί εἰς τό λίγ' ἀπ' ὅλα.
- 28) Εἰς τήν ζωγραφικήν.
- 29) Εἰς τό νά γράφω.
- 30) Εἰς Ἀνάγνωσιν μυθιστορουμάτων.
- 31) Εἰς τήν μουσικήν.
- 32) Εἰς τήν ἀνάγνωσιν τερπνῶν διηγημάτων.
- 33) Εἰς πᾶν ὅτι σκοπεῖ τήν τελειοποίησίν μου.
- 34) Σύντροφος φίλη μου πιστός τό ἔργον θά μοῦ μείνη.
- 35) Νά καταβαίνω εἰς τόν κήπον μου καί νά κυνηγῶ πεταλούδας!
- 36) Εἰς ἔργα τερπνά καί σοβαρά.
- 37) Εἰς τό τερτάχορδον νά πῆς,
- 38) Εἰς τήν γυμναστικήν.
- 39) Εἰς τό νά ζωγραφίζω τήν εἰκόνα Σας.
- 40) Εἰς τήν ἀνάγνωσιν ὠφελίμων βιβλίων.
- 41) Εἰς τήν μουσικήν καί ποδηλασίαν.
- 42) Εἰς τό νά τρώγω γλυκίσματα.
- 43) Πρὸς πᾶν τό ἀγνοούμενον ἐμοῦ ἡ φύσις ῥέπει.
- 44) Εἰς τήν ἰχνογραφίαν.

- 45) Εἰς τὴν μουσικὴν καὶ ζωγραφικὴν.
- 46) Εἰς τὸ νὰ γράφω ἐπιστολάς μὲ φίλους.
- 47) Εἰς τὴν μουσικὴν.
- 48) Εἰς τὴν μουσικὴν.
- 49) Ἄνθη, ῥόδα πού χύνουν τὸ μῦρον, νὰ συλλέγω, τί λέγεις Τασία;
- 50) Ἡ ἰστιοδρομία.
- 51) Νὰ φυτεύω καὶ νὰ περιποιοῦμαι ἄνθη.
- 52) Εἰς τὴν μελέτην, μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν.
- 53) Εἰς τὸ καθῆκον μου.
- 54) Εἰς τὴν ζωγραφικὴν.
- 55) Μ' ἀρέσει νὰ ἀναγίνωμαι, ἀλλ' ὄχι καὶ νὰ καταγίνωμαι.
- 56) Ἄ! Εἰς τὴν θεῖαν Μουσικὴν, τὴν γλῶσσαν τῶν Ἀγγέλων
- 57) Εἰς τὸ νὰ παίζω κλειδοκύμβαλλον.
- 58) Εἰς τὴν ἀλιείαν.
- 59) Εἰς τὴν ποδηλασίαν ἀλλ' ὄχι καὶ βροντιές.
- 60) Εἰς τὸ ζωγραφίζειν καὶ κιθαρωδεῖν!
- 61) Εἰς τὴν ποδηλασίαν.
- 62) Εἰς τὴν ἀνάγνωσις ὠραίων βιβλίων.
- 63) Εἰς τὴν μουσικὴν.
- 64) Εἰς τὰς Ὁραίας Τέχνας.

Ποῖον εἶδος ἀναψυχῆς σὰς ἀρέσει περισσότερο;

- 1) Ἡ λεμβοδρομία εἰς τὸν λιμένα τῆς Κυπαρισσίας
- 2) Ἡ κωπηλασία καὶ ἀγγειοπλαστική.
- 3) Νὰ περπατῶ στό σκοτός ἐρήμου (μέχρι σήμερον δέν τὴν ἔχω ἀπολαύση)
- 4) Τὸ λουτρόν (ἀλλά κάμνει τέτοιο ψῆχος ποῦ φοβᾶμαι μὴ κρυώσω).
- 5) Νὰ σχίζω τὴν θάλασσαν μὲ ὠραϊαν λέμβον.
- 6) Ἡ Λεμβοδρομία μὲ καλοὺς κωπηλάτας.
- 7) τὸ μάθημά μου πάντοτε νὰ μὲ ἀπασχολῇ.
- 8) Νὰ κιαλάρω τὴν Σελήνην πόσαις φοραῖς τὸ ἴκαμα!
- 9) Νὰ εὐρίσκωμαι ὑπὸ βαθύσκιον πλάτανον, παρὰ τὴν πηγὴν κρυσταλλίνου ὕδατος, ἀκούων τὸν ψύθιρόν του καὶ τὸ κελάδημα τῶν πτηνῶν!
- 10) Κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὴν ὄρεξιν.

- 11)
- 12) Ἡ ποδηλασία.
- 13) Περίπατος μέ φίλην μου.
- 14) Νά κολυμβῶ μέσ' τό ... μέλι!!
- 15) Νά κολυμβῶ μέσ' τό ... μέλι!!
- 16) Διασκεδάσεις μ' ἀρέσουν πολύ.
- 17) Νά ποδηλατοδρομῶ.
- 18) Κατά τήν διάθεσιν εἰς ἤν διατελῶ.
- 19) Ἡ κωπηλασία.
- 20) Αναψυχὴν μή φέρουσιν ὕστερον βλάβην.
- 21) Ὁ διά λέμβου περίπατος.
- 22) Τήν λεμβοδρομίαν προτιμῶ πάσης ἄλλης ἀναψυχῆς.
- 23) Νά ταξιδεύω ἀχανῆ πελάγη νά γυρίζω.
- 24) Ὁ Ἀνά τήν θάλασσαν τοῦ Ἰίου περίπατος.
- 25) Νά παίζω καί νά χορεύω τό σχοινάκι.
- 26) Σεληνοφώτιστον βραδυά! ἐπάνω σ' ἔρημον ἀκτῆ! νᾶχω φίλους συντροφιά...
ἄχ...ἀναψυχή αὐτή!!!
- 27) Ἡ μουσική, ὁ χορός...
- 28) Τό ταξιδεύειν ἐν καιρῷ θέρους.
- 29) Ἡ ἐξοχή μας καί τό θέατρον.
- 30) Νά συλέγω Ἄνθη.
- 31) Αἰ ἐκδρομαί.
- 32) Αἰ ἐκδρομαί.
- 33) Τό ταξιδεύειν.
- 34) Ὅλαι πετοῦν σάν τά πουλιά πού φεύγουνε στά ξένα.
- 35) Τό λουτρόν, μετά δέ ἡ λεμβοδρομία νά κωπηλατῆ δέ ἡ Κωπηλάτις Κύθνου.
- 36) Εἰς λέμβον μέ σεληνοφωτισμένην νύκτα.
- 37) Φεύγω αὐτάς ὡς ἀπρεπεῖς,
- 38) Εἰς τήν ποδηλασίαν.
- 39) Εἰς τό νά κατατρώγω διά τῶν ὀφθαλμῶν μου τήν εἰκόνα Σου.
- 40) Αἰ ἐκδρομαί. (ὑπό Χιακὴν πανσέληνον)
- 41) Νά ταξιδεύω ἐν ὥρᾳ τρικυμίας.
- 42) ἡ γαιδουροκαβαλαρία.

- 43) Τῆς ἀναψυχῆς τάς ὥρας μοί ἀρέσει νά ἱππεύω.
- 44) Τό τοῦ περιπάτου.
- 45) Ἡ τῆς καρδίας.
- 46) Μόνος καθήμενος ἐπί κορυφῆς λόφου.
- 47) Ὁ περίπατος διά τοῦ ποδηλάτου.
- 48) Ὁ διά λέμβου περίπατος μέ καλήν συντροφιάν.
- 49) Οὐδεμία, παρέρχον ὄλαι ἡμεῖς θνήσκομεν ἄλλος πρός ἄλλον.
- 50) Ἡ ἰστιοδρομία.
- 51) Νά ἀκούω Μουσικήν.
- 52) Τήν Μόνωσιν καί τά ταξείδια!
- 53) Ἡ ἀπόλαυσις ἡσυχίας μετά κοπιώδη ἡμέρα.
- 54) Περίπατος πρό τῆς ἀνατολῆς τοῦ Ἡλίου.
- 55) Ὑπάρχει καλλίτερον ἀναψυκτικόν ἀπό τήν «Διάπλασιν» ;
- 56) Τό Νέον Φάληρον.
- 57) Ἡ λεμβοδρομία ὑπό τό φῶς τῆς πανσελήνου.
- 58) Θαλάσσιαν λουτρά τό θέρος καί θερμάστα τόν χειμῶνα.
- 59) Τό τοῦ περιπάτου.
- 60) Εἰς ἐμέ; Τό μονάζειν.
- 61) Ὁ... ὕπνος..., ὄχι δά, ἄλλο ἤθελα νά πῶ!
- 62) Ὁ χορός μόνον μ' ἐνθουσιάζει καί τό θέατρον ἐν μέρει.
- 63) Τά θαλάσσια λουτρά.
- 64) Ὁ περίπατος εἰς τάς 5 τῆς πρωΐας.

Ποία εἶνε, φρονεῖτε, ἡ μεγαλητέρα εὐτυχία εἰς τόν κόσμον;

- 1) Νά ἦνε τις εὐτυχῆς
- 2) Τό νά εἶναί τις πλησίον τοῦ λατρευτοῦ του ὑποκειμένου.
- 3) Ἐσο δίκαιος καί θά εἶσαι Εὐτυχῆς, καί τότε θά τήν γνωρίσης φίλε μου τήν εὐτυχίαν.
- 4) Ἡ ἀπονομή τοῦ δικαίου.
- 5) Ὄταν εἶναι τίς ἀμέριμος καί ὅταν δέν ζητᾷ τήν εὐτυχίαν.
- 6) Ὑπάρχει ἄραγε Τελεία εὐτυχία;
- 7) νά μή μοῦ λείπη πώποτε τῆς Δ/πλάσεως φίλε!
- 8)

- 9) Τό ν'άγαπᾶται τις.
- 10) Τό ν'άγαπᾶ τις καί ν'άνταγαπᾶται.
- 11)
- 12) Ἡ ἀληθής φιλία.
- 13) Ἡ πραγματοποίησις τοῦ ιδεώδους.
- 14) Τό νά μή ζῆ τις εἰς τήν χώραν μας (X.T.M.).
- 15) Τό νά μή ζῆ τις εἰς τήν χώραν μας (X.T.M.).
- 16) Νά ὑπάρχει εἰς ἐμέ τύχη καλή.
- 17) Νά ἐλαιῆ τις τοῦς πτωχοῦς.
- 18) Τό νά ἀγαπᾶται τις.
- 19) Δέν ὑπάρχει μεγαλειτέρα εὐτυχία καί παρηγοριά ἀπό τήν ἀγνήν φιλίαν.
- 20) Νά δοξάσῃς τό ὄνομά σου.
- 21) Ἡ ὁμόνοια μεταξύ ἀδελφῶν.
- 22) Εὐτυχίαν ἐν τῷ κόσμῳ, ἄρα γ' ἐγνώρισε κανείς;!!!
- 23) Ἡ ζωή ἢ ὁ θάνατος τ' ὄνα ἀπ'τά δύο νομίζω.
- 24) Ἄχ Καί νά ὑπῆρχε! Ἀλλά δυστυχῶς...
- 25) Τό νά εἶναι τίς ὑγιῆς.
- 26) Ἄ! τήν λέξιν «εὐτυχία» ποῖος φίλη τήν γινώσκει; Τίς ποτέ του τήν ὑπέστη; εἰς τον βίον του τίς εἶδε μίαν εὐτυχή στιγμή; ἄχ! τόν βίον τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀτελεστάτου ὄντος πάντοτε ἀκολουθοῦσιν ἄλγη, λύπας, στεναγμοί!!
- 27) Τό νά εἶναι τίς ὑγιῆς.
- 28) Νά ἐκπληρώνη τις τοῦς πόθους του.
- 29) Τό νά νομίζῃ τις ὅτι εἶν' εὐτυχής.
- 30) Ὁ ἐν ἁρμονία καί ὑγείᾳ διατρέχων οἰκογενειακός βίος.
- 31) Νά ἴδῃ τις πραγματοποιούμενον τό ποθούμενον.
- 32) Νά εἶναι τίς ὑγιῆς.
- 33) Ἡ καλή οἰκογενειακή καί πολιτική ἀποκατάστασις.
- 34) Ἡ ἔλεος εἰς τά ὀρφανά ποῦ εἶν' χαροκαμμένα.»
- 35) Εὐτυχία δέν ὑπάρχει καί καθένας τήν γυρεύει εἰς αὐτόν τόν κόσμον πάντα ματαιότης βασιλεύει!
- 36) Ἡ οἰκιακή εὐδαιμονία.
- 37) Ζήτω! ἐλευθερία.»
- 38) Τό νά σέβηταί τις τοῦς νόμους.

- 39) Νά ἀπολαύσῃ τις ἐκεῖνο, ὅπερ ποθεῖ.
- 40) Ἡ ἐπιτυχία πάσης συνετῆς ἐλπίδος.
- 41) Νά φονευθῆ τις ὑπὲρ πατρίδος.
- 42) Ἀπὸ ὅλας τὰς εὐτυχίας ποῦ γνωρίζω ἢ μεγαλυτέρα εἶναι ὀγδοήκοντα/80/ ἔτων.
- 43) Ἀπ'ὅλα τὰ καλά τους τῆ μάνα τους ζηλεύω.
- 44) Κατ'ἐμέ εὐτυχία δέν ὑπάρχει.
- 45) Εὐτυχία εἰς τόν κόσμον δέν ὑπάρχει.
- 46) Τό νά εἶνε τις ὑγιῆς καί κατά τό σῶμα καί ψυχῆν.
- 47) Τό νά ἀγαπᾶτε τις ἀπό ὅσους τόν γνωρίζουν.
- 48) Δέν εἰξεύρω διότι ὅλες η εὐτυχίαις (;) κρύπτουν τά χρόνια των.
- 49) Εὐτυχῆς ὅστις ζοῦσε τό πάλαι μέ τιμῆν ἀπό γένος μέγαλον.
- 50) Νά καθιστᾶ τις εὐτυχεῖς τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν.
- 51) Ζητᾶς τήν εὐτυχίαν; Ἐσύ ψύχραιμος καί ἀτάραχος πρός τήν φορᾶν τῶν πραγμάτων, ἐνθυμοῦ τήν πρώτην φαιδρότητα καί ἀταραξίαν τῆς παιδικῆς σου ἡλικίας.
- 52) Κατ'ἐμέ δέν ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ τοιαύτη.
- 53) Τό νά εἶναι εὐχαριστημένος ἐκ τῆς θέσεώς του.
- 54) Ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος.
- 55) Ὅσακις ἐπεχείρησα νά τὰς μετρήσω, μοῦ ἐξέφυγον.
- 56) Ἡ ὑγεία.
- 57) Τό νά ἀποθάνει τις μαχόμενος.
- 58) Τό ν'ἀνακουφίζῃ τις τους γέροντας γονεῖς του.
- 59) Ἡ εἰρήνη.
- 60) Ἡρεύνησα παντοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἵνα εὔρω ταύτην. Πλήν - φεῦ!... Οὐδαμοῦ τήν εὔρον...
- 61) Ὁ ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ πολέμου ἔνδοξος θάνατος.
- 62) Ἡ εὐτυχία δέν εἶνε ἄνθος δυνάμεον νά εὐδοκιμήσῃ εἰς τόν κόσμον τοῦτο.
- 63) Ἡ ὑγεία.
- 64) Νά δύναται τις νά παρηγορῆται διά τὰς θλίψεις του.

Ποίαν τύχην θεωρεῖτε ὡς περισσότερον ἀξιολυπητον;

- 1) Τοῦ μή συνδρομητοῦ τῆς Διαπλάσεως.

- 2) Τήν τῶν ξεπεσμένων, σκεφθεῖτε καί θά δῆτε ὅτι ἔχω δίκαιον.
- 3) Τήν τῶν δυστυχῶν ἐγγληματιῶν.
- 4) Τήν τοῦ καταρέοντος τοίχου.
- 5) Τήν τύχην τοῦ ὀρφανοῦ.....
- 6) Τῶν ναυαγούντων!
- 7) τήν τύχην τῶν τῶν τυφλῶν· ραγίζεται ἡ καρδιά μου!
- 8) Τῶν ὀρφανῶν πατρός...
- 9) Τήν τοῦ παράφρονος.
- 10) Τήν τοῦ... ἀπένταρου.
- 11) Τήν τύχην, φεῦ! τοῦ νεαροῦ ποῦ τήν ψυχὴν του πόνοι ταράσσουν. Τ' ἄλλος αὐτό ταχέως τόν νεκρώνει!
- 12) Τῶν ναυαγούντων.
- 13) Τοῦ στερηθέντος φίλων.
- 14) Τήν ἰδικήν μου, ὡς ζωὴν Μάκαρος.
- 15) Τὴν ἰδικήν μου, ὡς ζωὴν Μάκαρος.
- 16) Ὁ θάνατος νέου εἶναι κακός.
- 17) Τοῦ μονοφθάλμου.
- 18) Τήν κατάπτωσιν πλουσίου εἰς πτωχόν.
- 19) Τήν τοῦ ἀτυχοῦς.
- 20) Τοῦ τυφλοῦ τά ὦτα τόν νοῦν καί τά ὄμματα.
- 21) Τήν τοῦ τυφλοῦ.
- 22) Τήν τοῦ ἀλγούντος ψυχικῶς Ἀλλοίμονον! σάν τύχει τοιοῦτον ἄλλος τῆς ψυχῆς νέου νά κατατρώγῃ.
- 23) Ἐκείνων ποῦ ἡ μοῖρα τους, τοὺς πότισε φαρμάκι.
- 24) Εἶναι νά μή ληπηθῇ τις τοὺς τυφλοὺς.
- 25) Τοῦ Τυφλοῦ.
- 26) Φοβερά ἡ εἰμαρμένη λίαν ἄδικος ἡ τύχη ὡς ἀλλοίμονον σ' ἐκείνον ὅπου τῆς ἀρᾶς των τύχει.
- 27) Τήν τῶν τυφλῶν, ἀσθενῶν καί τήν τοῦ ψευδωνύμου μου.
- 28) Τήν τοῦ ἀσθενοῦς.
- 29) Τοῦ μετανοούντος τοῦ σφάλματος τοῦ ὄντος ἀσυγχωρήτου καί ἀθεραπεύτου.
- 30) Τήν τοῦ τυφλοῦ.

- 31) Τήν τῶν τυφλῶν διανοητικῶς.
- 32) Ὅταν πάσχει τίς ἀπό ἀνίατον νόσον.
- 33) Τήν τῶν ἀνιάτων.
- 34) Ἄχ! μάνα ποῦ ἔτυχε νά δῆς, στόν τάφο τό παιδί σου.
- 35) Τήν τύχην τοῦ ἀομμάτου ὁ ὁποῖος στερεῖται τόν κόσμον.
- 36) Τό νά λάβῃ τις σύζυγον μή συμβιβασομένην πρός τά ἰδικά του αἰσθήματα.
- 37) ὦ! σκλάβοι δούλοι ἀτυχεῖς
- 38) Τήν τύχην τοῦ ὑπό τῆς κοινωνίας ἐγκαταλειπομένου.
- 39) Τήν τύχην τοῦ ἀγαπῶντος καί μή ἀνταγαπωμένου.
- 40) Τήν τοῦ μή εὐχαριστημένου ἀπό τήν τύχην του.
- 41) Τήν τύχην τῶν τυφλῶν καί ἀσθενῶν.
- 42) Τήν τύχην τοῦ ἀείποτε λαχείου ἀγοράζοντος καί οὐδέποτε κερδίζοντος.
- 43) Τοῦ Γκιαούρ τό στήθος μόνον ἤσυχίαν δέν γνωρίζει.
- 44) Τήν τοῦ τυφλοῦ πλήν διανοητικῶς.
- 45) Τήν τοῦ ἀπεντάρου.
- 46) Τήν τοῦ φιλαργύρου.
- 47) Τήν τοῦ Ἄετιδέως.
- 48) Τήν τοῦ κωφαλάλου.
- 49) Τοῦ τυφλοῦ εἶν' ἡ τύχη σβυσμένη, ἄχ! σκεφθῆτε ὀλίγον τί φρίκη.
- 50) Τοῦ ξενιτευμένου.
- 51) Νεαροῦς χήρας.
- 52) Τοῦ μωροῦ τοῦ ἀγραμμάτου καί τοῦ μή ἀνταγαπωμένου.
- 53) Τόν κακόν ἄνδρα.
- 54) Τήν τοῦ φιλαργύρου.
- 55) Τοῦ ἀ-τύχου.
- 56) Τήν τοῦ ἀγραμμάτου.
- 57) Τήν τῶν ὀρφανῶν.
- 58) Τήν τοῦ ἐπιθυμοῦντος σπουδάσαι καί μή δυναμένου.
- 59) Τῶν ναυαγούντων.
- 60) Τῶν ἀπαιδευτῶν!
- 61) Τοῦς δυστυχοῦντος μεταναστάτου.
- 62) Τῶν μή ἐχόντων οὐδένα εἰλικρινῆ φίλον.
- 63) Τήν τοῦ πτωχοῦ ἀναπήρου.

64) Ἐκείνου πού ἔχει μεγάλη καρδιά!!

Ἄν ἐπιτρέπεται ἡ ἐρώτησις, - πόσων ἐτῶν εἶσθε;

- 1) Ἀπό τήν ἡμέραν ποῦ ἐγεννήθην ἕως σήμερον.
- 2) Ἀπό τό ἔτος ὅπου ἐγεννήθηκα μέχρι σήμερον.
- 3) Δυστυχῶς δέν δύναμαι νά Σᾶς εἶπω ἐπειδή δέν Σᾶς γνωρίζω.
- 4) Χθές ἐγεννήθην.
- 5) Ἀπό τήν ἡμέραν τῆς γεννήσεως μου ἕως τώρα....
- 6) Προαίωνιος.
- 7) μόλις 16 ἐτῶν · τό λέγουν τά μαλλιά μου!
- 8) Νά ξερα τόσην ἀριθμητική καί χαράς σέμένα!
- 9) Ἐπιτρέπεται διότι εἶμαι ἀγόρι.
- 10) Διατί μ' ἐρωτᾶτε μήπως θέλετε νά μ' ἀ...γοράσητε;
- 11) Δέκα ἐννέα ἀριθμῶ Μαΐου δυστυχία καί τί σημαίνει ἀγνοῶ ἢ λέξις εὐτυχία!
- 12) Ἴδέ τόν παρόντα ἀριθμόν.
- 13) Ἀριθμῶ τό δέκατον ὄγδοον ἔαρ τοῦ βίου μου.
- 14) Ἐγεννήθην ὅτε ἐπλάσθη ἡ Χώρα τῶν Μακάρων.
- 15) Ἐγεννήθην ὅτε ἐπλάσθη ἡ Χώρα τῶν Μακάρων.
- 16) Δέν σᾶς ἐνδιαφέρει ποσῶς.
- 17) Αυτό τό ἡξερεύει τό ληξιαρχικόν βιβλίον τῆς πόλεως ὅπου ἐγεννήθην.
- 18) Ὅσα ἀριθμοῦνται ἀπό τῆς γεννήσεώς μου.
- 19) Ἐάν σᾶς τό εἶπω θά μέ πιστεύσητε;
- 20) Μετά 6 ἔτη θά καταταχθῶ εἰς τόν στρατόν.
- 21) Ἡ ἀβροφροσύνη δέν τό ἐπιτρέπει.
- 22) Τί σᾶς μέλλει νά ἴρωτε πράγμα πού δέν ὠφελεῖ;
- 23) Τώρα ἤρχισα τό ἔαρ μου δέν εἶμαι γραϊδάκι.
- 24) Εἰς τά 14 εἰσήλθον τήν πρώτην τοῦ Μαΐου.
- 25) Καί γιατί μ' ἐρωτᾶτε παρακαλῶ;
- 26) Μέ ταχύτητα μεγάλην δέκα ἑξ'ἔτη διήλθον ἄχ! τα παιδικά μου ἔτη πόσον γρήγορα παρήλθον.
- 27) Τί σᾶς ἐνδιαφέρουν τά ἔτη ἀγνώστου;
- 28) Ἐγεννήθην καθ'ὄν μήνα καί ὁ Ἄνανίας τοῦ 1888.

- 29) 15 ἐτῶν πλήν 2 μηνῶν· μετ'εὐχαριστήσεως.
- 30) Τοῦτο ἀδιάφορον ὑμῖν.
- 31) Μετά ὀκτώ θά εἶμαι ἐνήλιξ.
- 32) Διάγω τό 15 ἔτος τῆς ἡλικίας μου.
- 33) Πάντοτε μεγαλειτέρός Σας δεσποινίς.
- 34) Δεκαεπτάκις ἔδρεψαν τ'ἄνθη τοῦ παραδείσου.
- 35) Συγγνώμην μία στιγμή νά τα μετρήσω καί νά σᾶς εἶπω!
- 36) Δέν ἐπιτρέπεται.
- 37) Ἔδρεψα οὐκ ὀλίγα
- 38) Εἶμαι π μηνῶν ἐπί υ πλην ρ ἐτῶν.
- 39) Εἶμαι εἰς τήν ἡλικίαν καθ'ἣν δύναμαι νά πάσχω.
- 40) Μήπως καί σεῖς μοῦ τό εἶπατε;
- 41) Δέν ἐπιτρέπεται νά τό ἤξεύρετε.
- 42) Σᾶς εἶναι ἀδιάφορον.
- 43) Ἡ Διάπλασις ἔς τάς λύσεις ἔς τήν Μεσαίαν μέ ὀρίζει.
- 44) Τά ἔτη ὡς καί ἡ μορφή δέν χαρακτηρίζουσι τόν ἄνδρα.
- 45) Ἐπιτρέπεται διατρέχω τό 17ον.
- 46) Ἔχω ἡλικίαν μικράν.
- 47) Περπατῶ εἰς τά δέκα καί εἶμαι κουρασμένη ἀπό τόν δρόμον.
- 48) Ἡ ἐρώτησις ἐπιτρέπεται, ὄχι ὅμως καί ἡ ἀπάντησις.
- 49) Τί τά θέλεις τά ἔτη καϊμένη, μέ προσβάλλεις, φρικτή καταδίκη.
- 50) Ἵνα μάθητε τοῦτο ὑπολογίσατε τήν παράστασιν Σ^{17}_{16}
- 51) Πολύ εὐχαρίστως!!!
- 52) 487435815"
- 53) Διά τό ὠραῖον φῦλον;-εἶσαι ἀναιδής.
- 54) Ἐν ἔτος μεγαλειτέρα ἀπό πέρουσι.
- 55) Πιστεύω ὅτι θά πράξητε τό αὐτό, ἰδού-16-
- 56)
- 57) Ἐγεννήθην τήν 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1887.
- 58) +3
- 59) Μάλιστα δέκα τεσσάρων.
- 60) Ἀφοῦ τό βλέπετε διατί μ'ἔρωτᾶτε;... Τώρα μαντεύσατε.
- 61) Εἶμαι κατά ἕν ἔτος μεγαλυτέρα ἀπό πέρουσι.

- 62) Έάν ήμουν άνήρ μετά 4 έτη θά ήμουν στρατιώτης...
- 63) Άν προσθέσης $10+3+7+5+10=35-2=33$
- 64) Η έρώτησις έπιτρέπεται, άλλ' όχι δυστυχώς ή απάντησις!

Ποϊον όνομα θά έλαμβάνετε, έάν ή έκλογή αφίνετο εις ύμάς;

- 1) Έκεινο όπερ έχω.
- 2) Είμαι εύχαριστημένη εκ του όνόματός μου, καθ'ότι συνίσταται από Χρυσόν και Άνθη.
- 3) Έν σπάνιον, (καθ'ότι π̄αν καλόν και σπάνιον)
- 4) Κάνέν άλλο, εκτός αυτό πού έχω.
- 5) Έλπίδα ή Εύτυχία.....
- 6) Θα έσκεπτόμην.
- 7) ήθελα νάχα τ' όνομα θεαίνης όλυμπίας.
- 8) Θα ήτο βλασφημία νά πω ότι δέν μοι άρέση Μαρία...
- 9) Τίς οίδε τί κλαυθμηριστικόν όνομα θά είχα έάν μ' έρωτοῦσαν τότε πού μ'έρωτοῦσαν τότε πού μ'έβάπτιζαν.
- 10) Λή- χούγγ- Τσάγκ!!! Σας άρέσει;
- 11) Φρονῶ δέν ήτ' αδύνατον και ό έχω ένα δράση, αν δέν ηύχόμην τάχιστα ή γή νά τό σκεπάση!.
- 12) Αυτό πού έχω μου άρκεϊ.
- 13) Έσχον νουνόν μέ γοῦστο.
- 14) Μακαράκος.
- 15) Μακαράκος.
- 16) Γεώργιος τό όνομα προτιμῶ.
- 17) Όνομα σχεδόν άγνωστον διά νά γίνη περίφημον.
- 18) Τό άτομον κάμνει τό όνομα και όχι τό όνομα τό άτομον.
- 19) Ό άνθρωπος τιμᾶ τό όνομα και οὐχί τό όνομα τόν άνθρωπον.
- 20) Ό άνθρωπος τιμᾶ τό όνομα.
- 21) Τό ψευδώνυμόν μου.
- 22) Μοῦ άρέσει τ'όνομά μου, μοῦ άρέσει και πολύ.
- 23) Δέν θ'άξευραν νά ώμιλοῦν τά βρεφικά μου χείλη.
- 24) Τό όνομα Άθηναίς δέν σας άρέσει και σας;
- 25) Τότε θα έσκεφτόμην.

- 26) Καί μήπως τό ψευδώνυμον δέν ἔκλεξα ἢ ἰδία; πάντοτε θά ἐλάμβανον τόνομ' Ἀθῶα Καρδία.
- 27) Ἀμφιβάλλω ἐάν ὑπάρχη ἀγγελικώτερον τοῦ ἰδικοῦ μου.
- 28) Τό ὑμέτερον ἐάν ἤμην δεσποινίς.
- 29) Ἔχω νά σκεφθῶ ἄλλα καί μ'ἀρέσει τό δικό μου (Δωροθέα).
- 30) Ἐδμόνδος.
- 31) Μήπως πάντοτε δέν θά ἐλάμβανον τό ὄνομα Οἰδίπους Τύραννος.
- 32) Θά ἐπροτίμουν τό ὄνομα Παλμύρα.
- 33) Τό τοῦ Ἀλκμαίονος τοῦ οἰκιστοῦ τῆς πατρίδος μου.
- 34) Θέλω νά λέγουμε «Ἐλπίς» τῆς νειότης μου ἢ Μοῦσα.
- 35) Καί ἄν ἤθελον νά λάβουν τήν ιδέαν μου ὅταν μ' ἐβάπτισαν δέν ἤξευρα νά ὀμιλῶ.
- 36) Ὅνομα ἀσύνηθες προσελκύν τήν προσοχήν.
- 37) Διάκος τῆς πάλαι ἐποχῆς.
- 38) Ὁ ἔχω. Εἶναι ὠραιότατον.
- 39) Τό προσφιλές μου ὄνομα «Ἀναστάσιος».
- 40) Οὐδέν γλυκύτερον ὄνομα τῆς Ἐλευθερίας.
- 41) Ὅτι ὄνομα καί ἄν ἐλάμβανα ὁ ἴδιος θά εἶμαι.
- 42) Τό ἰδικόν μου εἶναι καλόν (Βασίλειος).
- 43) Τῶνομά μου μοί ἀρέσει καί ἀρκοῦμαι εἰς αὐτό.
- 44) Μαυρίκιος.
- 45) Ἔσχον νουνάς μέ γοῦστο.
- 46) Τό ὄνομα τοῦ τοξωτοῦ θεοῦ...
- 47) Τό τῆς θυγατρὸς τοῦ Οἰδίποδος Ἀντιγόνης.
- 48) Αὐτό τό ὅποῖον ἔχω.
- 49) Νά μέ λέγουν παρθένο Μαρία, ὀνομάτων ἐξ ὅλων πῶς ἄρχη;
- 50) Πολύ ἀργά μοί ἀπευθύνατε τήν ἐρώτησιν ταύτην.
- 51) Γαβριέλλα.
- 52) !!! «Διαψευσθεῖσα Ἐλπίς»!!!
- 53) (;)
- 54) Ὅ,τι καί σεῖς.
- 55) Ὅνομα Τάκη.
- 56) Ἄρης τό ὠραῖον ὄνομα τοῦ ἀρχαίου θεοῦ μας.

- 57) Τοῦθ' ὄπερ ἔχω.
- 58) Βαρδαλαμπούμπας.
- 59) Δέν ἤκουσα καλά τί μοί εἶπατε.
- 60) Μελαγχολία ἀφοῦ ἡ φύσις μοί ἐδώρησατο αὐτήν...
- 61) Μά ἀφοῦ τοιοῦτον ἦτο τό θέλημα τοῦ Θεοῦ.
- 62) Ἐλπίς ἢ Μαρία.
- 63) Τό πρῶτον εἶνε προσταγή ἐκ τῶν συνιθησμένων τό δεύτερο του ὄνομα.
- 64) Τό ψευδώνυμόν μου.

Ποία ὑπήρξε ἡ εὐτυχεστέρα στιγμή τοῦ βίου σας;

- 1) Ὄταν μετέβην εἰς Εὐρώπην.
- 2) Μέχρι τοῦδε οὐδεμία, ἐλπίζω ὁμως.
- 3) Καπνός ἦν καί διελύθη, Πομφόλυξ καί διερράγη ἡ στιγμή ἐκείνη
- 4) Ἄφησέ με δέν ἔχω ὄρεξιν διά τέτοιες σκοτούρες.
- 5) Ἡ συνάντιση ἐνός πεφιλημένου προσώπου.....
- 6) Οὐδεμία!!!
- 7) ὅταν μέ τήν Δ/πλασιν ἠνώθην διά φιλίας.
- 8) Ἡ 6η πρωηνή ὥρα τῆς 21ης Σεπτεμβρίου 1899.
- 9) Ὄταν ἐπανῆλθεν ὁ πατήρ μου ὑγιής ἐκ τοῦ ψευτοπολέμου τοῦ 1897.
- 10) Ἦσαν δύο 1/η ἡμέρα καθ' ἣν ἐπανῆλθεν ὁ πατήρ μου ὑγιής ἐκ τοῦ ψευτοπολέμου τοῦ 1897 καί ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ἔλαβον τό πρῶτον Σας τετράδιον Μ.Μ.
- 11) Τῆς εὐτυχίας ἡ ἀκτίς οὐδέποτε ἐρρίφθη ἐπί ἐμοῦ τοῦ τάλανος! Ποῦ πῆγε; Ποῦ ἐκρύφθη;;
- 12) Ἡ 7/βρίου 1901.
- 13) Δέν δύναμαι ν' ἀντιγράψω τό ἡμερολόγιον μου ἐδῶ!
- 14) Θά εἶναι ὅταν θά φύγω ἀπ' αὐτήν τήν χώραν.
- 15) Θά εἶναι ὅταν θά φύγω ἀπ' αὐτήν τήν χώραν.
- 16) Καί ἄν ὑπῆρξεν ἀγνοῶ.
- 17) Ἐκείνη καθ' ἣν ἔδιδον ἐλεημοσίην.
- 18) Ἡ καθ' ἣν ἀπό τό πλοῖον διέκρινα τήν Ἀκρόπολιν.
- 19) Πολλαίς.

- 20) Όταν έλαβα τό πρώτον φυλλάδιον τῆς Διαπλάσεως.
- 21) Πολλάί.
- 22) Φεῦ! αἱ στιγμαί τῆς εὐτυχίας ὡς
- 23) Ω! δέν ἠσθάνθην ἀληθῆ στιγμὴν αὐτῆς ὧ φίλη.
- 24) Οὐδεμία δυστυχῶς.
- 25) Όταν ἔρχετε ἡ Διάπλασις καί μου στέλλη εὖσημα.
- 26) Καί ἠσθάνθην κ' ἐγώ μίαν στιγμὴν μόνον εὐτυχίας... μόν' παρῆλθ' ἡ εὐτυχία καί δέν μ' ἔμεινε φεῦ! ἄλλο ἡ ἀνάμνησις γλυκεῖα!
- 27) Ὅτε ἐπάτησα τά ἐδάφη τῆς Πατρίδος μου.
- 28) Όταν ἐνεγράφην συνδρομητῆς εἰς τὴν Α. Διάπλασιν.
- 29) Ἀκόμη δέν λέγονται εὐτυχίαι αἱ στιγμαί.
- 30) Δέν ἠσθάνθην ποτέ εὐτυχῆς ἑμαυτόν.
- 31) Πολλάί.
- 32) Πάντοτε θεωρῶ ἑαυτὴν εὐτυχῆ.
- 33) Ἡ στιγμὴ, καθ' ἣν ἐνεγράφην τό πρώτον εἰς τὴν Διάπλασιν.
- 34) Μακρὰν σου κόσμῳ μάταιε, χαρούμενος θά ζοῦσα.
- 35) Όταν μίαν φορὰν σας ἐγνώρισα ἐκ τοῦ πλησίον.
- 36) Όταν κατὰ βάθος ἠνόουν προσφιλέσ μου πρόσωπον.
- 37) Πολλάί ὑπῆρξαν εὐτυχεῖς.
- 38) Στιγμαί εὐτυχίας εἰς τοιαύτην ἡλικίαν.
- 39) Ἡ εἰκοστή Τρίτη Αὐγούστου 1900, ἡμέρα Πέμπτη, ἀπό τῶν 4-6 1/2.
- 40) Καθ' ἣν ἐνόησα τὴν εἰλικρινὴν στρογγύην τῶν ἀγαπόντων με.
- 41) Όταν κάνω λουτρὰ θαλάσσια.
- 42) Αὐτὴν τὴν στιγμὴν μοῦ διαφεύγει.
- 43) Εὐτυχίαν διαρκῆ ἐν τῇ γῆ οὐκ ἀπαντῶ.
- 44) Εὐτυχεῖς καθῶς καί δυστυχεῖς στιγμαί δέν
- 45) Τὴν περιμένω.
- 46) Όταν ἔλαβον τό ὠραῖον τετραδίον ὑμῶν.
- 47) ὅταν εὐρέθην πρό τοῦ Παρθενῶνος.
- 48) Δέν ὑπῆρξεν ἀκόμη...
- 49) Δι' ἐμέ οὐδεμία Τασία, εὐτυχία ποτέ δέν ὑπάρχει.
- 50) Όταν ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος τῷ 1897.
- 51) Όταν ἐπεσκέφθην πρώτην φορὰν τὴν Ἀκρόπολιν ΑΘΗΝΩΝ.

- 52) Ἡ καθ' ἣν ἐνδεκαετίας ἐγενόμην τό πρῶτον ἀνάδοχος.
- 53) Ἡ πρώτη κουκλίτσα.
- 54) Ἡ καθ' ἣν ἐγεννήθην.
- 55) Ὅτε ἐβραβεύθην εἰς τήν «Διάπλασιν».
- 56) Πολλάκις ἤμην εὐτυχής.
- 57) Ἡ 19η Νοεμβρίου 1902.
- 58) Ὅταν ἐνεγράφην εἰς Ἑλληνικόν σχολεῖον.
- 59) Ὅταν εἶδον τον ἀδελφόν μου ἐξ Ἀμερικῆς ἀφικόμενον.
- 60) Ἡ καθ' ἣν ἐνδεκαετίας ἐγενόμην τό πρῶτον ἀνάδοχος.
- 61) Εἶμαι μικρός ἀκόμη καί δέν ἐγνώρισα τάς εὐτυχίας
- 62) Τήν μερίνω ἀκόμη· θά ἔλθῃ; ἤ ὄχι;...
- 63) Ὅταν ἤρχισα βιολίον (πλήθος πολύ ἐμφαίνω. Τό σύνολον δέ βασιλεύῃ τό ὄνομα του θέλω).
- 64) Οἱ ἄνθρωποι ἐκάστην θέαν εὐτυχῆ

Ποία δέ ἡ δυστυχεστέρα;

- 1) Ὅταν δέν μετέβην εἰς Εὐρώπην.
- 2) Δέν ἤξεύρω ποῖα νά πρωτογράψω, πλήθος ἐξ αὐτῶν.
- 3) Εἶναι πάρα πολλάί.
- 4) Οὐδεμία ἀκόμη. Ἀφοῦ χθές ἐγεννήθην;
- 5) Ὅταν ἔχασα τούς γονεῖς μου!.....
- 6) Οὐδεμία!!!
- 7) ὅταν ἐφύγαμε τό 1897 σάν τρελλοί πραγματικῶς
- 8) Ἄφες ἄλλην ὥρα σοῖ λέγη ἀκριβολογίας.
- 9) Καί ἡ δυστυχεστέρα ὅταν ἀπεβίωσε.
- 10) Καί ἡ δυστυχεστέρα ὅταν ἀπεβίωσεν ὁ προσφιλές μοι πατήρ.
- 11) Μία στιγμή κατέστησε τόν βίον μου φορτίον! Ὅταν ἐτέθ' ἡ Ἄννα μου ἡ ἀδελφή εἰς μνημεῖον!
- 12) Εὐτυχῶς δέν τήν ἐγνώρισα ἀκόμη.
- 13) Ὡ! μή μοῦ ἐνθυμῆζεται δυστυχίας σᾶς παρακαλῶ.
- 14) Ὅτε ἐγεννήθην εἰς τήν χώραν ταύτην.
- 15) Ὅτε ἐγεννήθην εἰς τήν Χώραν ταύτην.
- 16) Δυστυχεῖς ὑπῆρξαν πολλάί (ς).

- 17) Δέν ἐνθυμοῦμαι.
- 18) Ἡ καθ' ἣν φεύγουσα ἀπό τὰς ἀθήνας ἠρχόμενη εἰς τὴν ἀγαπητὴν μου ἀλλ' ὑπόδουλον πατρίδα μου
- 19) Δέν τὴν ἐνθυμοῦμαι.
- 20) Ὅταν ἀπώλεσα τὸν ἀγαπητόν μοι φίλον Κ...
- 21) Τό στιγμιαῖον λησμονεῖται.
- 22) καί τῆς δυστυχίας ταχέως περνοῦν.
- 23) Πάντοτε εἶναι δυστυχῆς αὐτός ποῦ ζῆ στῆ γῆ.
- 24) Μυρίαι καί πάλιν δυστυχῶς...
- 25) Τό ἐναντίον.
- 26) Ἄχ! αἱ δυστυχεῖς πολλαί πασῶν δέ δυστυχεστέρα ἐκείνη ποῦ ἀπώλεσα γλυκύτατον πατέρα.
- 27)
- 28) Ὅταν ἀπέθανε εἰς φίλος μου.
- 29) Οὐδεμίαν εὐτυχῶς.
- 30) Ὅτε ἀνεχώρησα ἐκ τοῦ Σχολείου.
- 31) Δέν ἐνθυμοῦμαι.
- 32) Δέν ὑπῆρξα ποτέ δυστυχῆς.
- 33) Ἡ στιγμή καθ' ἣν ἐμάνθανον τὴν ἦτταν τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων ἐν Θεσσαλίᾳ
- 34) Βάσανα λύπες στεναγμοί, εἶνε ἡ συντροφιά μου.
- 35) Ὅταν ἤλθατε εἰς Κυπαρισσίαν καί δέν σᾶς ἀπέκτησον φίλην.
- 36)
- 37) Ἦτο οἰκτρά και ...
- 38) Οὐδεμία, οὐδεμία μόνον μία.
- 39) Πολλαί ὑπῆρξαν, ἤδη ὅμως αὗται ἐξέλιπον.
- 40) Ἡ ἀναχώρησις τοῦ προσφιλοῦς ἀδελφοῦ μου εἰς τὴν ἀλλοδαπήν.
- 41) Εὐτυχῶς δέν ἦτο οὐδεμία.
- 42) Καθ' ἣν ἐγνώρισα τὴν «Μυστηριώδη...»
- 43) Ἄχ! ἡ στιγμή πού σ' ἔχασα μαννούλα μου φτωγή!
- 44) ὑπάρχουσι διὰ καρδίαν πάντοτε μελαγχολοῦσαν.
- 45) Περρασμένα ξεχασμένα.
- 46) Εὐτυχῶς οὐδεμία ὑπῆρξε δυστυχῆς στιγμή.
- 47) ὅταν κατὰ πρώτην φοράν ἐπῆρα κινίνην.

- 48) Ἡ τῆς γεννήσεώς μου.
- 49) Ὅστις ἔχει μακράν τὴν πατρίδα, εὐτυχία ποτέ δέν θά ἴδῃ.
- 50) Ὅταν ὑπεγράφη ἡ εἰρήνη.
- 51) Ὅταν ἔχασα προσφιλῆ ὄντα.
- 52) Ἄπειροι δυστυχῶς. Ἀλλ' ἡ καθ' ἣν ἐστερήθην τοῦ πατρὸς μου...4/2/1900.
- 53) Ὅταν εἶδον αὐτὴν θρούμματα.
- 54) Ἡ καθ' ἣν ἐτάφ' ἡ προσφιλῆς ἀδελφή μου Ἑλένη!
- 55) Μέχρι τοῦδε οὐδεμία. Εὐχομαι καί εἰς τό μέλλον.
- 56) Ἡ στιγμή καθ' ἣν ἔμαθον τόν θάνατον τοῦ προσφιλοῦς μοι Πατρὸς.
- 57) Ἡ 27 Δεκεμβρίου 1901.
- 58) Ὅταν ἐματαιώθῃ ἐκδρομή ἔνεκα βροχῆς.
- 59) Ὅταν εἶδον αὐτόν ἀναχωροῦντα.
- 60) Ἄπειροι δυστυχῶς... ἀλλ' ἡ 4η Φεβρουαρίου 1900!!!
- 61) καί δυστυχίας τοῦ βίου.
- 62) Σημαντικὴ οὐδεμία, δόξα τῷ θεῷ.
- 63) Οὐδεμία εὐτυχῶς.
- 64) ἡ δυστυχῆ στιγμήν, νομίζουσιν ὡς εὐτυχεστέραν ἢ δυστυχεστέραν τῶν παρελθουσῶν.

Ποία εἶναι ἡ κυριωτέρα σας ἐλπίς;

- 1) Νά περατώσω τάς σπουδάς μου εἰς Εὐρώπην.
- 2) Τό νά μεταβῶ εἰς Ἀθήνας.
- 3) Νά ἀριστεύσω καί νά διακριθῶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν.
- 4) Ἄμα σκεφθῶ σᾶς λέγω.
- 5) Νά ἀπαλαχθῶ μίαν ἡμέραν ἀπό τοὺς κόπους τῆς ζωῆς.
- 6) Νά ἴδω ἐπὶ ὄλων τῶν θαλασσῶν κυματίζουσαν τὴν κυανόλευκον.
- 7) νά σᾶς γνωρίσω προσωπικῶς.
- 8) Νά πραγματοποιηθῇ τό εἰς Πειραιᾶ ὄνειρόν μου.
- 9) Νά γίνω... Πάππας.
- 10) Νά Σᾶς γνωρίσω προσωπικῶς.
- 11)
- 12) Νά φανῶ χρήσιμος εἰς τὴν πατρίδα μου.
- 13) Τάς φυλάττω γιὰ τόν ἑαυτόν μου.

- 14) Νά ἀφήσω τήν χώραν μου.
- 15) Νά ἀφήσω τήν Χώραν μου.
- 16) Νά πληρωθῶσι πόθοι μου τινές.
- 17) Νά θαυμασθῶ. (εἶμαι ὀλίγον φιλόδοξος)
- 18) Ἡ κυριωτέρα μου ἐλπίς εἶναι... ἡ Ἐλπίς.
- 19) Ὁ Θεός.
- 20) Νά ἴδω τήν Θεσσαλονίκην ἐλευθέραν.
- 21) Περιττόν νά σᾶς τήν εἶπω.
- 22) Μοῦ ζητεῖται προᾶγμα πού εἶν' ἐκ τῶν «Μεγάλων Μυστικῶν».
- 23) Νά ἀνατεῖλη καί γιά μέ ροδόχρους μιᾶ αὐγή.
- 24) Καμία μόνον θέλω νά ἀποθάνω.
- 25) Νά πάρω τό Ἄθροον βραβεῖον τῆς Διαπλάσεως.
- 26) Κράτος ἰσχυρόν καί μέγα! τήν Ἑλλάδα μας νά ἴδω! τήν Ἑλλάδα τήν μητέρα!
αὕτη ἡ γλυκειά ἐλπίς μου εἶναι ἡ κυριωτέρα.
- 27) Νά ἔχω φίλας εἰλικρινεῖς διότι
- 28) Νά γνωρίσω ὑμᾶς, καί ἄλλας συνδρομητάς.
- 29) Νά σπουδάσω.
- 30) Τό νά ἀποκτήσω γνώσις κλυδοκυμβάλου καί γαλλικῶν.
- 31) Νά ἴδω ἑμαυτόν βραβευόμενον.
- 32) Νά ἐκπαιδευθῶ.
- 33) Ἡ ἀπελευθέρωσις ὅλης τῆς πατρίδος μου, τῆς Ἡπείρου.
- 34) Κ'ἐλπίζω πάντα τόν Θεόν νάχω παρηγοριά μου.
- 35) Νά σᾶς ἐπανίδω καί σᾶς ἀποκτήσω φίλην.
- 36) Ἡ πραγματοποίησις τῆς 10ης ἐρωτήσεώς σας.
- 37) Πῶς ἡ Ἑλλάς θάναστηθῆ
- 38) Ν'ἀποθάνω ζῶν.
- 39)
- 40) Ν'ἀξιωθῶ ν'ἀποδώσω χάριν εἰς ὅσους ὀφείλω τοιαύτην.
- 41) Νά γίνω χρήσιμος ἄνθρωπος.
- 42) Ἡ ἀποπαιράτωσις τοῦ «Ἑλληνόπαιδος»
- 43) Νά κυριαρχεῖ ἔς τόν κόσμον ἡλευθερία παντοτεινή.
- 44) Τίς ἄλλη ἢ ὁ θάνατος.
- 45) Νά σᾶς γνωρίσω.

- 46) Να μάθω τό ἀληθές ὄνομά σας...; Ποῖον εἶναι;
- 47) νά πάρω τό πρῶτον βραβεῖον τοῦ ξεσπαθώματος τοῦ χρόνου ἐνοεῖται.
- 48) Ὅτι θάποθάνω καί ἐγώ μιάν ἡμέραν.
- 49) Τήν Διάπλασιν ἔχω ἐλπίδα, μέ σελίδας πολλές νά ἐκδίδη.
- 50) Δέν δύναμαι νά σᾶς τήν εἶπω.
- 51) Νά ἴδω εὐτυχεῖς τούς περὶ ἐμέ!
- 52) Οἴμοι! αἰτεῖται τήν κυριότεραν; Ὡς ἐκ τῆς (13) ἀπαντ. ἐννοεῖται ὅτι αὕτη... διαψεύσθη!!!
- 53) Ἡ ἀπόκτησις ἀδελφοῦ.
- 54) Νά βραβευθῶ εἰς τούς διαγωνισμούς τῆς «Διαπλάσεως».
- 55) Πολλὰς τρέφω ἐλπίδας. Ἄλλ' ὅλοι ὁμοιάζουν τοῦ ὄφιν.
- 56) Νά γίνω ὠφέλιμος εἰς τήν Πατρίδα μου.
- 57) Νά σᾶς γνωρίσω.
- 58) Ἐλπίζω νά βραβευθῶ εἰς τήν Διάπλασιν.
- 59) Τό νά λάβω τό ὑμέτερον τετράδιον.
- 60) Φιλτάτη, συγγραφεύς, πολὰ ποθῶ νά γίνω!!!
- 61) Νά σᾶς γνωρίσω.
- 62) Α! αὐτό δέν εἴμπορῶ νά τό εἶπω ἀκόμη.
- 63) Νά γίνω καλός πολίτης.
- 64) Τήν κρατῶ γιά τόν ἑαυτόν μου.

Ἔχετε φίλους καί φίλας εἰλικρινεῖς;

- 1) Ὁ εἰλικρινής φίλος ἐν τῷ κινδύνῳ γνωρίζεται.
- 2) Τό μόνον πρᾶγμα ὅπου δέν γνωρίζω.
- 3) Οἱ φίλοι μου δύνανται νά Σᾶς πληροφορήσωσι ἀκριβῶς.
- 4) Μάλιστα.
- 5) Δέν γνωρίζω τί γείνετε στήν καρδιά τους.
- 6) Ἔχω τὰς ἀδελφάς μου τὰς θαλασσίας νύμφας καί τὰς κωπηλάτιδας!
- 7) ἔχω πολλές πλὴν ἀγνοῶ ποιά εἶναι ποιά καλή.
- 8) Βεβαιότατα τήν Ἀνθή Βουγιούκα καί Ἑλένη Καζαντζῆ.
- 9) Εἰς τήν ἐρώτησιν αὐτήν πρέπει ν'ἀπαντήσουν ἐκεῖνοι τούς ὁποίους θεωρῶ φίλους.
- 10) Δέν τούς ἔχω δοκιμάσει νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι.

- 11)
- 12) Εἰς τί θά σᾶς χρησιμεύσει ἐάν τό μάθητε.
- 13) Τό πιστεύω! Εἶμαι αἰσιόδοξος...
- 14) Αὐτό ἴσως εἶνε δυνατόν ἐπί τῆς γῆς.
- 15) Αὐτό ἴσως εἶνε δυνατόν ἐπί τῆς Γῆς.
- 16) Φίλον καί φίλας ἐλπίζω νά ἔχω.
- 17) Ἔχω φίλον εἰλικρινῆ φίλην δέ ὄχι.
- 18) Ἔχω 2 φίλους καί 2 φίλας... τὰ δέ λφια μου.
- 19) Μάλιστα, αἱ φίλαι μέ ἀγαποῦν εἰλικρινῶς.
- 20) Ἐγώ εἶμαι πρός αὐτούς εἰλικρινῆς αὐτοί δέ... ἀγνοῶ.
- 21) Πολλάς φίλας ἀλλά μίαν πιστήν.
- 22) Ἡ σημερινή φιλία εἶναι σπάνιον φυτόν.
- 23) Μάντις δέν εἶμαι δυστυχῶς νά ξεύρω τάς καρδιάς.
- 24) Ἔχω μόνον δύο ἀλλά τί μέ τοῦτο;
- 25) Ὡς εἰλικρινεστέραν φίλην μου ἔχω τήν μαμᾶ μου.
- 26) Δύναμαι ἄγω νά εἰσδύσω σ' τῆς καρδιάς των τό βάθος; ἵνα ἴδω καί γνωρίσω πᾶν των αἴσθημα καί πάθος.
- 27) ἐγώ εἶμαι εἰλικρινῆς.
- 28) Νομίζω ὅτι ἔχω.
- 29) Ἄν μέ ὁμοιάζουν.
- 30) Φίλας ἴσως.
- 31) ἴσως διότι εἶμαι καί ἐγώ εἰλικρινῆς.
- 32) Ἄν εἶναι εἰλικρινεῖς δέν τό γνωρίζω.
- 33) Κολακεύομαι νά τό πιστεύω.
- 34) Φίλον πιστόν κ' εἰλικρινῆ πρός τό παρόν δέν εἶδα.
- 35) Ἔχω, τό Λευκόν Κροῖνον. Ἐνθυμοῦ καί Βεατρίκη (ἴσως ἀποκτήσω καί σᾶς).
- 36) Οὐχί.
- 37) ὁ ὑψηστός γνωρίζει
- 38) Εἰλικριν... καί πλέον οὐ.
- 39) Φίλους δυστυχῶς οὐχί, φίλας «Μίαν καί μόνην» ἐάν δέν ἀπατῶμαι.
- 40) Δέν ἔλαβον ἀφορμήν νά ἐνοήσω τήν εἰλικρινείαν αὐτῶν.
- 41) Ἐκεῖνοι τό ἠξεύρουν καλλίτερα ἀπό ἐμέ.

- 42) Πολύ ἀμφιβάλω ἄν καί ἐγώ τούς φίλους μου τούς ἀγάπῳ εἰλικρινῶς.
- 43) Ναί δύο καί πιστάς Συνειδήσιν τε καί Σκιάν.
- 44) Αἱ ἀδελφαί καρδίαι σπανίως συναντῶνται.
- 45) Ἄγνοῶ.
- 46) Φίλους μέν ναί! Φίλας δέ οὐδαμίαν... εἰλικρινῆ.
- 47) Τούς τόμους τῆς Διαπλάσεως.
- 48) Φίλους...πιστεύω,φίλας...ἀγνοῶ.
- 49) Τά τοιαῦτα ἐγώ δέν γνωρίζω, μιά μόνον ψυχή τό ἤξερεύει.
- 50) Φίλην μίαν, φίλους ὅταν δυστυχήσω θά σᾶς ἀπαντήσω.
- 51) Ξεύρω κ'ἐγώ;
- 52) Μάλιστα! διότι ἀγαπῳ εἰλικρινῶς.
- 53) Ὅχι.
- 54) Ἔχω ὀλίγας.
- 55) Εὐτυχῶς δεν ἐδυστύχησα εἰσέτι διά νά τό μάθω.
- 56) Φίλους καί φίλας ἔχω, ἀλλ' εἰλικρίνειαν δέν βεβαιῶ.
- 57) Φίλην μία εἰλικρινεστάτην, φίλους ἀγνοῶ.
- 58) Δέν μοι ἐδόθη ἀκόμη περιστάσις πρός δοκιμήν.
- 59) Ἔχω ἀλλ' ὀλίγας καί ὀλίγους.
- 60) Τί δύσκολος ἀπάντησις!...
- 61) Εὐτυχῆς θά ἦμην ἐάν τό ἐγνώριζον.
- 62) Ἐάν τό ἐγνώριζα θά ἦμουν ἡ εὐτυχεστέρα τῶν ἀνθρώπων.
- 63) Δέν γνωρίζω.
- 64) ὦ! Ἄν τό ἤξευρα!

Ποία εἶνε ἡ πλέον εὐχάριστος στιγμή τῆς ἡμέρας σας;

- 1) Ὅταν ποδηλατῶ (καί ἄς μή ἔχω ποδήλατον).
- 2) Ὅταν παρατηρῶ τήν ῥομαντικήν μας δύσιν.
- 3) Τό γλυκύ καί ὠραῖον γλυκοχάραμα.
- 4) Καθ'ἣν κάθημαι εἰς τήν τράπεζαν (ὅταν πεινῶ).
- 5) Ἡ στιγμή ποῦ ἀνοίγω τοῦς ὀφθαλμούς μου καί νά ἴδω τό φῶς.
- 6) Ὅλαι αἱ στιγμαί μου τῆς ἡμέρας μου εἶναι εὐχάριστα.
- 7) ὅταν κάθημαι μόνη μου καί παίζω τό βιολί.
- 8) ὅποτεν ἀτενίζω ἕνα μικρό σπιτάκι ποῦ ἔχει ἕνα ξενιτεμένο.

- 9) Ἡ στιγμή κατά τήν ὁποῖαν βλέπω τό τραπέζι στρωμένο.
- 10) Ὅταν κάθηναι νά φάγω!
- 11)
- 12) Ἡ ὥρα τοῦ ὕπνου.
- 13) Καθ' ἣν ἐξέρχομαι εἰς περίπατον.
- 14) Ὅταν συλλογίζομαι τήν Γῆν.
- 15) Ὅταν συλλογίζομαι τήν Γῆν.
- 16) Μέ τό ποδήλατον ὅταν τρέχω.
- 17) Ἐκείνη καθ' ἣν αἰσθάνομαι ὅτι πράττω καλόν τι.
- 18) Ἡ καθ' ἣν ρεμβάζουσα λησμονῶ ὄλους καί ἐμαυτήν.
- 19) Ὅταν φλυαρῶ μέ τάς φίλας μου.
- 20) Ὅταν ἐγείρωμαι τήν αὐγήν διά νά ἐπαναλάβω τά μαθήματά μου.
- 21) Ἡ στιγμή τῆς προσευχῆς μου.
- 22) Ἡ στιγμή τοῦ φαγητοῦ γιατί εἶμ' ἕνας φαγάς!!!!
- 23) Ἐκείνη καθ' ἣν ἀφίομαι εἰς ἐκτάσεις οὐρανίας.
- 24) Καμία.
- 25) Ὅταν ἔρχεται ἡ Διάπλασις καί Διαβάζω τά εὔσημά μου.
- 26) Ἡ στιγμή τῆς προσευχῆς! αὐτή μου δίδει ἐλπίδας αὐτή μέ ἐνθαρρύνει κ' εἰς τήν ψυχὴν μου πάντοτε ἐπιφέρει τήν γαλήνην!!
- 27) Ὅταν καταγίνωμαι εἰς τήν μουσική καί ἀνάγνωσιν.
- 28) Ὅταν ἐξέρχομαι περίπατον.
- 29) Ὅταν παίζω πιάνο.
- 30) Ἡ ἐβδόμη Ἑσπερινή.
- 31) Ἀνούσιος ἡ ἐρώτησις αὕτη.
- 32) Ὅταν μελετῶ.
- 33) Ἡ στιγμή καθ' ἣν συζητῶ μετά τῶν φίλων μου.
- 34) Ὅταν ρεμβάζω τρέφουμαι μέ μιὰ χρυσή ἐλπίδα.
- 35) Ἐν τῇ ἡλικίᾳ μου ὄλαι αἱ σιγμαί μοί εἶν' εὐχάρισται
- 36) Ὅταν ὅπως δήποτε ἀσχολοῦμαι ἢ ἐνδιατρίβω περὶ προσφιλές μου τι.
- 37) ὅταν τό ἔργο μέ ὠθῆ
- 38) Ἡ στιγμή τῶν ρεμβασμῶν.
- 39) Ἡ στιγμή καθ' ἣν ἔρχεσθε ἐκ τοῦ ...
- 40) Πρωί πρωί σάν ἐξυπνῶ.

- 41) ἡ τοῦ γεύματος καί προσευχῆς.
- 42) ἡ μεσημβρία.
- 43)
- 44) Αἱ εὐχάριστοι στιγμαί ὁμοιάζουσι εἰς σελήνη· ἡ μὲν ἐπισκιάζεται ὑπὸ νεφῶν, αἱ δὲ ὑπὸ θλιβερῶν.
- 45) Ἡ καθ' ἣν ὄνειροπολῶ περὶ τοῦ μέλλοντος.
- 46) Το ἔσπερας.
- 47) Το ἔσπερας ὅταν κάμνω τὴν προσευχήν μου.
- 48) Ἡ τοῦ ὕπνου μετὰ τὸ δεῖπνον.
- 49) Ὅταν πέσω εὐθύς ἡσυχάζω, καὶ ὁ νοῦς μου ὀλίγον καθεύδει.
- 50) Νῦν οὐδεμία.
- 51) Ἡ 4 μέχρι 5ης ἀπόγευμα καθ' ὅτι ἔχω μάθημα χοροῦ.
- 52) Ὅταν ἐν Μονώσει ρεμβάζω!
- 53) Ἡ μεσημβρία.
- 54) Ἡ τοῦ περιπάτου.
- 55) Ὅταν παίζω βιολί.
- 56) Κατὰ τὰς ἡμέρας.
- 57) Ἀπὸ τῆς 5 μέχρι τῆς 6 1/2 μ.μ.
- 58) Ὅταν κάθημαι εἰς τὴν τράπεζαν.
- 59) Τὸ νὰ ἄδω ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν δένδρων τοῦ κήπου μου.
- 60) Ὅταν ἐν Μονώσει ρεμβάζω ἢ ὑψηλὸν τι διαβάζω ἢ τὰς σκέψεις μου ἐν τῷ Λευκώματί μου γράφω...
- 61) Τῶν ὄνειροπωλήσεων.
- 62) Ἡ τοῦ περιπάτου.
- 63) Ὅταν παίζω βιολίον.
- 64) Ὅταν ἐνασχολοῦμαι εἰς ὅ,τι μοὶ ἀρέσει περισσότερο νὰ καταγίνωμαι.

Ποῖον ἱστορικὸν πρόσωπον θαυμάζετε περισσότερο;

- 1) Τὸν Ὁρέστην.
- 2) Αὐτὸ θὰ τὸ τυρήσω μυστικόν.
- 3) Τοὺς Μεγάλους Ναπολέον, Κωνσταντῖνον κ.τ.λ.
- 4) Τὸν Λεωνίδα.
- 5) Τοῦ μεγάλου Ναπολέοντος!

- 6) Όλους τούς ἐνδόξους Έλληνας θαλασσομάχους.
- 7) τόν Μ. Ναπολέοντα, τόν Μιμίκον καί τήν Μαίρην.
- 8) Τόν Όλιβιέ Λεβαιλάν μέ τήν Δινόρα του.
- 9) Περιμείνατε μίαν στιγμήν νά ἴδω τήν ἱστορίαν μου.
- 10) Τόν Μέγαν Ναπολέοντα τόν νικήσαντα τούς Κινέζους καί τήν Σαλαμίνα!!!!
- 11)
- 12) Τόν Μ. Άλέξανδρον.
- 13) Τόν Καρδινάλιον Richelieu.
- 14) Ἡμεῖς ἐδῶ δέν ἔχομεν τέτοια πρόσωπα.
- 15) Ἡμεῖς ἐδῶ δέν ἔχομεν τέτοια πρόσωπα.
- 16) Θαυμάζω τόν Θεμιστοκλέα.
- 17) Τόν Καίσαρα ἐνώπιον τοῦ Βρούτου.
- 18) Τόν Ἡρόδοτον.
- 19) Τόν Μέγαν Άλέξανδρον.
- 20) Τόν κτίσαντα τήν πόλιν ἣν κατοικῶ.
- 21) Τήν Άντιγόνην.
- 22) Ὁ Διάκος Άθανάσιος καί ὁ Νικηταρᾶς.
- 23) Βεβαίως τάς Σουλιώτιδας θαρῶ δέν ἀγνοεῖς.
- 24) Τόν Μαυρομιχάλη ἀπό τήν Μάνη.
- 25) Τον Λεωνίδα.
- 26) Τήν ἔνδοξον θαυμάζω ἀνδρείαν Μπουμπουλίαν!!
- 27) Ἐκ τῶν π.Χ. τόν Μ. Άλέξανδρον ἐκ τῶν μ.Χ. τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην.
- 28) Τόν Καραϊσκάκην διά τήν μεγάλην του εὐφυΐαν.
- 29) Τό ἥρωϊκώτερον.
- 30) Τήν Πηνελόπη τοῦ Ὀδυσσέως.
- 31) Τόν Μέγα Άλέξανδρον.
- 32) Τόν μέγαν Άλέξανδρον.
- 33) Τόν μέγαν Ναπολέοντα.
- 34) ΞΩ! Θουκυδίδ' ἱστορικέ λαμπρέ Άριστοφάνη.
- 35) Τιμή εἰς ἐκείνους ποῦπεσαν γιά τήν ἐλευθερίαν!
- 36) Τήν Πηνελόπην τοῦ Ὀδυσσέως.
- 37) ποῖον ὁ νούς μου νά ποθῆ
- 38) Τόν Μέγαν Πέτρον.

- 39) Τόν Λεωνίδα.
- 40) Κωνσταντῖνον τόν Παλαιολόγον.
- 41) Τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος.
- 42) Ναπολέοντα τόν Μέγα.
- 43) Τόν μέλλοντα ἑαυτόν μου θά ἐθαύμαζα πολύ.
- 44) Τόν Ναπολέοντα.
- 45) Τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτην.
- 46) Τόν μέγαν Ναπολέοντα.
- 47) Τόν Ἰούλιον Καῖσαρ.
- 48) Τόν Λούκουλον.
- 49) Θουκιδίδης ἀνὴρ ἱστορίας μέ μαγεύει ὁσάκις διαβάζω.
- 50) Napoleon I.
- 51)
- 52) Τόν Μ. Ναπολέοντα!
- 53) Τήν Πηνελόπην.
- 54) Τόν μέγαν Ἀλέξανδρον.
- 55) Τόν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον.
- 56) Τόν Μέγαν Ναπολέοντα Α!
- 57) Τον Πατριάρχην Γρηγόριον.
- 58) Τόν Αἴσωπον.
- 59) Τόν Διογένην.
- 60) Τόν Μ. Ἀλέξανδρον!
- 61) Τόν Μ. Ἀλέξανδρον.
- 62) Τόν Μ. Ναπολέοντα.
- 63) Τόν Μέγαν Ἀλέξανδρον.
- 64) Τόν Ρωμαῖον Κικέρωνα.

Ποῖον ἥρωα μυθιστορίας ἢ δράματος συμπαθεῖται περισσότερο;

- 1) Τήν ἡρωϊκὴν Βοσκοπούλαν.
- 2) Τόν Περιπλανώμενον Ἰουδαῖον.
- 3) Τόν ὀρφανόν τῆς Νέας Ὁρλεάνης.
- 4) Τόν Ἡρακλῆ.
- 5) Τόν ὑποκόμιτα τῆς Βαρκελόνης Ραούλ.....

- 6) Τόν Άετιδέα.
- 7) τόν ἔχοντα, ὡς σύμβουλον τό ψευδος πάντα αἴρειν
- 8) Τήν άτυχή Μαρία Βριώνος.
- 9) Τόν διάσημον περιηγητήν βαρῶνον Μυγγάουζεν διά τά μεγάλα ταξειδία καί τά μεγάλα.... ψεύματά του.
- 10) Τόν Βαρῶνον Μυγγάουζεν διά τά μεγάλα του ταξειδία καί τά άκόμη μεγαλείτερα ψεύματά του.
- 11)
- 12) Τόν Γουλιέλμον Τέλλον.
- 13) Εἰς ἓνα μόνον ὡς άπειρους συμπαθῶ!...
- 14) Τόν «Βαρκαλογατοσκυλοποντικοςπαρακτόπουλον».
- 15) Τόν «Βαρκαλογατοσκυλοποντικοςπαρακτόπουλον».
- 16) Τόν μεγάλθυμον Άχιλλέα.
- 17) Δέν ἔχω τώρα συμπαθείας.
- 18) Τόν Γιλμάτ.
- 19) Τόν Βαλεντίνον.
- 20) Δέν άναγιγνώσκω μυθιστορίας διότι εἶνε πηγή φθοροποιῶν δηλητηριῶν διά τήν νεολαίαν.
- 21) Τόν Οιδίποδα.
- 22) Τόν Στρογκῶφ τόν συμπαθῶ, καί τῶν ἄλλων προτιμῶ.
- 23) Ποιός ἄλλος ἄλλο άπ' τόν άνθρωπον στό δράμα τῆς ζωῆς.
- 24) Τόν πτωχόν μας τόν Ἐρνάνη.
- 25) Τόν Ροβινσῶνα.
- 26) Ποτέ δέν θά ξεχάσω τήν συμπαθῆ Παολίναν!!
- 27) Ὅλων τῶν μυθιστοριῶν τούς ἑναρέτους ἥρωας συμπαθῶ.
- 28) Τόν Άρτασιάν.
- 29)
- 30) Μυθηστορίας τόν Σιρ- Ἡλίαν δρακ. καί δράματ.
- 31) Τήν πολυπαθῆ Άντιγόνη.
- 32) Τήν Άνδρονίκην (έκ τοῦ μυθ. ἠρωίς τῆς ἑλλ. ἐπαναστάσεως).
- 33) Τόν Γιάννην- Άγιάννην, τῶν Άθλίων τοῦ Οὐγκῶ.
- 34) Καί σύ άνδρεῖε Άχιλλεῦ εὐκλείας θές στεφάνι.»
- 35) Ὁ βίος ὁ άνθρώπινος σωστή μυθιστορία!

- 36) Τούς ἥρωας ἐκείνους τῶν δραμάτων τούς ἔχοντας εἰλικρινεῖς διαθέσεις.
- 37) Τόν Πάρην μακαρίζει.»
- 38) Τόν Γιάννη- Ἀγιάννην.
- 39) Τόν ἥρωα τοῦ δράματος τοῦ βίου μου.
- 40) Τόν ἀτυχή καί ἀκουσίως του πολλά παθόντα Οἰδίποδα.
- 41) τοῦ Δεκαπενταετοῦς πλοίαρχου Δέκ Σανδ.
- 42) Τόν Δεκαπενταετῆ πλοίαρχον.
- 43) Δέν ἔπρεπε νά ἐρωτᾶς τῶνομά μου τό δηλοῖ.
- 44) Τήν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους.
- 45) Τόν Γιάννην Ἀγιάννην.
- 46) Τόν Μάριον (εἰς τήν ...)
- 47) Τόν μικρόν Λόρδον Φωλερρουᾶ.
- 48) Δόν Κιχώτης.
- 49) Καί τήν ρώμην λεαίνης ἀγριᾶς ἡρωῖς γεννηθῆσα θαυμάζω.
- 50) Romeo.
- 51) Τόν Ρωμαῖον τοῦ Σαικσπήρου.
- 52) Τοιούτους ἥρωας, πολλούς συμπαθῶ.
- 53) Τον Μπαμποῦ.
- 54) Τήν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους.
- 55) Τό παλληκάρι τῆς φακῆς.
- 56) Τόν υἱόν του Δοῦκα Ραίχονταν.
- 57) Τόν Ἑρῶικον τῆς ὠραίας Γαβριέλλας καί τήν Λουίζα τῶν 2 ὄρφανῶν.
- 58) Τόν Φασουλάκη Δόν Κιχώτην.
- 59) Τήν κατηραμένην κόρην.
- 60) Καί πολλούς καί οὐδένα!
- 61) Τόν Οἰδίποδα τύραννον.
- 62) Τόν Κριῖσον εἰς τό δράμα «Φαῦστα».
- 63) Τόν Φίλιππον Δερβλαί (εἰς τόν Ἀρχισηδιουργόν).
- 64) Τόν ἄνθρωπον ἐν τῇ Τραγωδίᾳ τῆς Ζωῆς. (Ἐκ τοῦ τετραδίου τῆς Πικραμένης Καρδούλας)

Εἰς ποῖον μέρος θά ἐπροτιμᾶτε νά κατοικῆτε;

- 1) Εἰς τὸν ἐπίγειον Παράδεισον.

- 2) Εἰς τὰς Ἀθήνας.
- 3) Σέ δάσει παρθένα, ὅπου ἄλλη καρδιά δέν πάλλει καί ὅπου ὁ λάλλος στροῦθος ψάλλει γλυκά.
- 4) Πλησίον τῆς Κωπηλάτιδος τῆς Κύθνου.
- 5) Εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν.
- 6) Μέσα στή καρδιά.
- 7) ζ'τὴν Λάρισα, ποῦ ἐγεννήθην, εἰς ταύτην θέλω νά κατοικῶ.
- 8) Εἰς τόν Κύριον Πειραιᾶ.
- 9) Εἰς τόν ... Ἄρην.
- 10) Σ' ἓνα ἄστρον τ'οὐρανοῦ.
- 11) Εἰς τόν Ἄρην τόν ἀστέρα. Μ'ἔρωτᾶτε διατί; γιατί ἐκ'ῆ ψυχῆ Ἐκείνης - τό γνωρίζω!-κατοικεῖ.
- 12) Πάντοτε εἰς τήν Ἑλλάδα.
- 13) Σ'τῆς εὐτυχίας τό λαμπρό παλάτι!
- 14) Ἐπί τῆς Γῆς φυσικά!
- 15) Ἐπί τῆς Γῆς... φυσικά!
- 16) Εἰς τήν πατρίδα μου νά κατοικῶ.
- 17) Ὅπου γῆ πατρίς.
- 18) Εἰς οἰονδήποτε ἀρκεῖ νά εἶναι χώρα Ἑλληνική... Ἐλευθέρα.
- 19) Εἰς μέρος ἔνθα κατοικεῖ ἡ εὐτυχία.
- 20) Εἰς τὰς νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους.
- 21) Ἐδῶ ὅπου κατοικῶ (Τόν Πειραιᾶ).
- 22) Εἰς πᾶν... ἀρκεῖ νά εἶν' Ἑλληνικόν.
- 23) Ἐκεῖ ὅπου μοῦ ὥρισεν ὁ ἀγαθός Θεός.
- 24) Εἰς μέρος μεμονωμένον καί μακράν τῶν ἀνθρώπων.
- 25) Ἐκεῖ ὅπου ἐγενήθην.
- 26) Εἰς ἔρημον ἀκρογιαλιάν! ἐφ'ῆς τό κύμα νά ἐκτυπᾶ κ' εἰδυνατόν ἐκεῖ τό φῶς τῆς Πανσελίνου ἀεὶ νά κατοικῆ.
- 27) Εἰς τὰς Ἀθήνας ἄχ! ναί!
- 28) Ἐκεῖ ὅπου πρώτην φορᾶν εἶδον τόν ἥλιον.
- 29) Ἐκεῖ ποῦ ζῶ ἢ στής Ἑλλάδος τό γλυκύ οὐρανό.
- 30) Ὅπου κλίμα τερπνόν καί διασκέδασις.
- 31) Ἐδῶ ὅπου μένω.

- 32) Εἰς τὰς Ἀθήνας.
- 33) Εἰς μίαν δενδρόφυτον νησίδα.
- 34) ὦ Ἄγγελοι ἀμέριμνοι, κοντά σας θέ νά ζήσω.
- 35) Τό θέρος πάντοτε ἐδῶ, ἀλλά τον χειμῶνα ὅπου καί σεῖς αγαπητή μου.
- 36) Ὅπου κλῖμα τερπνόν καί διασκεδάσεις.
- 37) ὦ! Λέσβος χώρα ποθητή.
- 38) Εἰς τήν μονήν τοῦ Ἁγ. Γερασίμου ὡς μοναχός.
- 39) Πλησίον Σας νά κατοικῶ...
- 40) Ἐπί ἀεροστάτου μέ πηδάλιον.
- 41) Πάντοτε εἰς τήν Ἑλλάδα.
- 42) Εἰς τόν Οὐρανόν.
- 43) Στοῦ Ἑλικῶνος τά δάση ἅ κρυστάλλινοι κρηναί δροσίζουν.
- 44) Ὅ,τι πλάθει ἡ φαντασία δέν παρουσιάζει ἡ πραγματικότης.
- 45) Πάντοτε εἰς τήν Ἑλλάδα μας.
- 46) Εἰς τὰς κλεινάς Ἀθήνας.
- 47) Εἰς τόν Ὀλυμπον.
- 48) Εἰς Ἀνεξάρτητον.
- 49) «Εἰς τόν τάφον μου μέσα νά κεῖμαι, ἐκεῖ θάχω ζωήν αἰωνίαν.
- 50) Εἰς τήν Χίον.
- 51) Εἰς τὰς Ἀθήνας καί μόνον τὰς Ἀθήνας.
- 52) Εἰς τό ὠραιότερον ἢ μᾶλλον ρομαντικώτερον!
- 53) Ἐκεῖ ὅπου ἡ Εὐρώπη τόν αὐχένα αὐτῆς τείνει εἰς τήν ἀδελφήν Ἀσίαν.
- 54) Εἰς τόν κήπον τῆς Ἑδέμ.
- 55) Μέσα εἰς τήν λέμβον σας.
- 56) Ὁ Ἀθηναῖος δέν ἐγκαταλείπει εὐκόλως τήν ὠραιοτάτην Πατρίδα του.
- 57) Εἰς μέρος παραθαλάσσιον.
- 58) Εἰς τοὺς Λιμένας τῆς Εὐτυχίας.
- 59) Εἰς ὑψηλὰς ὄραχούλας.
- 60) Εἰς ἔρημον ἔχον ὀρίζοντα λαμπρόν καί θάλασσαν!
- 61) Εἰς τὰ ἐν τῷ χωρίῳ Χατζῆ - Μπέη, θερινά ἐπαύλιά μου.
- 62) Πάντοτε εἰς τὰς προσφιλεῖς μου Πάτρας.
- 63) Τό πρῶτον εἶναι ὄνομα ἐνός ἀποστόλων ζήτησον καί θά εὐρεθῆ μέ μία πόλις μόνον.

64) Κάπου...

Ποιον συγγραφέα προτιμάτε;

- 1) Τὸν Θουκυδίδην.
- 2) Τὸν Σαιξπηϊρον.
- 3) Τὸν ἱστοριογράφον Θουκυδίδην.
- 4) Τὸν Βέρον.
- 5) Τὸν Βίκτορα «Οὐγγό».....
- 6) Ἰούλιον Βέρον καὶ Ἄνανιαν.
- 7) πόσον μ'ἀρέσει νά διαβάζω τὸν θεῖον Βίκτωρα Οὐγγώ.
- 8) Τὸν Δουμά.
- 9) Τὸν καλλίτερον.
- 10) Πάντοτε τὸν καλλίτερον.
- 11) Δέν ἀπεφάνη συγγραφεύς ὅστις νά περιγράψῃ τό ἄλγος τῆς καρδιάς μου κι'ἄλλη καρδιά νά θραύσῃ!
- 12) Τὸν Βίκτορα Οὐγγώ.
- 13) Θουκυδίδην τὸν Ἱστορικόν.
- 14) Τὸν τοῦ «Βαρκαλογατοσκυλοποντικοσπαρακτόπουλον».
- 15) Τὸν τοῦ «Βαρκαλογατοσκυλοποντικοσπαρακτόπουλον».
- 16) Τοῦ Βέρον βιβλία νά μελετῶ.
- 17) Τὸν Φαίδωνα μας.
- 18) Πολλούς.
- 19) Τὸν Ξενόπουλον.
- 20) Ξενοφῶντα.
- 21) Τὸν Ἰούλιον Βέρον.
- 22) καὶ Θουκυδίδην τὸν ἱστορικόν.
- 23) Τὴν μνήμην ἣτις ὀδηγεῖ τοὺς πάντας εἰς τό φῶς.
- 24) Τὸν συγγραφέα τῆς καρδιάς.
- 25) Τὸν συγγραφέα τῆς Διαπλάσεως.
- 26) Δύναται χεῖρ συγγραφέως κόρης ὀρφανῆς τά ἄλγη! δύναται νά παραστήσῃ;
ὃ ἂν δυνηθῶ ναί τότε αὐτόν θέλω προτιμήσει.
- 27) Ἰούλιον Βέρον, Βίκτορα Οὐγγώ καὶ τόσους ἄλλους ἀκόμη.
- 28) Τὸν Ἰούλιον Βέρον.

- 29) Jules Verne.
- 30) Τόν Ξενοφῶντα.
- 31) Τόν Βίκτορα Ουγκώ.
- 32) Τόν Ίούλιον Βέρν.
- 33) Τόν Πλάτωνα.
- 34) Τόν συγγραφέα τόν Ουγγώ πῶς νά μήν ἀγαπήσω.
- 35) Τόν εὐκολότερον δέν εἶν' ἔτσι;
- 36) Τόν ἀφαρπάζοντα τάς ψυχάς.
- 37) Ουγγώ θά σέ συγγράψῃ
- 38) Τόν Βίκτωρα Ουγγώ.
- 39) Τόν συγγραφέα τοῦ ἐρωτοκριτοῦ.
- 40) Τόν Ξενοφῶντα.
- 41) Τόν Πλάτωνα καί πολλοὺς ἄλλους.
- 42) Τόν Ίούλιον Βέρν λατρεύω.
- 43) Γιά πρωτεῖα κατ' ἐμέ ὁ Ουγγώ κι ὁ Βέρν ἐρίζουν.
- 44) Τόν «Bossuet».
- 45) Τήν Mme Pottin.
- 46) Τόν Ζολά.
- 47) Τόν Ίούλιον Βέρν.
- 48) Τόν Ίούλιον Βέρν.
- 49) ὦ! Ουγγώ προτιμῶ γιά νά εἶμαι, νάχω μνήμην λαμπράν θαυμάσιαν.
- 50) Dante.
- 51)
- 52) Τόν Πλάτωνα!
- 53) Τόν Κ. Ραγκαβῆν.
- 54) Τόν Ίούλιον Βέρν.
- 55) Προτιμῶ τούς συγγραφεῖς ἀπό τούς συγγραφεῖς.
- 56) Τήν Βασίλισσαν τῆς Ρουμανίας Ἑλισάβετ.
- 57) Τόν Βίκτωρα Ουγγώ καί τόν Ίούλιον Βέρν.
- 58) Τό ἀπλούστερον.
- 59) Τόν ἐξέχασα.
- 60) Τόν V. Hugo! καί τόν τυφλόν Παρισιάδην.
- 61) ... Ἐκεῖνον ... τόν... πῶς τόν λένε... τόν ξέχασα!!

62) Τόν Ἀλέξανδρον Δουμᾶν.

63) Τόν Ἰούλιον Βέρν.

64) Τόν Λοτί.

Ποῖον ζωγράφον;

1) Τὸν ποιητὴν τοῦ παντός.

2) Τὸν Θεόδωρον Ράλλην, διότι θά μοῦ ζωγραφίσει τὸν Καρνάβαλον.

3) Τὸν Ἀετόν τῆς Ἐρήμου.

4) Τὸν Ραφαήλ.

5) Τὸν «Ραφαήλον».....

6) Τὴν φύσιν ποῦ ἔχει ζωγραφίση μέ τέχνην.

7) ἀπάντησιν εἰς τό παρόν συγγνώμην θ' ἀποφύγω.

8) Τὸν Ἀγαπητόν μου φίλον, Κωνσταντῖνον Εὐστρατίου.

9) Δέν ἐπισκέφθην ἀκόμη τὴν Καλλιτεχνικὴν ἔκθεσιν.

10) Δέν ἔχω τὴν τιμὴν νά εἶμαι τεχνοκρίτης.

11) Τὸν ζωγραφίσαντ' ἔσαεί ς' τὴν μνήμην μου ζωγράφον τὴν μόνην εὐτυχίαν μου ποῦ κεῖται εἰς τὸν τάφον!

12) Τὸν Λύτρα.

13) Δι' ἐμέ ζωγράφος ἀνάμνησις γλυκειά!

14) Ἐκεῖνον, ὅστις θά ζωγραφίση τὴν Χώραν τῶν Μακάρων.

15) Ἐκεῖνον, ὅστις θά ζωγραφίση τὴν Χώραν τῶν Μακάρων.

16) Τὴν χεῖρα τοῦ Δημιουργοῦ.

17) Τὴν κροκόπεπλον Ἡῶ.

18) Τὸν τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνοσ τῆς Θεοτόκου.

19) Τὸν Ραφαήλ.

20) Ραφαήλον.

21) Τὴν χεῖρα τοῦ Δημιουργοῦ.

22) Ὁ πάντας τοὺς ζωγράφους πλάσας ἔχει κατ' ἐμέ τὴν λαμπηδόνα.

23) Τὴν φαντασίαν προτιμῶ τόσα μᾶς ζωγραφίζει.

24) Τὸν ζωγράφον τῆς Φύσεως.

25) Τὸν ζωγράφον Θομόπουλον.

26) Τὸν τῆς φύσεως ζωγράφον!! τὸν ἀπείρως θαυμαστόν!! νά παραβληθῆ εἰπέ μου ποῖος δύναται μ' αὐτόν.

- 27) Ποῖος καλῆτερος τοῦ Ραφαήλ;
- 28) Τόν Νικόλαον Γύζην.
- 29) Τήν φαντασίαν μου.
- 30) Τόν παριστῶντα ὁμιλούσας τὰς εἰκόνας.
- 31) Τήν φαντασίαν.
- 32) Τόν Γκύζην.
- 33) Τόν Γκύζην.
- 34) Ἐκεῖνος τῆ φύσι ποῦ ἔκαμε, τ' ἀστέρια τὰ λουλούδια.
- 35) Τόν σαλίγκαρον ὁ ὁποῖος ζωγραφίζει χωρὶς χρώματα!!!
- 36) Τόν παριστῶντα ὁμιλούσας τὰς ὁμιλούσας τὰς εἰκόνας.
- 37) Ἡ φύσις εἶναι ζηλευτή.
- 38) Τόν Μίκωνα.
- 39) Τόν ζωγραφίσαντα τὴν εἰκόνα Σου.
- 40) Τόν Ἕλληνα τόν ζωγράφον τῆς φύσεως.
- 41) Τόν θαυμαστόν Raphael.
- 42) Τόν ζωγραφίσαντα τὴν «Ἀφροστεφανωμένην Θάλασσα».
- 43) Τοῦ παντός Σέ τόν ζωγράφον πτηνά, δάση ἀνυμνοῦσι.
- 44) Τόν Ἀπελλῆν.
- 45) Τόν Raphael.
- 46) Τόν Βέρτερον.
- 47) Τόν Νικ. Γκύζην.
- 48) Τῆς φύσεως.
- 49) Εἶν' ἡ φύσις ζωγράφος ὠραῖος, πού δέν δύναται ἄλλος νά γίνη.
- 50) Delacroix διὰ τό ἔργον του: «La barque de Dante».
- 51)
- 52) Τήν φαντασίαν μου!
- 53) Ἀπελλῆν.
- 54) Τήν φαντασίαν.
- 55) Τόν Γύζην καί Ἰακωβίδην.
- 56) Τόν Πρίγκηπα Νικόλαον.
- 57) Τόν Michel – Ange καί τόν Raphael.
- 58) Τό Κεντρί.
- 59) Δέν καταγίνομαι εἰς τὴν ζωγραφικὴν.

- 60) Έμαυτήν.
- 61) Τόν κ. Π. τῆς πόλεώς μας. Τί γελαῖς; δέν ξεύρεις ὅτι αὐτόν προτιμῶ;
- 62) Τόν Γκύζην.
- 63) Τόν Ἀπελλῆ.
- 64) Τόν Γύζην.

Ποῖον μουσικόν;

- 1) Ἐπειτα ἀπὸ τόσας ἐρωτήσεις ἐλησμόνησα τόν μουσικόν.
- 2) Τὴν Μπετίνα Φραβασίλη.
- 3) Τόν Ἀετόν τῆς Ἐρήμου.
- 4) Τόν Βέρδη.
- 5) Τόν «Καίσαρι».....
- 6) Τόν Ποσειδῶνα.
- 7) τόν γράψαντα τό ποιῆμα «ὦ μάνα μου θά φύγω».
- 8) Τόν λατρευτόν μου Ἀλέκον Καζαντζῆν.
- 9) Ἐνα γνωστότατον ἐδῶ Μουσικό.
- 10) Τόν Μαρίνο!! τόν γνωρίζετε;
- 11) Ὁ νεκρικός ὁ ψίθυρος πενθίμου Κυπαρίσσου τῆς ἀηδόνος ἢ λαλιά, μαγεύουσι μ'ἐξ ἴσου.
- 12) Τόν Chopin.
- 13) Τόν ἐν Δρέσδη Ἑλληνα ἐξάδελφόν μου Ἄριστον Μπου[]
- 14) Τοὺς Τζίτζικας.
- 15) Τόν Τζίτζικα!
- 16) Τὴν ἀηδόνα τοῦ βουνοῦ.
- 17) Τόν μουσικοδιδάσκαλόν μου.
- 18) Τὴν συναλίαν τοῦ τέτιγος τῆς ἀηδόνος καί τόν φλοῖσβον τοῦ ἐξοχικοῦ ῥυακίου.
- 19) Τόν φλοῖσβον τῆς θαλάσσης.
- 20) Βέρδην.
- 21) Τό καναρινάκι μου.
- 22) πολὺ εὐφραίνομαι πρῶτ' ν'ἀκούω ἀηδόνα.
- 23) Τόν τζίτζικα τόν προτιμῶ φωνάζει ζίζι... ζίζι...
- 24) Τόν Μουσικόν τῆς Ψυχῆς.

- 25) Τό τίκ τίκ του ὠρολογίου.
- 26) Μουσικόν ποῦ θά ὑμνίση! θά ὑμνίση καί θά ψάλλη! εὐγενοῦς καλῆς καρδίας τόσα εὐγενῆ της κάλλη.
- 27) Mozart, Mendelson, Chopin, Verdi.
- 28) Τόν Λώρρην Μαργαρίτην.
- 29) Τόν Βέρδην.
- 30) Τόν Μάρκελαν Λακάξ.
- 31) Chopin et Mozart.
- 32) Οὐδένα.
- 33) Τόν Μπετόβεν.
- 34) Καί τ'αἰδονάκι ποῦ λαλεῖ, τοῦ Μάϊ τά τραγούδια.
- 35) Τά κύματα τῆς θαλάσσης, ἄν καί καλοκαίρι κάμνει μία τρικυμία σήμερον πώ! πώ! πώ!
- 36) Τόν γλυκύτατον Touccini.
- 37) Καί ἡ ἀηδών ἀγαπητή,
- 38) Τόν Πυθοκλείδην.
- 39) Τόν... «Ἀνέστη».
- 40) Τόν Μουσηγέτην Ἀπόλλωνα.
- 41) πολλοὺς προπάντων τόν (;)om yon
- 42) Τὴν Ἀηδόνα τῆς... Ἑρήμου.
- 43) Τοῦ Βετόβεν αἱ συνθέσεις εἰς ἐκτάσεις μέ ὑψοῦσι.
- 44) Τόν «Rossini».
- 45) Τόν Shubert.
- 46) Τόν ὠραῖον μου παπαγάλον.
- 47) Τόν Βάγνερ.
- 48) Τόν τῆς ἀηδόνας.
- 49) Ὁ Τυρταῖος ὦ! πόσον σπουδαῖος καί ἀθάνατος φίλη θά μείνη.
- 50) Gounod.
- 51) Τόν ἀρμονικόν ἦχον τῶν ρυακίων.
- 52) Τόν βάλτραχον καί τόν φλοῖσβον τῶν κυμάτων ἐν σεληνοφωτίστῳ σιωπηλῇ νυκτί!!
- 53) Τυρταῖον.
- 54) Τὴν γλυκόλαλον ἀηδόνα.

- 55) Τόν διδάσκαλον τοῦ βιολίου μου.
- 56) Τόν Βέρδη.
- 57) Τόν Verdi.
- 58) Τόν ἀλέκτορα κατά τήν πρωϊνήν ὥραν.
- 59) Οὔτε μουσικός εἶμαι.
- 60) Βοσκόν παίζοντα ἐν ἐρήμῳ αὐλόν!
- 61) Τήν ἀηδόνα.
- 62) Τόν Βέρδη.
- 63) Τόν διδάσκαλόν μου.
- 64) Τόν Βάγνερ.

Ἐάν δέν ἦσθε ὅ,τι ἐγεννήθητε, τί ἠθέλατε νά εἶσθε;

- 1) Ἥλιος.
- 2) Νά ἦμην πτηνόν, ἵνα θά μοῦ ζωγραφίσει τόν Καρνάβαλον.
- 3) Χρυσίζουσα ἀκτίς τοῦ Φοίβου.
- 4) Διάβολος!! (ἀλλά, ἄνευ κεράτων).
- 5) Νά ἦμην Κανάρι.
- 6) Πρωτεύς διά νά γίνομαι ὅ,τι θέλω.
- 7) τί νᾶμουνα; τί νᾶμουνα; ἤθελα κρῖνος νᾶμουν.
- 8) Νάμουν ἢ εἰμαρμένη νά μεταβάλω τήν τύχην μου.
- 9) Δυστυχῶς τό χάρισμα τῶν Μεταμορφώσεων μόνο ὁ Πρωτεύς τό εἶχεν.
- 10) Αἰς... θρωπος.
- 11) Ἐπεθύμουν νά μή εἶναι ἢ νά ἦμην Χρυσάλλις γιά νά ζήσω εἰς τόν κόσμον μία μέρ' ἀλλ' εὐτυχής!
- 12) Ἄγγελος διά νά παρηγορῶ τούς δυστυχεῖς.
- 13) Κοπηλάτις τῆς Κύθνου.
- 14) Ὅ,τι δέν εἶμαι τώρα.
- 15) Ὅτι δέν εἶμαι τώρα.
- 16) Πτηνόν ἵν' εἰς αἰθέρα πέτωμαι.
- 17) Προστάτης τῶν δυστυχῶν.
- 18) Ἀθάνατος.
- 19) Ἄνθρωπος καί πάλιν.
- 20) Ὀλίγον ἀδύνατος διότι εἶμαι πολύ παχύς.

- 21) Οὐδέν.
- 22) Νᾶμουνα... καί τί νᾶμουνα! ἄς ἤμουνα πουλί.
- 23) Ν' ἄμουν ἀστέρι τ' οὐρανοῦ νά φωτίζα τό βράδυ.
- 24) Λίθος διά νά μή αισθάνομαι.
- 25) Ὅτι κάμνη ὁ Θεός εἶναι καλά καμωμένο.
- 26) Μιά πένθιμος κυπάρισσος σ'τόν τάφον τοῦ πατρός μου! ἢ ὡς καί τώρα κόρη πλὴν μακρὰν ματαίου κόσμου!
- 27) Ἐάν δέν ἤμουν γυνή ἐπεθύμουν νά ἤμην ἀνήρ.
- 28) Ἀηδών.
- 29) Θεά τῆς Εὐτυχίας.
- 30) Παραδείσιον πτηνόν.
- 31) Πτηνόν ἵνα ἵπταμαι εἰς τούς αἰθέρας.
- 32) Μέγας Ἀνήρ.
- 33) Νά ἤμην καλλιτέχνης.
- 34) Ἦθελα νᾶμαι λούλουδο, στῆς ἐρημιᾶς τό βράχο.
- 35) Τώρα; εἶναι πλέον ἀργά ἔπρεπε νά ἐρωτηθῶ πρὶν γεννηθῶ!!!
- 36) Ἐπροτίμουν νά ἤμην ἀηδών.
- 37) Πουλᾶκι σᾶν πετάξι.
- 38) Ὅν μή ὄν.
- 39) Βασιλεύς τῆς Καρδίας Σου.
- 40) Ἐλευθέρα Ἑλληνίς.
- 41) Λέων τῆς Ἀφρικῆς.
- 42) Ἄγγελος τῆς Εὐτυχίας.
- 43) Ὁ Ὀρφεύς ἤθελον εἶναι ἀλλά καί μέ Εὐρουδίκη.
- 44) Παρήγορος Ἄγγελος τῶν Πενθουσῶν Καρδιῶν.
- 45) Οὐδέν! παρ' ὅτι εἶμαι.
- 46) Πτηνόν διά νά σᾶς γενῶ ὡά τά ὅποια μαζεύεται.
- 47) γλυκά διά νά μέ τρώγουν τά μικρά.
- 48) Πέτρα νά μήν αισθάνωμαι.
- 49) Καναράκι νά εἶμαι πῶς θέλω, νά πετῶ ὑψηλά στόν ἀέρα.
- 50) Εἷς βράχος τῆς ἐνδόξου Χίου.
- 51) Ἀνήρ διά νά ἐδόξαζα τήν πατρίδα μου.

- 52) Σελήνη! ἵνα διὰ τοῦ φωτός μου χύνω παρηγοριάν εἰς τοὺς ἀλγοῦντας καὶ καθίσταμαι σύντροφος τοῖς ἀϋπνοῦσι καὶ ἰδία τοῖς ἐν Μονώσει
- 53) Νηρηΐς.
- 54) Πολύχρωμος Χρυσάλλις.
- 55) Ὠοθραύστης (ἐννοεῖται;)
- 56) Ἦνας Κολοκοτρώνης διὰ νά ὠφελήσω τήν Πατρίδα μου διὰ τοῦ ξίφους, ἢ ἕνας Ραγκαβῆς διὰ νά τήν ὠφελήσω διὰ τῆς γραφίδος.
- 57) Παραδείσιον πτηνόν.
- 58) Πτηνόν διὰ νά πετῶ ἐλευθέρως.
- 59) Πτηνόν ἐρήμου.
- 60) Νοῦς τοῦ Σωκράτους.
- 61) Πτηνόν.
- 62) Ἀνήρ.
- 63) Ἄγγελος διὰ νά παρηγορῶ τοὺς δυστυχεῖς.
- 64) Ἀκτίς Ἐλπίδος.

Τί προᾶγμα θαυμάζετε περισσότερο εἰς τήν φύσιν;

- 1) Τὸν οὐρανὸν μὲ τοὺς ἀστέρας.
- 2) Τὸ πεταλούδισμα τῆς θαλάσσης.
- 3) Μία ἀθηναϊκὴ καλλονή!
- 4) Τὴν γλῶσσην.
- 5) Τὸν « Ἥλιον».....
- 6) Τὸν ἑαυτόν μου!!!
- 7) τὴν ἁρμονία ποῦ τὰ πουλιά σ' τὴν ἐξοχὴν παράγουν.
- 8) Ὅτι φύετε εἰς τὴν γῆν.
- 9) Οὐδέν περισσότερο τῶν ἄλλων διότι ὅσα ἐποίησεν ὁ θεὸς εἶναι ὄλα θαυμαστά.
- 10) Πολλά, ἀλλὰ ἡ κεφαλὴ τοῦ Σχολάρχου μου ἢ φωτίζουσα τὰ πέριξ διὰ τῆς.. σελαγιζούσης φαλάκρας της δέν εἶναι ἀξιοθαύμαστος;
- 11)
- 12) Τὴν κωμωδίαν τῆς ζωῆς.
- 13) Κάτι!...
- 14) Πᾶν γήϊνον ἄξιον θαυμασμοῦ ἐστί.

- 15) Πᾶν γήϊνον ἄξιον θαυμασμοῦ ἐστί.
- 16) Τόν Πλάστην ὅταν σκέπτομαι.
- 17) Τό ἄπειρον.
- 18) Τά πάντα.
- 19) Τά πάντα σχεδόν.
- 20) Τήν φυσικήν Ἱστορίαν.
- 21) Τό πᾶν.
- 22) Τά πάντα εἶναι θαυμαστά ποιό λίγο, ποιό πολύ.
- 23) Τῆς νύκτας τό μυστήριον σάν φθάνει τό σκοτάδι.
- 24) Θαυμάζω τήν καλλονήν αὐτῆς.
- 25) Τόν ψῦλλον.
- 26) Θαυμάζω ἐν τῇ φύσει τήν ἀργυράν Σελήνην!! ἀγών ἐνός ὄντος πάσχοντος...
τήν ψυχικήν ὁδύνην!!
- 27) Ἡ φύσις ἔχει τόσα ἀξιοθαύμαστα!
- 28) Τά ἄνθη.
- 29) Τήν ἰδίαν.
- 30) Τάς μελίσσας καί τό Οὐράνιον Τόξον.
- 31) Τήν μυριάδα τῶν ἀστέρων.
- 32) Τόν ἀστερόεντα οὐρανόν.
- 33) Τήν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου.
- 34) Τό φεγγαράκι νά κυττῶ, ποῦ ξαγρυπνᾷ μονάχο.
- 35) Τό ψεῦδος!!! (μά εἶναι καί νά μη θαυμάζη κανείς;)
- 36) Τήν ἀστραπήν καί τήν δύσιν τοῦ ἡλίου.
- 37) ὦ! ῥόδα ἴα ἀνθηρά
- 38) Ὅν μή ὄν.
- 39) Εἰς τήν φύσιν θαυμάζω τήν μορφήν Σας.
- 40) Τήν μετά τήν δύσιν τοῦ Ἡλίου ἤρεμον καί πολύχρωμον θάλασσαν.
- 41) Τά δάση καί τάς κοιλάδας.
- 42) Πῶς κρατῶνται ξεκάρφωτα τά κεραμύδια.
- 43) Θέλγει με Θεῖον καί Καλό καί Ἀληθές καί Δίκην.
- 44) Ἐπιδέχονται προτίμησιν τά ἔργα τοῦ Θεοῦ.
- 45) Τήν ἀνομοιότητα τῶν ἀνθρώπων.
- 46) Τόν πίθηκον.

- 47) Τόν ἥλιον
- 48) Τόν ἄνθρωπον.
- 49) Τάς Ἀθήνας θαυμάζω καί μέλλω νά ἐλθω νά σας εὔρω μία μέρα.
- 50) Τήν θάλασσαν.
- 51)
- 52) Καί τί δύναμαι νά θαυμάσω ὀλιγώτερον ἐν αὐτῇ;
- 53) Τήν καλλονήν.
- 54) Τήν ροδοφωτισμένην δύσιν.
- 55) Τόν ἀναπεπταμένον οὐρανόν μιᾶς φαλάκρας.
- 56) Τοὺς πλανήτας.
- 57) Τήν τοποθεσίαν τῆς Παλεοκαστρίτιδος.
- 58) Τόν Βεζούβιον ἐν ὅλῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ.
- 59) Τά πτηνά.
- 60) Τήν φύσιν ὅλην δέν παύω νά θαυμάζω. Ὁ νοῦς μου ἀνυψοῦται Φιλοσοφῶ, ὁπόταν αὐτήν, ὦ φίλη μελετῶ!
- 61) Τήν κωμωδίαν τῆς ζωῆς.
- 62) Τό τελειότερον ὅλων τόν ἄνθρωπον.
- 63) Τόν ἥλιον.
- 64) Κᾶτι!...

Ποία τοποθεσία σᾶς ἔκαμέ ποτε τήν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν;

- 1) Ἡ θέσις τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ.
- 2) Τό Κιάτο, μικρόν χωρίον τῆς Κορίνθου.
- 3) Ἡ τοῦ Βοσπόρου (ἐπί τήν κουνουπιέραν μου).
- 4) Λίμνη περιβεβλημένη ὑπό δάσους.
- 5) Ἡ κορηφή τοῦ Ὑμηττοῦ.....
- 6) Αἱ τοποθεσίαι τῆς θαλάσσης.
- 7) Ἡ ἐξοχή Ρετσίανης μ'ἀρέσει διατί;
- 8) Ἡ κορυφή τοῦ χελμοῦ, ἔνθα εἶδον τήν ἀνατολήν τοῦ Ἡλίου.
- 9) Μερικαί τοποθεσίαι τοῦ Βορείου Πόλου!!!
- 10) Δέν ηὐτύχησα ἀκόμη νά περιηγηθῶ ἐκτός τούτου ἔχω τήν ἀτυχίαν νά εἶμαι κλεισμένος ὡς μαθητής, τό Λεόντειον Λύκειον ἀπό τήν ταράτσαν τοῦ ὁποίου

βλέπω μόνον τὰ κεραμίδια τῶν ἀπέναντι οἰκιῶν, ἐρωτήσατέ με λοιπόν ὅποια...κεραμίδια μοῦ ἔκαμαν τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν νὰ Σᾶς ἀπαντήσω.

11)

12) Ἡ τοποθεσία μιᾶς θαυμασίας... μύτης.

13) Ἡ τῆς Κύθνου ὅσον κατόρθωσα κάποτε νὰ [[]]

14) Δέν γνωρίζω ἄλλην ἀπὸ τὴν Χώραν μου.

15) Δέν γνωρίζω ἄλλην ἀπὸ τὴν Χώραν μου.

16) Αἱ Ἀθηναίαι μ'ἀρέσουν πολὺ.

17) Ἡ τοποθεσία τῆς πατρίδος μου.

18) Τὰ παρὰ τὰ ῥυάκια σκιερὰ δάση τῆς πατρίδος μου.

19) Ἡ τῶν Μετεώρων.

20) Ἡ τοποθεσία τῶν διόπτρων τοῦ καθηγητοῦ τῶν μαθηματικῶν.

21) Ὁ Βόσπορος.

22) Τὰ κεραμίδια ξεκάρφωτα πῶς δέν φοβοῦνται μήπως πέσουν!!!!....

23) Ἐκεῖ ποῦ αὐτοκτόνησεν ἡ ἀτυχῆς ἡ Μαίρη.

24) Ἐξ ὅσων εἶδον τῆς Βενετίας καὶ Νεαπόλεως.

25) Τὰ δόντια μιᾶς Κυρίας ὅταν ἐγελοῦσε.

26) Ἦτο χειμῶν· ἡ καταιγὶς ἐμαίνετο, ἐλύσσα!! ὁ ἄνεμος ὑπὲρ ποτε ἀγροιωπὸς ἐφύσα! Κ'ἐγὼ κοντὰ σε θάλασσα καὶ σε θάλασσα καὶ σέ λυσοῦν στοιχεῖον!εὐρέθην καὶ ἐθαύμασα τᾶγχιον μεγαλεῖον!!!

27) Ὁ Θρακικὸς Βόσπορος πρὸς τὸ παρόν.

28) Τῆς ὥραίας τὸ κάστρο.

29) Δέν εἶδον δυστυχῶς.

30) Τὸ Νέον Φάληρον.

31) Ὁ Βόσπορος.

32) Ἡ Ἀγριά (Βόλος).

33) Τὰ Τέμπε τῆς Θεσσαλίας.

34) ὦ! Χάλκη μου ἐρατεινὴ τῆς πόλις μας καμάρι.

35) Τῆς Ἑλβετίας τὴν ὁποῖαν ἐπεσκεφθῆν κατ' ὄναρ!!!

36) Τὸ Δαφνίον.

37) ὦ! κῆπε τῶν ἀνθέων,

38) Ἡ κορυφὴ τοῦ Αἴνου.

39) Ἡ τοποθεσία ἐνός δάσους μεταξύ δύο λόφων.

- 40) Τῆς πατρίδος μου μετά τοῦ λιμένος θεωμένης ἀπό κορυφῆς ὄρους.
- 41) Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ τῶν Πατρῶν, Μεσολογγίου.
- 42) Ἡ ἐξοχή τῆς κοιλίας ἑνὸς προγάστορος.
- 43) Μ'ἐξέπληξεν ἢ Αἴγυπτος ἢ χώρα ἢ ἀρχαία.
- 44) Ἡ τοῦ «Κάν-γλιόλ» = «λίμνη αἵματος».
- 45) Οὐδεμία.
- 46) Ἡ τοποθεσία τῶν ἀποικιῶν.
- 47) Τό ὄρος τῆς Πεντέλης.
- 48) Ἡ τῶν αὐτιῶν τοῦ ὄνου.
- 49) Εἶν' ἢ Χάλκη ὠραίο νησάκι, πού τό βλέπουν νερά Προποντίδος.
- 50) Δέν δύναμαι νά ἐκλέξω μεταξύ Στυγός καί Τεμπῶν.
- 51) Τόν ὑπεράνω ἡμῶν θόλον, ὄν στολίζουσιν οἱ ἀστέρες.
- 52) Ἡ Καλλιθέα τῆς Ἀραγοζαίνης!! (λόφος μαγευτικώτατος!!)
- 53) Τό Djelloustorm (ἐθνικόν δάσος ἐν Ἀμερικῇ).
- 54) Ἡ τῆς Μεθώνης.
- 55) Ἡ μεγαλοπρεπῆς ὄροθεσία μιᾶς καμπούρας.
- 56) Τό πεδῖον τοῦ Ἄρεως.
- 57) Τό κανόνι πρῶϊαν τινά κατά τίς 5 1/2.
- 58) Αἰ ἐξοχαί τοῦ πορτοκαλλίου.
- 59) Τά ἐν Αἰγίῳ Ὑψηλά ἀλώνια.
- 60) Ἡ ἐν Αἰγίῳ Καλλιθέα!
- 61) Ἡ τοποθεσία τῶν ἀστέρων ἐν τῷ κενῷ.
- 62) Ἡ τῆς Βεβετίας ἐξ ὅσων εἶδον.
- 63) Ἡ πέτρα τοῦ Ὅμηρου Ἐν Χίῳ.
- 64) Ἡ Παληοκαστρίτσα τῆς Κερκύρας.

Ποῖον φαγητόν σᾶς ἀρέσει περισσότερο;

- 1) Καὶ τὸ τυρὸ τοῦ Βώλου.
- 2) Τρελένομαι δι' ὄλα τά ἔτοιμα.
- 3) Μοῦ εἶπαν ὅτι ξεύρετε.
- 4) Τό ψητόν.
- 5) Τό κυνήγιον ἐγγένη
- 6) Καλήν Ὕρεξιν καί ἐν γένει τά θαλασσινά.

- 7) μέ σάλτσα καί λεμόνι σαροδέλλα ή ψιτή.
- 8) Μπιργιάνη κολοκύθια, καί τώρα. νάχα! άλλα ποῦ...
- 9) Εὐχαριστῶ πολύ δέν πεινῶ.
- 10) Εἶναι περιττόν διότι δέν δέχομαι γεύματα.
- 11)
- 12) Ἡ καλή ὄρεξις.
- 13) Τοῦ πνεύματος τά φαγητά μέ τέρπουν.
- 14) Μακαρονοποντικοί μέ μέλι!!
- 15) Μακαρονοποντικοί μέ μέλι!!
- 16) Κρέας κολοκυθάκια νά εἶναι μαζί.
- 17) Ἐξαρτάται ἐκ τῆς ὀρέξεώς μου.
- 18) Τό φαγητόν τό ὁποῖον τρέφει τό πνεῦμα.
- 19) Ὅταν ἔχω ὄρεξιν τά πάντα.
- 20) Ὅλα ἄνευ ἐξαιρέσεως.
- 21) Ὅλα τά τρώγω, ἀλλ' ἰδίως τά μακαρόνια.
- 22) ὅταν πεινῶ ἐγώ πολύ, τά πάντα μοί ἀρέσουν.
- 23) Ὅλα ὅταν τά ἐμεγεῖρευσεν τό ἰδικόν μου χέρι.
- 24) Μήπως θά μοῦ κάμετε τό γεῦμα;
- 25) Ὅταν πεινῶ ὅλα.
- 26)
- 27) Τά μακαρόνια.
- 28) Ἐκεῖνο τό ὁποῖον εἶναι καλύτερον κατά τήν γνώμη μου.
- 29) Ἀναλόγως τῆς ὀρέξεώς μου.
- 30) Τό Ροσπίφ καί οἱ κευτέδες.
- 31) Ἐκεῖνο τό ὁποῖον τρώγω ὅταν πεινῶ.
- 32) Αἱ κοτελέτας.
- 33) Τό ψητό τῆς σοῦβλας.
- 34) Π'ὸ χρυσαφένιος σου γιαλός εἶναι γιομάτος ψάρι.
- 35) Ὅταν ἔλθω εἰς Ἀθήνας καί μέ καλέσετε εἰς γεῦμα τότε θά σᾶς εἶπω!
- 36) Τά μακαρόνια.
- 37) Ἀρνάκια σοῦβλα τί χαρά
- 38) Ὡά στή σοῦβλα.
- 39) Τό κοτόπουλον.

- 40) Τό πασχαλιάτικο ἄρνι μέ συντροφιὰ στήν ἐξοχή.
- 41) ἡ καλή ὄρεξις καί τό καλό φαγί.
- 42) Τό παστίτσιο.
- 43) Ἄρκει ὄρεξιν νά ἔχω ὅλα δ' εἶναι τότ' ὥραϊα.
- 44) Τό πιλάφι καί τό κεμπάπι.
- 45) Ὅλα.
- 46) Τά ποικίλα καί λεπτά.
- 47) ἄρνάκι στή σούβλα.
- 48) Εἶμαι ἕνας φαγααᾶς.
- 49) Νά σᾶς πῶ δέν κυτάζω φαγάκι, σᾶν πεινῶ δέν μέ βλάπτῃ τό εἶδος.
- 50) Τῷ κόπῳ καί ἰδρῳτι κτώμενον.
- 51) Νά τρώγω εἰς ἐξοχήν ὑπό τά φυλλώματα πλατυσκίων δένδρων.
- 52) Ὅλα ἀρκεῖ νά ἦναι καλομαγειρευμένα.
- 53) Ὁ ὀβελίας ἀμνός.
- 54) Τό καλομαγειρευμένον.
- 55) Ἐκεῖνο ποῦ τρώγω ὅταν πεινῶ.
- 56) Τό κυνήγιον.
- 57) Τό παστίτσιο.
- 58) Κοτόπουλο νιτράδα.
- 59) Κατά τύχην εἶμαι χωρτασμένη καί οὐδέν μοί ἀρέσει.
- 60) Ἀναξία τῆς προσοχῆς παντός τοῦ εὖ φρονοῦτος.
- 61) Ὅταν ὑπάρχει ὄρεξις...!
- 62) Ὅταν ἔχω εὐχάριστον συντροφιάν, ὅλα.
- 63) Ἡ μακαρονάδα τοῦ φοῦρνου.
- 64) Νομίζω ὅτι ἡ ἐρώτησις αὐτή δέν μᾶς συνιστᾶ πολῦ.

Προτιμᾶτε σκληρόν ἢ μαλακόν στρωμα;

- 1) Τό μαλακόν δέν τ'ἀγαπῶ.
- 2) Μαλακό καί ἀφράτο.
- 3) Δυστυχῶς ἐσυνήθησα σέ πολύ μαλακό στρωμα.
- 4) Σκληρόν ὑπό τοῦ μαλακοῦ.
- 5) Τόσον μαλακόν ποῦ ἂν ὑδεινάμην νά τό γέμιζα πτήλα περιστεροῦς.
- 6) Ὑγρόν.

- 7) ἐγὼ τῆς Σπάρτης προτιμῶ σωστήν σκληραγωγίαν.
- 8) Μαλακό
- 9) Ἐλλείψη μαλακοῦ καλό εἶναι καί τό σκληρό.
- 10) Σκληρό... ὅταν δέν ἔχω μαλακό.
- 11)
- 12) Μαλακώτατον.
- 13) Μ' ἄρέσει νά κοιμῶμαι εἰς στρώματα παιδείας.
- 14) Ποῖον, νομίζετε, ὅτι προτιμοῦν οἱ Μάκαρες?
- 15) Ποῖον, νομίζετε, ὅτι προτιμοῦν οἱ Μάκαρες?
- 16) Τό σκληρόν προτιμῶ.
- 17) Πᾶν μέτρον ἄριστον.
- 18) Μέτριον.
- 19) Τό ὑγιεινότερον.
- 20) Μαλακόν χάριν τοῦ πολιτισμοῦ.
- 21) Σκληρόν.
- 22) «Μαλακόν, οὔ, σκληρόν» μοῦ εἶπεν ἡ Πυθία.
- 23) Τό μαλακόν τό προτιμῶ, αὐτό καί σύ θ' ἄρεσης.
- 24) Μαλακώτατον.
- 25) Κατά τάς περιστάσεις.
- 26) Πιστεύσατε πῶς ταῦτα οὐδαμῶς παρατηρῶ! Κατωτέρω μικρόν ὕμνον σ' τήν Ἑλλάδ' ἀφιερῶ.
- 27) Μηδέν ἄγαν. Πᾶν μέτρον ἄριστον.
- 28) Μαλακόν, ὁπόταν εἶμαι ἀσθενής.
- 29) Κατά τάς περιστάσεις.
- 30) Ἀμφότερα.
- 31) Μαλακόν.
- 32) Μαλακόν.
- 33) Μ' ἄρέσουν τά μαλακά.
- 34) Ποῦ νᾶχω τό χορτάρι σου, αἰωνιό μου στρώμα.
- 35) Ἔως Ἑλληνίς προτιμῶ τό σκληρόν, ἀλλά... κοιμοῦμαι εἰς μαλακόν.
- 36) Μᾶλλον σκληρόν.
- 37) Στρώμνη Ναυτόπαιδος σκληρά
- 38) Σκληρόν κάτωθεν ὄμος τοῦ μαλακοῦ.

- 39) Ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς.
- 40) Μαλακόν στρω̄μα ξηρῶν φύλλων... διά περίπατον.
- 41) πουπουλένιο καί ἄλλοτε σκληρόν.
- 42) Προτιμῶ/ διατί νά ψευσθῶ;/ μαλακόν.
- 43) λόγω μέν θέλω τό σκληρόν Ἔργω ὅμως...μαλακόν.
- 44) Μαλακόν ἐπειδή εἶμαι Ἀσιανός.
- 45) Μαλακόν.
- 46) Προτιμῶ τό μαλακόν.
- 47) καί τά δύο ἀλλά τό πρῶτον κάτωθεν τοῦ δευτέρου.
- 48) Τό μαλακόν διά τήν ἀλήθειαν χρυσοφόρου διά τόν χρυσόν.
- 49) Ὅταν εἶμαι βαριά ξαπλωμένος στοῦ θανάτου τ'ώραῖο τό στρω̄μα.
- 50) Τόν χειμῶνα μαλακόν, τό θέρος σκληρόν.
- 51) Μᾶλλον τό πρῶτον.
- 52) Προτιμῶ αὐτό εἰς τό ὅποιον κοιμοῦμαι.
- 53) Ἐξαρθᾶται.
- 54) Φυσικά τό μαλακόν.
- 55) Ἀρκεῖ νά μήν ἔχη ψύλλους.
- 56) Μαλακόν.
- 57) Σκληρόν.
- 58) Κατά τάς περιστάσεις.
- 59) Κατ'ἐξοχήν τό πρῶτον.
- 60) Τοῦ πνεύματος τά φαγητά μέ τέρπον!...
- 61) Σκληρόν βέβαια, ἀλλ'ἐννοεῖται κάτωθεν τοῦ μαλακοῦ!
- 62) Μαλακόν ἄνωθεν σκληροῦ.
- 63) Σκληρόν.
- 64) Ἔτσι κι ἔτσι!!...

Ποῖον ξένον ἔθνος ἀγαπᾶτε περισσότερο;

- 1) Τοὺς Ρώσους δὰ διόλου.
- 2) Τήν Γαλλίαν.
- 3) Ὅλα τά Ἔθνη σέβομαι ἀγαπῶ τό Ἑλληνικόν.
- 4) Ἐκτός τῆς Ἑλλάδος, οὐδέν ἄλλο.
- 5) Τήν ὠραῖαν Ἰταλίαν.....

- 6) Τό Βασίλειον τῆς μητροός μου.
- 7) ἀπ' ὅλα τά ἔθνη θ' ἀγαπῶ τήν εὐγενή Γαλλίαν.
- 8) Τήν Γερμανίαν.
- 9) Μά περισσεύει ἀγάπη ἀπό τήν Ἑλλάδα;
- 10) Τραγιάσκα, α, α, α, α, α, α.
- 11)
- 12) Τό ὑπερασπίζον τήν Ἑλλάδα μας.
- 13) Ἡ Ἑλλάς κατέχει ὅλην τήν καρδιά μου.
- 14) Ἐπί τῆς σφαιίρας μας δέν ὑπάρχουν ξένα ἔθνη.
- 15) Ἐπί τῆς σφαιίρας μας δέν ὑπάρχουν ξένα ἔθνη!
- 16) Τήν Ἀγγλίαν ἀγαπῶ.
- 17) Τό ἔθνος τό ὁποῖον τό πολίτευμα λέγει: Ἐλευθερία.
- 18) Δέν εἶμαι ξενολάτρεις.
- 19) Ὅλα ἐκτός... Ὅλων.
- 20) Τό θέρος τήν Ἰαπωνίαν τόν χειμῶνα τήν Ἀγγλίαν.
- 21) Τήν Γαλλίαν.
- 22) «πᾶς μὴ Ἕλληνας, βάρβαρος» λέγει κάποια παροιμία.
- 23) Ὅλα τό ἴδιο εἶν' γιά μέ δέν κάμνω ἐξαιρέσεις.
- 24) Τό ἔθνος εἰς ὃ ἀνήκει ἡ Βοεροποῦλα.
- 25) Τήν Ἀγγλίαν.
- 26) ὦ! Πατρίς μου γλυκυτάτη! ἡ μόνη λατρευτή! Ἑλλάς προσφιλεστάτη! θά εἶς' ἀγαπητή!!!
- 27) Τήν Ἰταλίαν ὡς πατρίδα τῆς Μουσικῆς.
- 28) Τήν Γαλλίαν.
- 29) Ἄν μῆρώτας ποῖον μισῶ θάπῆντων εὐκόλως ἐνῶ τώρα...
- 30) Τήν Ἀγγλίαν.
- 31) Τό Τράνσβααλ.
- 32) Τό Τράνσβααλ διά τήν ἀνδρείαν των κατοίκων του.
- 33) Τήν Ρωμουνίαν.
- 34) Μόνον ἐσένα θάγαπῶ, καί εἰς τόν τάφ' ἀκόμα.
- 35) Ξένον; κανέν διότι δέν περισσεύει ἀγάπη ἀπό τήν γλυκειάν μας Ἑλλάδα νά δώσω καί ἄλλοῦ.
- 36) Τήν Ἀμερικῆν.

- 37) ὦ! ἢ Ἑλλάς γενναῖον.»
- 38) Τοὺς Μπόερς.
- 39) Τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀγγλίαν.
- 40) Τό καθιστῶν εὐδαίμονας τοὺς ὑπηκόους του.
- 41) Τράνσβαλ Γερμανίαν Ἑλβετίαν.
- 42) Τὴν Ἀμερικὴν διότι ἀπ'ἐκεῖ βγαίνουν ὅλα περὶεργα.
- 43) Τό πᾶς μὴ Ἑλληνας, βάρβαρος σοφός ἦν ὁ εἰπών.
- 44) Τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν.
- 45) Τὴν Ἀγγλίαν.
- 46) Τὴν Ἀγγλίαν.
- 47) Τὴν Ἀγγλίαν διότι εἶναι πατρίς τοῦ Βύρωνος.
- 48) Τοὺς Ἰνδιάνους... στό φοῦρνο.
- 49) Μέ αὐτά ἐγὼ εἶμ'κακιομένος θ'ἀγαπήσω στό ἔρμο τό χῶμα.»
- 50) Συμπαθῶ τοὺς Ἀγγλους.
- 51)
- 52) Οὐδέν ἀγαπητότερον τῆς γλυκυτάτης μας Ἑλλάδος!
- 53) Τόν τῶν Ἑλβετῶν.
- 54) Πᾶν τό φιλελληνικόν.
- 55) Τοὺς ξένους τοὺς ἀγαποῦν τά ξενοδοχεῖα.
- 56) Τὴν Γαλλίαν.
- 57) Τὴν Γαλλίαν.
- 58) Τοὺς Τούρκους κατὰ τροπὴν του τ εἰς κ.
- 59) Τὴν Ἑλβετίαν ἣτις παράγει ὠραῖον γάλα.
- 60) Τὰς κεφαλὰς τῶν Γερμανῶν, πολὺ τὰ ἐκτιμῶ!!!
- 61) Τοὺς ἀνδρείους Μπόερς.
- 62) Τὴν Ρουμανίαν καὶ τὴν Γερμανίαν.
- 63) Τοὺς Ἀγγλους.
- 64) Εἶμαι... Φιλόμπαυρς!

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΝ

Γράψατε μίαν ιδεάν ιδιικήν σας, ἢ ξένην, τὴν ὁποίαν νά ἐπιδοκιμάζετε.

- 1) Ἡ Διάπλασις εἶναι ἄνθος μυροβόλον ἣτις εὐοδιάζει τὰς καρδίας τῶν Συνδρομητῶν της ὄλων

2) Αί ημέραι τῆς εὐτυχίας ἔχουσι τὴν παραμονὴν των συχνάκις δέ καί τὴν προπαραμονὴν των, ἀλλ' ὄχι καί τὴν ἐπαύριον.

Ἡ σοβαρότης τῶν νεανίδων σπανίως εἶναι τόσον ἀθῶα ὅσον ἡ ζωηρότης των.

3) Ἐπιτέλει τα καθήκοντα, γαῖα δέ μιχθήτω πυρῖ!

4) «Ἔργον οὐδέν ὄνειδος. ἀεγρήν εἶ τ' ὄνειδος»

5)

6) Πῦρ, γυνή, θάλασσα!

Καλά τρεῖα!

7) Ἡ καλλιτέρα στολή τοῦ κάλλους καί ὁ πέπλος τῆς αἰδοῦς.

8) Ἄνευ ἀπάτης φύλλον ἔν, ἔν φύλλον δέν κινεῖται

Ἄποιοι ἀἴσχος ἄνθρωπος κανεῖς ν' ἀποκαλεῖται!

Ἐκεῖ πού λένε σ' ἀγαπῶ

εἶν' ἡ μεριά ἀγία

Ἐρημοκκλησί τῆς καρδιάς

π' ἀκούσθη λειτουργία...

9) Ὑπομένει κανεῖς τάς θλίψεις ὅταν εἶναι νέος ἀναλογιζόμενος ὅτι μακρός βίος θ' ἀνακουφίση αὐτάς.

Τάς ὑπομένει ὅταν εἶναι γέρον, ἀναλογιζόμενος ὅτι τάχιστα θ' ἀπαλλαγῇ αὐτῶν.

10) Τοῦ Ἑλλήνος ὁ τράχηλος ζυγόν δέν ὑποφέρει.

Μον' ὑποφέρει ταῖς σβερχές ἡμέρα-μεσημέρι.

11) Δένδρου θάλλοντος ἄν κόψεις τά κλαδιά του, τί θά γενή; Ξηρόν ξύλον. Μετ' ὀλίγον ἡ φωτιά το περιμένει!

Καί ὁ ἄνθρωπος ἄν χάσῃ τάς ἐλπίδας του, τί μένει; Πτῶμα πνέον μ' ἀγωνίαν.

Πρό αὐτοῦ δ' ὁ τάφος χαίνει

Ἄνθρωπε ἐλπίδα χάνεις; Νεκρός εἶσαι πρὶν πεθάνῃς!

Ἄπόγονος τοῦ Νέστορος προσφερών λέγω οὕτω:

- Μνήμης φιλίας ἀγαθῆς, δεῖγμα μικρόν καί τοῦτο!

12) Ἡ παρηγορία εἰς τόν ἄνθρωπον εἶναι ὡς βάλαμον εἰς τὴν πληγὴν τοῦ ἀσθενοῦς. ἡ δέ ἐλπίς, ἡ ἄγκυρα.

13) Ἡ μουσική ἐξευγενίζει τὴν ψυχὴν καί κατευνάζει τά πάθη.

14) Μακάριζε ὅσον κι' ἄν θές, φίλε, τους Μάκαράς Σου

Αὐτούς ποῦ τρῶν πολὺ καλά τᾶσπρα Μακαροῦνια

Ἐγ' ὅμως, φίλε, θα Σοῦ πῶ: δέν εἶσαι στά σωστά Σου

Τό κάτ' ἐμέ οἱ Μάκαρες εἶναι τά πιό... γουροῦνια!

15) Μακάριζε ὅσον κι' ἄν θές, φίλε, τους Μάκαράς Σου

Αὐτούς ποῦ τρῶν πολύ καλά τᾶσπρα Μακαροῦνια

Ἐγ' ὅμως, φίλε, θα Σοῦ πῶ: δέν εἶσαι στά σωστά Σου

Τό κάτ' ἐμέ οἱ Μάκαρες εἶναι τά πιό... γουροῦνια!

16) Ὁ ἔχων φίλους εἶναι ἄνθρωπος εὐτυχής.

17) Οὐδεὶς εὐτυχής ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

18) Τό ἀναγκαῖον εἶναι τίς εὐχαριστημένος. Ὅταν δέν ἔχη τίς τό περιττόν δέν εἶναι εὐχαριστημένος. Ὅταν δέν εἶναι εὐχαριστημένος δέν ἔχει τό ἀναγκαῖον, ἄρα τό ἀναγκαῖον εἶναι τό περιττόν.

19) Ἡ μεγαλειτέρα στολή τοῦ κάλλους εἶναι ὁ πέπλος τῆς αἰδοῦς.

20) Ἄκουε πάντων, ἐκλέγου δ' ἅ συμφέρει.

21) Θέλε τήν ἀλήθειαν κἄν πικρὴ ᾖ.

22) Παιδί πού ἔχει κεφαλή κ' εἶναι μυαλά γεμάτη, μεγάλα λόγια δέν λαλεῖ μεγάλα ἔργα πράττει

23) Σ' αὐτόν τόν κόσμον δέν μπορείς εὐτυχισμένος νᾶσαι

Εἶνε γραφτό ἀδιάκοπα νά χαίρης νά λυπᾶσαι

Ἡμέραις μόνον γύρευε νά ζῆς εὐτυχισμέναις

Γιατ' εἶνε λύγαις ἀπ' αὐταῖς γιά τούς θνητούς γραμμέναις.

24) Εἰς τόν πυθμένα τῆς ἀβύσσου

Περιπατεῖ παρών ἐξίσου (ὁ ἄνθρωπος)

Κ' εἰς τῶν νεφῶν τὰς ἀκρωρείας

Ποῦ θέλει φθάσει τίς ἠξεύρει;

Τα πάντα εὔρεν ἦν θά εὔρη

Τά πάντα πλήν τῆς εὐτυχίας

25) Τό γνῶθι σαυτόν

26) Μηδέν εἶναι ὁ ἄνθρωπος! μηδέν ἢ ὑπαρξίς του! Μηδέν ἢ φαντασία του, μηδέν ἢ δύναμις του! Μηδέ τό κάλλος, ἢ... μηδέν ἢ ὠραιότη! Τά πάντα ὄναρ καί σκιά, τά πάντα ματαιότης!

27) Ὁ Θεός ἔχει δύο θρόνους: ἓνα εἰς τούς οὐρανούς καί ἄλλον εἰς τὰς ταπεινάς καρδίας.

28) Μηδένα φίλον πιοῦ πρίν ἄν ἐξετάσης πῶς μέχρηται τοῖς πρότερον φίλοις.

- 29) Ἡ μουσική εἶν' ἡ κοινή καί παγκόσμιος γλῶσσα τῶν τρυφερῶν ψυχῶν.
- 30) Ἡ ἐργασία παρηγορεῖ ὑποῦσα καὶ ἐνισχύουσα τὴν ψυχὴν. Εὐγενεῖς ψυχαὶ δὲν μισοῦσι - περιφρονοῦσιν
- 31) Ἡ εὐτυχία ἔρχεται καὶ μᾶς κρούει τὴν θύραν' ἐάν δέ δὲν τὴν ἐννοήσωμεν παρέρχεται ὡς πνοή καὶ δὲν ἐπιστρέφει πλέον.
- 32) Οὐ μετανοεῖν ἀλλὰ προνοεῖν.
- 33) Οὐδεὶς δύναται νὰ ἔχη εὐγενῆ αἰσθήματα ἂν δὲν τὸν προκίση μέ τοιαῦτα ἡ φύσις.
- 34) «Δέν εἶν' τὰ νειάτα Μάϊος αἰώνια δέν θά εἶναι μαραίνονται καὶ φθείρονται σᾶν κρίνα, σᾶν μυρσῖναι»
- 35) Ἡ εὐγένεια ὁμοιάζει τὸ ρέον ὕδωρ, τὸ ὅποῖον λειαίνει καὶ τοὺς τραχυτάτους χάλικας
- 36) Ἡ καρδιά τῆς γυναικὸς ὁμοιάζει πολὺ μέ τοὺς ἀνεμοδείκτας αἰ δὲ ἀποφάσεις της μέ τὰς πομφόλιγας τοῦ σάπωνος.
Ὁ ἔρωσ κατοικεῖ τὰς ὠραιοτέρας ψυχὰς ὡς ὁ σκώληξ προσκολλᾶται ἐπὶ τοῦ κάλυκος τοῦ ὠραιοτέρου ῥόδου.
Ὁ ἔρωσ σπεῖρει μειδιάματα καὶ θερίζει θυέλλας.
- 37) «Τὸ ψεῦδος μίσει ὡς κακόν, ἀχρεῖον καὶ φευκτέον ὁ ψευδὸς λογος φωραθεὶς, δὲν ἔχει πίστιν πλέον».
- 38) Ἡ χαρὰ εἶναι ἡ παλλίρροια τοῦ τρόμου. Β.Ο.
- 39) Ἐάν οὐδεὶς ὑπῆρχεν ἐρῶν εἰς τὸν κόσμον θά ἐσβύνετο ὁ ἥλιος.
- 40) Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς ἐλευθέρους ἄνδρας εἶνε, ὅ,τι ἡ ἐλευθερία εἰς τοὺς δούλους. Αὕτη καθίστησιν ἀνεξάρτητον τὸ σῶμα, ἐκείνη δὲ τὴν ψυχὴν.
- 41) «Μέτρον χρῶ»
- 42) Ὁ πρῶτος ὄρος τῆς εὐτυχίας εἶναι νὰ νομίζῃ τις ἑαυτὸν ἀπαραίτητον εἰς τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἄλλου.
- 43) «Ἵπνος εἶχε τὴν Ἑλλάδα, Οὐχὶ θάνατος ὦ νέοι,
Ἡ πατρις ἀναζῆ τώρα, Μαθηταὶ εἰς σᾶς γενναῖοι.»
- 44) Παροδίτης ὢν τοῦ κόσμου
Ἄνθρωπε τί γαυριᾶς;
Μὴ κερδίζεις τι τυρβάζων
Καὶ διώκων τὰς σκιάς;
- 45) Ἐλπιζε εἰς σέ μόνον

46) Μὴν ἀναβάλλεις διὰ τὴν αὐριον, ὅ,τι ἔχεις διὰ τὴν σήμερον. Μὴν στηρίζεσαι ἐπὶ τῶν φίλων σας.

47) Μόνον ὁ ἀγαπῶν τοὺς πλησίον του ὡς τὸν ἴδιον ἑαυτὸν του εἶναι εὐτυχής.

48) Κρεῖττον τοῦ ἀδικεῖσθαι τοῦ ἀδικεῖν. (Σωκρ.)

49) «Χαρά σ' ἐκείνη τὴν ψυχὴ ὅπου μπορεῖ νά κλαίῃ
γιατ' εἶναι δρόσος τ' οὐρανοῦ τό δάκρυ ὅπου ρέει».

50) Εἶν' αἱ κυρίως ἀρεταὶ τῆς γυναικὸς σεμνότης, ὑπομονή, εὐπειθία, γλυκύτης
καὶ πραότης

51) Σ' ἀπεχωρίσθην καὶ τὴν γῆν μέ δάκρυα ποτίζω
καὶ μόνον μου παρήγορον
τόν θάνατον ἐλπίζω.

52) Ματαίως κοιτάζει ὁ ζητῶν νά συμβουλεύσῃ ἀνοήτους. Αὐτοὶ τὰς
συμβουλὰς τοῦ ἄλλου μεταχειρίζονται μόνον διὰ νά τελειοποιήσωσι τὴν
μωρίαν των.

53) Καλὴ οἰκοδέσποινα εἶναι ἐκείνη ἣτις δέν περιφρονεῖ τό μαγειρεῖον, παίζει
κλειδοκύβαλον καὶ γνωρίζει νά δέχεται ἐπισκέψεις.

54) Ἡ παιδεία τό κάλλος τῆς νέας κοσμεῖ ὡς τὴν χάριν τοῦ ῥόδου αὐξάν' ἢ
ὁσμή.

55) Ἡ ἀθάνατος ἀνάμνησις ἀγαθοῦ ἔργου διαχέει ἐφ' ὅλου τοῦ βίου ἡμῶν
ἄρωμα καὶ μῦρον εὐδαιμονίας.

56) Ἐν οἶδα ὅτι οὐδέν οἶδα

57) Ἡ Ἀργία μήτηρ πάσης κακίας

58) Οὐδέν πολυτιμότερον ἀμέμπτου συνειδότος Οὐδ' ἄλλο τί γλυκύτερον
πατρίδος ἐλευθέρως

59) Βίος ἀνεόρταστος μακρὰ ὁδὸς ἀπανδόκευτος.

60) Ἡ φιλία στηρίζεται εἰς τὴν ὁμοιότητα τῶν ἰδεῶν καὶ προϋποθέτει
ὁμοιότητα αἰσθημάτων. Ἡ ἀληθὴς φιλία εἶναι διαρκής. Οὔτε ὁ ἀποχωρισμὸς
δύναται νά ἐξασθενίσῃ αὐτὴν οὔτε ὁ τάφος νά τὴν καταστρέψῃ. Ἡ φιλία εἶναι
συνάντησις δύο καρδιῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων εἰσέρχεται ἀπολύτως εἰς τό βάθος
τῆς ἄλλης.

61) Ἐν οἶδα ὅτι οὐδέν οἶδα

62) Ζῆθι μέ χιμαίραις ἐάν θέλῃς νά εἶσαι εὐτυχής.

63) Ἡ μουσικὴ ὑψώνει τὴν καρδίαν εἰς τὸν οὐρανόν καὶ κατευνάζει τὰ πάθη

64) Ἡ πατρις εἶναι ἐκεῖ, ὅπου ἡ καρδία μένει δεσμίᾳ. (Βολταῖρος)

Τό πλεῖστον τῶν ἀνθρώπων οὔτε νάγαπᾶ, οὔτε νά μισῇ δύναται· γνωρίζει
μόνον νά ὑποφέρῃ (Μποαζί)